శ్రీ రస్తు.

అభిజ్ఞాన శాకున్తలమ్

శ్రీ మహాకవి

కాళిదాసకవివిరచితమ్

శ్రీ వైఖానసకులతిలక

శ్రీనివాసాచార్యవిరచితవ్యాఖ్యానసహితమ్

చెన్నపుర్యామ్:

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్

ఇత్యేతైః,

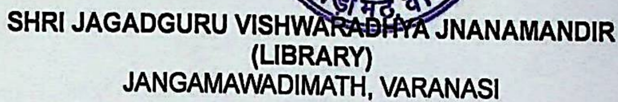
సముద్ర్య ప్రకటీకృతమ్.

1934.

7 - 2 - 9 37 |
7 - 3 - 1 - 37 |
8 - 4 - 37 |
1 - 5 - 37 |
1 - 6 - 37 |

2 - 3 - 0
2 - 6
2 - 1 - 3
2 - 6 - 9

0 - 8 - 3
3 - 2 - 0
0 - 12 - 6
3 - 14 - 6
1 - 0 - 0
4 - 14 - 0
2 - 0 - 0
2 - 14 - 0.

శ్రీ ర స్తు.

అభిజ్ఞాన
శాకున్తలమ్

శ్రీ మ హా క వి
కా లి దా స క వి వి ర చి త మ్
శ్రీ వైఖానసకులతిలక
శ్రీనివాసాచార్యవిరచితవ్యాఖ్యానసహితమ్

చె న్న పు ర్యా మ్:
వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్
ఇ త్యే తైః,
సమ్ముద్ర్య ప్రకటీకృతమ్.
1934.

Printed by
V. Venkateswara Sastrulu
of V. Ramaswamy Sastrulu & Sons
at the Sri Rama Press
MADRAS.—1934—1000.

భూ మి కా.

భోస్తత్రభవన్తో మహాశయాః, విదితమేవ సర్వేషాం నాటకస్యాస్య ప్రణేతా కవిమండలసార్వభౌమో మహాకవిః కాళిదాసో నామ. స మహాకవిః కస్మిన్ కాలే, కతమస్మిన్ మండలే, కాన్ నృపాలాన్ స్వకవిత్వమహిమ్నా తోషయామాసేతి విషయోఽద్యాపి సవివాదః. ఇదానీంతనశాసనాదిపరిశోధనైః భారవిః కాళిదాసః సమకాలికావితి జ్ఞాయేతే. బాణకవినా స్వీయహర్షచరితే స్వస్మాత్పూర్వ ఏవ కాళిదాస ఇతి ప్రత్యపాది—తథాచ, సప్తమాచ్ఛతాబ్దాత్ పూర్వ ఏవాయ మితి జ్ఞాయతే. తర్హి కియతా కాలేన పూర్వ ఇతి వక్తుం ప్రమాణాన్తరాణి నోపలభ్యన్తే. తర్హి, మల్లినాథః స్వీయ మేఘసందేశవ్యాఖ్యానే నిచుళదిఙ్నాగనామానౌ మహాకవేరస్య సమానకాలికావిత్యభాణీత్. మల్లినాథవ్యాఖ్యానోక్తిర్యది ప్రమాణం భవేత్, (విమర్శాస్పదం తదిదానీమపి.) షష్ఠశతాబ్దమధ్యభాగే స భూమండలమలంచకారేతి దిఙ్నాగకాలనిర్ణయాత్ జ్ఞాయతే.

అన్యః కశ్చన విషయో విమర్శితవ్యోఽస్తి. తస్య నిర్ధారణే యది వయం ప్రభవామస్తదా కాళిదాసకవేః కాలనిర్ణయః సులభ ఏవేతి జ్ఞాయతే. కాళిదాసో హి విక్రమసభామలంచకారేతి విదితమేవ సర్వేషాం. తర్హి, కోఽసౌ విక్రమ ఇతి న విదితమేవ సాంప్రతమపి. శకవర్షప్రతిష్ఠాపకేణ విక్రమేణ సమకాలిక ఇతి సార్వజనీనం వాక్యమ్. తచ్ఛకారంభస్తు క్రీస్తుజననాత్ షట్పంచాశద్వత్సరేభ్యః. తద్విక్రమార్కసమకాలీనశ్చేదయం, క్రైస్తవశకప్రారంభాత్ షట్పంచాశద్వత్సరేభ్యః పూర్వమేవాసీదితి వక్తుం శక్యతే. ఆధునికకవికాలనిర్ణేతృభిస్తు స్వోపలబ్ధప్రమాణైః షష్ఠే క్రైస్తవశకేఽవసదయమితి నిరణాయి. ఇదానీమపి వివాదపాత్రమేవాస్య మహాకవేః కాలనిర్ణయవిషయః.

కాళిదాసశైలీ తు మృదుమధురగంభీరా, అలంకారభూయిష్ఠా చ, పఠనసమనన్తరమేవ సులభభావబోధాచ.

అతోఽస్యశైలీ ద్రాక్షాపాకః. అనన్తరకాలికాస్తు స్వనాటకేషు స్వపాండిత్యప్రకటదాయ గభీరాం శైలీం ప్రత్యపాదయన్.

కాళిదాసస్తు రఘువంశః, కుమారసంభవః, మేఘసందేశః ఇతి శ్రవ్యకావ్యత్రయం, శాకున్తలం, మాలవికాగ్నిమిత్రీయం, విక్రమోర్వశీయ మితి దృశ్యకావ్యత్రయం చ విరచ్య, గీర్వాణవాణీం [illegible] భూమండలే, సర్వేష్వప్యేషు కావ్యేషు

మాఘనైషధాదిష్వివ కవేః ప్రయత్నపురస్సరకవిత్వమవగాహితు మస్మాభిరపి తథా ప్రయత్నపరై ర్న భవితవ్యమ్.

కాళిదాసరచితే నాటకత్రయే భావప్రదర్శనకౌశల్యే ఽనితరసాధారణోఽయం పన్థాస్తస్య. వర్ణనాదిష్వపి తదభిప్రాయప్రదర్శనమనితరసాధారణమితి ప్రతిభాతి.

తత్కృతకావ్యేష్వపి వర్ణనచాతురీ స్వభావోక్తిభూయిష్ఠా. నైషధీయే వర్ణిత దమయన్తీవర్ణనాపేక్షయా కుమారసంభవే కృతగౌరీవర్ణనమతీవ హృదయంగమ మితి కథనే న కిమపి సాహసమ్.

భవభూతిరివాత్మశ్లాఘాం కాళిదాసో న కృతవాన్ కావ్యే స్వకీయే. పరం తు స్వకీయం వినయం ప్రకాశితవాన్:—

యథా:—"ఆ పరితోషాద్విదుషాం న సాధు మన్యే ప్రయోగవిజ్ఞానమ్, బలవ దపి శిక్షితానా మాత్మ న్యప్రత్యయం చేతః. స్వస్య మహిమసత్త్వేఽపి స్వకీయకవితా రీతిం విద్వత్పరితోషపర్యన్తం సాధ్వీతి న మన్యే" ఇతి బభాషే. ఇతరకావ్యేషు తథైవ కృతవానయమ్.

యథా:—"పురాణమిత్యేవ న సాధు సర్వం నచాపి కావ్యం నవమిత్యవద్యమ్, సన్తః పరీక్ష్యాన్యతరద్భజన్తే మూఢః పరప్రత్యయనేయబుద్ధిః" ఇతి మాలవికాగ్ని మిత్రీయే.

యథా:—"మన్దః కవియశః ప్రార్థీ గమిష్యా మ్యుపహాస్యతామ్, ప్రాంశులభ్యే ఫలే లోభా దుద్బాహురివ వామనః." ఇతి రఘు. ప్ర. స.

"తం సన్తః శ్రోతు మర్హన్తి సదసద్వ్యక్తిహేతవః, హేమ్నః సంలక్ష్యతే హ్యగ్నౌ విశుద్ధిః శ్యామికాపివా." రఘువంశః. ప్ర. స.

శా కు న్త ల భూ మి కా.

అభిజ్ఞానశాకున్తలమిదం దశవిధరూపకేషు నాటకమితి సంజ్ఞితమ్. నాటకే ఽస్మిన్ ముఖ్యో రసః శృంగారః. తదనుసారేణ రసాన్తరాణి తత్ర తత్ర ప్రవేశి తాని. నాటకే ధీరోదాత్తో నాయకః. ఇతివృత్తం ప్రఖ్యాతం చ భవేత్.

* అత్ర కథా మహాభారతాంతర్గతాదిపర్వణో గృహీతా.

తత్ర విద్యమానా కథేత్థం దృశ్యతే. కదాచిత్, దుష్యన్తో మృగయా మటన్, కణ్వాశ్రమ మాసాద్య, కణ్వమహర్షిం సోమతీర్థం గతం శ్రుత్వా, తత్ర త్యాం శకున్త లాం సఖీద్వయపరివేష్టితాం దృష్ట్వా తద్రూపలావణ్యాకర్షితస్వాంతఃకరణః తామేవ పృష్ట్వా, తదీయజననాదికముదంతం జ్ఞాత్వా, తాం సవర్ణసంభవాం జ్ఞాత్వా తత్పు

* నాటకగ్రథితవస్తు పద్మపురాణానుసారీతి కేచన కథయన్తి.

త్రస్య రాజ్యదానసమయపూర్వకం గాంధర్వవిధినా తాం పరిణీయ, కణ్వశాపాద్భీతస్తాం తత్రైవోత్సృజ్య స్వనగరం గత్వా బహువల్లభత్వాత్తాం విసస్మార. కణ్వస్తు వనం ప్రత్యాగత్య దివ్యదృష్ట్యా శకుంతలాం గాంధర్వవిధినా దుష్యంతపరిణీతాం ఆపన్నసత్త్వాం చ జ్ఞాత్వా తుతోషైవ. పరంతు న రురోష. శకుంతలా పుత్త్రమసూత. కణ్వస్తు తస్యజాతకర్మాదికం విధాయ తం నామ్నా సర్వదమనం చకార. స బాలో బాలచంద్ర ఇవ దినదినప్రవర్ధమానో ద్వాదశవర్షదేశీయోఽభూల్. సకలవిద్యాస్వపి స బాలః పారం గతో బభూవ. అనన్తరం కణ్వః శకున్తలాం పుత్త్రసహితాం శిష్యాభ్యాం సాకం భర్తృనగరం ప్రేషయామాస. శిష్యౌ తు నగరసమీపే తాం సపుత్త్రాం విసృజ్య నిజాశ్రమం న్యవర్తేతామ్.

శకున్తలా సపుత్త్రా దుష్యన్తస్య సభాం ప్రవిశ్య, తేన పృష్టా, స్వకీయపరిణయాదివృత్తాంతం కథయన్త్యపి, తం న స్మారయామాస. రాజా జ్ఞాతవృత్తాంతోఽపి జనాపవాదభీత ఇవ తత్పరిణయవార్తామప్యజానన్నివాస్త. శకున్తలా బహుధా తం జ్ఞాపయిత్వాఽపి అలబ్ధసమ్మతిస్తస్మై చుక్రోధ. నినింద చ తం స్వవాక్యపరిపాలనమకుర్వన్తం బహుజనమధ్యే. తదాఽకాశవాణీ సమజాయత—'ఇయం త్వత్పత్నీ; అయం త్వత్పుత్త్రః' ఇతి. అనన్తరం స రాజా తామంగీకృత్య నిజం పుత్త్రమాశ్లిష్య తం రాజ్యేఽభిషిషేచ.

అత్ర కథాయాముదాత్తనాయకే విస్మరణరూపం దోషమారోపితుమసహమానః, కవిః కథాచమత్కారరూపేణ తత్ర తత్ర తత్కథామన్యథా ప్రవర్తితవాన్. నోచేదుదాత్తనాయకస్య కళంకో భవేల్. రసభంగశ్చ సమాపతేల్ ఇతి.

కావ్యనాటకేషు రసస్యైవప్రాధాన్యాల్ రసానుగుణ్యేన తాదృశపరివర్తనే దోషాభావాచ్చ కాళిదాసస్తత్ర తత్ర కథాం కించిత్కించిత్పరివర్తితవాన్.

భా ర తే.

1. రాజ్ఞా శకుంతలా పృష్టేత్యుక్తా.
2. ఆకాశవాణీమూలేన, శకుంతలాపరిణయస్మరణవార్తా జ్ఞాపితా.
3. పుత్త్రేణ సాకం భర్తృగృహం గతా శకుంతలా రాజ్ఞా విస్మృతవృత్తాంతేన తిరస్కృతా, ఆకాశవాణీవాక్యేన పునర్గృహీతా.
4. శకుంతలా సపుత్త్రా కణ్వేన భర్తృగృహంప్రేషితేతి.

నా ట కే.

1. తత్సఖీభ్యాం శకుంతలావృత్తాంతో రాజ్ఞా జ్ఞాతః.
2. సఖీభ్యాం శకుంతలావిరహచిహ్నాని జ్ఞాతాని.
3. స్వవిరహవృత్తాంతజ్ఞాపనాయ భర్తుర్లేఖనపత్రికా లిఖితా తయా.

4. దుష్యన్తోఽపి శకుంతలావిరహవేదనామసహమానః, విదూషకేన సహ కంచిత్కాలం అపనీయ, యేన వ్యాజేన తం పురం ప్రేష్య, శకుంతలాదర్శనాయ వనం ప్రవిశ్య వృక్షాంతరితః కంచిత్కాలం శకుంతలావిరహవేదనాం స్వయం దృష్ట్వా, అనన్తరం లబ్ధసమక్షః, తాం శపథపూర్వకం పరిణీయ దిన త్రయాత్పూర్వమేవ భృత్యాన్ ప్రేషయామీతి నిజనగరం న్యవర్తత.

5. చమత్కారకారికథాసంవిధానాయ దుర్వాసశ్శాపః కల్పితః.

6. అభిజ్ఞానరూపాంగుళీయకదర్శనేన, రాజ్ఞః పునః స్మరణం జాయేతేతి శాపవిమోక్షః దత్తః. అంగుళీయకనాశేన శకుంతలాయా ఆశాభంగః, పునః ధీవరముఖేన రాజ్ఞోఽఙ్గుళీయకదర్శనం, తేన చ శకుంతలాపరిణయవృత్తాంతస్మరణం చ వర్ణితమ్.

7. శకుంతలాయా అన్తర్వత్న్యాః శిష్యాభ్యాం గౌతమ్యా చ సాకం ప్రేషణం, భర్తుస్తిరస్కారః, సానుమత్యా మారీచాశ్రమప్రవేశనం, మాతలినా సహ గతస్య దుష్యంతస్య మారీచాశ్రమే పుత్రదర్శనం, శకుంతలాపునర్దర్శనమ్ ఇత్యాదయః కథావిశేషాః మూలవిరోధేనోపన్యస్తా అపి, కథాపరిపోషణాయేత్థం కృతత్వాల్ రసపోషణమేవ జనయన్తీతి నిర్వివాదోఽయమంశః.

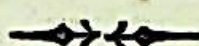
మహాకవినా నాటకలక్షణాని సర్వాణ్యపి కథానుసారేణ తత్ర తత్ర వర్ణితాని, కిం బహునోక్తేన. నైతాదృశం నాటకం భూతలే ప్రయోక్తృప్రయోగార్హం, ప్రేక్షావతామాహ్లాదజనకం, భాషావ్యుత్పత్తిమాకాంక్షతాం వ్యుత్పత్తికరం, వ్యుత్పన్నానాం మనోహరం, కావ్యచంపూనాటకాదిగద్యప్రబంధేషు హృదయంగమమన్యదస్తీతి విద్వత్సిద్ధాంతః. న కేవలం భరతఖండవాసినః నాటకస్యాస్య రసాభిజ్ఞానేన మోదన్తే. ఖండాంతరవాసినోఽపి స్వస్వభాషాసు ఏతన్నాటకం పరివర్త్య నాటకస్యాస్య కథామాధురీం జుషన్తే. పరిపీతగీర్వాణరసాస్వాదాః, కవికావ్యనిర్మాణచాతురీవివేచనపటిష్ఠాః రసికాగ్రేసరాః నాటకస్యాస్య శ్రేష్ఠతాం శ్లాఘంత ఇతి కిం బ్రూమోఽస్య నాటకస్య ప్రణేతుర్మహాకవేః కవికులతిలకస్య కాళిదాసస్య తద్రచితస్యాస్య శాకుంతలనాటకస్య భూమానమ్!

ఏతస్మిన్ నాటకే సందర్భానుసారేణ తత్తద్వేషధారిణాం కృతే తత్రతత్ర రాగవిశేషా అపి ప్రదర్శితాస్సంతి. తాన్ విదాంకుర్వంతు సుధీమణయఇతి సాదరం విజ్ఞాపయే.

ఇతి ప్రకాశకః.

శ్రీ ర స్తు.

శాకున్తలనాటకసారసంగ్రహః.

ప్ర థ మాం కే.

శ్రీమతో దుష్యంతస్య మృగయానుధావనప్రసక్తిలబ్ధేన శకుంతలాదర్శనేన తయోర్నాయికానాయకయోః పరస్పరానురాగరూపస్య నాటకబీజస్యోత్పాదనమ్.

ద్వి తీ యే.

పూర్వాంకోక్తస్య బీజస్య "కామం ప్రియా న సులభే" త్యాదినా బహూకీకరణానంతరం ఏతాం ప్రవృత్తిం విదూషకోంతఃపురే నివేదయేదితి సంశయ్య రాజ్ఞా "పరిహాసవిజల్పితం సఖే" ఇత్యాదివాక్యేన స్వాభిమతగోపనపూర్వకం స్వనగరం ప్రతి విదూషకప్రస్థాపనమ్.

తృ తీ యే.

నాయకదర్శనముల్లసితమనోభవాయాః శ్శకుంతలాయాః వివిధమదనావస్థానుభవః. రాజ్ఞశ్చ స్వవిషయానురాగనిశ్చయేన తస్యా ఉపలాలనపూర్వకముభయమనోరథసంపాదనం చాభ్యవర్ణి.

చ తు ర్థే.

నాయకైకాయత్తచిత్తత్వేనాకృతాతిథిసత్కారాయాః శకుంతలాయాః దుర్వాసశ్శాపప్రాప్తిః, తస్యాంగుళీయకదర్శననివర్త్యత్వరూపానుగ్రహప్రాప్తిః, తతః కణ్వమహర్షిణా సౌత్సుక్యవాత్సల్యానుబంధం కులపాలికాజనోచితధర్మానుశాసనాశీర్వచనాద్యభినందనపూర్వకం శకుంతలాయాః భర్తృనగరప్రేషణం చాభ్యధాయి.

పం చ మే.

దుర్వాసశ్శాపవిస్మృతశకుంతలావృత్తాంతతయా కణ్వాశ్రమాదాగతశకుంతలాదర్శనతద్వచశ్శ్రవణనిరానందేన మనసా తాం ప్రత్యాఖ్యాయాపి సతస్స్వస్య పరితోషాలాభాత్, 'ప్రత్యాయయతీవ మే హృదయ' మితి రాజ్ఞః పరిచింతనమ్.

4. దుష్యన్తోఽపి శకుంతలావిరహవేదనామసహమానః, విదూషకేన సహ కంచిత్కాలం అపనీయ, యేన వ్యాజేన తం పురం ప్రేష్య, శకుంతలాదర్శనాయ వనం ప్రవిశ్య వృక్షాంతరితః కంచిత్కాలం శకుంతలావిరహవేదనాం స్వయం దృష్ట్వా, అనన్తరం లబ్ధసమక్షః, తాం శపథపూర్వకం పరిణీయ దినత్రయాత్పూర్వమేవ భృత్యాన్ ప్రేషయామీతి నిజనగరం న్యవర్తత.

5. చమత్కారకారికథాసంవిధానాయ దుర్వాసశ్శాపః కల్పితః.

6. అభిజ్ఞానరూపాంగుళీయకదర్శనేన, రాజ్ఞః పునః స్మరణం జాయేతేతి శాపవిమోక్షః దత్తః. అంగుళీయకనాశేన శకుంతలాయా ఆశాభంగః, పునః ధీవరముఖేన రాజ్ఞోఽఙ్గుళీయకదర్శనం, తేన చ శకుంతలాపరిణయవృత్తాంతస్మరణం చ వర్ణితమ్.

7. శకుంతలాయా అన్తర్వత్న్యాః శిష్యాభ్యాం గౌతమ్యా చ సాకం ప్రేషణం, భర్తుస్తిరస్కారః, సానుమత్యా మారీచాశ్రమప్రవేశనం, మాతలినా సహ గతస్య దుష్యంతస్య మారీచాశ్రమే పుత్రదర్శనం, శకుంతలాపునర్దర్శనమ్ ఇత్యాదయః కథావిశేషాః మూలవిరోధేనోపన్యస్తా అపి, కథాపరిపోషణాయేత్థం కృతత్వాత్ రసపోషణమేవ జనయన్తీతి నిర్వివాదోఽయమంశః.

మహాకవినా నాటకలక్షణాని సర్వాణ్యపి కథానుసారేణ తత్ర తత్ర వర్ణితాని, కిం బహునోక్తేన. నైతాదృశం నాటకం భూతలే ప్రయోక్తృప్రయోగార్హం, ప్రేక్షావతామాహ్లాదజనకం, భాషావ్యుత్పత్తిమాకాంక్షతాం వ్యుత్పత్తికరం, వ్యుత్పన్నానాం మనోహరం, కావ్యచంపూనాటకాదిగద్యప్రబంధేషు హృదయంగమమన్యదస్తీతి విద్వత్సిద్ధాంతః. న కేవలం భరతఖండవాసినః నాటకస్యాస్య రసాభిజ్ఞానేన మోదన్తే. ఖండాంతరవాసినోఽపి స్వస్వభాషాసు ఏతన్నాటకం పరివర్త్య నాటకస్యాస్య కథామాధురీం జుషన్తే. పరిపీతగీర్వాణరసాస్వాదాః, కవికావ్యనిర్మాణచాతురీవివేచనపటిష్ఠాః రసికాగ్రేసరాః నాటకస్యాస్య శ్రేష్ఠతాం శ్లాఘంత ఇతి కిం బ్రూమోఽస్య నాటకస్య ప్రణేతుర్మహాకవేః కవికులతిలకస్య కాళిదాసస్య తద్రచితస్యాస్య శాకుంతలనాటకస్య భూమానమ్!

ఏతస్మిన్ నాటకే సందర్భానుసారేణ తత్తద్వేషధారిణాం కృతే తత్రతత్ర రాగవిశేషా అపి ప్రదర్శితాస్సంతి. తాన్ విదాంకుర్వంతు సుధీమణయఇతి సాదరం విజ్ఞాపయే.

ఇతి ప్రకాశకః.

శ్రీ ర స్తు.

శాకున్తలనాటకసారసంగ్రహః.

ప్ర థ మాం కే.

శ్రీమతో దుష్యంతస్య మృగయానుధావనప్రసక్తిలబ్ధేన శకుంతలాదర్శనేన తయోర్నాయికానాయకయోః పరస్పరానురాగరూపస్య నాటకబీజస్యోత్పాదనమ్.

ద్వి తీ యే.

పూర్వాంకోక్తస్య బీజస్య "కామం ప్రియా న సులభే" త్యాదినా బహులీకరణానంతరం ఏతాం ప్రవృత్తిం విదూషకోఽంతఃపురే నివేదయేదితి సంశయ్య రాజ్ఞా "పరిహాసవిజల్పితం సఖే" ఇత్యాదివాక్యేన స్వాభిమతగోపనపూర్వకం స్వనగరం ప్రతి విదూషకప్రస్థాపనమ్.

తృ తీ యే.

నాయకదర్శనముల్లసితమనోభవాయాః శ్శకుంతలాయాః వివిధమదనావస్థానుభవః. రాజ్ఞశ్చ స్వవిషయానురాగనిశ్చయేన తస్యా ఉపలాలనపూర్వకముభయమనోరథసంపాదనం చాభ్యవర్ణి.

చ తు ర్థే.

నాయకైకాయత్తచిత్తత్వేనాకృతాతిథిసత్కారాయాః శకుంతలాయాః దుర్వాసశ్శాపప్రాప్తిః, తస్యాంగుళీయకదర్శననివర్త్యత్వరూపానుగ్రహప్రాప్తిః, తతః కణ్వమహర్షిణా సౌత్సుక్యవాత్సల్యానుబంధం కులపాలికాజనోచితధర్మానుశాసనాశీర్వచనాద్యభినందనపూర్వకం శకుంతలాయాః భర్తృనగరప్రేషణం చాభ్యధాయి.

పం చ మే.

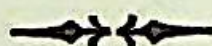
దుర్వాసశ్శాపవిస్మృతశకుంతలావృత్తాంతతయా కణ్వాశ్రమాదాగతశకుంతలాదర్శనతద్వచశ్శ్రవణనిరానందేన మనసా తాం ప్రత్యాఖ్యాయాపి సతస్స్వస్య పరితోషాలాభాత్, 'ప్రత్యాయయతీవ మే హృదయ' మితి రాజ్ఞః పరిచింతనమ్.

షష్ఠే.

శాపనివర్తకస్వాంగుళీయకదర్శనేన శకుంతలాసంబంధి యావద్వృత్తాంతసంతతేః స్మృతౌ జాగరూకతయా పశ్చాత్తప్తహృదయస్య శకుంతలాప్రతికృతిలేఖనవీక్షణాదినా స్వాత్మానం వినోదయతః తత్ర ప్రత్యాఖ్యానమహాపరాధసంభావితస్వసంతానప్రత్యూహస్య స్వీయవిభవేషు నైరాశ్యాత్ తత్సర్వమపి ప్రజార్థే వినియుజ్యతామితి మంత్రిణోఽనుశాస్య శకుంతలైకాయత్తచిత్తస్య రాజ్ఞః కథంచిన్మాతలిసందర్శనేన స్వప్రభావంప్రాప్య దుర్జయాసురవిజయాయేంద్రరథారోహణం ప్రతిపాదితమ్.

సప్తమే.

ఇంద్రప్రార్థనయా స్వర్గలోకే కృతప్రత్యర్థివిజయస్య ప్రత్యాగమనసమయే మారీచసేవార్థం తదాశ్రమం ప్రవిష్టస్య నిరతిశయవీర్యోత్కర్షక్షత్రియార్భకదర్శనేన తత్ర ప్రసక్త్యా స్వవిరహవ్రతాచరణకృశతనోః స్వప్రాణప్రేయస్యాః శకుంతలాయాః దర్శనేన చ సముల్లసితహృదయాహ్లాదస్య మారీచానుశాసనవిదితభవితవ్యతాబలసంప్రాప్తపరస్పరవిశ్లేషక్లానినిస్సంకోచవికసితపరస్పరానందసుదాంపత్యస్య రాజ్ఞః ఇష్టదేవతాభూతమారీచప్రసాదాత్ సర్వాభీష్టసిద్ధిః నిర్వహణే నిరూపితా.

శాకుంతలనాటకస్థపద్యాదిమభాగాః

అకారాదిక్రమేణ ప్రకాశ్యంతే.

* సంస్కృతనాటక ప్రదర్శనమార్గదర్శక ప్రథమాచార్య శ్రీ గోమఠం శ్రీనివాసాచార్య శ్రీమద్భిః (రిటర్డుజడ్జి) సి. వి. కృష్ణస్వామి అయ్యర్ మహాశయైశ్చైత తద్గేయరాగానుసంధానమకారి.

శ్రీ ర స్తు.

అ భి జ్ఞా న శా కు న్త ల మ్

ప్ర థ మో ఽ ఙ్కః.

యా సృష్టిః స్రష్టురాద్యా వహతి విధివహుతం
యా హవిర్యా చ హోత్రీ
యే ద్వే కాలం విధత్తః శ్రుతివిషయగుణా
యా స్థితా వ్యాప్య విశ్వం,
యా మాహుః సర్వభూతప్రకృతిరితి యయా
ప్రాణినః ప్రాణవంతః
ప్రత్యక్షాభిః ప్రపన్నస్తనుభిరవతు వ
స్తాభిరష్టాభిరీశః. ౧

వ్యాఖ్యానప్రారంభః.

లక్ష్మీం వస్సుతరాం తనోతు మధుకృల్లక్ష్మీముఖాంభోరుహో
భక్తాభీష్టవరప్రదాననిపుణః శ్రీవేంకటేశో విభుః,
లీలాపంకజమధ్యగం మధుకరం సంబద్ధుమంకే స్థితా
నేత్రం శ్రీః పిదధాతి యస్య కుతుకాత్సవ్యేతరం పాణినా. *
వైఖానసాన్వయపయోధిమృగాంకమూర్తిః శ్రీకాశికోవిజయతేసహితిమ్మయాఖ్యః,
శ్రీవేంకటేశచరణాంబుజనిత్యపూజాపూతాకృతిర్గుణనిధిర్మహితో మనీషీ. *
తస్య పుత్రోఽస్తి విద్యానాం స్వయంవరపతిః కవిః,
వ్యాఖ్యాతా నాటకాదీనాం శ్రీనివాస ఇతి శ్రుతః. *
యం శ్రీనివాసమఖిలాగమసారసింధుం కుంభోద్భవం బుధజనాః పరికీర్తయంతి,
సోఽహం విచార్య భరతాదిమునిప్రణీతం శాస్త్రం కవీంద్రరచితాని చ నాటకాని.
న్యాయం ఫణీంద్రఫణితిం కపిలస్య తంత్రం కాణాదతంత్రమథజైమినినా కృతం చ
టీకాం కరోమి విదుషాం పరితోషణాయ శాకుంతళస్య వృషశైలపతేః ప్రసాదాత్.

వ్యాఖ్యాయతే మయా కించిన్నూతనం నాత్ర కుత్రచిత్,
పూర్వసూరిభిరుక్తేషు సారానుద్ధృత్య రచ్యతే. *

ఇహ ఖలు సకలకవికులతిలకః ప్రసిద్ధతత్త్రభవాన్ కాళిదాసనామా మహాకవిః 'నాటకాంతం కవిత్వమ్' ఇతి ధియా నాటకరూపప్రబంధం నిర్మిత్సుశ్చికీర్షితస్య గ్రంథస్యావిఘ్నేన పరిసమాప్తిమభిలషన్ 'ఆశీర్నమస్క్రియా వస్తునిర్దేశో వాపి తన్ముఖమ్' ఇత్యాలంకారికశాసనమప్యనుసరన్ప్రక్రాంతప్రబంధప్రత్యూహపరిపంథినీం పూర్వరంగస్య ప్రధానాంగభూతాం నాందీరూపామాశిషం ప్రయుఙ్క్తే— యా సృష్టిరిత్యాదినా. తాభిః ప్రత్యక్షాభిరష్టాభిస్తనుభిః ప్రపన్న ఈశో వః అవత్వితి యోజనా. కీదృశ్యస్తనవ ఇత్యత ఆహ—యేతి. యా తనుః, స్రష్టుర్బ్రహ్మణః. ఆదౌ భవా ఆద్యా, సర్జనం సృష్టిః. అనేన జలమయీ తనురుక్తా. 'అప ఏవ ససర్జాదౌ తాసు వీర్యమపాసృజత్, ఇత్యుక్తత్వాత్. ఏవం గుణద్వారా గుణిప్రత్యాయనే సతి గుణినాం వ్యంగ్యత్వేన వ్యంగ్యప్రాధాన్యాదస్యోత్తమకావ్యతా ప్రకాశ్యతే. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే—'ఇదముత్తమ మతిశయిని వ్యంగ్యే వాచ్యాద్ధ్వనిర్బుధైః కథిత' ఇతి. ఇక్షుఖండస్థానీయం హి కావ్యం కల్పనీయం. తత్ర రసనిష్యందస్థానీయం వ్యంగ్యమ్. బుబీసప్రాయం వాచ్యమ్. తస్మాన్నిపుణేన కవినా వాచ్యాదపి వ్యంగ్యస్య చమత్కారార్పణప్రావీణ్యం కర్తవ్యమ్. తత్కావ్యముత్తమమ్. యదాహ—'ప్రధానగుణభావాభ్యాం వ్యంగ్యస్యోత్తమమధ్యమే, కావ్యే ధ్వనిర్గుణీభూతవ్యంగ్యమిత్యుదితే ఉభే' ఇతి. యస్మిన్ కావ్యే వాచ్యార్థాద్వ్యంగ్యార్థస్య ప్రాధాన్యం తత్కావ్యముత్తమం ధ్వనిరితి చ వ్యపదిశ్యతే, యత్ర వ్యంగ్యార్థో వాచ్యాదేరుపసర్జనీభవతి, తన్మధ్యమం గుణీభూతవ్యంగ్యమితి చోచ్యతే. యత్ర పునర్వ్యంగ్యార్థస్యాస్ఫుటత్వం, చిత్రశబ్దార్థవిషయాలంకార ప్రాధాన్యవత్తత్కావ్యమధమం శబ్దచిత్రమర్థచిత్రమితి చ ద్విధా ప్రతిపాదితమ్. శ్రీమదానందవర్ధనాచార్యాభినవగుప్తపాదాస్తు కావ్యస్యాత్మత్వేన ధ్వనిం, శరీరత్వేన శబ్దార్థౌ ఆత్మభూతరసాదిధర్మత్వేన దోషగుణాలంకారాణామవస్థానం యుక్తిమదేవ శబ్దార్థయోర్ధ్వనిముఖేన వైశిష్ట్యం ప్రత్యపాదయన్. భామహస్తు అలంకారరూపధర్మముఖేన, వామనో హి గుణరూపధర్మముఖేన, కుంతకశ్చ వక్రోక్తివ్యపదేశేన భణితివైచిత్ర్యేణ వ్యాపారేణ, భట్టనాయకః కిల భోగకృత్త్వేన వ్యాపారేణ శబ్దార్థయోర్వైశిష్ట్యం ప్రత్యపాదయన్.

ఇహ కావ్యే వేదశాస్త్రపురాణాదివ్యతిరేకేణ వాచికలాక్షణికవ్యంజక వ్యపదేశభాజశ్శబ్దాస్త్రివిధా భవంతి. వాచికలాక్షణికశ్శబ్దస్సర్వేషాం సాధారణః; వ్యంజకశ్శబ్దస్స్వీకారః పునరసాధారణః. అభిధాలక్షణావ్యాపారగమ్యయోరర్థయోరభిధేయ

లక్ష్యయోరుపరి రసాదిరూపః కశ్చిదర్థః కావ్యే సముపలభ్యతే. స తు వ్యంగ్యార్థ ఏవ. కేచిత్సృజ్యత ఇతి సృష్టిరితి కర్మవ్యుత్పత్తిం వదంతి. అత్ర వ్యుత్పత్తౌ కేచిదేవం పరిచోదయంతి. స్త్రియాం క్తిన్నితి క్తినో ఘఞపవాదస్య భావాధికారత్వాద్భావపరత్వమేవ ప్రోద్గీయతే సిద్ధిశ్శుద్ధిరిత్యాదివత్. * అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయామితి ఏతద్ఘఞపవాదత్వే క్తినోఽపి సంజ్ఞాయామేవ పర్యవసానం స్యాత్. యథా శ్రుతిః స్మృతిరితి. ఇహ తు సృష్టిశబ్దేన న కస్యాపి సృజ్యవస్తునస్సంజ్ఞా గమ్యత ఇతి కర్మవ్యుత్పత్త్యనుపపత్తిరితి. అత్రోచ్యతే—*అకర్తరితి చ కారక ఇత్యత్ర సంజ్ఞాయామిత్యుపాధివచనం ప్రాయికాభిప్రాయమ్. చశబ్దాచ్చ సంజ్ఞాయామివాసంజ్ఞాయామపి కర్మత్వాదిస్సంప్రపద్యత ఇతి కైయటముఖ్యైర్వ్యాఖ్యాతృభిః సంబంధమనువర్తిష్యత ఇతి ఫణిపతిఫణితౌ సంబధ్యత ఇతి సంబంధః. కర్మణి ఘఞితి వ్యాఖ్యాయి. అతస్తదపవాదత్వాత్ క్తినోఽపి కర్మాదివ్యుత్పత్తిస్సూపపాదేతి సృష్టిశబ్దేనేహ సృష్టమేవ వస్త్వభిధీయతే. తచ్చ సృష్టిపదం త్వాద్యపదవిశేషణవిశిష్టం సద్వాచకమేవ జలస్యేతి. [1]విధిహుతమితి. విధిః ప్రేరణా తద్వాచకలిఙాదివిశిష్టం విధ్యుద్దేశవాక్యమవయవావయవిసంబంధజన్యయా లక్షణయా విధిరిత్యభిధీయతే. ఏతద్విధ్యుద్దేశకాంక్షితకాలదేశద్రవ్యకర్మాదిప్రతిపాదకం దర్శపూర్ణమాసాదిప్రకరణమపి లక్షితలక్షణయా విధిరిత్యభాణి. అథవా, వాక్యైకవాక్యన్యాయేనావాంతరవాక్యభూతాధికారవిధియోగవిధిప్రయోగవిధివాక్యవిశిష్టాపూర్వవిధివాక్యగతలిఙాదిర్విధిరిత్యుచ్యతే. తేన విధినా కరణభూతేన హుతం ప్రక్షిప్తం హవిః పురోడాశాదికం వహతి ప్రాపయతి. అగ్నిః స్వయం హవిరధికరణం భూత్వేంద్రాదిదేవతాస్వాత్మనా యజమానాదిహుతం ప్రాపయతి. "అగ్నిముఖా వై దేవా" ఇతి శ్రుతేః. అనేన హవిరధికరణభూతాస్సంస్కృతాస్త్రేతాగ్నయ ఉచ్యంతే. అనేన తేజోమయీ తనురుక్తా. యా చ హోత్రీతి. హోత్రీ యజమానరూపా. చశబ్ద ఉక్తసముచ్చయే. హవిరధికరణం హవనకర్త్రీ చేత్యర్థః. అనేన విచిత్రశక్తిత్వం ద్యోత్యతే. "చాన్వాచయసమాహారేతరేతరసముచ్చయే" ఇత్యమరః. యద్యపి హోతృశబ్ద ఋత్విక్షు ప్రయుజ్యతే, తథాపి హవనస్య దేవతోద్దేశేన ద్రవ్యత్యాగాత్మకత్వేన తస్య యజమానత్వేన చ స ఏవ ముఖ్యో హోతా, అనేన యజమానరూపా తనురుక్తా. యే ద్వే కాలం విధత్త ఇతి. యే ద్వే మూర్తీ సూర్యాచంద్రమసరూపే. యద్యపి నిత్యో విభుః కాలః, తథాపి లోకే ఇయంతం కాలం సుఖమస్మాక మిత్యాదివహారేషు తపనేందుగతిపరిచ్ఛిన్నస్యైవ కాలశబ్దవాచ్యత్వాత్సూర్యగతిపరిచ్ఛిన్నః కలాముహూర్తా

1 విధిహుతం—అవిధిహుతం భస్మీభవతి. అతఏవ విధిహుతమిత్యుక్తిః. అనేన ఫలపర్యన్తప్రాపణం వ్యజ్యతే. ఇతి రాఘవభట్టీయవ్యాఖ్యా.

హోరాత్రాదిః; చంద్రగత్యుపలక్షితాః ప్రతిపదాదితిథయః, ఏతాదృశపరిచ్ఛేదకర్తృత్వేన తయోః కాలవిధాతృత్వం, నచేత్కాలస్య నిత్యత్వాద్విధానం న సంఘటతే. అహోరాత్రలక్షణౌ కాలౌ విధత్త ఇతి [1]కేచనవదంతి, నచైతచ్చతురస్రమ్. బహుశపక్షే అసత్యపి చన్ద్రే రాత్రేస్సంభవాత్పూర్వక్షణ వర్తిత్వాభావాచ్చ, [2]పూర్వస్మిన్ పక్షే ఉపాధిత్వేన తిథీనాం కాలకర్తృత్వే పూర్వక్షణవర్తిత్వనియమనైరపేక్ష్యేణ తిథేస్సంభవాదుపాధితయా కాలకర్తృత్వమేవ సహృదయహృదయదర్పణమధ్యాస్తే. అనేన సూర్యాచంద్రమసరూపే తనూ ఉక్తే. శ్రుతివిషయగుణేతి. శ్రూయతేఽనయేతి శ్రుతిః శ్రోత్రేంద్రియః, తస్య విషయశ్శబ్దః. శబ్దగుణకమాకాశమితి కాణాదాః. విశ్వం చరాచరం వ్యాప్య అంతర్బహిశ్చాభిసంబధ్య స్థితా. న తు కదాచిద్విభక్తా. శ్రుతివిషయగుణా యాస్థితేత్యేతావతా ఆకాశప్రతిపత్తౌ వ్యాప్య విశ్వమితి పదద్వయోపాదానం నిరర్థకమితి నాశంకనీయమ్, కర్ణశష్కుల్యవచ్ఛిన్నాకాశవ్యావృత్త్యర్థమనవచ్ఛిన్నాకాశప్రతీత్యర్థం చ పదద్వయోపాదానమిత్యవగంతవ్యమ్. అనేనాకాశమయీ తనురుక్తా. యామాహుస్సర్వభూతప్రకృతిరితి. ప్రకృతిమాహురిత్యర్థః. ప్రకృతేః కర్మత్వేఽపి నిపాతేనేతిశబ్దేనాభిహితత్వాన్న ద్వితీయా. తిఙాద్యుపసంఖ్యానస్యోపలక్షణత్వాత్. యథాహ వామనః—'నిపాతేనాప్యభిహితే కర్మణి న కర్మవిభక్తిః. పరిగణనస్యప్రాయికత్వాత్' ఇతి. సర్వభూతానాం సమస్తపదార్థానాం సర్వేషాం చరాచరాణామితి యావత్. "భూతం న్యాయ్యే సమే ప్రాప్తే పదార్థాతీతయోరపి" ఇతి నానార్థరత్నమాలా. ప్రకృతిః కారణమ్. కదాచిదుపాదానం కదాచిన్నిమిత్తమ్. యద్వా—కించిదుపాదానం కించిన్నిమిత్తం; కస్యచిదుపాదానం కస్యచిన్నిమిత్తంవా. పృథివీ పార్థివానాం సాక్షాదుపాదానమప్యాప్యాదీనాముపష్టంభకత్వేన కారణమ్. ఆహుః. శాస్త్రవిద ఇతి శేషః. యద్వా—భూతశబ్దేన ప్రాణినాం కాయ ఉపలక్ష్యతే. ప్రకృతిః ప్రధానమ్. తత్ప్రధానత్వాత్తద్వ్యపదేశః. 'ప్రకృతిః పంచభూతేషు ప్రధానే మూలకారణ' ఇతి యాదవః. అనేన పృథివీమయీ తనురుక్తా. యయా ప్రాణినః ప్రాణవంత ఇతి—ప్రాణినో జంతవః ప్రాణవంతః ఉత్కృష్టజీవనవంతః. * భూమనిందాప్రశంసాస్వేత్యాదిషు మతుబాదేరతిశయార్థకత్వమ్; * 'జీవ ప్రాణధారణ' ఇత్యుక్తత్వాత్; అనేన వాయురూపా తనురుక్తా. 'స్పర్శనః ప్రాణస్సమీరో మారుతో జగత్' ఇతి శబ్దార్ణవః. తస్య వాయోరేవ ప్రాణాపానాదివ్యాపారేణ శరీరధారకత్వాత్. తాభిః ప్రత్యక్షాభిస్తనుభిః ప్రపన్న ఈశోఽవత్వితి యోజనా. తాభిరితి యాయా యథాపూర్వం యచ్ఛబ్దేన నిర్దిష్టాస్తాస్తథా తచ్ఛబ్దేన పరామృశ్యంతే.

1 రాఘవభట్టవ్యాఖ్యానే తథా దృష్టమ్. 2 స్వపక్షే ఇత్యర్థః.

ప్రత్యక్షవిషయైరితి యావత్ - ప్రత్యక్షత్వం పృథివ్యాస్తేజసస్సూర్యాచంద్రమసాం చాక్షు
షత్వేన వాయోస్స్పర్శనేంద్రియగ్రాహ్యత్వేన ఆకాశస్య చ నీలం నభశ్శ్రీశ్యా
మమితి కేషాంచిచ్చాక్షుషత్వేన యజమానరూపస్యాత్మనో మానసప్రత్యక్షవిషయత్వేన
స్వప్రకాశత్వేన వాష్టమూర్తయః ప్రత్యక్షా ఇతి నిర్దిష్టాః. ఈశః అణిమాద్యైశ్వర్య
సంపన్నః. * ఈశ ఐశ్వర్య ఇతి ధాతుః, ప్రపన్నః ప్రకర్షేణ సంబద్ధః. సంబంధప్ర
కర్షశ్చ పృథివ్యాద్యుత్పత్తిస్థితిభంగానాం పరమేశ్వరాయత్తత్వాత్. అథవా * సర్వే
గత్యర్థా జ్ఞానార్థా ఇతి విద్యమానత్వాత్తిత్యాభిః కార్యభూతైః ప్రపన్నః ప్రకర్షేణ
జ్ఞాత ఇతి కవేరభిప్రాయః. తనురితి. యతః పరమేశ్వరశ్చేతనాచేతనమంతః ప్రవి
శ్య వ్యాపారయతి అతః పృథివ్యాదీనాం తత్తనుత్వవ్యపదేశః కృతః. వః యుష్మాక్;
శ్రేయస్కరభక్తిశ్రద్ధాద్యతిశయపూర్వకం వ్యాఖ్యాతృశ్రోతౄనితి యావత్. సంబో
ధనార్థసారో హి యుష్మదర్థః; తేషామేవ సంబోధనయోగ్యత్వాత్. అవతు రక్షతా
త్; రక్షణం నామ హితప్రాపణమహితపరిహారణం. చ. ఏవంవిధాభిస్తనుభిరుపేత
ఇతి రక్షణాదివిశేషణాభిప్రాయేణ, పృథివ్యాదిమధ్యే యస్య యత్సుఖసాధనం త
త్సంపాదనం యస్య యదనిష్టం తన్నివారణం చ భవత్వితి వ్యజ్యతే. తేన తాదృగ్వస్తు
నో వ్యంగత్వేన వస్తుధ్వనిః. విశేషణసాభిప్రాయత్వేన పరికరాలంకారస్య వ్యం
గ్యత్వేనాలంకారధ్వనిః. ఉక్తం చ— 'అలంకారః పరికర స్సాభిప్రాయే విశేషణే'
ఇతి. కవేస్సర్వాత్మక శివవిషయభక్తిభావస్య వ్యంగ్యత్వేనాసంలక్ష్యక్రమో భావ
ధ్వనిః.. అసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యస్తు రసాదిధ్వనిర్భవతి. తదుక్తం శృంగారతిలకే—
'రసభావతదాభాసభావశాంత్యాదిరక్రమః, భిన్నో రసాద్యలంకారాదలంకార్యత
తయా స్థిత' ఇతి ఏవమత్ర శ్లోకే వస్త్వలంకారరసభేదేన త్రిధా ధ్వనిరితి
ధ్వని ప్రస్థానవిదః కథయంతి. తత్రైవైతచ్ఛ్లోకే కవేర్భక్తిభావస్య శివ ఆలంబన
విభావః. ఉద్దీపన విభావాస్తు సంసారానిత్యతాదర్శనం పరమేశ్వరమహిమశ్ర
వణాత్తత్కారణసకలపురుషార్థదానశక్తిమత్త్వాదయశ్చ. అను భావాస్తు తదనుస్మర
ణసమనంతరజనితరోమోద్గమానందబాష్పముఖవికాసాదయః, సంచారిణో౽పి తద్వి
షమదైన్యవచనచింతాస్మరణహర్షవిబోధాదయః. ఏవంవిధవిభావానుభావసం
చారిపరిపుష్టో భక్తిభావః ప్రాధాన్యేన వ్యజ్యత ఇత్యస్యోత్తమకావ్యతా ప్రకాశ్యతే.
రతిస్తు విషయభేదాద్బహువిధా భవతి, దైవగురునృపాచార్యాదివిషయా భక్తిః.
కాంతావిషయా రతిరిత్యుక్తత్వాత్. ప్రకృతే దైవవిషయో భక్తిభావస్సూచితః. శ్లిష్ట
మధ్యమవర్ణ సందర్భలక్షణా రససహితా వైదర్భీ రీతిః. తదుక్తమ్—'బంధపారుష్యరహి
తా శబ్దకాఠిన్యవర్జితా, నాతిదీర్ఘసమాసా చ వైదర్భీ రీతిరిష్యతే' ఇతి. స్పష్టిస్స్పష్టః.

హుతం హవిః, ప్రాణినః ప్రాణవంతః, ప్రత్యక్షాభిః ప్రపన్న ఇత్యాదౌ స్వరవైసాదృశ్యేఽపి వ్యంజనసామ్యలక్షణోఽనుప్రాసః. కించ. సృష్టిస్స్రష్టురిత్యాదౌ వృత్తిలక్షణానుప్రాసశ్చ. ఉక్తం చ—'అనేకేషాం వర్ణానాం సకృత్పునశ్శ్రవణం వృత్త్యనుప్రాస' ఇతి. ప్రాణినః ప్రాణవంత ఇత్యత్ర పదద్వయేఽపి ప్రాణిశబ్దప్రతిపత్తావపి ప్రాణినో జనాః ప్రాణవంతో జీవనవంత ఇతి తాత్పర్యభేదాల్లాటానుప్రాసః. తదుక్తమ్—'శబ్దార్థయోః పౌనరుక్త్యం యత్ర తాత్పర్యభేదవత్, స కావ్యతాత్పర్యవిదాం లాటానుప్రాస ఇష్యతే' ఇతి. అష్టమూర్తిత్వలక్షణాసాధారణస్వరూపవర్ణనాత్స్వభావోక్తిరలంకారః. తదుక్తమ్—'స్వభావోక్తిస్తు డింభాదేస్స్వక్రియారూపవర్ణనమ్' ఇతి. స్వక్రియారూపవర్ణనం నామ స్వాసాధారణక్రియారూపవర్ణనమ్. అష్టమూర్తీనాం సాక్షాద్వాచకశబ్దైర్వినా గుణక్రియాదిద్వారా కథనేన పర్యాయోక్తమలంకారః. తదుక్తమ్—'పర్యాయోక్తం వినా వాచ్యం వాచకం యద్వచస్తు తత్' ఇతి. ప్రత్యక్షాభిస్తనుభిః ప్రపన్నోఽవత్వితి రక్షణక్రియాం ప్రతి ప్రత్యక్షతనుసంబంధస్య హేతుత్వేనోపాదానాత్కావ్యలింగమలంకారః. ఉక్తం చ—'హేతోర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలింగముదాహృతమ్.' ఇతి. తాభిస్తనుభిరితి తచ్ఛబ్దస్య యచ్ఛబ్దవిశిష్టసప్తవాక్యసంబంధిత్వేన కారకదీపకాలంకారః. సర్వశరీరభేదకస్యాష్టతనుసంబంధస్యోక్తత్వాత్ప్రతీయమానో వ్యతిరేకాలంకారః. అవత్విత్యాశీరూపత్వాదాశీరలంకారః. శివవిషయభక్తిభావస్యాశీరూపవాక్యార్థాంగత్వేన ప్రేయోఽలంకారః, 'అంగభూతో భావః ప్రేయాన్' ఇత్యుక్తత్వాత్. ఏవమన్యేఽపి శబ్దార్థాలంకారా బుద్ధిమతోహ్యాః. తథా గుణా అపి కేచన యుజ్యంతే. అస్పృష్టశైథిల్యరూపశ్లేషగుణః. పరమేశ్వరస్యాష్టమూర్తియోగిత్వస్య ప్రసిద్ధార్థస్య శబ్దశ్రవణమాత్రేణ ప్రత్యయాత్ప్రసాదగుణః. తదుక్తం సరస్వతీకంఠాభరణే—యత్తు ప్రాకట్యమర్థస్య స ప్రసాదో గుణో మతః' ఇతి. పదానామన్వయే దూరవ్యవధానాభావాత్సమతాగుణః. తదుక్తం—'అదూరవ్యవధానం తు సమతా పరికీర్తితా' ఇతి. వాక్యే పాఠసమయే సృష్టిః స్రష్టురిత్యాదిపృథక్పదత్వప్రతీతేర్మాధుర్యగుణః. తదుక్తం—'యాపృథక్పదతా వాక్యే తన్మాధుర్యం ప్రచక్షతే' ఇతి. పరమేశ్వరస్యాష్టమూర్తిత్వలక్షణార్థప్రతిపాదనే వాక్యస్య నిరాకాంక్షతయా పరిపూర్ణత్వాదర్థవ్యక్తిలక్షణో గుణః. తదుక్తమ్—'యత్తు సంపూర్ణవాచ్యత్వమర్థవ్యక్తిం వదంతి తామ్' ఇతి. ప్రతిపాద్యార్థప్రతిపాదకాధికపదాభావాత్సమ్మితత్వగుణః. తదుక్తం—'యావదర్థపదత్వం తు సమ్మితత్వముదాహృతమ్'. భక్తిభావాదేర్వ్యంగ్యత్వాద్గాంభీర్యగుణః, తదుక్తమ్—'ధ్వనిమత్తా తు గాంభీర్యమ్' ఇతి. ప్రకృతోక్తేరీశ్వరస్యాష్టమూర్తిత్వనిరూపణద్వారా సర్వాంతర్యామిత్వాద్యనేకార్థాభివ్యంజకత్వాత్ప్రౌఢిగుణః. తదు

క్తమ్—'ప్రౌఢిరుక్తేః పరీపాకః' ఇతి. పరిపాకశ్చోక్తేర్విలక్షణార్థాభివ్యంజకత్వమ్. దీర్ఘా
క్షరప్రాయత్వాత్స్వరారోహాద్గతిర్నామ గుణః. తదుక్తమ్— 'గతిర్నామ సురమ్య
త్వం స్వరారోహావరోహయోః' ఇతి. అన్యే గుణా అపి బుద్ధిమద్భిరూహ్యాః. ఏవ మేకస్మి
న్నేవశ్లోకే బహ్వలంకారగుణవత్త్వేన భూషణం నామాలంకారః. తదుక్తమ్—'అలంకా
రైర్గుణైశ్చైవ బహుభిస్సమలంకృతమ్, భూషణైరివ చిత్రార్థైస్తద్భూషణమితి స్మృతమ్'
ఇతి. భూషణం నామ షట్త్రింశదలంకారేష్వేకమ్. తే ఉత్తరత్ర షట్త్రింశదలంకారా
స్తత్ర తత్ర నిరూప్యంతే. బంధస్య పదాంతరాసహిష్ణుత్వాచ్ఛయ్యా. తదుక్తమ్—'పదా
నాం యాన్యోన్యమైత్రీ సా శయ్యా' ఇతి. అంతర్బహిశ్చరసప్రతీతేర్ద్రాక్షాపాకః. తదు
క్తమ్—'ద్రాక్షాపాకస్స కథితో బహిరంతస్స్ఫురద్రసః' ఇతి. బంధస్య పరివృత్తిస
హిష్ణుత్వాభావాచ్ఛబ్దపాకః. తదుక్తమ్— 'యత్పదాని త్యజన్త్యేవ పరివృత్తిసహిష్ణు
తామ్, తం శబ్దపాకనిష్ణాతాశ్శబ్దపాకం ప్రచక్షతే' ఇతి. సౌరభపరిమళయోరివ శయ్యా
శబ్దపాకయోర్భేదస్సూక్ష్మమతిసమధిగమ్యః. అత్ర శ్లోకే యత్ర వాక్య ఆఖ్యాతపదాభావ
స్తత్రాస్తిభవతియోగః కర్తవ్యః. తయోస్సాకాంక్షసర్వపదవాక్యసంబంధిత్వాత్. తదు
క్తం వామనేన-'న ప్రసిద్ధే క్రియాధ్యాహారదోషః' ఇతి. తత్రాపి కాలవిశేషప్రతిపత్తి
రౌచిత్యేన కార్యా. ఆద్యా సృష్టిరాసీత్, హోత్రీ భవతి, ప్రాణవంతో భవంతీతి. ఆద్య
క్షరత్రయస్య గురుత్వాద్భూదేవతాకస్య మగణస్యోపాదానాద్వర్ణగణాదిశుద్ధిరస్తీతి
సర్వమవదాతమ్. తదుక్తమ్—'మోభూమిస్త్రిగురుశ్శుభం వితనుత', ఇత్యాది. కించ ప్రథ
మం ప్రచయార్థసృష్టిపదోపాదానేనైతత్ప్రబంధాధ్యేతౄణాం ప్రవక్తృత్వం ప్రయో
జనమితి సూచితమ్. యథాహ భగవాన్భాష్యకారః—'మంగళాదీని మంగళమధ్యాని
మంగళాంతాని హి తాని శాస్త్రాణి ప్రథంతే, వీరపురుషాణ్యాయుష్మత్పురుషాణి చ
భవంత్యధ్యేతారశ్చ ప్రవక్తారో భవంతి' ఇతి. ఏష నాందీశ్లోకః. 'కావ్యార్థసూచనం కై
శ్చిన్నాంద్యామేవ నిరూప్యతే' ఇతి వచనాత్కావ్యార్థోఽపి కించిద్ద్యోత్యతే. తథా
హి—ఆద్యా సృష్టిరిత్యనేన దుష్యంతస్య భరతవంశాదిత్వం ధ్వన్యతే. విధిహుతం హ
విరితి హవిరివ హవిః. రక్షాశుల్కషడ్భాగాదాతృత్వేన రాజర్షిత్వం సూచ్యతే. హో
త్రీత్యనేన యజ్ఞమహాదానాదికర్తృత్వం వ్యజ్యతే. కాలం విధత్త ఇత్యనేన రాజర
క్షితప్రాణిధర్మసాధ్యవృష్ట్యాదిసంపన్నకాలస్య రాజ్ఞః కాలకర్తృత్వం ప్రతీయతే,
తదుక్తం మహాభారతే—"కాలో వా కారణం రాజ్ఞః రాజా వా కాలకారణమ్,
ఇతి తే సంశయో మా భూద్రాజా కాలస్య కారణమ్" ఇతి. శ్రుతివిషయగుణేత్యనేన
శ్రుతిః వేద ప్రతిపాదకం శాస్త్రం. తదుక్తమహోత్సాహాదిగుణవత్త్వేన శాస్త్రీయరా
జత్వమ్. కించ శ్రుతివిషయగుణేత్యనేన, సకలజనశ్రోత్రేంద్రియాణి తద్గుణైకవిషయాణీతి

పుణ్యశ్లోకతా ఖ్యాప్యతే. విశ్వం వ్యాప్య స్థితేత్యనేన కీర్తిప్రతాపయోరప్రతిహతత్వం గమ్యతే. సర్వభూతప్రకృతిరిత్యనేన సర్వేషాం తత్తన్మార్గస్థాపకత్వేన సర్వకారణత్వం వ్యజ్యతే. తదుక్తం రఘువంశే—"ప్రజానాం వినయాధానాద్రక్షణాద్భరణాదపి, స పితా పితరస్తాసాం కేవలం జన్మహేతవః" ఇతి. ప్రాణినః ప్రాణవంత ఇత్యనేన నిఖిలవాంఛితపూరకత్వేన ప్రాణిమాత్రజీవనదాతృత్వం గమ్యతే. ప్రత్యక్షాభిః ప్రపన్న ఇత్యనేనాఙ్గులీయకదర్శనాద్రాజ్ఞశ్శకుంతలాస్మరణం జాతమితి ద్యోత్యతే. ఈశ ఇతి సర్వైశ్వర్యసంపన్నో రాజా సూచ్యతే. "అష్టానాం లోకపాలానాం వపుర్ధత్తే నరాధిప" ఇతి వచనాత్. అస్యార్థస్య వాచ్యత్వాసంభవాన్న శ్లేషః. నాపి శబ్దశక్తిమూల ఉపమాలంకారధ్వనిః. సంబంధాంతరే సంభవతి సాదృశ్యమూలకత్వకల్పనానపేక్షత్వాత్. కింతుసూచకత్వసంబంధాచ్ఛబ్దశక్తిమూలోవస్తుధ్వనిః. అత ఏవోక్తమలంకారసర్వస్వే— "యత్రసూచనావ్యాపారోఽస్తితత్రశబ్దశక్తిమూలో వస్తుధ్వనిరోబోద్ధవ్య ఇతి. అన్యేఽపి నాయకగుణా బుద్ధిమతోహ్యాః. తదుక్తమ్—'అర్థతశ్శబ్దతోవాపి మనాక్కావ్యార్థసూచనమ్' ఇతి. తథాహి—స్రష్టుః సృష్టిరిత్యనేనవిశ్వామిత్రస్యాపత్యతా వ్యజ్యతే."అన్యమింద్రంకరిష్యామి"ఇత్యాదినాతస్యాపిస్రష్టృత్వాత్. కించ, ఆద్యాసృష్టిరిత్యనేన నిఖిలకామినీజనాపేక్షయా రూపలావణ్యాద్యతిశయో వ్యజ్యతే. తథా మేఘసందేశే—'యువతివిషయే సృష్టిరాద్యేవ ధాతు'రితి. విధిహుతం హవిర్వహతీత్యత్రహుతం హవిర్వహతీత్యనేన దుష్యంతనిహితగర్భధారణం విధిపదేన గాంధర్వవివాహస్య శాస్త్రీయత్వం వ్యజ్యతే. హోత్రీతి యజ్ఞపత్నీత్వమ్. తేన సౌశీల్యభావాదికం యథౌచిత్యం యోజ్యమ్. యే ద్వేకాలం విధత్త ఇత్యనేనానసూయాప్రియంవదే రాజ్ఞశ్శకుంతలాసంగమస్య కాలం కృతవత్యావితి ద్యోత్యతే. అన్యేఽపి నాయికాగుణా ఊహ్యాః. ఇయం వాగ్రూపానాన్దీ. తదుక్తం భరతేన—నాన్దీ ద్వివిధా క్రియారూపా వాగ్రూపాచ' ఇతి. ఆద్యా ఏకవిధా. సా నాట్యారంభే కాచిదర్చనా నందినః. తస్యా నాందీతిసంజ్ఞా. తదుక్తం భరతేన—"నందీవృషః కోఽపి మహేశ్వరస్య రంగత్వమాదౌ కిలఖే జగామ, తద్రంగముద్దిశ్య కృతాం తు పూజాం నాందీతి తాం నాట్యవిదో వదంతి."పూర్వరంగే రుద్రస్తు సర్వదా సన్నిహితో విద్యతే. తం పూర్వరంగం ప్రతి, పూజా క్రియతే తదుక్తం శాండిల్యేన—"పూర్వరంగేఽజ్గహారే చ సాక్షాత్సన్నిహితశ్శివ"ఇతి. ద్వితీయా మంగళాశీస్సమన్వితాశ్లోకాత్మికాబహువిధా. ఏకాఅష్టపదా. ఇతరాద్వాదశపదా.అన్యా అష్టాదశపదా, ద్వావింశతిపదేత్యాది. తదుక్తం కోహళేన—మాంగళ్యశంఖచక్రాబ్జకోకకైరవశంసినీ, యత్రాష్టభిర్ద్వాదశభిరష్టాదశభిరేవ వా, ద్వావింశ[illegible]ప్రకీర్తితా [illegible] ఏవం [illegible]రితే అష్టపదా.

ఉత్తరరామచరితే, ఉన్మత్తరాఘవే, మురారిప్రారంభే చ ద్వాదశపదాత్మికా; వేణీసం
హారే, మదీయే నైషధానందే చాష్టాదశపదా; బాలరామాయణే ద్వావింశతిపదాత్మికా.
ఏవం లక్షణానుగుణ్యేన సర్వైర్నాందీ గ్రథితా. ప్రకృతనాంద్యా అపి వా గ్రూప
త్వాత్పదనియమేన భవితవ్యమ్. అత్ర తద్వత్పదవ్యవస్థా న కృతేతి చేత్పదనియమః
కథ్యతే. సర్వే పదశబ్దస్య నానార్థతామాచక్షతే ఖలు. తథాహి—కేచిత్సుప్తిఙంతం
పదం వర్ణయంతి; అపరే తు శ్లోకస్య తురీయాంశరూపః పాదః పదమితి. అతఏవ నాం
దీప్రస్తావే ద్వౌ త్రయో వా శ్లోకాః కార్యా ఇతి బ్రువతే. కేచిత్పద్యతే జ్ఞాయతే
ఽనేన పదార్థసంసర్గ ఇతి వ్యుత్పత్త్యా ఆకాంక్షాయోగ్యతాసన్నిధిమత్పదకదంబాత్మకం
వాక్యమేవ పదమితి వర్ణయంతి. తత్ర చ సుప్తిఙంతపదపక్షే ద్వాదశభిరష్టాదశభిరేవ వే
త్యత్ర వా శబ్దో వికల్పార్థ ఇత్యభినవగుప్తాచార్యాదయః కథయంతి. తథాచోత్తర
రామచరితే భవభూతినా ద్వాదశపదా నాందీ కథితా. అన్యే తు వాశబ్దం సముచ్చ
యార్థం నిగదంతి. తథా చ, శ్రీహర్షేణ రత్నావళ్యాం వింశతిపదా నాందీ కథితా.
మురారిప్రారంభే నిష్ప్రత్యూహమిత్యాదినా వికల్పపక్షమనుసృత్య, ద్వాదశపదాం
నాందీం ప్రయుజ్య, సముచ్చయపదార్థ మప్యనుసృత్య 'విరమతి మహాకల్ప' ఇత్యాది
పద్యాంతరమపి విరచితమ్. ప్రకృతే వాశబ్దస్య వికల్పార్థత్వమభ్యుపేత్య వాక్యమేవ
పదమితి మతానుసారేణాష్టపదా నాందీ నిర్దిష్టా. తదుక్తమ్—"న పదం పదమిత్యా
హుర్వాక్యార్థః పదముచ్యతే" ఇతి. ప్రకృతే అష్టమూర్తినిర్దేశవాక్యాని సప్త. ఏకస్మి
న్నేవ వాక్యే సూర్యాచంద్రమసోః కాలవిధానరూపసమానధర్మత్వేన సంగ్రహోప
పాదానాత్. ప్రతినిర్దేశవాక్యమేకం. ఆహత్యాష్టవాక్యమ్. అష్టవాక్యత్వాదష్టపదా
పదనియమః ప్రదర్శితః. తాభిస్తనుభిరిత్యత్ర తచ్ఛబ్దశ్రవణాదష్టమూర్తి నిరూ
పణద్వారా నాందీశ్లోకే వక్తవ్యచంద్రాభిధానమప్యకారి. తదుక్తమ్—'నాందీశ్లోకో వి
ధాతవ్యశ్చంద్రనామాంక ఏవ సః, యత్రైవ చంద్రసంబంధో లక్ష్యతే వ్యజ్యతేఽథవా.
నాందీశ్లోకే తథా యత్నః కర్తవ్యః కవిభిస్తథా' ఇతి. నాందీ పూర్వరంగస్యాంగేష్వే
కాంగం భవతి. పూర్వరంగస్వరూపముచ్యతే. తదుక్తమ్—"పాదభాగాః కలాయుక్తాః
పరివర్తాః ప్రయోక్తృభిః,పూర్వం రంగే క్రియంతే యత్పూర్వరంగం తతో విదుః"ఇతి.
భరతేనాప్యుక్తమ్—"సభాపతిస్సభా సభ్యా గాయకా వాదకా అపి, నటీ నటశ్చ మో
దంతే యత్రాన్యోన్యానురంజనాత్. అతో రంగ ఇతి జ్ఞేయః పూర్వం యత్సం ప్రక
ల్ప్యతే, తస్మాదయం పూర్వరంగ ఇతి విద్వద్భిరుచ్యతే." అత్రాయమర్థః—రంగస్థితో
నటస్సంగీతానుగతైరభినయైరనుకార్య. నాయకావస్థాపన్నస్సభాపతిం సభ్యాంశ్చ ప్రేక్ష
కాన్ స్వాభిప్రాయమావిష్కుర్వన్ రంజయేత్. తదుక్తమ్—'నటో గీతేన వాద్యేన

నూత్నేనాభినయేన చ, రంగే రామాద్యవస్థాభిరనుకార్యాభిరంజయేత్, రామాదితాదాత్మ్యాపత్తేః ప్రేక్షకాన్ప్రసయేన్నటః” ఇతి. పూర్వరంగో నామ నటకర్తవ్యః ప్రత్యూహాపరిపంథీ కర్మవిశేషః. తదుక్తమ్—“యన్నాట్యవస్తునః పూర్వం రంగవిఘ్నోపశాంతయే, కుశీలవాః ప్రకుర్వంతి పూర్వరంగస్స కీర్తితః” ఇతి. పూర్వరంగస్య కుశీలవకర్తవ్యాని ప్రత్యాహారప్రభృతీని ద్వావింశతిరంగాని సంతి. తదుక్తం—“ప్రత్యాహారోఽవతరణమారంభాశ్రావణే తథా, సంఘోట నావక్రపాణిస్తథా చ పరిఘట్టనా, మార్గాసారితకం తద్వజ్జ్యేష్ఠమధ్యాధమాధికాః, ఆసారితక్రియాగానముత్థానం పరివర్తనం, నాందీ శుష్కావకృష్టా చ రంగద్వారం మనోరమం, చారీ రమ్యా మహాచారీ త్రికతం చ ప్రరోచనా”ఇతి. “యథావత్కృతవిన్యాసం ప్రత్యాహారం ప్రచక్షతే, తథావతరణం ప్రోక్తం గాయకీనాం నివేశనం, గీతోద్యమనమారంభో వాద్యానాం రంజనక్రియా, ఆశ్రావణా పాణిభేదవిధిస్సంఘోటనా స్మృతా, వాద్యవృత్తివిభాగార్థం వక్రపాణిర్విధీయతే. తంత్ర్యోజస్కరణార్థం తు వదేచ్చ పరిఘట్టనాం, తంత్రీభాండసమాయోగో మార్గాసారితమిష్యతే, కలాపాతవిభాగార్థం భవేదాసారితక్రియా, కీర్తనం దేవతానాం చ జ్ఞేయో గీతివిధిస్తథా. యస్మాదుత్థాపయంత్యాదౌ ప్రయోగం నాందిపాఠకాః, పూర్వమేవ తు రంగేఽస్మింస్తస్మాదుత్థాపనం స్మృతం, చతుర్దిగీశనమనం పరితః పరివర్తనం, ఆశీర్నతిర్వా నాందీస్యాద్దేవవిప్రమహీభుజామ్. యత్ర శుష్కాక్షరైరేవ హ్యపకృష్టా ధ్రువా యతః, తస్మాచ్ఛుష్కాపకృష్టేయం జర్ఝరశ్లోకదర్శికా,వాగంగాభినయో రంగద్వారం ప్రథమతః కృతః, శృంగారస్య ప్రచరణాచ్చారీ సంపరికీర్తితా,రుద్రప్రకరణౌచిత్యాన్మహాచారీతి కీర్తితా, విదూషకస్సూత్రధారస్తథా వై పారిపార్శ్వకః, యత్ర కుర్వంతి సల్లాపం త్రిగతం తత్ప్రకీర్త్యతే”ఇత్యాది. పూర్వరంగస్యైతేషు ద్వావింశత్యంగేషు సత్స్వప్యేతేషాం తుర్యత్రయాత్మక క్రియారూపత్వాత్ప్రబంధే ప్రయోక్తుమశక్యతయా పద్యరూపనాంద్యా ఏవ ప్రాధాన్యం. తదుక్తం భగవతా బాదరాయణేన—“యద్యప్యంగాని భూయాంసి పూర్వరంగస్య నాటకే, తథాప్యవశ్యం కర్తవ్యా నాందీ విఘ్నోపశాంతయే” ఇతి.

నాంద్యనంతరం ప్రస్తావనామవతారయతి—‘నాంద్యంతే సూత్రధార’ ఇత్యాదినా. తదుక్తం—నాందీశ్లోకం పఠిత్వైవ సూత్రధారస్సహేతరైః, ప్రవిశ్య స్మేరవదనస్తతః పంచపదీం వ్రజేత్. త్రితాళాంతరముత్క్షిప్తైర్గీతతాళలయాశ్రితైః, లలితైః పదవిన్యాసైః ప్రస్తుతవ్యంజనక్షమైః. సంయుక్తోత్తానసంశ్లిష్టహస్తః పంచపదీం వ్రజేత్, పశ్యేత్సభాం సభాధీశం తదాశ్చర్యవిలోకితైః. కరణాభినయాతోద్యభాషాభేదవిచక్షణామ్, నటానుయోక్తుం సంబోధ్య నటీం మారిషమేవ వా’ ఇత్యాదిభరతవచనాత్.

ప్రకృతే నటీసంబోధనం కరోతి—'నాంద్యం తేసూత్రధార' ఇత్యాదినా 'ఇతస్తావదాగమ్యతా'మిత్యంతేన. నాంద్యా అంతే అవసానే, నాంద్యాం సమాప్తాయామిత్యర్థః. "మృతావవసితే రమ్యే సమాప్తావంత ఇష్యతే" ఇతి శబ్దార్ణవే. నాందీం ప్రయుజ్య పూర్వసూత్రధారే వినిర్గతే సతీత్యర్థః. సూత్రధార ఇతి ద్వితీయో నటాఖ్యః. రంగం ప్రవిష్ట ఇతి శేషః. సూత్రం ధారయతీతి సూత్రధారః. సూచనాత్సూత్రమ్."సూత్రం తు సూచనే గ్రంథభేదే తంతువ్యవస్థయోః" ఇతి రత్నమాలా. సూచనం నామ చతుర్విధాభినయాత్మకం నాట్యముచ్యతే. తదుక్తమ్—"సాత్త్వికాద్యైరభినయైః ప్రేక్షకాణాం యతో భవేత్. నటే నాయకతాదాత్మ్యబుద్ధిస్తన్నాట్యముచ్యతే" ఇతి. కోహళేనాప్యుక్తం—"పదార్థాభినయప్రాయం వాక్యార్థాభినయాత్మకం, అన్యానుకరణం నాట్యం రసభావనిరంతరం, చతుర్ధాఽభినయాస్తే తు మునినా పరికీర్తితాః. ఆంగికో వాచికాహార్యౌ సాత్త్వికశ్చేత్యసౌ పునః, చతుర్ధా కల్పితో యత్ర సర్వం నాట్యం ప్రతిష్ఠితం తత్రాంగికో భవేదంగైర్నిర్వృత్తస్స పునస్త్రిధా, శారీరో ముఖసంజాతశ్చేష్టయా మునినిర్మితః. వాగాత్మా వాచికో ద్వేధా సంస్కృతప్రాకృతాశ్రయః, నామాఖ్యాతాదిభిశ్ఛందైరయం విస్తారమశ్నుతే, నేపథ్యస్య విధానం స్యాదాహార్యస్స చతుర్విధః, ఆదిమస్స్యాంతిమస్తత్ర మధ్యమో వ్యాజిమస్స్మృతః. అంతిమశ్చేష్టిమశ్చేష్టస్తథా మునిభిరీరితః"ఇతి. ఏతేషాం లక్షణం మదీయమాళవికాగ్నిమిత్రీయవ్యాఖ్యానే ద్రష్టవ్యం. 'పరస్య సుఖదుఃఖాదిభావైర్యద్భావనం భవేత్, తత్రాంతఃకరణాసక్తిరత్యంతం సత్త్వమిష్యతే. సాత్త్వికస్సత్త్వనిష్పన్నైర్భావైర్జాతస్స చాష్టధా.' తే స్తంభప్రళయాద్యా ఉత్తరత్ర నిరూప్యంతే. ఏతాదృశచతుర్విధాభినయానాం తయా తయా చేష్టయా తస్య తస్యార్థస్య దర్శనాత్సూత్రధార ఇత్యుచ్యతే. తదుక్తం భరతేన—"ఆసూత్రయన్గుణాన్నేతుః కవేరపి చ వస్తునః, రంగప్రసాధనః ప్రౌఢస్సూత్రధార ఇహోదితః. సర్వప్రయోగకుశలస్సురేఖో విజితేంద్రియః, ప్రాజ్ఞస్తాళలయాభిజ్ఞః కులీనో గతమత్సరః. పాత్రసంక్రమణోపాయకుశలో నర్తకస్స్వయమ్, చార్యంగహారనిపుణః ఖండమాడలపండితః. నానాదేశసముత్థస్య దేశీవృత్తస్య వేదితా, గీతాతోద్యాధిభేదజ్ఞస్సూత్రధారస్స్మృతో బుధై'రితి. ప్రాక్చతుర్విధాభినయానాం లక్షణముక్తం. ఇదానీమభినయశబ్దార్థోలిఖ్యతే—'అభిపూర్వాత్తతో ధాతోరధికర్తరియోజితే, ప్రయోగమాభిముఖ్యం యన్నయత్యభినయస్తు సః. శాఖయాంగైరుపాంగైశ్చ ప్రయోగేణ విభావయన్, అర్థాన్బహువిధానేతీత్యేవం వాభినయో మతః.' సంగీతచూడామణావప్యుక్తం—"అభివ్యంజన్విభావానుభావాదీన్నాటకాశ్రయాన్, ఉత్పాదయన్సహృదయే రసజ్ఞానం నిరంతరమ్, అనుకర్తృస్థితో బోధోఽభినయస్సోఽభిధీయతే.'ఇతి. అన్యైరప్యుక్తమ్—

(నాన్ద్యన్తే)

[1]సూత్రధారః— (నేపథ్యాభిముఖ మవలోక్య) ఆర్యే! యది నైపథ్య విధానమవసితం, తర్హీతస్తావదాగమ్యతామ్.

అభీత్యుపసర్గః ణీఞ్ ప్రాపణార్థో ధాతుః. తస్యాభినీ త్యేవంవ్యవస్థితస్యాత్ప్రత్యయాంతస్యాభినయ ఇతి రూపం సిద్ధం. ఏతచ్చ ధాత్వర్థవచనేనావధార్యం. అత్రశ్లోకః—"అభిపూర్వస్తు ణీఞ్ ధాతురాభిముఖ్యార్థనిర్ణయే, యస్మాత్ప్రయోగం నయతి తస్మాదభినయస్స్మృతః. విభావయతి యస్మాచ్చ నానార్థాంశ్చప్రయోగతః, శాఖాంగోపాంగసంయుక్తస్తస్మాదభినయస్స్మృతః. న విద్యతే భీర్యస్యాసావభీః, తస్య నయోఽభినయః.*'ఇకో హ్రస్వోఽఙ్యో గాలవస్య' ఇతి భీశబ్దస్య హ్రస్వః. ధృష్టస్య చరితమిత్యర్థః. యద్వా,అభిరిత్యుపసర్గః. తేన ణీఞ్ ధాతోస్సమాసో వేతి సందేహాత్ప్రశ్నే అభీత్యుపసర్గ ఇతి. నాసౌ భిధాతోర్నఞా సమాస ఇతిభావః. ణీఞ్ ప్రాపణార్థో ధాతురిత్యంతర్భావితణిజర్థః. ధాతురిత్యనేకార్థధారణాత్ప్రాప్తిజ్ఞప్తివిచారనిర్ణయాదీనామనేకేషాం నీధాత్వర్థత్వాత్. తద్యథా—అజాం గ్రామం నయతి, ప్రాపయతీత్యర్థః. నయతి చార్వితి, విచారయతీత్యర్థః. వాక్యార్థనయనం జ్ఞాపనం, సన్నయః పిండీకరణం, ఏవమనేకార్థద్వాదత్ర ప్రాపణార్థో జ్ఞాపనార్థ ఇత్యుక్తమ్. ఏవం ప్రకృత్యుపసర్గావభిధాయ సముదాయరూపం పదమాహ— తస్యాభినీ త్యేవం వ్యవస్థితస్యాచ్ప్రత్యయాంతస్యాభినయ ఇతి రూపం సిద్ధమితి. * 'నందిగ్రహిపచాదిభ్యో ల్యుణిన్యచ' ఇతి పచాద్యచి కృతే, నటాదిప్రయోగస్య పదార్థవాక్యార్థలక్షణకావ్యార్థజ్ఞాపకత్వాదుపచారవృత్త్యా కర్తృత్వమ్. ముఖ్యకర్తృత్వం నటాదేరేవ. అతఏవ కేచిత్ ఏరజిత్యచ్ప్రత్యయం వర్ణయంతి. తస్యాకర్తరి చ కారక ఇత్యనువర్ణనాత్కరణేఽపి విధానాత్. అన్యే తు ప్రయోగమభినయతి వ్యాప్నోతీతి ముఖ్యం కర్తృత్వమేవాహుః. ఏవం పదస్వరూపమభిధాయ తదర్థమాహ—"అభిపూర్వస్తు ణీఞ్ ధాతురాభిముఖ్యార్థనిర్ణయే, యస్మాత్ప్రయోగం నయతి తస్మాదభినయస్స్మృతః." ఇతి. అభిశబ్ద ఆభిముఖ్యే,నయశబ్దోఽర్థనిశ్చయే. ఆభిముఖ్యేన సందేహాదిదోషత్యాగేన ప్రేక్షకాణామర్థనిర్ణయో యేన భవతి, సోఽభినయ ఇతి యావత్.

అత్ర సూత్రధార ఇత్యనంతరం క్రియాపదం కథం న ప్రయుక్తమిత్యుక్తే,కేచిత్ నాందీం పఠిత్వా పుష్పాంజలిం వికీర్య స ఏవ సూత్రధార ఆహేతి వదంతి. అన్యే తు సూత్రధారాదన్య ఏవ వస్తునః ప్రస్తావక ఇతి కథయంతి. తథా చోక్తం దశరూపకే—

---

1 అభిరామవ్యాఖ్యానే తు - నాన్ద్యన్తే ప్రవిశతి సూత్రధార ఇతి పాఠః.

"నాందీం పఠిత్వా నాట్యాదౌ సూత్రధారే వినిర్గతే, ప్రవిశ్య తద్వదపరః కావ్య మాసూత్రయేన్నటః" ఇతి. తథా భోజరాజేన భావప్రకాశికాయామప్యుక్తం— "నాంద్యంతేఽనుప్రవిష్టేన సూత్రధారేణ ధీమతా, ప్రస్తావనాయ రంగస్య వృత్తిర్యోజ్యా హి భారతీ" ఇతి. ద్వావత్ర సూత్రధారౌ. ఏకః పూర్వరంగవిధాయకః; ఇతరస్తు నటస్థాపకాద్యపరపర్యాయః పూర్వసూత్రధారసదృశగుణాకృతిః ప్రస్తావనాప్రవర్తకః. అత్ర మతద్వయసాధారణ్యేన సూత్రధార ఇత్యత్ర క్రియాపదం న ప్రయుక్తమిత్యవగంతవ్యమ్.

నేపథ్యాభిముఖమితి—నేపథ్యం నామ రంగస్థలవ్యతిరిక్తం యవనికాంతరితం వర్ణికాపరిగ్రహణయోగ్యం నటవర్గస్థానం. తదుక్తం—"చతుష్షష్టికరాన్కృత్వాద్విధాభూతాంస్తథా పునః, పృష్ఠతో యో భవేద్భాగో ద్విధాభూతస్య తస్య చ. తస్యార్ధే ద్విభాగే చ రంగశీర్షం ప్రకల్పయేత్, పశ్చిమే షడ్భాగే చ నేపథ్యగృహమాదిశేత్, కుశీలవకుటుంబస్య స్థలీ నేపథ్యమిష్యతే." ఇతి.

ఆర్య ఇతి—నటీసూత్రధారౌ పరస్పరమార్యశబ్దవాచ్యౌ. తదుక్తం. "ఆమంత్రణే విశేషస్స్యాదుత్తమాదిషు శాస్త్రతః, భగవంతోఽథ మైర్వాచ్యా విద్వద్దేవర్షిలింగినః, నటామాత్యాగ్రజా విప్రా నటీచార్యపదోచితాః" ఇతి. నేపథ్యవిధానం నామ గ్రీష్మప్రస్తావనోచితసితవసనమాల్యానులేపనముక్తామయాభరణాదిధారణం. 'నేపథ్యస్స్యాదలంకారే రంగభూమౌ నపుంసకం' ఇతి మేదినీ. యద్వా—యవనికాంతర్భాగానాదిః. తావత్సాకల్యే. నేపథ్యవిధానం సర్వమిత్యర్థః. "యావత్తావచ్చ సాకల్యేఽవధౌ మానేఽవధారణే" ఇత్యమరః. అవసితం సమాప్తం, యది చేత్, అత్రాయం యదిశబ్దస్సిద్ధార్థేసాధ్యార్థవాచకః, తథా చంపురామాయణే— ఉచ్చైర్గతిర్జగతి సిద్ధ్యతి ధర్మతశ్చేత్ ఇత్యాదౌ, ఉన్నతగతిర్ధర్మతస్సిద్ధ్యత్యేవేత్యసందిగ్ధే సందిగ్ధప్రయోగః. అన్యథా చేత్, నేపథ్యవిధానమవసితం చేదాగచ్ఛ న చేన్మాగచ్ఛేత్యర్థో లభ్యతే. తథా చ సతి సభ్యప్రేక్షకప్రతిపాలనముద్వేజకతయా రసపోషణం న భవతి. తస్మాదసందిగ్ధార్థవాచిత్వమేవ యదిశబ్దస్య చతురశ్రం. నేపథ్యవిధానం సర్వమవసితమేవేత్యర్థః. 'యద్యవధారణేఽప్యర్థ' ఇతి కేశవః. ఇతః రంగే ఆగమ్యతాం ఆమంత్రణప్రాప్తకాలే హ్యాయం లోట్. తవ ప్రవేశకాలః ప్రాప్త ఇత్యర్థః. సమస్తం సజ్జం జాతం ఖలు. సర్వే ప్రతిపాలయంతి శీఘ్రమాగచ్ఛేత్యభిప్రాయః. యద్వా, సందిగ్ధార్థకయదిశబ్దేన నాంద్యనంతరం శీఘ్రం రంగం ప్రవిశామీత్యుక్తవత్యా భవత్యాసమ్యగాగతమితి విపరీతలక్షణయా తద్విస్మృతం కిమిత్యుపహాసగర్భం సంబోధయతీతి సూచ్యతే. సభ్యాస్సర్వే మిళిత్వా నాట్యదర్శనోన్ముఖాః తవ ప్రవేశం సమీక్ష్య ప్రతిపాలయంతీతి భావః. తేన రంగస్థలే

నటీ—(ప్రవిశ్య) [1] అయ్య ఇఅమ్హి ఆణవేదు అజ్జో కో ణిఓఓ అను చిట్ఠీఅదు త్తి.

సూత్రధారః—ఆర్యే, అభిరూపభూయిష్ఠా పరిషదియమ్. అద్య ఖలు

1 ఆర్య ఇయమస్మి. ఆజ్ఞాపయత్వార్యః కో నియోగో ఽనుష్ఠీయతామితి.

స్వకరణీయం సర్వం లోకపాలపూజాదిరంగమంగళం విహితమిత్యపి జ్ఞాప్యతే. తేన విళంబో న యుజ్యత ఇతి భావః. *

1. ఆర్య,ఇయమస్మి ఆగతా భవామీతి యావత్.అత్రాస్మీతి క్రియాపదస్య వర్త మానార్థప్రత్యయేన సూత్రధారాహ్వానస్య నటీప్రవేశస్య చావ్యవధానం ధ్వన్యతే. త దుక్తం—"గీత్యా తాళప్రయోగేణ వీణావాదనయా తథా, భాండాహత్యా ప్రవేశే న సమయోఽఽన్య ఇష్యతే"ఇతి. అత్రనట్యా నీచపాత్రత్వాత్ప్రాకృతభాషాయాం ప్రాప్తాయాం'ఆర్యర్యాంజ్జ'ఇతి సరేఫస్య యస్య జకారే ప్రాప్తే కథం ద్విత్వయకార ఇతి న చ వాచ్యం? 'ప్రాకృతస్థానే శౌరసేనీ విధీయత ఇత్యభిధానాచ్ఛౌరసేనీ ప్రాప్తా తత్ర 'య్యార్య' ఇతి ద్విత్వయకారాదేశః. నట్యాః నీచపాత్రత్వాత్ప్రాకృతభాషా. తదు క్తం—'ఉత్తమాధమమధ్యానాం పాత్రాణాం స్వోచితస్థలే, అవస్థానం సముద్దిష్టమన్య థాచిత్యహానితః. భాషా తు సంస్కృతం ప్రోక్తమనీచానాంకృతాత్మనాం, లింగినీమం త్రిదేవానాం దేవీనామపి కుత్రచిల్, ప్రాకృతం శౌరసేనీ చ నీచపాత్రస్య చ స్త్రి యాః, పైశాచం మాగధం వా స్యాత్పిశాచాత్యంతనీచయోః, యద్దేశ్యం నీచపాత్రం స్యాత్తద్దేశ్యం తస్య భాషితమ్'ఇతి. ప్రకృతిస్సంస్కృతం, తదాగతమితిప్రాకృతం. తచ్చ తత్సమం తద్భవం దేశీతి త్రివిధం. మహారాష్ట్రాదిదేశభాషా ప్రకృతేస్సంస్కృతా దాగతేత్యర్థః.తచ్చ సంస్కృతం త్రివిధం శ్రౌతమార్షం లౌకికం చేతి. శ్రౌతం ద్వివిధం మంత్రో బ్రాహ్మణం చేతి. ఆర్షం ద్వివిధం స్మృతిః పురాణం చ. లౌకికం ద్వివిధం కావ్యం శాస్త్రం చ. తథైవ ప్రాకృతమపి త్రివిధం సహజం లక్షితం శ్లిష్టం చేతి. సహజం ద్వివిధం సంస్కృతసమం దేశ్యం చ. లక్షితంద్విధా—మహారాష్ట్రం శౌరసే నం చ. శ్లిష్టం చ ద్విధా పైశాచం, మాగధం చ. అపభ్రంశస్త్రిధాఉత్తమో మధ్యమః కనిష్ఠశ్చేతి.

సూత్రధారస్తు సహృదయాస్సర్వే మిలితాః అభినయస్య విళంబో న యుజ్యత ఇత్యేతన్మనసి నిధాయ వదతి—అభిరూపభూయిష్ఠేత్యాదినా. అత్రరూపశబ్దేన నాట కాదిరూపకభేదాస్సూచ్యంతే. తాన్యభితో వ్యాప్య రసభావాదికం సర్వమభిసంబధ్య

యజ్జ్ఞానం జాయతే తదభిరూపమిత్యుచ్యతే. తేన జ్ఞానేన భూయిష్ఠా ప్రచురా.తాదృశజ్ఞానాతిశయవతీత్యర్థః. రూపశబ్దేన రూపకాణి కథం సూచ్యంత ఇతి నాశంకనీయం. "నాటకార్థానుకరణం నాట్యం స్యాద్రూపకం చ యత్, అనుకార్యానుకర్త్రోస్తు తాదాత్మ్యం ముఖచంద్రవత్, తదేవ దృశ్యతాయోగాద్రూపం శిలాదిరూపవత్, నాట్యం రూపం రూపకం చేత్యస్య సంజ్ఞాత్రయం తతః" ఇతి భరతేనోక్తత్వాత్. అనేన సభ్యానాం నాట్యతత్త్వవేత్తృత్వకథనేన ప్రకృతనాటకాభిజ్ఞత్వమప్యేతేషామేవాస్తీతి నాట్యస్యావశ్యం ప్రయోక్తవ్యతా ధ్వన్యతే. "చత్వారో వేదధర్మజ్ఞాః పరిషత్" ఇత్యుక్తత్వాత్. పరిషత్పదేన సామాజికానాం వేదశాస్త్రపరిజ్ఞాతృత్వకథనేన పక్షపాతరాహిత్యేన గుణగ్రాహిత్వమేవేతి వ్యజ్యతే. అనేన తేషాం ప్రామాణ్యే పరా కాష్ఠా సూచితా. తదుక్తం—"సంగీతశాస్త్రకుశలా రసికా గుణవత్సలాః, రాగద్వేషవినిర్ముక్తా లక్ష్యమార్గవిశారదాః, సర్వభాషాసు నిపుణాః ప్రస్తావోచితవాదినః, నాట్యవృత్త్యాదిభేదజ్ఞా వినయానమ్రకంధరాః, మధ్యస్థాస్సావధానాశ్చ సభ్యాస్తు కథితా బుధైః" ఇతి. యద్వా, యో యస్యాం కలాయాం సమర్థస్స తత్రాభిరూప ఇత్యుచ్యతే. తైస్తత్తత్కలానిపుణైర్భూయిష్ఠా ప్రచురా. అత్ర సభ్యానాం సకలకలాభిజ్ఞత్వకథనేన సర్వాః కలాః నాట్య ఏవ ప్రయుజ్యంత ఇతిధ్వన్యతే. తదుక్తం భరతేన—'న తచ్ఛాస్త్రం న సా విద్యా న తచ్ఛిల్పం న తాః కలాః, నాసౌ యోగో న తత్కర్మ నాట్యేఽస్మిన్యన్న వీక్ష్యత' ఇతి. అత్రాభిరూపపదేన తేషాం సారవివేచనసామగ్రీ సూచ్యతే. భూయిష్ఠేత్యనేన దుర్మిళసకలకలాభిజ్ఞానామేకత్ర సమవాయేన, స్వస్యాఘటనాఘటకం దైవానుకూల్యం సూచ్యతే. అభిరూపభూయిష్ఠేత్యనేన, సకలకలాభిజ్ఞనానాదిగంతస్థవిద్వజ్జనానాం సమ్మేళనేన, ప్రతిపాలననైరపేక్ష్యాదవిళంబేన నాట్యం ప్రయోక్తవ్యమితి వ్యజ్యతే. స్వవిద్యాభిజ్ఞపరిషత్సన్నిధానే హి గుణినాం స్వగుణప్రకాశనోత్సాహస్సముల్లసతీతి భావః. అత్రైషాఽభిరూపభూయిష్ఠేత్యనేన ప్రకృతనాయికా సర్వాద్యతిశయవతీతి కావ్యార్థసూచనమపి క్రియతే. అత్రాభిరూపపదేన పరిషత్పదేన చ సభ్యానాం సకలశాస్త్రపరిజ్ఞానేన భవితవ్యమితి ధ్వన్యతే. తదుక్తం—"కారణం నాటకస్యాస్య కరణే చ విచారణే, శక్తివ్యుత్పత్తిసామగ్రీ సంపూర్ణా యస్య విద్యతే. కేవలశక్తిమతః కేవలవ్యుత్పత్తిమతశ్చ తాదృశఫలంకావ్యకరణకౌశలం న భవతీత్యర్థః. "శక్తిః కవిత్వబీజం హి ప్రాక్తనీ సంస్క్రియా మతా. యయా వినా న ప్రసరేత్కావ్యం శిక్షావతామపి. శక్తిర్నామ కవిత్వస్య ప్రథమం కారణం బీజమివ తరోః. పురుషస్య ప్రాక్తనజన్మనః కశ్చన సంస్కారవిశేషః. తర్హి వ్యుత్పత్తిం వినా కవిత్వం యత్కించిత్కథం చిత్ప్రసరతీత్యాశంక్యాహ—

కాళిదాసగ్రథితవస్తునా నవేన నాటకేనోపస్థాతవ్యమస్మాభిః. తత్ప్రతిపాత్రమాధీయతాం యత్నః.

'వ్యుత్పత్తిగౌరవబలాద్యది కించిత్కథంచన. ప్రసారితం పరం తచ్చ హాస్యమేవ న సంశయః" ఇతి. దండినాపి కేవలవ్యుత్పత్తిమతః కావ్యం ప్రత్యుక్తం—"నాకవిత్వమధర్మాయ మృతయే దండనాయ వా, కుకవిత్వం పునస్సాక్షాన్మృతిమాహుర్మనీషిణః." అనేనాపి తస్య హాస్యత్వమేవాంగీకృతం. తర్హి కా సా శక్తిరిత్యత ఆహ—"ప్రతిభాం నామ తామేతాం కవయస్సముపాసతే, పరాం యాం జీవితసఖీం దేవ్యా వాచస్త్రిధా తనోః." దేవ్యాః ప్రాణసమాం సఖీం ప్రాక్తనజన్మసంస్కారవిశేషరూపాం తామేవ ప్రతిభాశక్తిం కావ్యస్య సిద్ధయే సముపాసత ఇత్యర్థః. ప్రతిభాస్వరూపమాహ—"స్మృతిర్వ్యతీతవిషయా మతిరాగామిగోచరా, బుద్ధిస్తాత్కాలికీ జ్ఞేయా ప్రజ్ఞా త్రైకాలికీ మతా. ప్రజ్ఞా నవనవోన్మేషశాలినీ ప్రతిభా మతా, తదనుప్రాణనాజ్జీవేద్రచనానిపుణః కవిః, సతి వక్తరి సత్యర్థే సతి శబ్దానుశాసనే, అస్తి తన్న వినా యేన పరిస్రవతి వాఙ్మధు. కవేర్జీవనత్వేన శక్తిముక్త్వా వ్యుత్పత్తిం ప్రస్తౌతి—"వ్యుత్పత్తిరపి శక్త్యైవ సంగతా హ్యనువర్తతే, సా హి తస్యాః ప్రియసఖీ నిత్యమవ్యభిచారిణీ" ఇతి. సా వ్యుత్పత్తిః ప్రాక్తనేఽపి జన్మని తదనువర్తనశీలయా, సతతమవ్యభిచారిణీ శక్తేః ప్రియసఖ్యేవ. వ్యుత్పత్తిరహితా శక్తిరప్యుదాసీనైవ తూష్ణీమాస్త ఇత్యాహ—పరిబర్హవతీం కర్తుం ప్రతిభాం ప్రతిభానవాన్, సాధీయసీం తు వ్యుత్పత్తిం సవిధే సన్నిధాపయే" దితి. వ్యుత్పత్తిః కీదృశీత్యత ఆహ—"వ్యుత్పత్తిర్లోకచారిత్రశాస్త్రకావ్యాద్యవేక్షణం, అభ్యాస ఉపదేశేన కావ్యజ్ఞానాం చ సమ్మతా" ఇతి. లోకాచారచ్ఛందశ్శబ్దచతుర్వర్గకలాఖడ్గగజతురగాది లక్షణాభిధానకోశపురాణేతిహాస మహాకవికావ్యాద్యవేక్షణం కావ్యజ్ఞోపదిష్టమార్గేణ కావ్యజ్ఞైస్సహాభ్యాసశ్చ' ఇత్యేతత్సర్వం వ్యుత్పత్తిస్సర్వేషాం సమ్మతా. ఏతేషా మభ్యాసహేతోః, కావ్యకరణే ఫలవత్తాం క్రమేణ ప్రతిపాదయతి—"చరస్థిరానేకవిధలోకవృత్తానువర్తినః, కావ్యస్య కారణం లోకజ్ఞానముచ్ఛ్వసితం కవేః." ఇతరసామగ్రీతోఽపి లోకవృత్తానభిజ్ఞస్య కావ్యకరణకౌశలం న భవతీతి ప్రతిపాదయతి—"అజ్ఞాతలోకవృత్తో యశ్శాస్త్రకావ్యవిదప్యసౌ, ఋశ్యశృంగ ఇవాశేషైర్హస్యతే ముగ్ధసంసది" ఇతి. "వృత్తసంశయవిచ్ఛిత్త్యై ఛందశ్శాస్త్రనిరూపణం. శబ్దశుద్ధివివేకాయ శబ్దశాస్త్రవివేచనం, చతుర్వర్గైః కలాభిశ్చ కావ్యం నిర్మీయతే యతః. అతస్తచ్ఛాస్త్రవిదుషా భావ్యం కావ్యం చికీర్షతా" చతుర్వర్గైః కలాభిశ్చ కావ్యస్య నిష్పత్తేస్తచ్చికీర్షతా కవినా మానవాదిధర్మశాస్త్రకోటి

లీయకావ్యార్థశాస్త్రవాత్స్యాయనాది కామశాస్త్రసాంఖ్యయోగాది మోక్షశాస్త్ర భారతీయాదికలాశాస్త్రవేదినా భవితవ్య మిత్యర్థః. "నృపాణాం కావ్యనేతౄణాం ఖడ్గాశ్వ గజశిక్షణం, వర్ణనీయం కావ్యకృతా తస్మాత్తచ్ఛాస్త్రవేదనం, ఇతిహాస పురాణానామభ్యాసేనాపి భూయతే, రాజవంశకథాతీర్థ లోకభేదావబుద్ధయే, లోకశాస్త్రవిశేషజ్ఞః కావ్యనిర్మాణకౌతుకీ, కావ్యాని కాళిదాసాదేస్సతతం పరిశీలయేత్, లోకశాస్త్రపురాణాదిజ్ఞానవానపి సీదతి, అజ్ఞాతకావ్యసరణిః కావ్యనిర్మాణకర్మణి, అన్యా హి గతిరశ్వస్య గతి రన్యా ఖరోష్ట్రయోః, మదక్లిన్నకపోలస్య గతి రన్యా హి దంతినః, వేదశాస్త్రపురాణానాం రీతయో హి పృథక్పృథక్, రీతిరన్యైవ కావ్యానాం లోకోత్తరపదస్పృశాం, రసభావగుణౌచిత్య ఘటనాలంక్రియాదయః, కావ్యాదన్యత్ర దృశ్యన్తే కుత్ర వా వేదశాస్త్రయోః. ఏవం లోకస్య శాస్త్రాణాం కావ్యానామపి వేదితా, ప్రతిభావాన్ప్రవర్తేత కావ్యజ్ఞైః కావ్యకర్మణి, కిమేవం బహునోక్తేన లోకే యద్యద్విభావ్యతే, తత్తత్సర్వం వేదితవ్యం కాంక్షతా కావ్యనిర్మితిం, న సశబ్దో న తద్వాచ్యం న సా విద్యా న సా కలా, జాయతే యన్న కావ్యాంగమతో భారో మహాకవేః" ఇతి. అత ఏవ లోకోత్తరవర్ణననిపుణకవికర్మ కావ్యం ప్రయోగార్హం భవతి. తద్వివేచకసామాజికానామపి యద్యపి శక్తిః ప్రాయికీ, తథాపి సర్వథాపూర్వకథితవ్యుత్పత్తిసామగ్ర్యా భవితవ్యమితి. ప్రకృతేఽభిరూపభూయిష్ఠా పరిషదిత్యుక్తం. అభిరూపభూయిష్ఠేత్యాదినా సభ్యస్తవస్యోక్తత్వాత్ప్రరోచనా నామ భారతీవృత్త్యంగముక్తం భవతి. తదుక్తం—ప్రరోచనా తు సా ప్రోక్తా ప్రకృతార్థప్రశంసయా, సదస్యచిత్తవృత్తీనాముస్ముఖీకరణం చ యత్. ప్రశంసా ద్వివిధా ప్రోక్తా చేతనాచేతనాశ్రయా, అచేతనా దేశకాలౌ కాలో మధుశరన్ముఖః. దేశస్తు దేవతారాజతీర్థస్నానాదిరుచ్యతే, చేతనాస్తు కథానాథకవిసభ్యనటాః స్మృతాః. సా ప్రరోచనా విస్తారరూపా సంక్షేపరూపా చేతి ద్వివిధా. కథానాయకకవిసభ్యనటానామేకస్మిన్ శ్లోకే వర్ణనం యత్ర సా సంక్షేపప్రరోచనా. యత్ర పృథక్పృథగ్వాక్యే శ్లోకే వా కసనాయకసభ్యాదీనాం వర్ణనం క్రియతే, సా విస్తరప్రరోచనా. భారతీలక్షణం భరతేనోక్తం—"ఇయం నాట్యక్రియాహేతోర్భారతీ నిర్మితా బుధైః, నాట్యాదౌ భారతీవృత్తిం వృత్తిభేదేన యోజయేత్. ప్రయుక్తత్వేన భరతైర్భారతీతి నిగద్యతే, ప్రస్తావనోపయోగిత్వాత్సాంగం తత్రైవ యుజ్యతే. శోకవిస్మయసంత్రాసహాసనిందాస్తవైరపి, రత్యుత్సాహజుగుప్సాద్యైర్విశేషైరుపలక్షితా. వాఙ్మయీ సంస్కృతప్రాయా భారతీవృత్తిరిష్యతే, అస్యాశ్చ చత్వార్యంగాని కథితాని మనీషిభిః, ప్రరోచనా వీథికా చైవ తథా ప్రహసనాముఖమ్." ఇతి. అభిరూపభూయిష్ఠేత్యనేన

సకలరూపకపరిజ్ఞానవత్త్వే సామాజికానామదృష్టపూర్వం రూపకాంతరం పరితో
షయితృకం యద్యపి నాస్తి, తథాపి ప్రయోగసమర్థాభావాదేతాదృశపరిషన్మేళనా
భావాచ్చాప్రయుక్తం నాటకమస్తీతి మనసి నిధాయాహ—అద్య ఖల్విత్యాదినా.
యద్వా, సామాజికానామభిరూపభూయిష్ఠత్వాద్భాణప్రహసనాదిక్షుద్రప్రబంధ
ప్రయోగేణ పరితోషం సంపాదయితుం న శక్యమిత్యేతన్మనసి విధాయ, స్వకరణీయ
వ్యాజేనాహ—అద్యేత్యాది. అద్య ఇదానీం. సభాయామభిరూపభూయిష్ఠాయాం స
భ్యామిత్యర్థః. ఖలుశబ్దో హేత్వర్థః. యతో హేతోరస్మాభిరుపస్థాతవ్యం చిత్తరంజనం
కర్తవ్యం. నాట్యస్య సామాజికప్రీతేరేవ పురుషార్థత్వాదితి భావః. అస్మాభిరితి
బహువచనేన ప్రకృతనాటకప్రయోగే తు నాట్యవిద్యానిపుణైః బహుభిర్భావ్యమితి
ద్యోత్యతే. నాటకస్య మహాకవిప్రణీతతయా విచిత్రకథాబాహుళ్యాదితి భావః.
తథైవాహ—నాటకేనేతి. తేన స్వేషాం భరతవిద్యావ్రతస్నాతత్వం జ్ఞాప్యతే. అనేన
సర్వరూపకప్రధానభూతనాటకేనేత్యనేన బహుపాత్రాభినేయత్వం సూచ్యతే.
భాణప్రహసనాదివత్సుప్రయోగమపి న భవతీతి భావః. అనేన ప్రయోజ్యవస్తు
నివేదనం కృతం. తర్హి, బహుధా దృష్టవస్తుని నాటకే కస్యాపి దిదృక్షా నాస్తీత్యత
ఆహ—నవేనేతి. నవేన అపూర్వేణ. ఏతాదృశసకలకలాభిజ్ఞపరిషన్మేళనాభావాత్ప్ర
యోగసమర్థాభావాచ్చ కేనాపి న ప్రయుక్తేనేతి యావత్. అనేన సభ్యానాం దిదృక్షా
కుతూహలస్యాతిశయే హేతురుక్తః. నాటకస్య నవత్వవిశేషణేన పూర్వప్రయోగా
భావాదతిసావధానేన భవితవ్యమితి జ్ఞాప్యతే. తర్హి, నవత్వేఽపి ప్రసిద్ధప్రౌఢకవిరచన
యా భవితవ్యం. తత్ర విచిత్రజగద్విలక్షణవిదగ్ధనాయికానాయకవిషయసుశ్లిష్టకృతి
వ్యాపారవైచిత్ర్యాదిసంధానచాతుర్యమస్తీత్యత ఆహ — కాళిదాసగ్రథితవస్తునేతి.
కాళిదాసేన మహాకవీంద్రేణ గ్రథితం గుంభితం వస్తు ధీరోదాత్తాదినాయకచరితం,కథేతి
యావత్, యత్ర తత్తథోక్తం. తదుక్తం— "ఇతివృత్తకథావస్తుశబ్దాః పర్యాయవా
చినః"ఇతి. భావప్రకాశేఽప్యుక్తమ్—"వస్తు తత్స్యాత్ప్రబంధస్య శరీరం కవికల్పితం,
ఇతివృత్తంతదేవాహుర్నాట్యాభినయకోవిదాః." ఇతి. అత్ర కాళిదాస ఇతి నిరుపపదేన
పదేన ప్రసిద్ధిరేవ స్వస్య మాహాత్మ్యం గమయతి. కేవలవాగ్విజృంభణేన కిం ప్రయో
జనం? సమస్తపాండిత్యస్య స్వనాటకమేవ ప్రమాణమితి ధ్వన్యతే. స్వాభిధాస్యమాన
ధ్వన్యనుప్రాణితనాటకనిర్మాణప్రతిభాభాజనత్వేనైవ మహాకవివ్యపదేశః స్ఫుటీభవిష్యతీ
తిభావః. ప్రసిద్ధస్య గుణవర్ణనం న కర్తవ్యమితి భావః. యథా వాప్రాక్తనాలంకా
రికైః కాళిదాసాదీనామివ యశ ఇతి ప్రసిద్ధిరుక్తా. తేనేతరకవిభ్యః కాళిదాసస్య
వైశిష్ట్యముక్తం భవతి. వైశిష్ట్యం చ తత్ప్రతిపాదితానాం వేదవత్ప్రమాణభూ

తత్త్వం. తచ్చ మీమాంసాప్రవర్తకైర్భట్టాచార్యపాదైః ప్రతిపాదితం. యథా—కవయః కాళిదాసాద్యాః కవయో వయమప్యమీ, పర్వతే పరమాణౌ చ పదార్థత్వం వ్యవస్థితమ్.” ఇతి. “సంహృత్య లోకాన్పురుషోఽధిశేతే” ఇత్యాదికాళిదాసవాక్యాన్యప్యాచార్యపాదైః ప్రమాణత్వేన మీమాంసాయాం నిదర్శితాని. ప్రాక్తనైరాలంకారికైరప్యుక్తమ్—“తస్మాదాలోచితాశేషలోకశాస్త్రేణ ధీమతా, కర్తవ్యం కాళిదాసాదేః కావ్యానాం పరిశీలనమ్.” ఇతి. ఏతదభిప్రాయేణ కాళిదాస ఇతి నిరుపపదం పదం ప్రయుక్తమిత్యవగంతవ్యమ్. అనేన చతుర్ణాం కవీనాం మధ్యే కాళిదాసస్యోదాత్తత్వముక్తమిత్యవగమ్యతే. తదుక్తం—కవయస్తు ప్రబంధారస్తే భవేయుశ్చతుర్విధాః, ఉదాత్త ఉద్ధతః ప్రౌఢో వినీత ఇతి భేదతః, అంతర్గూఢాభిమానోక్తిరుదాత్త ఇతి గీయతే.” ప్రకృతే కాళిదాస ఇతి నిరుపపదప్రయోగేణ గుప్తాహంకారభణిత్యోదాత్తత్వం సూచితమ్. “పరాపవాదాత్స్వోత్కర్షవాదీ తూద్ధత ఉచ్యతే.” యథా వా మదీయే నైషధానందే—‘బాఢం సంతి మహీతలే సుకవయస్తత్రాప్యసౌ గణ్యతే ముఖ్యో వేంకటనాథపూజనపరశ్శ్రీనివాసః కవిః, తే మాసాః కుసుమాకరా అపి మధుః పుష్పాకరో భణ్యతే యే జాతా మలయేన తే మలయజాః సాతు ప్రథా చందనే.’ అత్ర స్వస్య సుకవిత్వపరికల్పితనిజగర్వేణ పరాపవాదాదుద్ధతత్వం సూచితమ్. “యథోచితనిజోత్కర్షవాదీ ప్రౌఢ ఇతీర్యతే.” యథా కరుణాకందళే—“కవిర్భారద్వాజో జగదవధిజాగ్రన్నిజయశా” ఇత్యాది. “యుక్త్యా నిజోత్కర్షవాదీ ప్రౌఢ ఇత్యపరే జగుః.” యథా మదీయే నైషధానందే—“వక్రోక్త్యలంకారరసాతిశాయివ్యంగ్యోర్మిళమ్” ఇత్యాది. “వినీతో వినయంజల్పన్స్వాపకర్షప్రకాశకం.” యథా రాజానందే—“గుణో న కశ్చిన్మమ వాఙ్నిబంధే లభ్యేత యత్నేన గవేషితోఽపి” ఇత్యాది. గ్రథితవస్తునేత్యనేన రసానుగుణోచితపరిగ్రహపరిత్యాగాభ్యాం, సముచితకథాసంఘటనాప్రకారచాతురీ ద్యోత్యతే. న తు కాళిదాసకృతవస్తునేత్యుక్తం. అనేన స్వకృతేః సన్నిబద్ధత్వం సూచ్యతే. తేనైతత్ప్రబంధకరణేన భూమాసహృదయేషు స్వస్యానశ్వరీప్రతిష్ఠా దేవాయతనాదికరణేనేవ భవత్వితి ధ్వన్యతే. తదుక్తం లోచనే—“ఉపేయుషామపి దివం సన్నిబంధవిధాయినాం, ఆస్త ఏవ నిరాతంకం కావ్యం కాంతిమయం వపుః, ధర్మార్థకామమోక్షేషు వైచక్షణ్యం కలాసు చ, కరోతి కీర్తిం ప్రీతిం చ సాధుకావ్యనిబంధనమ్”ఇతి. సత్కావ్యజన్యా కీర్తిరేవ ప్రయోజయితృకర్తౄణాం చిరస్థాయినీతి ప్రాక్తనైర్బహుధా ప్రతిపాదితం, తదుక్తం,“కావ్యం నామ కవీంద్రాణాం మహతాం చ మహీభుజాం, ఏకా కీర్తిమయీ మూర్తిరేధతే భువనత్రయే. మూర్తయః పాంచభౌతిక్యో న ద్విత్రక్షణసౌహృదాః, మూర్తయః కీర్తిమయ్యో హి తిష్ఠంత్యాభూతసంప్ల

వమ్” ఇతి. ఏతదవధార్యకైశ్చన మహానుభావైశ్చిరావస్థానహేతోర్మూర్తిత్వేన కీర్తయ ఏవాంగీక్రియంతే. తాశ్చ తేషాం మహాప్రళయపర్యంతస్థాయిన్యోఽపి భవంతి. తర్హి కవీనామేవ కావ్యజన్యా కీర్తిరస్తు. ఇతరేషాం పునర్బహువిధధనసమ్యగ్వితరణశౌర్యాద్యనేకోపాయజనితాః కీర్తయః ప్రథంతే. తేషాం కిమనేన కావ్యేనేత్యాశంక్యాహ—“కావ్యబంధేన సంబంధాః కాంక్షణీయా యశస్వినాం, న కదాచన నశ్యంతి కృత్స్ననాశేఽపి కీర్తయః.”ఇతి. ప్రతిగ్రహీత్రనుసంధాత్రాదీనాం సర్వేషాం నాశేఽపి కావ్యబంధజాః కీర్తయోన నశ్యంతీతి విశదయతి—“వాల్మీకీయేనకావ్యేన వర్ధతేరామకీర్తనం, బాణస్య కావ్యబంధేన శ్రీహర్షః ఖ్యాప్యతేఽధునా” ఇతి. ఏవం కావ్యాయత్తమేవ కీర్తిస్థాపనమితి బహుధా ప్రతిపాదితం. ఉక్తంచ—“న రూపేణ న శౌర్యేణ నాచారేణ న విద్యయా, ప్రతిష్ఠాం భజతే కీర్తిః కావ్యేనేవ యశస్వినామ్.”ఇతి. తర్హ్యాలస్యేఽపి దేవాయతనతటాకారామాగ్రహారాదయో విద్యంతే. త ఏవ కీర్తేః ప్రతిష్ఠాపకా భవంతు. కిం కావ్యేనేత్యాశంక్య వ్యతిరేకముఖేన తదేకావలంబనత్వంకీర్తేః ప్రతిపాదయతి—“కల్పాంతరస్థిరం కావ్యం స్యాన్నచేదవలంబనం, కీర్తివల్లీ స్వర్గఫలా కిమవష్టభ్యవర్ధతాం”ఇతి. స్వర్గోహి ఫలంకీర్తేః. స్వర్గశ్చ స్వమనోరథానురూపనిరతిశయసుఖానుభవరూపః. తాదృశలోకోత్తరమహాఫలోద్వహనసముచితవ్యాప్తిమత్యాః కీర్తేరేవలంబనత్వేన భవితుం కల్పాంతస్థిరం లోకోత్తరవర్ణననిపుణకర్మతయా వ్యాప్తిమత్కావ్యమేవ ప్రభవతీత్యర్థః. వస్తుస్వరూపముచ్యతే—“ధీరోదాత్తాదినాయకచరితం వస్తు ద్వివిధం. ఆధికారికం ప్రాసంగికం చేతి. అధికారః ఫలసంబంధః తద్వానధికారీ. తస్య చరితమాధికారికం. ప్రబంధప్రధానఫలభాగినో వృత్తమాధికారిక మితి యావత్. యథా ప్రకృతే, దుష్యంతశకుంతలాచరితమ్. ఏవం సర్వనాటకేషు ప్రధాననాయకచరితమాధికారికమితిద్రష్టవ్యమ్. ప్రాసంగికం తు పరార్థమాగతస్య పరప్రయోజనవశాత్స్వస్యాపి ఫలప్రాప్తిమతో వృత్తమ్. యథా రామాయణే సుగ్రీవవృత్తాంతః. తత్ప్రాసంగికం ద్వివిధం—పతాకా ప్రకరీచేతి. యదంగమాప్రబంధసమాపనమనువర్తతేసా పతాకా. యదంగమేకదేశస్థం సా ప్రకరీ. ఏతదాధికారికం ప్రాసంగికమపి ప్రత్యేకం త్రివిధం. పురాణాదిప్రసిద్ధం కవిపరికల్పితముభయరూపం చేతి. తత్రాద్యం దుష్యంతశకుంతలాచరితమ్. ద్వితీయం తు మాళవికాగ్నిమిత్రీయమ్. తృతీయం తు విక్రమోర్వశీయమ్. భరతమునిశాపజనిత భూలోకవాసస్య కవిపరికల్పితత్వాదూర్వశ్యాః. నను సర్వథా ఇతిహాసప్రసిద్ధమేవ వస్తు నాటకాదిషు నిబంధనీయం. మిశ్రత్వకల్పనా కథం ఇతిచేత్,నతదుక్తం ధ్వనికృతా—“ఇతివృత్త వశాయాతాం త్యక్త్వాననుగుణాంస్థితిం, ఉత్ప్రేక్ష్యాప్యంతరాభీష్ట [illegible] ఇతి. [illegible] ప్రసిద్ధే ఇతివృత్తే [illegible] రసాఽననుగుణాం

నటీ—[1]సువిహిదప్పఓఅదాఏ అయ్యస్స ణ కిం విపరిహా వేఖిస్సది.

1 సువిహితప్రయోగతయా ఽఽర్యస్య న కిమపి పరిహాపయిష్యతి.

స్థితిం పశ్యేత్తాం భఙ్క్త్వాఽప్యపి సత్కవిః స్వతంత్రతయా రసానుగుణం కథాంతరముత్పాద దయేత్. నహి కవేరితివృత్తమాత్రనిర్వహణేన కించిత్ప్రయోజనం. ఇతిహాసాదేవ తత్సిద్ధేః, కవినా ప్రబంధముపనిబధ్నతా సర్వాత్మనా రసపరతంత్రేణ భవితవ్యం. శ్రోతౄణాం వ్యుత్పత్తిః ప్రీతిశ్చ యద్యపి స్తః తథాపి రసపరవశతయా ప్రీతిరేవ ప్రధానమ్. అన్యథా ప్రభుసమ్మితేభ్యో వేదేభ్యో మిత్రసమ్మితేభ్యశ్చేతిహాసాదిభ్యో వ్యుత్పత్తిహేతుభ్యః కోఽస్య కావ్యస్వరూపస్యవ్యుత్పత్తిహేతోర్విశేషః? జాయాసమ్మితత్వలక్షణో విశేష ఇతి తు ప్రాధాన్యేనానంద ఏవోక్తః. ఏవమాధికారికం త్రివిధం. ప్రాసంగికమప్యేవమేవ త్రివిధమ్. ఏవంవిధవస్తునః ఫలం పురుషార్థః. తదేవ కార్యమిత్యుచ్యతే. తదపి ప్రత్యేకం వా ఫలం, ధర్మార్థ విశిష్టో వా కామః, ధర్మవిశిష్టోఽర్థవిశిష్టోఽవా. తథాచోక్తం—"కార్యం త్రివర్గస్తచ్ఛుద్ధమేకమేవానుబంధి వా" ఇతి.

తదిత్యాది. యస్మాత్కారణాత్పరిషదభిరూపభూయిష్ఠా. నాటకం చాపూర్వం కాళిదాసగ్రథితవస్తు చ తస్మాదిత్యర్థః. ప్రతిపాత్రమిత్యాది—పాత్రే పాత్రే* "అవ్యయం విభక్తి" ఇత్యాదినా వీప్సాయామవ్యయీభావః. పాత్రలక్షణముచ్యతే—తన్వీ రూపవతీ శ్యామా పీనోన్నతపయోధరా, ప్రగల్భా సరసా చిత్రా కుశలా గ్రహమోక్షయోః, చారీతాళలయాభిజ్ఞా మండలాదివిచక్షణా, నాతిస్థూలా నాతికృశా నాత్యుచ్చా నాతివామనా, సుదీర్ఘలోచనా గీతవాద్యతాళానువర్తినీ, పరార్ధ్యభూషాసంపన్నా ప్రసన్నముఖపంకజా, భావహావవిలాసాఢ్యా నర్తకీ స్యాజ్జితశ్రమా, నర్తకీం పాత్రమిత్యాహుర్గుణాధారతయా బుధాః"ఇతి. ఆధీయతాం నిధీయతాం యత్నః సావధానతా.

1 సువిహితేత్యాది. ప్రయుజ్యత ఇతి ప్రయోగస్తథావిధం వస్తు. తస్య సువిహితత్వం సమ్యక్త్వం. సమ్యక్కరణం నాలోచితస్వీకారోఽనుచితపరిత్యాగః ప్రయోగయోగ్యతయా రచనా. తదుక్తం—"యదత్రానుచితం కించిన్నాయకస్య రసస్య వా, విరుద్ధం తత్పరిత్యాజ్యమన్యథావా ప్రకల్పయేత్" ఇతి. యథా,ఉన్మత్తరాఘవేఛద్మనా వాలివధః పరిత్యక్తః, యథా మహావీరచరితే వాలిసౌహృదేనరావణస్య రామోవధార్థమాగత ఇత్యన్యథాకృతః. ఉచితకరణానుచితపరిత్యాగవత్తయా ఆర్యస్యసూత్రధారస్య కిమపి న పరిహాపయిష్యతి. ప్రయోగనిబంధనహానిం న కారయిష్యతీత్యర్థః. అనేన నాటకనిబద్ధ వస్తుమాహాత్మ్యాదస్యాచిత్యాదిక్రమభఙ్గేనాప్యభినయే క్రియమాణే న భవతీతి

వ్యజ్యతే. యద్వా ప్రయోగస్య సువిహితత్వం నామ ప్రస్తావనామారభ్య భరతవాక్యావధి విచ్ఛేదరాహిత్యేన ధారాధిరూఢం ప్రతీయమానస్య నాయికానాయకానురాగరూపశృంగారస్య తదుద్వేగకారిభిర్విరోధిబీభత్సాద్భుతాదీనామపరిపోషణం. తదుక్తం శృంగారతిలకే—"శృంగారబీభత్సరసౌ తథా వీరభయానకౌ, రౌద్రాద్భుతౌ తథా హాస్యకరుణౌ వైరిణౌ మిథః" ఇతి. ప్రధానభూతశృంగారస్య యావాన్పరిపోషస్తదంగభూతానామద్భుతాదీనాం తావాన్పరిపోషో న కర్తవ్య ఇత్యర్థః. ఉత్కర్షసామ్యేఽపి విరోధిత్వప్రసంగాత్. యద్వా, ప్రయుజ్యత ఇతి ప్రయోగః. రసభావనేతృనాయికాదయః. తేషాం సువిహితత్వం భిన్నవేషభాషాక్రియాభిర్యథౌచిత్యం కరణం. తదుక్తం— "వేషభాషాక్రియా భిన్నతత్తద్వ్యక్త్యుచితాన్ క్రమాన్, రసానురూపం జానంతి నాటకేన సచేతసః" లోకే హి రసానామాలంబనభూతనాయకా ఉదాత్తా ఉద్ధతా లలితాశ్శాంతాశ్చేతి, దక్షిణాః అనుకూలాశ్శఠాః ధృష్టాశ్చేతి, ఉత్తమాః మధ్యమా అధమాశ్చేతి ప్రతిరసం భిద్యంతే. నాయికాశ్చ ఊఢాః కన్యాస్సాధారణాశ్చేతి, ముగ్ధాః మధ్యాః ప్రగల్భాశ్చేతి, స్వాధీనపతికాః వాసకసజ్జికాః కలహాంతరితాః విప్రలబ్ధాః ప్రోషితపతికాః అభిసారికాశ్చేతి బహుధా భిద్యంతే. తేషాం వేషా భాషాః క్రియాశ్చ భిన్నా భవంతి. నాటకేషు కవిభిస్తేషాం యథౌచిత్యముపనిబంధే సహృదయహృదయచమత్కారకారీ రసపరిపోషస్సమున్మిషతి. నాయకాదేర్వేషభాషాక్రియాదీనామయథోపనిబంధే కావ్యమేవ రసభంగాయ పరిణమతి. తదుక్తం ధ్వనికృతా—"అనౌచిత్యాదృతే నాన్యద్రసభంగస్య కారణమ్, ప్రసిద్ధౌచిత్యబంధస్తు రసస్యోపనిషత్పరా"ఇతి. ఉపనిషత్ రహస్యమిత్యర్థః. తర్హి లోకసిద్ధమేవ రసపరిపోషకృదౌచిత్యం లోకాదేవ జ్ఞాయతాం కిమనేన కావ్యేన? ఇత్యాశంక్యాహ—"నకించిదప్యనౌచిత్యం నాట్యం సోఢుం ప్రగల్భతే, తస్మాదౌచిత్యవత్కావ్యం తద్వేదయతి ధీమతాం." వేదయతి స్వామినాం వేష ఈదృశః. భాషా ఈదృశీ, క్రియాశ్చేదృశ్యః భృత్యానాం పునరేవం వేషః, ఏవం భాషా, ఏవం క్రియాశ్చేతి ప్రతివ్యక్తిభిన్నం స్వరూపం ప్రకాశయతీతి. అత ఏవోక్తం—ప్రయోగస్యసువిహితత్వం. ప్రకృతనాటకస్య తద్వక్తృతయార్యస్య సూత్రధారస్యతత్ప్రధానత్వాదన్యేషాం పాత్రవర్గాణాం ప్రధానఫలసంబంధస్య యుక్తత్వాత్కిమపి న పరిహాపయిష్యతి. పరితస్సర్వవిషయే అనౌచిత్యాదిరూపహానిర్న భవిష్యతీత్యర్థః. అనేన వస్తుస్తవ ఉక్తః. అస్మిన్వాక్యేఽన్యోఽప్యర్థో యుజ్యతే. నాటకాదౌ నిఖిలవాక్యానాం ప్రకృతపర్యవసాయిత్వకర్తవ్యత్వాత్. తథాహి—ఆర్యస్య దుష్యంతస్య సువిహితప్రయోగతయా ప్రయుక్తిః ప్రయోగః. [illegible] తస్య సువిహితత్వం శాస్త్రీయత్వం. తద్వ్యక్త

సూత్రధారః—[1]ఆర్యే, కథయామి తే భూతార్థమ్
ఆ పరితోషాద్విదుషాం
న సాధు మన్యే ప్రయోగవిజ్ఞానమ్,

యా కిమపి కణ్వాద్యసమ్మత్యాదికం న పరిహాపయిష్యతి హానిం న కారయిష్యతి. గాంధర్వవివాహస్య శాస్త్రీయత్వాదితి శబ్దశక్తిమహిమ్నా సూచ్యతే. అస్మిన్వాక్యే శబ్దశక్తేరనేకార్థయోజనాత్త్రిగతం నామ వీథ్యంగముక్తమ్. తదుక్తం దశరూపకే—"శబ్దశక్తేరనేకార్థయోజనం త్రిగతం త్విహ, నటాదిత్రితయాలాపపూర్వరంగే తదిష్యతే" ఇతి. ఏతన్నటీవాక్యస్థ శబ్దశక్తేరనేకార్థయోజనం త్రిగతం భవతి. వీథ్యంగాన్యుచ్యంతే— "ఉద్ఘాత్యకావలిగితే ప్రపంచత్రిగతే ఛలం, వాకేళ్యధిబలే గండమవస్యందితనాళికే, అసత్ప్రలాపవ్యాహారౌ మృదవాని త్రయోదశ" ఇతి.

1. సువిహితేత్యాదినా నట్యా ప్రయోగస్తవే కృతే నటః స్వస్యాసాద్ధత్వం ప్రకాశయన్నాహ—ఆర్యేకథయామీత్యాదినా. భూతార్థం సత్యార్థం. "యుక్తే క్ష్మాదావృతే భూతే సత్యమ్" ఇత్యమరః. *

2. ఆపరితోషాదితి. విదుషాం ప్రాజ్ఞానాం నిరుపపదేన సర్వజ్ఞతా సూచ్యతే. న తు పామరాణామిత్యర్థః. "వినోదవిందుర్విందుశ్చ విద్వాన్ ప్రాజ్ఞః ప్రవాదుకః." ఇత్యజయః. విదుషామిత్యనేన బహవః పామరప్రభృతయస్తు వాచ్యమర్థమనాయాసాదప్యవబుధ్యంతే. వ్యంగ్యార్థసంవేదనవైదగ్ధ్యే తు కతిచిదేవాధికారిణ ఇతి ధ్వన్యతే. వాచ్యార్థావగమే శబ్దానుశాసనవైశేషికాదిజ్ఞానమాత్రముపయోగి. వ్యంగ్యోపలంభే తు ప్రకరణాదిసహాకృతం యత్ప్రతిభాయా నైర్మల్యమవ్యుత్పత్తికళంకశూన్యత్వం, తదాధిక్యేన భావ్యమ్. అత ఏవోక్తం పరిచ్ఛిద్య విదుషామితి. ఆ పరితోషాత్ పరితోషావధి. ప్రయోగవిజ్ఞానం ప్రయోగవిశేషజన్యసుజ్ఞానం సాధు రమ్యం జ్ఞానం ప్రమేత్యర్థః, "సాధు త్రిషు హితే రమ్యే సజ్జనే వార్ధుషే పుమా"నితి వైజయంతీ. న మన్యే న బుధ్య ఇత్యుత్ప్రేక్షా. ఉక్తం చ దండినా—"శంకే మన్యే ధ్రువం ప్రాయో నూన మిత్యేవమాదిభిః, ఉత్ప్రేక్షా వ్యజ్యతే శబ్దైరివశబ్దోఽపి తాదృశ" ఇతి. విద్వత్సమ్మత్యవధి సాధోరపి ప్రయోగస్య సాధుత్వం న నిశ్చీయత ఇత్యర్థః. తత్రైవాహ—బలవదిత్యాదినా. బలవచ్ఛిక్షితానామపీతి. శిక్షాయా బలవత్త్వం నామ తస్యా వేదశాస్త్రవిషయతాసంప్రదాయో బహుధాభ్యాసః. శాస్త్రార్థతత్త్వవిదాం తాదృశానామపీత్యర్థః. చేతః మనః. ఆత్మని స్వరూపే. అప్రత్యయమస్వాధీనం. అవిశ్వాసగ్రస్తమిత్యర్థః. స్వవిద్యావైశద్యే బుధజనసమ్మతిం వినా విశ్వాసో

బలవదపి శిక్షితానా
మాత్మన్యప్రత్యయం చేతః. ౨

న విధేయ ఇత్యభిప్రాయః. అత్ర విదుషామితి నిరుపపదేన సకలశాస్త్రవత్తయా సభ్యస్తవః కృతః. ప్రయోగవిజ్ఞానశబ్దేన ప్రయోగవిశేషజ్ఞానవాచినా వస్తుస్తవ ఉక్తః. కేచిదేవమపి యోజయంతి. ఉపసర్గాదియోజనాభేదేన ప్రకృతోపయోగితయా, యద్వా చార్థస్య వైచిత్ర్యం తదపి వ్యంగ్యేన సహ సమశీలతామారోహతి. తథాహి, విదుషాం బుధానామా పరితోషాత్, ఆజీవదర్థేఽభివ్యాప్తావిత్యుక్తత్వాదాపరితోషః స్ఫుటపరితోషః. తస్మాత్తముద్దిశ్య. ల్యబ్లోపే పంచమీ. అభివ్యాప్తిః క్రోడీకారః. విద్వజ్జనబహుపరితోషముద్దిశ్యేత్యర్థః. ప్రయోగవిజ్ఞానం ప్రయోగవిశేషజ్ఞానం. సాధు సుష్ఠు న మన్య ఇతి కాకుప్రశ్నే. కింతు సాధు తర్కయామీత్యర్థః. ప్రబంధస్య నిరవద్యతయా ప్రయోగవిశేషజ్ఞానస్య ప్రమాత్వాద్బుధజనపరితోషసంపాదననిమిత్తం న తర్కయామీత్యర్థః. కింతు కుకవిప్రబంధప్రయోగస్యైవ విదుషాం పరీక్షాపరితోషాభ్యాం భావ్యమిత్యభిప్రాయః. * క లౌల్యే ఇతి ధాతోః కాకుశబ్దః ప్రసిద్ధః. ప్రకృతాదర్థాదర్థాంతరే శబ్దస్య చలత్స్వభావత్వాత్. అతఏవ న మన్య ఇత్యత్ర కాక్వా తర్కయామీత్యర్థాంతరం. కేచిదేవం వదంతి—ఈషదర్థే కుశబ్దః. తస్య కాదేశః కుర్భూమిః హృదయస్థవస్తుప్రతీతేరీషద్భూమిః కాకురితి యావత్. ప్రయోగవిశేషజ్ఞానస్య సాధుత్వే హేతుమాహ—బలవచ్ఛిక్షితానామితి, బలవద్దృఢం వామనాద్యుక్తప్రకారేణ శిక్షితానాం కవీనాం నటాదీనామివేతి శేషః. తదుక్తం ప్రాధాన్యం ద్వివిధం శాబ్దమార్థం చ. తత్ర విశేషణస్య శాబ్దే గుణభావేఽప్యర్థః ప్రధానం. తథా విశేష్యస్య శాబ్దే ప్రాధాన్యేఽప్యర్థే గుణీభావః ఉత్కర్షాపకర్షతయా విధీయమానత్వాదనూద్యమానత్వాచ్చ యే బలవచ్ఛిక్షితాస్తేషామిత్యర్థః. చేతః మనః. ఆత్మన్యప్రత్యయం. అపీతి ప్రశ్నే? అప్రత్యయం న భవతి కింతు బలవచ్ఛిక్షావిరహితానామేవ చేతః దోలాయమానమవిశ్వాసగ్రస్తమిత్యర్థః. "గర్హాసముచ్చయప్రశ్నశంకాసంభావనాస్వపి ఇత్యమరః. అనేన స్వస్య శిక్షాబాహుళ్యాత్స్వప్రణీతప్రబంధస్య నిరవద్యతా కవినా సూచ్యతే. అన్యే త్వేవమపి యోజయంతి. విదుషాం సహృదయానామాపరితోషాదీషత్పరితోషముద్దిశ్య ఇతరప్రబంధసాధారణబహుమతిం న్యూనబహుమతిం వా ఉద్దిశ్యేత్యర్థః. ప్రయోగవిజ్ఞానం సాధు న మన్యే. కింత్వన్యథా ప్రబంధస్య లోకోత్తరచమత్కారకారిత్వాదితరప్రబంధవిలక్షణవిద్వజ్జనవిశేషపరితోషముద్దిశ్యైవాయం గ్రంథనిర్మాణప్రయాస ఇత్యర్థః. సన్నిబంధకరణస్య సహృదయప్రీతేరేవ పురుషార్థత్వాద్విద్వజ్జనబహుపరితోషముద్దిశ్య సాధ్వేవ మన్య ఇత్యర్థః. తదేవాహ—బలవదిత్యాదినా. శిక్షితానాం గురుముఖ[illegible] బలవ[illegible]ప్రకారేణ

విప్రలబ్ధం మనః ఆత్మని అప్రత్యయమపీత్యాక్షేపపరిప్రశ్నే. అప్రత్యయం న భవతి. కింతు బహుధాభ్యాససంప్రదాయాదిశుద్ధిమత్తయా నిశ్శంకమేవేతి యావత్. వామనాద్యుక్తశిక్షాప్రకారః కవేః కథ్యతే— "కావ్యం కర్తుం వివేక్తుం చ యే జానంతి త ఏవ హి, కావ్యజ్ఞాస్తైస్తదభ్యస్యేదుపదిష్టేన వర్త్మనా." తేషాముపదేశక్రమః వామనాదిభిరుక్తః—"ఆధానోద్ధరణే తావద్యావద్దోలాయతే మనః, పదానాం స్థాపితే స్థైర్యే హంత సిద్ధా సరస్వతీ. యత్పదాని త్యజంత్యేవ పరివృత్తిసహిష్ణుతామ్, తం శబ్దపాకనిష్ణాతాః శబ్దపాకం ప్రచక్షతే. వాచ్యానాం వాచకానాం చ యదౌచిత్యేన యోజకం, రసాదివిషయేణైతత్కర్మ ముఖ్యం మహాకవేః" ఇత్యుక్తనయేన ప్రతిపాదితమ్. కావ్యజ్ఞైరభ్యాసం నిగమయతి—"ఉపదిష్టేన కావ్యజ్ఞైరేవంరూపేణ వర్త్మనా, ముహుర్ముహుస్సమభ్యస్యేత్తైస్సమం కావ్యనిర్మితిం." వామనాద్యుక్తప్రకారేణ వివిక్తదేశావరరాత్రరూపకాలాదియుక్తిమతా చ కావ్యజ్ఞైరుపదిష్టేన మార్గేణ తైస్సమమేవ కావ్యనిర్మాణకర్మ ముహుర్ముహు రభ్యసేచ్ఛబ్దపాకార్థపదానామాధానోద్ధరణ స్థిరీకరణాదిసిద్ధ్యర్థం రసాదివిషయేణేతి ఆదిశబ్దేన శృంగారాదిరసనిర్వేదాదిభావమాధుర్యాది గుణగ్రామ్యస్పర్శరాహిత్యరూపౌచిత్యమసృణౌద్ధత్యాది ఘటనానుప్రాసోపమాద్యలంకారభావోదయభావసంధిభావశాంతిభావశబలతాది విషయేణౌచిత్యేన వాచ్యవాచకయోర్యోజనార్థం ముహుర్ముహురభ్యాస ఇత్యర్థః. కావ్యకర్మణి కారణభూతశక్తివ్యుత్పత్తిమాన్కవిరేవ కావ్యజ్ఞశిక్షాభ్యాసాత్కావ్యకర్మణి పరాం ప్రౌఢిమాశ్నోకత ఇతి ప్రాక్తనైః ప్రతిపాదితమ్. అత ఏవ శిక్షితానామిత్యుక్తమ్. అత్ర కవినా బలవచ్ఛిక్షితానామపీత్యనేన శిక్షాబాహుళ్యాత్స్వకృతేః సన్నిబంధత్వం సూచ్యతే. తేన చ శిక్షాహీనశక్తివ్యుత్పత్తిశూన్యకుకవివిడంబనం చ సూచ్యతే. తదుక్తం—"కావ్యం సద్దృష్టాదృష్టార్థం ప్రీతికీర్తిహేతుత్వాదితి క్రమే, ప్రతిష్ఠాం కావ్యబంధస్య యశసస్సరణిం విదుః. అకీర్తివర్తినీం చైవ కుకవిత్వవిడంబనాం, కీర్తిం స్వర్గఫలామాహురాసంసారం విపశ్చితః, అకీర్తిం చ నిరాలోకనరకాదేశదూతికామ్." ఇతి. అత్రశ్లోకే కావ్యార్థోఽపి కించిద్ద్యోత్యతే. తథాహి— దుష్యంతవిహిత గాంధర్వవివాహో యద్యపి శాస్త్రీయస్తథాపి కణ్వమున్యభ్యనుజ్ఞావధి తస్య సాధుతా మవిశ్చిన్వన్ దుష్యంతః శకుంతలాం స్వనగరమనీత్వా కణ్వాశ్రమే స్థాపయామాసేతి శబ్దశక్తిమహిమ్నా ద్యోత్యతే. తథాహి—విదుషాం శాస్త్రార్థతత్త్వవిదాం దుష్యంతాదినృపాణాం ప్రయోగవిజ్ఞానం ప్రయుక్తిః ప్రయోగః గాంధర్వవివాహః తదాచరణం తద్విషయం జ్ఞానం అపరితోషాత్కణ్వపరితోషావధి సాధు న మన్యే హితం న విచారయామి. అన్య

నటీ—[1]ఎవ్వం ఏదం. అణందరకరణిజ్జం దావ అజ్జో ఆణవేదు. ౧.

సూత్రధారః—కిమన్యదస్యాః *శ్రుతిప్రసాదనతః ? ౨.

నటీ—[2] • అజ్జ, కదమం ఉణ ఉదుం అధికరిఅ గాఇస్సం? 3.

సూత్రధారః—నన్విమమేవ నాతిచిరప్రవృత్తముపభోగక్షమం గ్రీష్మర్తుమధికృత్య గీయతాం తావత్. సంప్రతి హి—౪.

---

1 ఏవమేతత్. అనంతరకరణీయం తావదార్య ఆజ్ఞాపయతు.

2 ఆర్య, కతమం పునః ఋతుమధికృత్య గాస్యామి ?

త్సర్వం పూర్వవత్. ఏతన్నటవాక్యస్థశబ్దశక్తైరనేకార్థయోజనం త్రిగతమిత్యవగంతవ్యమ్.

౧. ఎవ్వమిత్యాది. ఏతదితి. బలవచ్ఛిక్షితానామపి చేతః బుధజనపరితోషావధి ఆత్మన్యప్రత్యయమితి యదుక్తం, తదేతదిత్యర్థః. ఏవమిత్యంగీకారార్థే నాట్యోక్తిః. ఏవస్య ఎవ్వేతి శౌరసేనీభాషాయాం నిపాతః. అనంతరకరణీయం రంగస్థలే కర్తవ్య ప్రత్యాహారాదిభిర్లోకపాలాదిపూజాకరణాదనంతరకరణీయమిత్యర్థః. తావత్ క్రమేణ.

౨. కిమన్యదిత్యాది. అస్యాః పరిషదః శ్రుతిప్రసాదనతః శ్రవణేంద్రియతర్పణతః అన్యదనంతరకరణీయం కిమితి క్షేపే. గానశ్రవణాదన్యదనంతరకరణీయం నాస్తీత్యర్థః. "కిం వితర్కే పరిప్రశ్నే క్షేపే నిందాపరాధయోః" ఇతి విశ్వః.

3. "రంగం ప్రసాద్య మధురైశ్శ్లోకైః కావ్యార్థసూచకైః, ఋతుం కంచిదుపాదద్యాద్భారతీం వృత్తిమాశ్రయ"న్నితి వచనార్థమభిసంధాయ నటీ పృచ్ఛతి— "అజ్జకదమ"మితి.

౪. నన్విత్యాది. నన్వితి సుకుమారామంత్రణే. నాతిచిరప్రవృత్తమితి గ్రీష్మస్య నారంభః. నాపి పరిణతిః. కింతు పరిపోషదశైవోక్తా. ఆరంభే వసంతధర్మాణాం సంకరః. పరిణతౌ వర్షర్తుధర్మాణాముపక్రమావస్థా. తదా గ్రీష్మధర్మాః సాంకర్యేణ స్ఫుటం న జ్ఞాయంత ఇతి పరిపోషదశైవోక్తా. అతఏవోపభోగక్షమమిత్యుక్తమ్. ఉపభోగస్య జలక్రీడాంగలేపనోద్యానవిహరణాదేః క్షమం హితం యోగ్యమితి యావత్.

---

* 'అస్యాః పరిషదః' ఇతి క్వచిత్ పాఠః.

• ఇదం కేషుచన కోశేషు న దృశ్యతే.

"క్షమం శక్తే హితే త్రిషు" ఇత్యమరః. గ్రీష్మపరిపోష ఏవ జలక్రీడానులేపనకుసుమ ధారణాదీనామభ్యర్థితత్వా దుపభోగక్షమమిత్యుక్తమ్. గ్రీష్మర్తుముద్దిశ్యాధికృత్య గీయతాం సింహమృగభృంగరథశకటగతిపంచకకంచుకితస్య గీతస్య దురధిగమత్వా త్సావధానం గానం క్రియతామితి శిక్షాయాం లోట్. తావచ్ఛబ్దః క్రమార్థకః. పార్శ్వవర్తివాద్యవంశాదేస్తాళకాలానుగుణం క్రమేణ గీయతామిత్యర్థః. అనేన ఋతూపవర్ణనకథనేన గానశ్రవణమేవానంతరకరణీయమితి బోధితం భవతి. అత్ర సమయాంతరేషు సత్సు గ్రీష్మర్తూపాదానం ప్రకృతనాటకస్య శృంగారాంగికత్వాత్. తదుక్తం—"శరత్సంగ్రామసమయే వివాహే గ్రీష్మమాధవే" ఇతి. అత్ర శకుంతళా దుష్యంతయోర్వివాహరూపశృంగారస్యోక్తత్వాద్గ్రీష్మర్తూపాదానం కృతం. నను, రసాంతరేషు బహుషు ప్రాప్తపరిపోషేషు జాగ్రత్సు కథమేకస్యాంగిత్వ మితి చేన్న. తదుక్తం ధ్వనికృతా— "ప్రసిద్ధే ఽపి ప్రబంధానాం నానారసనిబంధనే, ఏకో రసోఽంగీకర్తవ్యస్తేషాముత్కర్ష మిచ్ఛతా" ఇతి. తథాహి— "బీభత్స భయానకయోః ప్రతినాయకాశ్రితత్వేన వర్ణనీయత్వాత్, హాస్యరౌద్రకరుణాద్భు తానాం మహాప్రబంధరసత్వే చమత్కారాభావాచ్ఛాంతస్య నిర్వికారత్వేన నాటక రసత్వాభావాచ్చ శృంగారస్యైవాఙ్గిత్వం యుజ్యతే. నను, 'ఏకో రసో భవేదంగీ వీర శృంగారయోర్ద్వయోః' ఇత్యుక్తత్వాద్వీరరసస్యైవాంగిత్వం భవేదితి చేన్న. శృంగారస్య హి సర్వసంసారిణాం నియమేనానుభవవిషయత్వాత్సర్వరసేభ్యః కమనీయతయా చ ప్రాధాన్యమ్. ఏవం చ సతి వినేయానున్ముఖీకర్తుం, కావ్యశోభార్థమేవ వా క్రియతే. తదుక్తం ధ్వనికృతా—"శృంగారాదిరసైరుసుమ్ముఖీకృతాః సంతో హి వినేయా స్సుఖం వినేయోపదేశాన్గృహ్ణంతి. సదాచారోపదేశరూపాభినయనాటకాదిగోష్ఠీవినేయ జనహితార్థమేవ మునిభిరవతారితా. కించ, శృఙ్గారస్య సకలజనమనోభిరామత్వాత్తదఙ్గ సమావేశః కావ్యే శోభాతిశయంపుష్ణా" తీతి శృంగారస్యైవ ప్రాధాన్యం వివక్షితం. ఏతా దృశశృంగారరసానుభవస్య ప్రయోజనమాహ—"స్వాదంస్వాదం రసం గాఢం గా హంగాహం నిమజ్జితాః, పరబ్రహ్మరసాస్వాదనిత్యసబ్రహ్మచారిణి. రసే నిమగ్నా రసి కా న కించిజ్జానతే పరం, వేదితవ్యాన్యసంవిత్తిర్నాస్తీత్యత్ర కిమద్భుతమ్. స్వాత్మావ బోధోఽపి పునర్నేష్యతే మజ్జతాం రసే." ఏవం ప్రతిపాదితం శృంగారరసస్య పరబ్ర హ్మరసాస్వాదేన సాధర్మ్యం వ్యతిరేకేణ నిరాకరోతి—"వేదితవ్యానామన్యేషాం వస్తు నామసంవేదనమత్ర శృంగారరసే నాస్తీతి నాశ్చర్యం. శృంగారరసే నిమజ్జతాం సహృ దయానాం స్వాత్మావబోధో న లక్ష్యతే" ఇతి యస్మాత్తస్మాత్స్వాత్మావబోధలక్షణా త్పరబ్రహ్మరసాస్వాదాచ్ఛృంగారస్యాధిక్యప్రతిపాదనాద్వ్యతిరేకః. సర్వత్ర, శబ్దశక్తి

సుభగసలిలావగాహాః
పాటలసంసర్గసురభివనవాతాః,
ప్రచ్ఛాయసులభనిద్రాః
దివసాః పరిణామరమణీయాః. 3

మూలవ్యక్తీనాం జలభరభరితసరస్సలిలమగ్నతృషితజనధర్మాణాముపమానత్వమపి గర్హితం. స్వాత్మావబోధస్యాపి తృషితజనేషు విద్యమానత్వాత్. పరబ్రహ్మరసాస్వాదవిలక్షణత్వహేతుభూతస్వాత్మావబోధశ్వలక్షణసమర్థనపురస్సరం లౌకికశృంగారాదిరసానుభోగవతామప్యలౌకికత్వం ప్రతిపాదయతి—"స్వాత్మభావం పరిత్యజ్య భావమన్యమధిశ్రితాః, తదీయానఖిలాన్భోగాన్విదగ్ధా భుంజతే స్వకాన్." లౌకికాస్తావత్పరిత్యక్తాత్మభావాః పరభావమనాశ్రయంతశ్చ స్వకీయానేవ భోగాన్భుంజతే. న తు పరకీయాన్. విదగ్ధాః పునః యోగిన ఇవ పరిమితం స్వాకారముత్సృజ్య నాటకగతతత్తద్రసాధారభూతనాయకస్వరూపమాస్థాయ తత్సంబంధినో భోగానశేషాన్స్వసంబంధిన ఏవ మన్వానా భుంజతే. * "రసో వై సః" ఇతి శ్రుతేః. రామాదిగతసకలభోగానుభవసమయే రసికానాం రామాదిత్వమేవ. న స్వాత్మావబోధః. అత ఏవ మహాకవిప్రణీతేషు రసమాస్వాదయతాం రసికానాం తత్తన్నాయకత్వసమావేశాత్తత్తద్భోగాప్తిర్భవతీత్యర్థః.

3. సుభగేత్యాది. సుభగాః రమ్యాః, సలిలావగాహాః జలప్రవేశాః జలక్రీడా ఇత్యర్థః. యేషు దివసేషు తే తథోక్తాః. అత్ర సలిలశబ్దేన సరిద్వాపీతటాకాన్యుచ్యంతే. తేన పులినవేలావేతసగృహాదిక్రీడాశ్చ సూచ్యంతే. శిశిరవర్షాదిసమయేషు శైత్యవశాజ్జలక్రీడాదీనాం సుభగత్వం నాస్తీతి గ్రీష్మసమయస్యైవ సుఖప్రదత్వాత్సుభగేత్యుక్తం. పాటలసంసర్గసురభివనవాతాః పాటలాయాః కుసుమాని పాటలాని * "పుష్పమూలేషు బహుళ"మితి బహుళగ్రహణాద్వికారావయవవిహితస్యాణో లుక్. పాటలపదం తు గ్రీష్మర్తుపుష్పితవృక్షలతాదేరుపలక్షణమ్. గ్రీష్మర్తుసమయ ఏవ నిఖిలవృక్షాదీనాం పుష్పోత్పత్తేరితి భావః. తత్సంసర్గేణ సురభయస్సుగంధయః వనవాతాః మలయమారుతా ఇతి యావత్, యేషు దివసేషు తే తథోక్తాః. పాటలపదేనేతరపుష్పవిలక్షణపరమోద్దీపకత్వం తస్య సూచితం. వనపదేన వనేష్వేవ గ్రీష్మసమయపుష్పితసకలవృక్షాణాం సంభవః సూచితః. అనేన పాటలపుష్పమలయమారుతకథనేన గ్రీష్మస్యాసాధారణో గుణ ఉక్తః, తేనేతరర్తువిలక్షణపుష్పమారుతకథనేన గ్రీష్మస్య పరమోద్దీపకతయా ప్రణయకలహాదికుపితానాం మాననిరసనే అమోఘత్వం సూచ్యతే. వనశబ్దేన వివిధక్రీడాయా వివిక్తస్థల

మితి జ్ఞాప్యతే. తేన నిశ్శంకం నిరర్గళా ప్రవృత్తిః క్రీడాయాం కర్తవ్యేతి ధ్వన్యతే. వాతపదేన వివిక్తస్థలే వివిధక్రీడాపరిశ్రాంతానామనాయాసమలయమారుతస్పర్శాద్వ్యజనవాతనైరపేక్ష్యం వ్యజ్యతే. యద్వా, వనవాతశబ్దేనారణ్యే ఫలమూలాది పరిమితాహారాదిక్లిష్టతపస్వినామపి వికారజనకః అన్యేషాం తత్సంసర్గేణ మదనాకులితత్వే కా కథేతి వ్యజ్యతే. యద్వా, వనశబ్దేన వృక్షాదిసముదాయవాచకత్వేనోద్యానమేవోచ్యతే. అనేన సౌభాగ్యోపవనవాసక్రీడాపుష్పాపచయకిసలయనిర్మితశయ్యాకుసుమధారణాదీనామభ్యర్హితః సమయః ఇతి ధ్వన్యతే. ప్రచ్ఛాయసులభనిద్రాః ప్రకృష్టా ఛాయా యత్ర సౌధాదౌ తత్స్థానం ప్రచ్ఛాయం. తత్ర సులభాః శైత్యజనకాంగలేప కుసుమధారణ మలయమారుత స్పర్శాత్సర్వకరణానామాహ్లాదవత్త్వేన సులభాః. అవశేన స్వారసికా ఇత్యర్థః. నిద్రాః పరిశ్రమవినోదా యేషు తే తథోక్తాః. పరిణామరమణీయాః పరిణామ ఉపరమః. సాయంకాల ఇత్యర్థః. తదా రమణీయాః ఆతపోపశమాత్సంచారయోగ్యతయా రమణీయాః. పరస్పరప్రేమవీక్షణస్వాభిప్రాయవ్యంజకవివిధ విలాసప్రదర్శన దూతీప్రేషణాదీనాముచిత కాలతయా సుఖప్రదా ఇత్యర్థః. దివసా ఇత్యనేన దివసేష్వేవ విహరణానాముచితత్వాత్. తదుక్తం భావప్రకాశే.—"సరితః పులినం వేలా కాంతారారామభూధరాః, లతాగృహాణి చిత్రాణి శయ్యా కిసలయాచితా, దివా విహారదేశాః స్యుః" ఇత్యాది. అత్ర దివసానాముత్తరోత్తరముత్కర్షాత్సారాలంకారః, ఉక్తం చ.— "ఉత్తరోత్తరముత్కర్షః సార"ఇతి. యద్వా, మదనస్యోద్దీపకః కాల ఉజ్జృంభత ఇతి భంగ్యంతరేణాభిధానాత్పర్యాయోక్తం వా. అత్ర కావ్యార్థో౽పి కించిద్ద్యోత్యతే. నాతిచిరప్రవృత్తమిత్యనేన ప్రకృతనాయికాయా యౌవనదశా సూచ్యతే. అతఏవోపభోగక్షమమిత్యనేనోపాదేయతా ధ్వన్యతే. గ్రీష్మమిత్యనేనాతిసంతాపలభ్యత్వం సూచ్యతే. సలిలావగాహ ఇత్యనేనాంగులీయకస్యాప్సరస్తీర్థపతనం ధ్వన్యతే. నిద్రాపదేన దుర్వాసశ్శాపవ్యామోహితత్వం. పరిణామరమణీయా ఇత్యనేనాంతే మారీచాశ్రమే శకుంతలాదుష్యంతయోః ప్రాప్తిస్సూచ్యతే. అత్ర కాలదేశాదీనాం యథాయోగముపవర్ణనాద్దిష్టం నామాలంకారః. తదుక్తమ్.— "యథాకాలం యథాదేశం యథారూపం చ వర్ణ్యతే, యత్ప్రత్యక్షం పరోక్షం వా దిష్టం తద్వర్ణ్యతే బుధైః." ఇతి. కించ, అత్ర గ్రీష్మదివసోపయోగినాం సుభగసలిలావగాహాదీనాముపాదానాద్విశేషణం నామాలంకారశ్చ. తదుక్తమ్— "సిద్ధాన్సుబహూన్ప్రధానార్థానుక్త్వా యత్ర ప్రయుజ్యతే, విశేషయుక్తం వచనం విజ్ఞేయం తద్విశేషణమ్" ఇతి. ప్రధానోపయోగినాం బహువిశేషణానాం కథనం విశేషణం భవతి. ఏతావలంకారా షట్త్రింశదలంకారేషు

నటీ—[1]తహ (ఇతి గాయతి)

[2]ఇసి చుంబిఆఇ భమరేహిం సుఉమారకేసరసిహాఇ,
ఓదంసఅంతి దఅమాణా పమదాఓ సిరీసకుసుమాఇ. ౪

1 తథా.
2 ఈషచ్చుమ్బితాని భ్రమరైః సుకుమారకేసరశిఖాని,
అవతంసయన్తి దయమానాః ప్రమదాశ్శిరీషకుసుమాని. ౪

భవతః. షట్త్రింశదలంకారా నిరూప్యంతే— "భూషణాక్షరసంఘాతౌ శోభోదాహరణే తథా, హేతుసంశయదృష్టాంతాః ప్రాప్త్యభిప్రాయ ఏవ చ, నిదర్శనం నిరుక్తం చ సిద్ధం చాథ విశేషణం. గుణాతిపాతాతిశయౌ తుల్యతర్కపదోచ్చయః, దిష్టం చైవోపదిష్టం చ విచారస్తద్విపర్యయః, భ్రంశశ్చానునయో మాలా దాక్షిణ్యం గర్హణం తథా, అర్థాపత్తిః ప్రసిద్ధిశ్చ పృచ్ఛా సారూప్యమేవ చ, మనోరథశ్చ లేశశ్చ క్షోభశ్చ గుణకీర్తనమ్, జ్ఞేయా హ్యనుక్తసిద్ధిశ్చ ప్రియావచనమేవ చ. "ఏతే నాట్యాలంకారా ఉత్తరత్ర లక్షణోదాహరణాభ్యాం యథాసంభవం ప్రదర్శ్యంతే.

౪. తహేత్యాది. యథా నటేన సుభగసలిలేత్యాది శృంగారరసపరిపోషణ గ్రీష్మర్తుధర్మాః ప్రతిపాదితాః తథేతి తాన్ ధర్మానేవాధికృత్య గాయతీత్యర్థః. తదుక్తం—"నటోక్తార్థాం తతో గాయేన్నటీ ప్రావేశికీం ధ్రువామ్" ఇతి.

౨. ఇసీతి. అత్ర భ్రమరైరీషచ్చుంబితత్వేన దరవికాసిత్వం ద్యోత్యతే. అత ఏవ కేసరాణాం సౌకుమార్యం. చిరవికాసే తు కేసరాణాం మ్లానతా భవతి. యద్వా, భ్రమరైరీషచ్చుంబితత్వేన కోమలకింజల్కాగ్రత్వేన చ ప్రత్యగ్రవికస్వరత్వం ద్యోత్యతే. తేన చామోదవత్తా. సౌరభాదిబాహుళ్యాద్భ్రమరాణాం తదోపభోగ్యతా. యద్వా, భ్రమరైరీషచ్చుంబితానీత్యనేన శిరీషాణామితరపుష్పవిలక్షణసౌకుమార్యాదపస్థితిదార్ఢ్యాభావాద్భ్రమరా ఉడ్డీయమానా ఏవ చుంబంతీతి ధ్వన్యతే. తేన ఈషచ్చుంబనం లభ్యతే. శిరీషాణాం స్వాభావికసౌకుమార్యాద్దయమానా ఇత్యుక్తమ్. కరస్పర్శమాత్రేణాపి మ్లానతాసంభవాత్సుకుమారవస్తునో దయావిషయతాసంభవత్వాచ్చ అవతంసయన్తి కర్ణపూరం కుర్వంతి. "పుంస్యుత్తంసావతంసౌ ద్వౌ కర్ణపూరేఽపి శేఖరే" ఇత్యమరః. కర్ణాభరణత్వకథనేన కేశపాశసంమర్దనాసహిష్ణుత్వం ధ్వన్యతే. అత్ర శిరీషకుసుమవర్ణనయా తదుద్భవకాలో గ్రీష్మో వర్ణితః. తత్సమానధర్మతయా పాత్రసూచనమపి వ్యజ్యతే. భ్రమరైరీషచ్చుంబితానీతి ప్రకృతనాయకస్య నాయికాంతరసద్భావః. యద్వా, నాయికాయాః కన్యకా

త్వేనా ప్రగల్భతయా యౌవనజనితవిలాసాల్పతా ధ్వన్యతే. కించిదుత్థితకటాక్షవిక్షేపాది వివిధవిలాసత్వమిత్యర్థః. సుకుమారకేసరశిఖానీత్యనేన కరతలాంగుళిప్రభృతితత్తదవయవానామతిసౌకుమార్యం వ్యజ్యతే. శిరీషకుసుమత్వారోపేణాతిశయోక్త్యలంకారేణ వా నాయికాయాః పద్మినీజాతితా సూచ్యతే. ప్రమదానామవతంసకరణేన సర్వనాయికాశ్రైష్ఠ్యం వ్యజ్యతే. కించ, అవతంసయంతీత్యనేన నాయికానాయకయోః కులాచారాదిశ్రవణస్య కర్ణరసాయనతా ధ్వన్యతే. శిరీషకుసుమానీత్యనేన శిరీషకుసుమస్యేతరకుసుమవిలక్షణసౌకుమార్యవత్తయా ప్రకృతనాయికాయా ఇతరస్త్రీవిలక్షణలోకాతీతవిచిత్రబహుగుణయోగితయా నాయకస్యానురాగవిషయతా సూచ్యతే. అనేన ప్రకృతశృంగారరసోఽపి ప్రదర్శితః. తథాహి ప్రమదా ఇత్యాలంబనవిభావః. శృంగారే నాయికానాయకావాలంబనవిభావౌ. వీరరౌద్రయోర్నాయకప్రతినాయకౌ. ఏవం త్రయాణాం రసానాముభయాశ్రితత్వం, అన్యేషామేకైకాలంబనత్వమిత్యుక్తత్వాత్. శిరీషకుసుమాని భ్రమరైశ్చుంబితానీతి పుష్పభ్రమరఝంకారాదయ ఉద్దీపనవిభావాః. తదుక్తం—"చంద్రోదయో ఘనధ్వానం, గీతభృంగరుతాదయః, కేళీగృహాణి ఋతవః స్రక్చందనవిలేపనే, వనాదివాప్యః కర్పూర ఉద్దీపక ఇతి స్మృతాః" ఇతి.దయాదయః సంచారిణః. తదుచితకటాక్షాదయోఽనుభావాశ్చ. ఏవంవిధవిభావానుభావసంచారిపరిపుష్టో మాల్యాద్యుచిత నైపథ్యవాన్సంభోగశృంగారో ధ్వన్యతే. తదుక్తం భరతేన— "విభావానుభావసంచారిసంయోగాద్రసనిష్పత్తిః" ఇతి. ఏతత్కించిద్వివృణ్వతే. విభావా ఆలంబనోద్దీపనరూపాః కారణాని. అనుభావాః కటాక్షభ్రూవిక్షేపాదయః కార్యరూపాః. స్థాయినాం రసానాం సంచారిణాం చానుమాపకాః సఞ్చారిణో రసపరిపోషకా నిర్వేదాదయో భావాః సహకారిరూపాః. తేషాం సంయోగః పరస్పరసంబంధః. విభావానాం లౌకికసాపేక్షయా కార్యకారణభావః. అనుభావానాం గమ్యగమకభావః. సంచారిణాం పోష్యపోషకభావః. నాట్యతంత్రేషు సర్వేషామేవ భావానామభివ్యంజకత్వలక్షణం కారణత్వమేవ. తదుక్తం—భావయతీతి భావో భావమనువృత్త మేతేష్వితి. ఏవం విధాత్సంబంధాద్రసనిష్పత్తిః. రసస్య సంవిద్రూపస్యానందస్య నిష్పత్తిరభివ్యక్తిః. న తూత్పత్తిరనుమితిర్జ్ఞప్తిర్భావనా వా. తదుక్తం—"వ్యక్తః స తైర్విభావాద్యైస్స్థాయీభావో రసః స్మృతః" ఇతి. సాత్వికభావా అపి వ్యంజకా ఏవ. కటాక్షభ్రూవిక్షేపాదయోఽనుభావాః. విక్షిప్తచిత్తైరపి నటాదిభిరభినేతుం శక్యంతే. "స్వేదరోమాంచాదయః సాత్వికభావాస్తు సమాహితచిత్తైరేవాభినేతుం శక్యంత" ఇతి అనుభావేభ్యః సాత్వికానాం భేదః. స్థాయిసంచారిణాం సాక్షాచ్చిత్తపరిణామరూపత్వాత్సాత్త్వికానాం స్తంభస్వేదాదీనాం చిత్తపరి

సూత్రధారః—ఆర్యే,(౧)సాధు గీతమ్.అహో రాగానుబద్ధచిత్తవృత్తి

ణామద్వారా శరీరపరిణామరూపత్వాచ్చ సాత్త్వికేభ్యః స్థాయిసంచారిణాం భేదః రసస్వరూపం మదీయే మాళవికాగ్నిమిత్రీయవ్యాఖ్యానే ద్రష్టవ్యమ్. అత్ర ఈషచ్చుంబితానీత్యాదినా ప్రవర్తకం నామ ఆముఖాంగముక్తమ్. ఉక్తం చ—"ప్రకృతో చితకాలేన సమానగుణవర్ణనాత్, ప్రవర్తకం స్యాత్పాత్రాణాం సూచనం రసవత్తరమ్" ఇతి. అత్ర గ్రీష్మర్తులింగశిరీషకుసుమవర్ణనద్వారా సకలగుణవిశిష్టప్రకృతనాయికాపాత్రసూచనం కృతం. ఆముఖలక్షణముచ్యతే— "సోక్తవీథ్యంగసహితం వస్తుసూచనమాముఖం, తత్ర పాత్రప్రవేశార్థం కథోద్ఘాతప్రవర్తకే, ప్రయోగాతిశయశ్చేతి త్రీణ్యంగాన్యాముఖస్య తు." ఇయమాంతరాభిధాయినీ ప్రావేశికీ ధ్రువా. తదుక్తం— "ధ్రువాః పంచ ప్రయోక్తవ్యా రసాభినయసిద్ధయే" ఇతి. తాస్వాంతరధ్రువాయా లక్షణం భావప్రకాశే కథితం— "సర్వాసామాంతరా వస్తురసాదివశకల్పితా, ఆంతరా సా ధ్రువా జ్ఞేయా నాట్యాభినయరంజనీ" ఇతి. ప్రావేశిక్యా ధ్రువాయా లక్షణం భరతేనోక్తం—"ప్రవేశాక్షేపనిష్క్రామప్రసాదేషు ఫలాగమే, గానం పంచవిధం విద్యాద్ధ్రువాయోగసమన్వితమ్" ఇతి. ధ్రువాయోగస్త్రిధా— యుగ్మాయుగ్మమిశ్రభేదాత్. తత్ర యుగ్మశ్చంచత్పుటస్థః. అయుగ్మశ్చాచంచత్పుటాక్షరస్థః. తయోరేవ చతురశ్రత్ర్యశ్రసంజ్ఞే. తయోస్సంయోగో మిశ్రః. "ఇతివృత్తార్థసంబంధం రసభావప్రసాధకం, పాత్రప్రవేశే యద్గానం తత్ప్రావేశికముచ్యతే."

౧. సాధు గీతమిత్యాది. అత్ర గీతశబ్దేన రాగాద్యాశ్రయో వర్ణస్వరతాళాదినిబద్ధసందర్భవిశేషోఽభిధీయతే. తదుక్తం—"నాదస్వరాక్షరాకారా త్రివిధా సా చ కథ్యత" ఇతి. రాగాదీనాం లక్షణముచ్యతే—"స్వరవర్ణవిశిష్టేన ధ్వనిభేదేన చాప్యతః, రజ్యతే యేన కథితస్సరాగస్సమ్మతః సతాం" అథ వర్ణః—వర్ణశ్చతుర్ధా నిరూపితః. స్థాయీ, ఆరోహీ, అవరోహీ, సంచారీ. "స్థిత్వా స్థిత్వా ప్రయోగస్స్యాదేకస్యైవ స్వరస్య యః, స్థాయీ వర్ణః స విజ్ఞేయః పరావన్వర్థనామకా. ఏతత్సమ్మిశ్రితాద్వర్ణస్సంచారీ పరికీర్తితః" అథ స్వరః—స్వరస్తు శ్రోతృచిత్తరంజకోఽనురణనరూపశ్శ్రుత్యాశ్రితః షడ్జాదిః. తదుక్తం—"శ్రుత్యనంతరభావీ యః స్నిగ్ధోఽనురణనాత్మకః, స్వతో రంజయతి శ్రోతృచిత్తం స స్వర ఉచ్యత" ఇతి. శ్రుతిర్నామ స్వరారంభకావయవశబ్దవిశేషః. తదుక్తం భరతేన—"ప్రథమశ్రవణాచ్ఛబ్దః శ్రూయతే హ్రస్వమాత్రకః, సా శ్రుతిః సంపరిజ్ఞేయా స్వరావయవలక్షణా" ఇతి. అథ తాళశ్చంచత్పుటాదిః. "కాలో లఘ్వాదిమితయా క్రియయా సమ్మితో మితిం, గీతాదేర్విదధత్తాళః స చ ద్వేధా బుధైః స్మృతః" ఇతి. ఏతద్రాగాదివిశిష్టం గీతమేవ తాళభేదేన ధ్రువాది.

రాలిఖిత ఇవ సర్వతో రఙ్గః. తదేదానీం కతమత్ప్రకరణమా

సంజ్ఞాం లభతే. గీతస్య స్వతః కాలక్రియామానవిధాయకత్వాభావాదౌత్పత్తిక కాలక్రియామానలక్షణఘనం తాళముపజీవ్య గీతం ప్రవర్తత ఇతి. తాళశబ్దమధికృత్య ప్రాక్తనైర్బహుధా వ్యుత్పాదితం. తథాహి—అతః * తాళ ప్రతిష్ఠాయామిత్యస్మాద్ధాతోరధికరణార్థే ఘఞి తాళశబ్దస్సిద్ధ్యతీతి భరతాచార్యః కథయతి. ఆదినటపదస్య తలంతలమిత్యుచ్యతే. తస్మాత్ * తత్ర భవ ఇత్యర్థేఽణి తాళ ఇతి శైలాలిః. తకారశ్శివః, లకారశ్శివా. *తతస్సంబాధార్థేఽణి తాళ ఇతి శాండిల్యః. ఆదిబ్రహ్మహస్తతలం తలమిత్యుచ్యతే. తస్మాత్ * తేన నిర్వృత్తమిత్యర్థేఽణి తాళ ఇతి దత్తిలః. తకారస్సంగీతే పరిశ్రమః. తస్య ఆళిః పర్యాప్తిర్యస్మాదసౌ తాళ ఇతి కోహళః. ఆళ ఇతి—* అలంభూషణపర్యాప్తి శక్తివారణేష్విత్యతః పర్యాప్త్యర్థాద్భావే ఘఞ్. సన్నిపాతశమ్యాతాళానాం పాతభాగవిధా సంశతేత్యాదివర్ణప్రతీకగ్రహణవత్తాశబ్దేన తాన ఉచ్యతే. తమలతి భూషయతీతి తాళ ఇతి మతంగః. తశబ్దేనాంత ఉచ్యతే. భావరాగతాళానామాదివర్ణసిద్ధభరతనామ్నః శాస్త్రస్య తం అంతం పర్యవసానం అలతి వారయతీతి తాళ ఇతి విశాఖిలః. తః పుచ్ఛః, అంతిమప్రదేశ ఇత్యర్థః. భరతస్యాంతిమప్రదేశం స్వావస్థానాదలతి భూషయతీతి తాళ ఇతి కంబళః. తా=శివయోః కృపా, తాం లాతి దత్తే తాళవిద్భ్య ఇతి తాళ ఇత్యౌద్భటః. అథ చ తకారశ్శివః లకారశ్శక్తిః. తతస్సంభూత ఇత్యర్థేఽణి వా తాళః. తలశబ్దస్యాథస్స్వరూపవాచిత్వాచ్ఛివస్యాధోఽవయవభూతాంఘ్రియోర్భవ ఇతి వా తాళః. తాళం = శివయోస్స్వరూపం. * తస్మాత్పూర్వవదణి వాతాళః. తడ ఆఘాత ఇత్యస్మాద్ధాతోరధికరణే ఘఞి డళయోరభేదే చ రంగభూరోష్ఠసంపుటో వాద్యభాండకం చ తాడ్యంతేఽస్మిన్నితి వా తాళః. సుబ్రహ్మణ్యాయాం కిల * గౌరావస్కందిన్నితి పదస్య తవల్కారబ్రాహ్మణేన గౌరావస్కందిన్నితి వక్తవ్యే గౌతమబారపదయోరాద్యంతవర్ణగ్రహణేన గౌరావస్కందిన్నితి యథా నిరుక్తిః తథైవ తశబ్దేనాదివర్ణగ్రహణాత్తపసః శశబ్దేనాంతవర్ణగ్రహణాద్విమలశ్చంద్రః తయో స్సంబంధీతి వా తాళః. తాశబ్దేన తానః, ఆదివర్ణగ్రహణాత్. తథా ళశబ్దేన లయః తయోః సంబంధీతి వాతాళః. తాశబ్దేన తాండవం, లశబ్దేన చ లాస్యం. ఆదివర్ణగ్రహణాత్ అభ్యాముభాభ్యాం*హితోఽయమితి వైశేషికేఽణి వా తాళః. తాశబ్దేనాదివర్ణోపాదానాత్తాన ఉచ్యతే. సోఽస్మిన్నాలీయత ఇత్యౌణాదికే డే వా తాళః. తాళో వితతాంగుష్ఠమధ్యమాంతరాళపరిచ్ఛిన్నపరిమాణవిశేషః. తాళాంగాక్షరలఘ్వోరాస్ఫాలనే తాళప్రమాణాంతరాళవా

శ్రిత్యైనామారాధయామః. ౧.

నిత్యర్ష ఆద్యచి కృతే వా తాళ ఇతి చ బహుధా వ్యుదపాదయదాంజనేయః. సాధు గీతమిత్యత్ర గీతస్య సాధుత్వం నామావ్యక్తమధురస్వరయోగేన గీతస్యాత్యంత శ్రావ్యత్వమ్.

౧. అహో ఇత్యాశ్చర్యే. లోకోత్తరాశ్రుతపూర్వగానశ్రవణాదాశ్చర్యోత్పత్తిరితి భావః. తదేవ ప్రతిపాదయతి—రాగానుబద్ధేత్యాదినా. రజ్యత ఇతి రాగః విశిష్టవిన్యాసః స్వరవిశేషః. * రంజ రాగే భావే ఘఞ్. * భావకరణయోరిత్యనునాసికలోపః. రజ్యతే యేన షడ్జాదిస్వరసందర్భేణ జగదితి రాగః. తేనానుబద్ధా చిత్తవృత్తిర్యస్య స తథోక్తః. రంగస్యాచేతనత్వేన చిత్తవృత్తేశ్చేతనధర్మత్వేన సంబంధానుపపత్తేర్విద్యమానత్వాద్రసశబ్దేన రంగసంబంధినస్సామాజికా ఏవ లక్ష్యంతే. ఇయం జహత్స్వార్థా లక్షణా. తదుక్తం—"యత్ర తు పరార్థసిద్ధ్యై శబ్దః స్వాత్మానమర్పయతి సైషా, శుద్ధైవ జహత్స్వార్థా లక్షణపూర్వా చ లక్షణా ప్రోక్తా" ఇతి. యస్యాం లక్షణాయాం లక్షకః శబ్దః పరార్థసిద్ధ్యై స్వాత్మానమన్యత్ర సమర్పయతి, సా జహత్స్వార్థా లక్షణేతి చ వ్యపదిశ్యతే. యథా గంగాయాం మునివరాః ప్రతివసంతీత్యత్ర గంగాశబ్దస్య ముఖ్యార్థే స్రోతోరూపే మునివరనివాసాధికరణతా నోపపద్యత ఇతి గంగాశబ్దో ముఖ్యేఽర్థే స్రోతోరూపేఽనుపపన్నే తమర్థం హిత్వా తదధికరణతాసిద్ధ్యర్థమతిశయితపావనత్వాదిధర్మద్యోతనార్థం పరిసరే సమర్పయతి. సైషా శుద్ధైవ జహత్స్వార్థాలక్షణలక్షణేతి చాన్వర్థా. ఇయమేవాప్రస్తుతప్రశంసాదేరలంకారస్య బీజం. తథాత్రాపి రాగానుబద్ధచిత్తవృత్తి రంగ ఇతి వాచ్యస్యాసంభవాత్సామాజికా ఏవ లక్ష్యంతే. రంగః నృత్తభూమిః. "రంగం నివేశమంజూషానృత్తభూపుర సద్మసు" ఇతి నామమాలా. ఆలిఖితః ఆసమంతాల్లిఖితః. గీతస్యాశ్రయత్వేన రాగస్యాతిశయేనాభివ్యక్త్యా సామాజికానాం తద్రసజ్ఞతయా యోగిన ఇవ పరిమితం స్వాకారముత్సృజ్య కావ్యగత తత్తద్రసాధారభూతనాయకస్వరూపమాస్థాయ తత్సంబంధిభోగసమావేశాత్సద్యః పరనిర్వృతిర్జాతేతి భావః. వాచ్యప్రతీతౌ తత్ప్రతీతిమాత్రం ఫలం. వ్యంగ్యప్రతీతౌ తు సహృదయానాం చమత్కారాపరపర్యాయో విగళితవేద్యాంతరః కశ్చిదాహ్లాదాతిశయః ఫలం భవతి. తదా సర్వకరణానాం స్వస్వవిషయప్రవృత్తిశూన్యత్వే నాలిఖిత ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా. న తు సాక్షాల్లిఖితః. తదసంభవాత్. తే ఖలు సామాజికాః యేషాం మదర్పణే వర్ణనీయార్థతన్మయీభవనయోగ్యతా.

౧. తదేదానీమిత్యాది. ఇదానీం గీత్యనంతరం ఏనాం పరిషదం. ఆశ్రిత్యాధి

నటీ—[1]ణం అయ్యమిస్సేహిం పఢమం ఎవ్వ ఆణత్తం అహిణ్ణాణసాఉందళం ణామ అపువ్వం ణాడఅం పఓఏణ అధికరీఅదు త్తి. ౧.

1. నన్వార్యమిశ్రైః ప్రథమమేవాజ్ఞప్త ‘‘మభిజ్ఞానశాకున్తలం నామాపూర్వం నాటకం ప్రయోగేణాధిక్రియతా’’ మితి.

కృత్య. ఆరాధయామః రంజయామః వర్తమానసామీప్యే భవిష్యదర్థే లట్ప్రత్యయః అనేన వర్తమానవ్యపదేశేన విళంబో న యుజ్యత ఇతి సూచ్యతే. హతాద్విచార్య బ్రూహీతి భావః. కతమత్ప్రకరణం కిం రూపకం. అత్ర ప్రకరణశబ్దస్తు ప్రబంధ సామాన్యవాచీ. న తు విశేషవాచీ.

౧. తత్రైవ ప్రబంధసామాన్యం పృచ్ఛతః ప్రబంధవిశేషమాహ—ణమిత్యాది నా. ననుశబ్దస్సంబోధనే. ప్రథమమేవేతి. సర్వైర్విమృశ్య కిం నాటకం నిరవద్యమితి సమ్యగ్విచార్య పూర్వమేవేత్యర్థః. ఆర్యమిశ్రైరితి. ఈర్యంతి విప్రకృష్టార్థం జానంతీత్యార్యాః. దూరాగామిమతయ ఇతి యావత్. పదపదార్థద్వారా నిర్ణీతరసభావపాకమయశావ్యవాచకజ్ఞానకౌశలాయ శబ్దశాస్త్రపదార్థానుశాసనవిద ఇత్యర్థః. యస్మాత్పదార్థాభినయో నృత్తం. మిశ్రాః పూర్వోత్తరమీమాంసాపరిశ్రమశాలినః. తేన వాక్యార్థవిచారనైపుణ్యం సూచ్యతే. యస్మాద్వాక్యాభినయో నాట్యం, వాక్యప్రతిపాద్య ఏవ హి రసః. తదుక్తం—‘‘నాట్యం నృత్యం నృత్త మితి త్రివిధం గాత్రచేష్టితం, పదార్థాభినయప్రాయం వాక్యార్థాభినయాత్మకం. అన్యాయనుకరణాం నాట్యం రసభావనిరంతరం, నృత్యం తు గాత్రవిక్షేపబహులాస్యోపసంశ్రితం. పదార్థాభినయైర్యుక్తమాంగికైరేవ కేవలైః, తదేతన్మార్గమిత్యాహుర్నృత్తం తాళలయాశ్రితం. గాత్రవిక్షేపమాత్రం తు నృతిధాత్వర్థయోగతః, భావాశ్రయం తు నృత్యం స్యాన్నృత్తం తాళలయాశ్రితమ్’’ ఇతి. అత ఏవ పదార్థవాక్యార్థసిద్ధాంతజ్ఞానార్థమార్యమిశ్రా ఇత్యుక్తమ్. తైరాజ్ఞప్త మాదిష్టం. శకుంతళామధికృత్య కృతో గ్రంథ ఇతి శాకుంతళమ్. నాటకవిశేషణత్వాన్నపుంసకమ్. అభిజ్ఞానప్రాధాన్యమంగులీయకాభిజ్ఞానదర్శనాద్రాజ్ఞః శకుంతళాస్మరణం జాత మితి, అపూర్వమితి సభ్యానామాదరత్వహేతురుక్తః. ప్రయోగేణాధిక్రియతాం ప్రయుజ్య భూష్యతామ్. అనేనేతః పూర్వం కదాప్యేతత్ప్రబంధప్రయోగాసామర్థ్యమేతత్పరిషదలాభశ్చ ధ్వన్యతే. ఇదానీం ద్వైవాద్ద్వయమపి మిళితమితి భావః. అధిక్రియతామితి విధ్యర్థేన సామాజికానాం చిరాదారభ్యైతత్ప్రబంధప్రయోగదర్శనాత్సుక్యం ధ్వన్యతే. తేన ప్రకృతనాటకస్యేతరప్రబంధవిలక్షణరసభరితత్వేన ప్రయోగార్హత్వం వ్యజ్యతే. తేన రసప్ర

వణతయా ప్రకృతనాటకస్య వ్యంగ్యప్రాధాన్యమ్. తేన కాంతాసమ్మితత్వం చ వ్యజ్య
తే. తదుక్తం— "వేదేతిహాసకావ్యానాం కార్యాకార్యవినిర్ణయే, ఉపదేశప్రభుసు
హృత్కాంతానామివ దృశ్యతే." లోకే వేదా ఇతిహాసపురాణాని కావ్యాని చ
యథాక్రమం ప్రభవ ఇవ సుహృద ఇవ కాంతా ఇవ హితాహితం చ శృణ్వద్భ్య
ఉపదిశంతి. అఙ్గానాం శబ్దార్థయుగళమేళనేఽపి శాబ్ద ఏవ భాగే ప్రాధాన్యం. నార్థే.
వాక్యాత్రేణప్రభురివ వేదోఽపి విధినిషేధబలేన పుంసాం ప్రవర్తకో నివర్తకశ్చ.
ప్రభుః విక్షేపే దండయతి; వేదస్తు ప్రత్యవాయం జనయతీతి శబ్దప్రాధాన్యమ్.
:ప్రత్యవాయజనకత్వం చ వేదస్య స్వరవర్ణయోరన్యథోచ్చారణేఽపి దురితశ్రవణా
దన్యథానుష్ఠానేఽననుష్ఠానేవా. పురాణానామర్థవాదానుప్రాణనత్వాదార్థ ఏవాం
శే ప్రాధాన్యం న శాబ్దే. "ధ్వనిప్రధానం కావ్యం తు కాంతాసమ్మితమిష్యతే, శబ్దా
ర్థా గుణతాం నీత్వా వ్యంజనప్రవణం యతః." కావ్యం హి పాఠస్వరనైయత్యవిధా
యకత్వార్థవాదాత్మకార్థపరత్వాభావాచ్ఛబ్దప్రాధాన్యమర్థప్రాధాన్యం చ పరి
హృత్య శబ్దార్థావుభావప్యుపసర్జనీకృత్య వ్యంగ్యభూతరసాదిగ్రహణోపాయవ్యం
జనవ్యాపారప్రవణం. తస్మాద్ధ్వనిప్రధానం. తచ్చప్రభుసమ్మితత్వసుహృత్సమ్మితత్వపరిహా
రేణ కాంతాసమ్మితం చేష్యతే. క్రమేణైతత్సమర్థ్యతే, "ఆస్వాదయేరన్రసికా రసా
హ్యత్ర ప్రతిష్ఠితాః, ఇత్థం విధిః స్వరో వాత్ర శ్రూయతే న శ్రుతావివ. రామా
దివద్వర్తితవ్యం న త్వయా రావణాదివత్, ఇత్యార్థో వ్యపదేశోఽపి న పురా
ణేతిహాసవత్." కావ్యే శ్రుతావివోదాత్తానుదాత్తాదిరూపాః స్వరాశ్చ న శ్రూయం
తే. త్రిరాచమేద్ద్విః పరిమృజ్యేతివత్. రసికా రసానాస్వాదయేయురితి విధిరపి
న శ్రూయతే తస్మాచ్ఛబ్దప్రాధాన్యం ప్రభుసమ్మితత్వం చ న భవతి. సద్వృత్తా
నుసారీ రామశ్చిరం జీవతి స్మ. అసద్వృత్తస్తు రావణో నష్టః. తస్మాద్దీర్ఘం జీవితుమిచ్ఛం
స్త్వం చ రామ ఇవ వర్తస్వ. రావణ ఇవ న వర్తస్వేతి సుహృత్సమ్మితేతిహాసాదివ
దర్థవాదరూపో వ్యపదేశోఽపి కావ్యే న శ్రూయతే. తస్మాదర్థప్రాధాన్యం సుహృత్స
మ్మితత్వం చ కావ్యే న స్తః. ఉభయరూపమపి న చేత్కావ్యం తర్హి కింరూపం? ఇ
త్యత ఆహ—'కావ్యం నేతృగతాఖండతత్తద్రసనిరంతరం.' కావ్యం హి మానసాదికం
సర ఇవాధారభూతనాయకగతాఖండతత్తచ్ఛృంగారాదిరసనిరంతరమ్. "తస్మా
త్కావ్యనిబంధానాం రససమ్మితలక్ష్మణాం, ప్రతీయమానప్రాధాన్యం ప్రోక్తనైః ప్రతి
పాదితం" కావ్యోపదిష్టస్యార్థస్యామృతాదివత్స్వీకరణీయత్వేన ప్రతిపాదనాత్కాం
తాసమ్మితలక్ష్మణాం. తేషాం కావ్యానాం రసప్రవణతయా వ్యంగ్యప్రాధాన్యం ప్రోక్త
నైరానందవర్ధనాదిభిరాచార్యైః ప్రతిపాదితం. కించ వ్యాపారప్రాధాన్యే వ్యాపా

సూత్రధారః—ఆర్యే సమ్యగనుబోధితోఽస్మి అస్మిన్ క్షణే విస్మృతం ఖలు మయా తత్సర్వమ్. ౧.

రకశబ్దేఽభేదసిద్ధిః. వస్తుచింతాయాం శాస్త్రాదేరపి కావ్యముఖప్రేక్షితయా కార్యకారిత్వమిత్యుపనిషత్. యథాహ— 'స్వాదుకావ్యరసోన్మిశ్రం శాస్త్రమప్యుపయుంజతే, ప్రథమాలీఢమధవః పిబంతి కటుభేషజ' మితి. అతఏవ ప్రయోగేణాధిక్రియతామిత్యనేన సామాజికానామాదరవత్తయా ప్రకృతనాటకస్య ప్రయోగార్హత్వం, తేన వ్యంగ్యప్రాధాన్యముక్తం భవతి. అనేకసభ్యానాం ప్రార్థకత్వముక్తం. తదుక్తం— "సభ్యాస్తు విబుధైర్జ్ఞేయాః యే దిదృక్షాన్వితా జనాః, తేఽపి ద్విధా ప్రార్థనీయాః ప్రార్థకా ఇతి చ స్ఫుటం, ఇదం ప్రయోక్ష్యే యుష్మాభిరనుజ్ఞా దీయతా" మితి. "సంప్రార్థ్యా సూత్రధారేణ ప్రార్థనీయా ఇతి స్మృతాః, త్వయా ప్రయోగః క్రియతామిత్యుత్కంఠితచేతసః. యే సూత్రిణం ప్రార్థయంతే తే సభ్యాః ప్రార్థకా ఇతి" స్మృతా ఇతి ప్రకృతే ప్రయోగేణాధిక్రియతామిత్యనేన ప్రార్థకత్వం స్ఫుటమేవ.

నాటకలక్షణ ముచ్యతే—"దశ ప్రబంధా నాట్యస్య భరతేన బభాషిరే, నాటకం చ ప్రకరణం భాణః ప్రహసనం డిమః. వ్యాయోగసమవాకారా వీథ్యంకే హామృగా" ఇతి. తత్ర—"శబ్దార్థరచనాదోషరహితా గుణశాలినీ—సాలంక్రియా ప్రయోగార్హా సరసా నాటకం మతం" తత్ర— "ప్రఖ్యాతవంశో రాజర్షిర్దివ్యో వా యత్ర నాయకః, తత్ప్రఖ్యాతం విధాతవ్యం వృత్తమాత్రాధికారికం. యదత్రానుచితం కించిన్నాయకస్య రసస్య వా, విరుద్ధం తత్పరిత్యాజ్యమన్యథా వా ప్రకల్పయేత్. ఆద్యంతమేవ నిశ్చిత్య పంచధా తద్విభజ్య చ, ఖండశః సంధిసంజ్ఞాంస్తాన్ భాగానపి చ ఖండయేత్. చతుష్షష్ట్యంగసంయుక్తాన్పంచ సంధీన్ప్రకల్పయేత్, ప్రయోజనాని షట్తేషాం భరతోక్తాని యాని తు. ఈప్సితార్థస్య రచనం గోప్యార్థస్య చ గోపనం, ప్రకాశ్యార్థప్రకటనం వృత్తాంతస్యానువర్తనం. రాగాభివృద్ధిర్వైచిత్ర్యం ప్రయోగస్యేతి తాని హి." ణం అయ్యమిస్సేహిమిత్యత్ర * "ణం నన్వర్థే" ఇతి ణమితి నిపాతః. * "శోల్లుప్తయవరశోర్ధి"రితి దైర్ఘ్యే ప్రాప్తే * "శేషాదేశస్యే"తి ద్విత్వం * "లవరామధ"శ్చేతి రేఫలోపః.

౧. సమ్యగిత్యాది—అనుబోధస్య సమ్యక్త్వం నామోచితకాలస్మారకత్వమ్. అస్మిన్ క్షణే గానశ్రవణానంతరక్షణ ఏవేత్యర్థః. 'నిర్వ్యాపారస్థితౌ కాలవిశేషోత్సవయోః క్షణ' ఇత్యమరః. తదితి—యత్పూర్వం కాళిదాసగ్రథితవస్తునా నాటకేనోపస్థాప్యమితి సామాజికైరుక్తం తదిత్యర్థః. మయేత్యనేన నాట్యప్రయోగే సావ

కుతః—

తవాస్మి గీతరాగేణ హారిణా ప్రసభం హృతః,
ఏష రాజేవ దుష్యన్తః సారఙ్గేణాతిరంహసా. ౫

(ఇతి నిష్క్రాన్తౌ.)

ప్ర స్తా వ నా.

ధానం ప్రవృత్తేన మయేతి యావత్. విస్మృతం శ్రుతమప్యశ్రుతపూర్వమితి సంవృత్తం. ఖలు జిజ్ఞాసాయామ్. అనేన దృఢచిత్తస్య మమాశ్రుతానుభూతపూర్వగీతరాగసౌం దర్యమేవ విస్మరణకారణమిత్యభిప్రాయః.

౫. తథైవాహ— తవాస్మీత్యాదినా. హారిణా చిత్తాకర్షణశీలేన గీతరాగేణ గీతసంబంధిస్వరవిశేషేణానురంజకేన ప్రసభం హృతః హఠాదాకృష్టః. విక్షిప్తమపి చిత్తం భవద్గీతరాగసౌందర్యేణ బలాదాకృష్యత ఇత్యర్థః. అత్రోపమానమ్— అతిరంహసా సారంగేణాకృష్యమాణో దుష్యంతో రాజేవేతి. రాజన్శబ్దేన గ్రీష్మే రాజ్ఞో మృగయావినోదనముచితమితి ద్యోత్యతే. అతిరంహస్త్వవిశేషణేన దూరాదాగతత్వం. తేన చ తత్రాభినివేశః. ఏతేన రాజ్యచింతాదివ్యాపృతస్య సాక్షాదేవ శృంగారితా న ఘటత ఇతి మధ్యే వ్యవసాయాంతరాపేక్షా. తత్ప్రసంగేన శృంగారోవర్ణయిష్యతే. తదుక్తం.—“వస్తుప్రక్షేపణం కుర్యాత్ప్రపంచేనోపయోగినా.” ఇతి. అత్ర దుష్యంతచరితం యద్యపి గీతరాగజనితచిత్తాహరణస్యోపమానతయా కథితమ్. తథాపి కవేర్వర్తిష్యమాణాంకపాత్రప్రవేశసూచనే తాత్పర్యమ్. అత్ర వాక్యార్థతాత్పర్యమవలంబ్య పాత్రప్రవేశసూచనాత్కథోద్ఘాతో నామాముఖాంగముక్తం భవతి. తదుక్తం—“స్వేతివృత్తసమం వాక్యమర్థం వా యత్ర సూత్రిణః, గృహీత్వా ప్రవిశేత్పాత్రం కథోద్ఘాతో ద్విధైవ సః” ఇతి. ఇతిశబ్దః సమాప్తౌ. ప్రస్తావనాం సమాప్యేత్యర్థః. ఇతి హేతుప్రకరణప్రకారాది సమాప్తిషు ఇత్యమరః. “సంసూచ్య పాత్రం నిర్గచ్ఛేత్సూత్రధారః సహేతర” ఇతి వచనాత్పాత్రం సంసూచ్య నట్యా సహ సూత్రధారో నిష్క్రాంతః.

ఏషా ప్రస్తావనా. ప్రస్తూయతే ఉపక్షిప్యతే ప్రబంధార్థోऽనయేతి ప్రస్తావనా. లక్షణముచ్యతే—“ప్రస్తావనాస్థాపనే తద్విధాస్యాదిదమాముఖం, విదూషకనటీ పారిపార్శ్వకైస్సహ సల్లపః. స్తోకవీథ్యంగసహితాన్యాముఖాంగాని సూత్రకృత్, యోజయేద్యత్ర నాట్యజ్ఞైరేషా ప్రస్తావనా మతా” ఇతి. అంగేనాన్యతమేనైషాం పాత్రమాక్షిప్య సూత్రకృత్, అనంతరం తు నిర్గచ్ఛేత్తదా ప్రస్తావనా మతా”

ఏవం ప్రస్తావనాయాం యావతాంగకలాపేన సహృదయహృదయావర్జనం భవతి
తావత్ప్రయోక్తవ్యమ్. నాటకస్య మహాకవిప్రణీతత్వాత్. కించ మహాకవిప్రణీత
నాటకస్య పదపదైకదేశరచనావర్ణనాదీనాం వివిధార్థాదివ్యంజకత్వాచ్ఛబ్దార్థోభయ
శక్త్యర్థాంతరయోజనాపి ప్రకృతపర్యవసాయిన్యేవ యోజనీయా. న చేదసద్బుద్ధి
జనకత్వేన భ్రాంతాలాపత్వేన చ కావ్యస్య కాంతాసమ్మితహితోపదేశకతాం విఘ
టయతి. కావ్యస్య కాంతాసమ్మితహితోపదేష్టృత్వం ప్రాక్తనైరుక్తమ్. తథాహి—
"కావ్యం ఫలతి నేతౄణాం కీర్తిం కవయతాం పునః, తాం చాతిమహతశ్చార్థానర్థా
నాం చ నిగ్రహం. శృణ్వతాం రాజతద్భృత్యాద్యుచితాచారశిక్షణమ్, కార్యాకా
ర్యోపదేశశ్చ కాంతాసమ్మితవత్తయా. రసికవ్యపదేశానాం రసానాం చర్వణాదరాత్,
నిర్వృతిం చ పరాం తేషాం ప్రసూతే సద్య ఏవ తత్." కావ్యస్య ప్రయోజయి
తారో రామాదయః. తేషాం కీర్తిరేవ ఫలం. కర్తారః పునర్వాల్మీకిప్రముఖాః
కవయః. తేషాం త్రీణి ఫలాని. కీర్తిరర్థప్రాప్తిరనర్థనివృత్తిశ్చేతి. అనుమోదితారః
పునః సర్వేఽపి రసాస్వాదలంపటతయా రసికవ్యపదేశభాజః సహృదయాస్తేషామపి
తావంతి ఫలాని వ్యవహారపరిజ్ఞానం, సద్యః పరనిర్వృతిలాభః, కాంతాసమ్మితత్వేనో
పదేశలాభశ్చ. ఉపదేశప్రకారం ప్రతిపాదయతి—"రసానాస్వాదయంతోఽపి భావి
తార్థాః సచేతసః, అసద్వృత్తం సముత్సృజ్య వృత్తం సంచిన్వతే సతామ్" సహృ
దయాః పునః క్రమేణ రసానాస్వాదయంతోఽపి రసాస్వాదనోపాయభూతచర్వ
ణాధిష్ఠానభూతవాచ్యార్థభావనయా పరిమితం స్వాత్మభావమేవ ప్రతిపద్య కావ్యగ
తనాయకవృత్తం విమృశ్య స్వయమేవాసద్రూపప్రతినాయకవృత్తముత్సృజ్య
సద్రూపనాయకవృత్తమేవ సంచిన్వతే. తత్ర తేషాం విమర్శక్రమం స్పష్టం ప్రతిపాద
యతి, "సతాం హి రావణాదీనాం దుర్వృత్తం నాశకారణం, రామాదీనామపి తథా
సాధువృత్తం జయావహమ్. తస్మాదస్మాభిరప్యత్ర త్యక్త్వా దుర్వృత్తమీదృశమ్, భవి
తవ్యం సాధువృత్తైరితి వ్యాసన్విమర్శినః." ఇతి విమర్శవంతోఽసతాం వృత్తముత్సృ
జ్య సతాం వృత్తం సంచిన్వత ఇత్యర్థః. ఉక్తమర్థం నిగమయతి— "తత్కాంతయేవ
కావ్యేఽన్యసారస్యహృతచేతసాం, హితాహితోపదేశోఽపి సుధియాం ప్రతిపాద్యతే"
ఉక్తప్రకారేణ కాంతయేవ కావ్యేన సరసతయా సమాకృష్టచేతసాం సుధియాం హితా
హితరూపార్థోపదేశోఽపి ప్రతిపాద్యతే.ఇతి కాంతాసమ్మితత్వేనోపదేష్టృత్వముక్తం కా
వ్యస్య. రసాస్వాదపరతంత్రాణాం రసికానాం కథముపదేశలాభ ఇత్యాశంక్య పరిహరతి
లౌకికదృష్టాంతప్రదర్శనేన—"యథా వేతన విత్తస్య లాభః పుండ్రేక్షుభక్షణం, తథోప
దేశలాభోఽపి రసాస్వాదవిధాయినామ్." ఉపదేశలాభ ఇత్యలమతిమథనేన హితాహి

(తతః ప్రవిశతి మృగానుసారీ చాపహస్తో రాజా రథేన సూతశ్చ.)

సూతః—(రాజానం మృగం చావలోక్య) ఆయుష్మన్—

కృష్ణసారే దదచ్చక్షు స్త్వయి చాధిజ్యకార్ముకే,

తోపదేష్టృత్వం వేదేతిహాసానామివ. కావ్యానామప్యస్తి తేషు విద్యమానేష్వప్యే తత్ఫలసిద్ధయే. కిమితి కావ్యాని క్రియంతే? ఇత్యాశంక్యాహ—"కటుకౌషధవద్వైద్యై రుపదిష్టం కథంచన, కావ్యోపదిష్టం సేవంతే రసబంధ్యమృతాదివత్." సర్వేషామపి హితాహితోపదేష్టృత్వం సమానమేవ. తదపి వేదేతిహాసైరుపదిష్టమర్థం కటుకమౌషధమివ లౌకికాః కథంచిత్సమాచరంతి. కావ్యోపదిష్టమర్థం రసబంధవత్తయా అమృతమివ ద్రాక్షారసమివ సమాచరంతీతి వ్యతిరేకో వేదేతిహాసేభ్యః కావ్యానాముపదేశకరణేఽప్యుపాదేయత్వముక్తమిత్యవగంతవ్యమ్.

ప్ర స్తా వ నా.

౧. అథ ప్రస్తావనానంతరమంకః ప్రస్తూయతే—తతః ప్రవిశతీత్యాదినా. అంకలక్షణముచ్యతే. "ప్రత్యక్షనేతృచరితో బిందువ్యాప్తిపురస్కృతః, అంకో నానాప్రకారార్థసంవిధానరసాశ్రయః. అనుభావవిభావాభ్యాం స్థాయినా వ్యభిచారిభిః, అంగమన్యే రసాస్సర్వే కుర్యాన్నిర్వహణేఽద్భుతః. దూరాహ్వానం వధం యుద్ధం రాజ్యదేశాదివిప్లవం, సంరోధం భోజనం స్నానం సంభోగం చానులేపనం. అంబరగ్రహణాదీని ప్రత్యక్షాణి న నిర్దిశేత్"ఆదిశబ్దేన శయనాలింగనచుంబనాదీని గృహ్యంతే.ఏతేషాముద్వేగకారిత్వాత్ప్రయోగానుచితతయా సూచ్యత్వమిత్యవగంతవ్యమ్. "ఏకైకదివసే వృత్తమేకనేతృప్రయోజనం, బహుపాత్రప్రవేశార్హమంకమాసన్ననాయకం. అంతే తు నిర్గమః కార్యః పాత్రాణాం సూచనాన్వితః, పతాకాస్థానకాన్యత్ర బిందుబీజయుతాని చ. ప్రధానవస్తునోన్యూనాన్యంగైర్ద్విత్రాదిభిః స్ఫుటం, ప్రధానస్యావిరోధేన కల్ప్యాన్యంగాని ధీమతా. ఏవమంకాః ప్రకర్తవ్యాః ప్రవేశాదిపురస్కృతాః, పంచాదిదశపర్యంతమంకాః కార్యా యథోచితమ్"ఇతి తతః సూత్రధారనిష్క్రమణానంతరం. ప్రవిశతీతి క్రియాపదే వర్తమానార్థప్రత్యయేన సూత్రధారనిష్క్రమణస్య పాత్రప్రవేశస్యావ్యవధానం వ్యజ్యతే. మృగానుసారీ హరిణానుధావీ. అనేన శీలార్థకేనిప్రత్యయేన గ్రీష్మసమయే రాజ్ఞో మృగయావినోదనముచితమితిద్యోత్యతే. రథేనేతి కరణార్థే తృతీయా. ఆయుష్మన్నితి సూతేన రాజామంత్రణప్రకారః. తదుక్తం—"సూతో రథినమాయుష్మం స్తథా పూజ్యో యవీయసా" ఇతి. ౨. కృష్ణసారే సారంగే—"కృష్ణసారరురున్యంకురంకుశంబరరౌహిషా" ఇత్యమరః. అనేన కృష్ణసార

మృగానుసారిణం సాక్షాత్పశ్యామీవ పినాకినమ్. ౬

రాజా—(౧) సూత, వయమమునా సారఙ్గేణ దూరతరమాకృష్టాః. అయమిదానీమపి,

గ్రీవాభఙ్గాభిరామం ముహురనుపతతి స్యన్దనే బద్ధదృష్టిః
పశ్చార్ధేన ప్రవిష్టశ్శరపతనభియా భూయసా పూర్వకాయమ్,
దర్భైరర్ధావలీఢైః శ్రమవివృతముఖభ్రంశిభిః కీర్ణవర్త్మా
పశ్యోదగ్రప్లుతత్వాద్వియతి బహుతరం స్తోకముర్వ్యాం ప్రయాతి. ౭

(సవిస్మయమ్) కథమనుపతత ఏవ మే ప్రయత్నప్రేక్షణీయః సంవృత్తః!

మృగవిలక్షణవేగాతిశయ ఉక్తః, తేన బహుదూరాకర్షణే, హేతురుక్తః. అధిజ్యకార్ముకే ఆరోపితగుణకే త్వయి చ చక్షుర్దదత్ అర్పయన్. సాక్షాన్మృగానుసారిణః తత్త్వతో హరిణానుధావినం. న తు స్తుతిరితి భావః - పినాకినం వృషధ్వజం పశ్యామీవేత్యుపమాలంకారః. రుద్రోపమానేనామానుషప్రాభవం రాజ్ఞస్సూచ్యతే. తాదృశస్త్వమల్పజంతునా బహుదూరమాకృష్టఇతి భావః. పినాకినో హరిణానుధావనం దక్షయజ్ఞవిఘ్నసమయే సిద్ధమితి ప్రసిద్ధిః.

౧. సూతేత్యాది. వయమితి బహువచనేన మృగయాకర్మకుశలా ఇతి ద్యోత్యతే. సారంగేణ హరిణేన. సింహాదివన్నమహాసత్త్వేన, మృగమాత్రేణేతి వ్యజ్యతే. "సారంగశ్చాతకే భృంగే కురంగే చ మతంగజే" ఇతి విశ్వః. అమునా అవిప్రకృష్టేన-నికటవర్తినేతి యావత్. దూరమాత్రం న. కింతు దూరతరం. తర్హి ఆకృష్టా ఇతి భూతార్థవాచినేదానీం నాకర్షతి కిం? ఇత్యత ఆహ—అయమిదానీమపీతి. అద్యాప్యాకర్షతీత్యర్థః.

౭. తదేవాహ—గ్రీవాభంగేత్యాదినా. గ్రీవాయాః కంధరాయాః భంగేన వివలితేనాభిరామం రమణీయం యథా భవతి తథా. అనుపతతి పశ్చాద్ధావతి. స్యందనే రథే. "శతాంగస్స్యందనో రథః" ఇత్యమరః. ముహుః బద్ధదృష్టిః అసకృద్దత్తచక్షుః. అనేన రథస్య మందగమనం త్వరితగమనం చ సూచ్యతే.అతఏవ బహుశో మధ్యే మధ్యే దర్శనావకాశ ఇతి భావః. ముహుర్దర్శనం తు రథో నికట ఆయాతి చేత్త్వరితం గంతవ్యం. నచేచ్ఛ్రమవశాన్మందం గంతవ్యమిత్యభిప్రాయేణ యదా రథశబ్దస్తీవ్రం శ్రూయతే, తదా త్వరితం ధావయతి. యదా భూమేర్నిమ్నోన్నతతయా రథవేగస్య కుంఠితత్వాద్రథధ్వనిర్న శ్రూయతే. తదా పరావృత్య ముహురశ్వాః పశ్యతీతి యావత్.

సూతః—(౧) ఆయుష్మన్, ఉద్ఘాతినీ భూమిరితి మయా రశ్మిసంయమనాద్రథస్య మందీకృతో వేగః. తేన మృగ ఏష విప్రకృష్టాంతరః సంవృత్తః. సంప్రతి సమదేశవర్తినస్తే న దురాసదో భవిష్యతి.

రాజా—(౨) తేన హి విముచ్యన్తామభీశవః

శరపతనభియా బాణపతనభయేన. భూయసా అతిశయేన పూర్వకాయం కాయస్య పూర్వభాగం పశ్చార్ధే నాపరభాగేన. అర్ధోత్తరపదే వినాపి పూర్వపదేనాపరస్య పశ్చభావో వక్తవ్యః. ప్రవిష్టః ప్రహ్వీకృత్య సంకుచిత ఇతి యావత్. అర్ధావలీఢైః అర్ధే అవలీఢా ఆస్వాదితాః తైః. శ్రమవివృతముఖభ్రంశిభిః ఆయాసవ్యాత్తముఖచ్యుతైః, కీర్ణవర్త్మా ఆస్తృతమార్గః. అనేన మృగస్య కాదాచిత్కదర్శనం సూచ్యతే. యదా మృగో న దృశ్యతే తదా భూమిపతితదర్భాంకురైస్తద్గతిర్జ్ఞాయత ఇతి భావః. శ్రమవివృతేత్యనేన బహుదూరాదాగమనం సూచ్యతే. తర్హి తద్విషయే బాణో ముచ్యతామిత్యత ఆహ—ఉదగ్రప్లుతత్వాదితి. ఉచ్చవల్గనత్వాద్వియత్యాకాశే. బహుతరం, ఉర్వ్యాం భూమౌ. స్తోకం అల్పం. "స్తోకాల్పక్షుల్లకాః" ఇత్యమరః. అనేన శరపతనవిషయస్య వక్రతయా అలక్ష్యత్వం సూచ్యతే. ప్రయాతి ప్రకృష్టం ధావతి. అనేన సింహాదివదభిముఖీభూయ క్రౌర్యం న కరోతి. కింతు పలాయనమాత్రశరణ ఇతి భావః. పశ్య ప్రేక్షస్వ. ఆమంత్రణే లోట్. అత్ర మృగజవకథనేనేతః పూర్వం మృగాపేక్షయా అధికవేగవాన్రథః కిమర్థమిదానీం మందవేగో జాతః ఇతి సూతం పృచ్ఛతీతి భావః. అత్ర కృష్ణసారవర్తినో భయస్య స్వభావోక్త్యాదినా పరిపోషాద్భయానకో రసః.

౧. ఉద్ఘాతినీత్యాది. ఉద్ఘాతినీ నిమ్నోన్నతస్థలవతీ. రశ్మిసంయమనాత్ప్రగ్రహబంధనాత్. "అభీశుః ప్రగ్రహే రశ్మౌ" ఇత్యమరః. వేగో జవః. 'వేగే వేగిని వేగస్స్యా'దితి విశ్వః. మందీకృతః అస్వల్పః స్వల్పీకృతః. * భావేచ్విః. అనేన చ్విప్రత్యయేన స్వాభావికమాంద్యం నిరస్యతే.

౨. తేనేతి. యేన కారణేన భూమిర్దంతురేతి రశ్మిసంయమనం కృతం, తేన తస్మాదిత్యర్థః. విప్రకృష్టాంతరః విప్రకృష్టం దూరం అంతరం మధ్యప్రదేశో యస్య సః తథోక్తః. తే దురాసదః దుష్ప్రాపః. తే దురాసద ఇతి కథమ్? * "న లోకావ్యయనిష్ఠాఖలర్థతృనా" మితి ప్రతిషేధాత్. అత్రోచ్యతే అయం నిషేధః

సూతః—(౧) యదాజ్ఞాపయత్యాయుష్మాన్. (రథవేగం రూపయిత్వా)!
ఆయుష్మన్, పశ్య పశ్య! సంప్రతి హి:—

ముక్తేషు రశ్మిషు నిరాయతపూర్వకాయాః
నిష్కమ్పచామరశిఖా నిభృతోర్ధ్వకర్ణాః,
ఆత్మోద్ధతైరపి రజోభిరలఙ్ఘనీయా
ధావన్త్యమీ మృగజవాక్షమయేవ రథ్యాః. ౮

రాజా—(౨) సత్యమ్. అతీత్య హరితో* హరీంశ్చ వర్తన్తే వాజినః!
తథాహి—

యదాలోకే సూక్ష్మం వ్రజతి సహసా తద్విపులతాం
యదర్ధే విచ్ఛిన్నం భవతి కృతసన్ధానమివ తత్,

---

*కర్తృకర్మణోః కృతీతి విహితషష్ఠ్యా ఏవ. నతు షష్ఠీ శేష ఇతి. తేనేత్యాది. సంప్రతి సమదేశే వర్తత ఇతి యత్, తేనేత్యర్థః.

౧. యదాజ్ఞాపయతీతి. తత్కరవాణీతి శేషః. రూపయిత్వా అభినీయ.

౮. ముక్తేష్విత్యాది. రశ్మిషు అభీశుషు ముక్తేషు సత్సు. నిరాయతపూర్వకాయాః నితరాం దీర్ఘా దేహస్య పూర్వభాగా యేషాం తే తథోక్తాః. నిష్కమ్పాః కమ్పరహితాః చామరాణాం శిఖా అగ్రాణి యేషాం తే తథోక్తాః. నిభృతాః నిశ్చలాః ఊర్ధ్వా ఉదగ్రాః కర్ణా యేషాం తే తథోక్తాః. ఆత్మోద్ధతైరపి దేహోద్ధతైరపి. "ఆత్మా జీవే ధృతౌ బుద్ధౌ స్వభావే పరమాత్మని" ఇతి విశ్వః. రజోభిరలఙ్ఘనీయా అస్పృశ్యా రథ్యాః రథవాహాః అశ్వాఇతి యావత్. ధావన్తి త్వరితం గచ్ఛన్తి. త్వరితగమనే కారణమాహ—మృగజవాక్షమయేతి. మృగస్య జవో వేగః తస్మిన్నక్షమా ఈర్ష్యా తయేవేతి హేతూత్ప్రేక్షా. అత్ర నిరాయతపూర్వకాయా ఇత్యనేన మృగశిరస్తాడనార్థం పూర్వపదోత్క్షేపణమశ్వైః క్రియత ఇత్యుత్ప్రేక్షాధ్వనిః. యద్వా, సూర్యాశ్వసమగత్యా భవితవ్యమితి వాశ్వానాం పూర్వకాయదీర్ఘత్వమితి వ్యజ్యతే.

౨. తత్రైవాహ—సత్యమిత్యాదినా. సత్యం తత్త్వతః. "సత్యం శపథతత్త్వయోః" రిత్యమరః. హరితః హరిత్సంజ్ఞకాన్ హరీనశ్వాన్. సూర్యాశ్వానితి యావత్. "హరిద్వర్ణే చ సూర్యే చ సూర్యాశ్వ" ఇతి హలాయుధః. వాజినః అశ్వాః.

౯. యదాలోక ఇత్యాది. యద్వస్తు దూరవశాత్సూక్ష్మమాలోకే తను పశ్యామి, సహసా హఠాత్, అనన్తరక్షణ ఏవేత్యర్థః. తద్వస్తు విపులతాం స్థౌల్యం వ్రజతి

ప్రకృత్యా యద్వక్రం తదపి సమరేఖం నయనయో
ర్న మే దూరే కించిత్క్షణమపి న పార్శ్వే రథజవాత్. ౯

సూతః, పశ్యైనం వ్యాపాద్యమానం!

(ఇతి శరసంధానం నాటయతి)

(నేపథ్యే)

భోభో రాజన్నాశ్రమమృగోఽయం న హన్తవ్యో న హన్తవ్యః.

సూతః—ఆయుష్మన్, (౧) అస్య ఖలు తే బాణపాతవర్తినః కృష్ణసార
స్య అన్తరే తపస్వినః సంవృత్తాః.

రాజా—(ససంభ్రమమ్) తేన హి ప్రగృహ్యన్తాం వాజినః.

సూతః— 'తథా' (ఇతి రథం స్థాపయతి.)

(౨) (తతః ప్రవిశత్యాత్మనా తృతీయో వైఖానసః)

యాతి. సన్నికర్షాదిత్యభిప్రాయః. యద్వా—ఆలోకే దర్శనే యత్సూక్ష్మం సహసా తద్విపులతాం వ్రజతి. "ఆలోకో దర్శనోద్యోతౌ" ఇత్యమరః. పార్శ్వే యద్వస్తు అర్ధే మధ్యే విచ్ఛిన్నం సాంతరం, తత్సహసా కృతసంధానమివ కృతసంశ్లేషమివ రథవేగవశాదిత్యభిప్రాయః. ప్రకృత్యా స్వభావతః. యద్వస్తు వక్రం సర్వతః కుటిలం, తదపి సమరేఖం, సమా తుల్యా రేఖా ఆకృతిర్యస్య తత్తథోక్తం. ఋజు భవతీత్యర్థః. సర్వత్ర రథజవ ఏవ హేతుః. క్షణమపీతి *కాలాధ్వనోరత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. రథవేగవశాత్క్షణమాత్రమపీదం విప్రకృష్టం నికృష్టమితి వక్తుం న శక్యమిత్యభిప్రాయః.

౧. అస్యేత్యాది. బాణః పాత్యతేఽస్మిన్నితి బాణపాతః తత్పతనప్రదేశః *కరణాధికరణయోశ్చేతి ఘఞ్. అంతరే మధ్యే.

౨. తతఇతి. ఆత్మనా స్వేన తృతీయః త్రిత్వసంఖ్యాపూరకః. స్వయమేకశ్చాన్యౌద్వావిత్యర్థః. వైఖానసః విఖనసో మతం వైఖానసం తత్ర పరినిష్ఠితాః. వాన ప్రస్థాశ్రమిణ ఇతి యావత్. తదుక్తం మనునా—"పుష్పమూలఫలైర్వాపి కేవలైర్వర్తయేత్సదా, కాలపక్వైస్స్వయం శీర్ణైర్వైఖానసమతే స్థితః" ఇతి. విఖనా ఇతి సకారాంతోఽప్యస్తి. తథాచ శ్రుతిః *"ధేనుర్వహాణామదితిస్సురాణాం బ్రహ్మా ఋభూణాం విఖనా మునీనా"మితి వైఖానససూత్ర ఏవ వానప్రస్థాశ్రమస్యోక్తత్వాత్ తదాశ్రమానువర్తినాం వైఖానసత్వవ్యపదేశ ఇతి భావః. యద్వా, శ్రీమన్నామసహస్రాధ్యాయే. "వైఖానసస్సామగాయనః"ఇతి భగవతో నారాయణస్య వైఖానసశబ్దాభిధేయత్వాత్. తన్నాభీనళినసంజాతచతుర్ముఖస్యాపి వైఖానసాభిధేయత్వాత్. యథా భాగవతే—విఖనసా

వైఖానసః—(హస్తముద్యమ్య రాజన్!

న ఖలు న ఖలు బాణః సన్నిపాత్యోఽయమస్మిన్
మృదుని మృగశరీరే పుష్పరాశావివాగ్నిః,
క్వ! బత! హరిణకానాం జీవితం చాతిలోలం
క్వ చ నిశితనిపాతాః సారపుఙ్ఖాః శరాస్తే. ౧౦

అపి చ:—

తత్సాధు కృతసన్ధానం ప్రతిసంహర సాయకమ్,
ఆర్తత్రాణాయ వః శస్త్రం న ప్రహర్తుమనాగసి. ౧౧

ర్థితో విశ్వగుప్తయ" ఇతి. అత్ర కార్యకారణయోరభేదోపచారస్యదృష్టత్వాత్తస్మాన సాదిపుత్రసమస్తకాశ్యపాదిఋషీణామపి వైఖానసశబ్దవ్యపదేశః సంగచ్ఛతే.

౧౦. న ఖల్విత్యాది. న ఖలు న ఖల్వితి సంభ్రమే ద్విరుక్తిః. మృదుని కోమలే మృగశరీరే బాణపాతసహనాక్షమ ఇతి యావత్. బాణస్సన్నిపాత్యో న ఖలు న యోగ్యః. తత్ర దృష్టాంతమాహ—పుష్పరాశావగ్నిరివేతి. యథా పుష్పరాశావగ్నిర్న సన్నిపాత్యస్తథా ప్రకృతమృగశరీరే బాణ ఇత్యర్థః. తూలరాశావితి క్వచిత్పాఠః. కుత ఇత్యత్రాహ—క్వ బతేత్యాదినా. బతేత్యనుకంపాయాం. యద్వా రాజానం ప్రత్యామంత్రణార్థకో బతశబ్దః. "ఖేదానుకంపాసంతోషవిస్మయామంత్రణే బత" ఇత్యమరః. హరిణకానాం మృగాణాం. బాలార్థే కప్రత్యయః. అనుకంపాయాం వా * అనుకంపాయామితి కః. అతిలోలం చంచలం స్వల్పోపాధినాపి నిష్క్రమణశీలమితి యావత్. జీవితం క్వ జీవనం కుత్ర? తే తవ అమోఘప్రహారస్యేత్యర్థః. నిశితనిపాతాః నిశితాస్తీక్ష్ణానిపాతాః ఫలాని యేషాం తే తథోక్తాః. సారపుంఖాః సారాస్స్థిరాంశాః దృఢా ఇత్యర్థః. "సారో బలే స్థిరాంశే చ" ఇత్యమరః. పుంఖాః బాణమూలప్రదేశా యేషాం తే తథోక్తాః. వజ్రసారా ఇతి చ పాఠో దృశ్యతే. "ఆశుగమూలప్రదేశే కర్తరి పుంఖ"ఇతి యాదవః. క్వకుత్ర? అత్రామోఘపతనబాణస్యాల్పజంతువిషయస్యాసంభావితత్వాత్ ద్వౌ క్వౌ ప్రయుక్తౌ. తదుక్తం—'అత్యంతాసంభావితార్థే ద్వౌ క్వౌ ప్రయుజ్యేతే" ఇతి.

౧౧. పునరపి హేత్వంతరమాహ — తత్సాధ్విత్యాది. యస్మాత్కారణాత్ వః పౌరవాణాం. తవైకస్యైవ న భవతీత్యర్థః. శస్త్రమాయుధం. "శస్త్రమాయుధలోహయోః" ఇత్యమరః. ఆర్తత్రాణాయ దీనరక్షణం కర్తుం. తాదర్థ్యేచతుర్థీ.

రాజా—ఏష ప్రతిసంహృతః. (ఇతి యథోక్తం కరోతి.)

వైఖానసః—(౧) సదృశమేతత్పురువంశప్రదీపస్య భవతః.

జన్మ యస్య పురోర్వంశే యుక్తరూపమిదం తవ,
పుత్త్రమేవంగుణోపేతం చక్రవర్తినమాప్నుహి. ౧౨

రాజా—(సప్రణామమ్) పరిగృహీతంబ్రాహ్మణవచనమ్.

వైఖానసః—(౨) రాజన్, సమిదాహరణాయప్రస్థితావయం. ఏష ఖలు కణ్వస్య కులపతేరనుమాలినీతీరమాశ్రమో దృశ్యతే. న చేదన్యకార్యాతిపాతః ప్రవిశ్యాత్ర గృహ్యతామతిథిసత్కారః.

అనాగసి నిరపరాధవిషయే ప్రహర్తుం ప్రహారం ప్రయోజయితుం న. తస్మాత్కారణాత్ సాధుకృతసంధానం సాయకముపసంహరేతి యోజనా. సాధుకృతసంధానమిత్యనేన బాణస్యాకర్ణాకృష్టతయా క్షణమపి విళంబితుం న శక్యమితి ద్యోత్యతే. అనవధానేనావశతయా వా దైవాద్ధస్తశైథిల్యే సతి బాణో మృగే పతిష్యతీతి భావః. తస్మాదుపసంహరేతి సంభావనాయాం లోట్. రాజ్ఞశ్చిత్తరంజనస్య సంభావనాపురస్సరత్వాత్. వ ఇతి బహువచనేన కులధర్మస్త్వయాపి పరిపాలనీయ ఇతి వ్యజ్యతే. కేచిచ్ఛిష్టార్థతయా యోజయంతి — తదితి. యదాశ్రమమృగహననకర్మ తత్సాధు సమ్యగిత్యుపహాసే. కృతసంధానం సాయకముపసంహరేతి విధౌ లోట్. అన్యత్సర్వం పూర్వవత్.

౧. సదృశమిత్యాది. ఏతచ్ఛిష్టవచనకరణం.

౧౨. జన్మేతి. యుక్తరూపం సుష్ఠు యుక్తం. * ప్రశంసాయాం రూపప్ప్రత్యయః. యస్య తవ పురోః పురునామ్నః రాజ్ఞో వంశే. యస్య సార్వభౌమత్వమస్తి, తస్య శిష్టవచనకరణవినయాదిగుణో నాస్తి. పురువంశ్యానాం రాజ్ఞాం ద్వయమప్యస్తీతి భావః. ఏవంగుణోపేతం శిష్టవచనకారిణం చక్రవర్తినం సార్వభౌమం. త్వత్సదృశమిత్యర్థః. పుత్త్రమాప్నుహి లభస్వ. * ఆశిషి లోట్.

౨. సమిదాహరణాయ సమిదాహరణం కర్తుం. * క్రియార్థోపపదేత్యాదినా చతుర్థీ. ప్రస్థితాః నిర్గతాః ఏష ఖల్వితి. ఖలు ప్రసిద్ధౌ. కులపతేః గోత్రప్రవర్తకస్య. అనుమాలినీతీరం మాలినీతీరే * యస్య చాయామ ఇత్యవ్యయీభావసమాసః. అన్యకార్యాతిపాతః అన్యస్య కృత్యస్యాతిక్రమః. ఉల్లంఘనమితి యావత్. న చేదిత్యనేన యద్యపి కృత్యాంతరమస్తి, తథాప్యాశ్రమం ప్రవిశ్యాతిథిసత్కారో గ్రాహ్య ఇతి వ్యజ్యతే.

అపి చ—

రమ్యాస్తపోధనానాం ప్రతిహతవిఘ్నాః క్రియాః సమవలోక్య,
జ్ఞాస్యసి "కియద్భుజో మే రక్షతి మౌర్వీకిణాఙ్క" ఇతి. ౧౩

రాజా—(౧) అపి సన్నిహితోఽత్ర కులపతిః?

వైఖానసః—(౨)ఇదానీమేవ దుహితరం శకున్తలామతిథిసత్కారాయ సందిశ్య దైవమస్యాః ప్రతికూలం శమయితుం సోమతీర్థం గతః.

రాజా—(3) (ఆత్మగతమ్) భవతు. తాం ద్రక్ష్యామి. (ప్రకాశమ్) సైవవిదితభక్తిం మాం మహర్షేః కరిష్యతి.

---

౧౩. ఆశ్రమప్రవేశే ప్రయోజనమాహ — అపిచేత్యాది. అపిచ కించ. ఆశ్రమసంబంధ్యేవ కించిదుచ్యత ఇత్యర్థః. తపోధనానాం సంయమధనానాం. అనేన తేషాం కోపప్రసాదయోస్సద్యః ఫలప్రదత్వం వ్యజ్యతే. తేన చ తపోధనవచనోల్లంఘనే సర్వానర్థకారీ శాపో భవేదితి భావః. క్రియాః అనుష్ఠానాని. కీదృశ్యః క్రియాః? ప్రతిహతవిఘ్నాః నిర్విఘ్నాః. అనేన యస్య రాజ్యమస్తి, తస్య రాజ్యపరిపాలనసామర్థ్యం నాస్తీతి వ్యజ్యతే. అత ఏవోక్తం. నిర్విఘ్నా ఇతి. రమ్యాః నిర్విఘ్నతయా కుత్రాపి కర్మణి వైకల్యాభావాత్సుభగాః. పుణ్యప్రదా ఇత్యర్థః. సమవలోక్య సమ్యఙ్ముహుర్ముహుర్దృష్ట్వా. అనేన యస్య పరిపాలనసామర్థ్యమస్తి తస్య వైదికకర్మణి గుణదోషవిచారం కర్తుం శాస్త్రపరిజ్ఞానం నాస్తీతి ధ్వన్యతే. మూఢస్య కర్మాంగవైకల్యావైకల్యవిషయే సమానబుద్ధ్యా "అనభ్యాసే విషం శాస్త్ర" మితి న్యాయేన సమ్యగవలోకనస్యాసహ్యత్వాత్. న హి సమ్యగవలోకనం చక్షుషోరున్మీలనేన దర్శనం. మౌర్వీకిణాంకః జ్యాఘాతకిణచిహ్నః. "అంకస్సమీపే చోత్సంగే చిహ్నే స్థానాపరాధయో"రితి కేశవః. అనేన యస్య శాస్త్రపరిజ్ఞానం, తస్య శౌర్యం నాస్తీతి వ్యజ్యతే. కియత్ కిం పరిమాణకం? నేత్రాప్రత్యక్షకరాస్పృశ్యస్థలమపీతి యావత్. రక్షతి. రాజవ్యతిరిక్తపురుషస్య భుజః పురోవర్తినం హస్తవిషయమేవరక్షతి. రాజ్ఞస్తు న తథేతి వ్యతిరేకః. జ్ఞాస్యసి పూర్వోక్తసమస్తగుణః త్వయ్యేవాస్తీతిజ్ఞాస్యసీతి యావత్.

౧. అపీత్యాది. అపీతి ప్రశ్నే. సన్నిహితః మిళితః.

౨. అతిథిసత్కారాయ ఆగంతుకసత్కారంకర్తుం. సోమతీర్థం నామ సిద్ధస్థానవిశేషః. ప్రతికూలం ప్రతిబంధకం. అనురూపవరవిఘటకమితి యావత్.

3. ఆత్మగతమిత్యనేన సర్వాశ్రావ్యముక్తమిత్యవగంతవ్యమ్. తదుక్తం — "నాట్యధర్మాపేక్షయా వస్తు త్రివిధం భవతి. సర్వశ్రావ్యం, సర్వాశ్రావ్యం,

వైఖానసః—(౧) సాధయామస్తావత్.

(ఇతి సశిష్యో నిష్క్రాన్తః.)

రాజా—(౨) సూత! చోదయాశ్వాన్. పుణ్యాశ్రమదర్శనేన తావదాత్మానం పునీమహే.

సూతః—యదాజ్ఞాపయత్యాయుష్మాన్.

(ఇతి భూయోఽపి రథవేగం రూపయతి.)

రాజా—(సమన్తాదవలోక్య) (3) సూత! అకథితోఽపి జ్ఞాయత ఏవ. యథాఽయమాభోగస్తపోవనస్య.

సూతః—తత్ కథం?

రాజా—కిం న పశ్యసి భవాన్? ఇహ హి—

నీవారాః శుకగర్భకోటరముఖభ్రష్టాస్తరూణామధః
ప్రస్నిగ్ధాః క్వచిదిఙ్గుదీఫలభిదః సూచ్యన్త ఏవోపలాః,

నియతశ్రావ్య" మితి. తత్ర సర్వశ్రావ్యం నామ ప్రకాశమితి వదేత్. సర్వాశ్రావ్యమాత్మగతమితి. నియతశ్రావ్యం జనాన్తికమితి. తదేవాస్యపరావృత్త్యాన్యస్య కథనం రహస్యం. కించిదాకాశభాషితం భవతి. తద్యథా—"కిం బ్రవీష్యేవమిత్యాది వినా పాత్రం బ్రవీతి యః, శ్రుత్వేవానుక్తమప్యేకస్తస్మాదాకాశభాషితమ్." భవత్విత్యాది. భవతు సన్నిహితో వా మా వేత్యంగీకారే. విదితభక్తిం. విదితా జ్ఞాతా భక్తిర్యస్యతం తథోక్తం. కరిష్యతి తవాసన్నిధానేఽపి రాజాగత్యాతిథిసత్కారం ప్రాప్య గతః ఇతి ఋషేశ్శకుంతలా వక్ష్యతీత్యర్థః. నచేత్సర్వానర్థకారీ కాశ్యపమునిశాపో భవేదితి. అత ఏవోక్తం మహర్షేరితి.

౧. సాధయామః నిర్వర్తయామః. తావత్సాకల్యే. సమిదాహరణాదికం సర్వమిత్యర్థః.

౨. చోదయ ప్రేరయ. పునీమహే పవిత్రీకుర్మహే. రూపయతి అభినయతి. తదుక్తం భరతేన—"రథస్థస్యాపి కర్తవ్యా గతిశ్చూర్ణపదైరథ,సమపాదం తథా స్థానం కృత్వా రథగతిం వ్రజేత్. సూతశ్చాస్య భవేదేవం ప్రతోదప్రగ్రహాకులః, ద్రుతైశ్చూర్ణపదైశ్చైవ కర్తవ్యం రంగమండలే" ఇతి.

3. ఆభోగః పరిపూర్ణతా. విస్తార ఇతియావత్. 'ఆభోగః పరిపూర్ణతే'త్యమరః.

౧౪. నీవారా ఇత్యాది. శుకగర్భకోటరముఖభ్రష్టాః శుకాః గర్భే యేషాం కోటరముఖానాం తాని తథోక్తాని. తేభ్యో భ్రష్టాః పతితాః. అనేన శుకానాం కిరాతాది

విశ్వాసోపగమాదభిన్నగతయః శబ్దం సహన్తే మృగాః
తోయాధారపథాశ్చ వల్కలశిఖానిష్యన్దరేఖాఙ్కితాః. ౧౪

(అపి చ—

కుల్యామ్భోభిః పవనచపలైశ్శాఖినో ధౌతమూలా
భిన్నో రాగః కిసలయరుచామాజ్యధూమోద్గమేన,
ఏతే చార్వాగుపవనభువి చ్ఛిన్నదర్భాఙ్కురాయాం
నష్టాశఙ్కా హరిణశిశవో మన్దమన్దం చరన్తి. ౧౫)

గ్రహణజనితభయనైరపేక్ష్యేణ నిశ్శంకావస్థానం వ్యజ్యతే. తేనేతరవనవైలక్షణ్యముక్తమ్. ఆశ్రమవ్యతిరిక్తవనాంతరేతరూణామధస్తాద్యది నీవారపతనం దృశ్యతే, తచ్చిహ్నేన శుకావస్థానసంభావనయా కిరాతాదయశ్శుకాన్గృహ్ణంతి. అత్ర నతథేతి వ్యతిరేకః. తేన చాశ్రమే దుష్టజనైః ప్రవేష్టుమశక్యమితి ఋషీణాం ప్రభావస్సూచితః. *ఇంగుదీఫలభిదః ఇంగుదీనాం తాపసతరూణాం ఫలాని యేషు భిద్యంతే నిష్పిష్యంత ఇతి తే తథోక్తాః. ప్రస్నిగ్ధాః ప్రకర్షేణ స్నేహవంతః. ఉపలా అశ్మానః. "ఉపలః ప్రస్తరేమణా" ఇతి విశ్వః. సూచ్యంతే జ్ఞాప్యంతే. తపోవనవ్యతిరిక్తారణ్యస్థపాషాణానామింగుదీఫలాదినిష్పేషణాభావాత్స్నిగ్ధత్వం నాస్తి. కింతు తపోవనోపలానామేవ స్నిగ్ధతా. తస్మాదుపలస్నిగ్ధతయా ఇదమరణ్యం తపోవనమితి సూచ్యత ఇతి భావః. ప్రస్నిగ్ధా ఇతి ప్రోపసర్గేణోపలానామతిస్నిగ్ధతయేదానీమేవేంగుదీఫలాని నిష్పీడ్య స్నానార్థమృషయో గతా ఇతి ధ్వన్యతే. ఇంగుదీఫలానాం చిరాద్భేదనే సత్యుపలానాం స్నిగ్ధతా స్ఫుటం న దృశ్యేతేతి సద్యఃఫలభేదనద్యోతనార్థం ప్రోపసర్గ ఇతిభావః. తేన చ నిర్గతానామృషీణామాగమనే బహుకాలావకాశ స్సూచ్యతే. విశ్వాసోపగమాద్విశ్వాసప్రాప్తేః అభిన్నగతయః యథాపూర్వగమనాః. శబ్దం ధ్వనిం రథస్యేతి శేషః. తోయాధారపథా ఇతి. తోయాధారా జలాశయాః తేషాం పంథానో మార్గాః. వల్కలానాం పరిధానయోగ్యతరుత్వచాం శిఖా అంచలాః తాసాం నిష్యందాః జలస్రావాః తేషాం రేఖాశ్శ్రేణయః తాభిరంకితా లాంఛితాః. అనేనాశ్రమే కాశ్చన తాపసస్త్రియో విద్యంత ఇతి ధ్వన్యతే. స్త్రియ ఏవ తటాకేషు స్నాత్వా సార్ద్రవల్కలాస్స్వస్వోటజేషు ప్రవిశంతి. తాసాం స్నానానంతరం తర్పణాదిక్రియాభావాత్. యద్వా—వానప్రస్థానాం వస్త్రనిష్పీడనం న యుక్తమితి స్మృతిః. అనేన పూర్వం శకుంతలామతిథిసత్కారాయ సందిశ్య కాశ్యపో గత ఇతి వైఖానసోక్తస్య సమ్మతిరుక్తా.

---

* ఇంగుదీఫలభిద ఇతి విధేయవిశేషణం. తద్భేదకత్వేన సూచ్యన్త ఇత్యర్థస్సాధుః.

సూతః—(౧) సర్వముపపన్నమ్.

రాజా—(స్తోకమన్తరం గత్వా)—సూత! తపోవనవాసినాముపరోధో మాభూత్. ఏతావత్యేవ రథం స్థాపయ, యావదహమవతరామి.

సూతః—ధృతాః ప్రగ్రహాః. అవతరత్వాయుష్మాన్.

రాజా—(అవతీర్య) (౨) వినీతవేషప్రవేశ్యాని తపోవనాని నామ. ఇదం తావద్గృహ్యతామ్ (ఇతి సూతహస్తే ధనుశ్శాభరణాని చోపనీయ) యావదహమాశ్రమవాసినః ప్రత్యవేక్ష్యోపావర్తే తావదార్ద్రపృష్ఠాః క్రియన్తాం వాజినః.

సూతః—తథా.

(ఇతి నిష్క్రాన్తః)

రాజా—(పరిక్రమ్య) ఇదమాశ్రమద్వారం. యావత్ప్రవిశామి. (ప్రవేశమభినయన్, నిమిత్తం సూచయిత్వా.)

శాన్తమిదమాశ్రమపదం స్ఫురతి చ బాహుః కుతః ఫలమిహాస్య,
అథవా భవితవ్యానాం ద్వారాణి భవన్తి సర్వత్ర. ౧౬

౧. సర్వమిత్యాది. ఉపపన్నం జ్ఞాతం. ఉక్తార్థం సర్వమిత్యర్థః. స్తోకమంతరం ఈషదవకాశం. కించిత్ప్రవిశ్యేత్యర్థః. ఉపరోధో బాధా మాభూత్ న భవతు. మాజి లుజితి లుఙ్. యావదవతరామి అవతరిష్యామి. *యావత్పురానిపాతయోర్లడితి భవిష్యతి లట్ప్రత్యయః.

౨ వినీత ఇత్యాది. వినీతానాముపశమవతాం వేషఇవ వేషో యేషాం తే తథోక్తాః. తైఃప్రవేశ్యాని ప్రవేష్టుమర్హాణి. నామ ప్రసిద్ధౌ. *ఆర్ద్రపృష్ఠాస్సిక్తశాఖోపరిభాగాః. యావత్ప్రవిశామి ప్రవేక్ష్యామి. నిమిత్తం శకునం శుభాశుభాదినివేదకం. సవ్యదక్షిణనేత్రబాహ్వాదిస్పందనమితి యావత్. తత్స్పందనయోరేవేష్టానిష్టఫలసూచకత్వాత్. అత్ర నిమిత్తమితి సామాన్యతః ఉక్తత్వాదిష్టానిష్టఫలద్వయమపి వివక్షితమ్.

౧౬. నిమిత్తం భవతు నామ. భవితవ్యం శుభాశుభఫలం కేన వార్యతే!ఇత్యాశంక్యాహ—శాంతమితి. అత్రాశ్రమపదపదేనాశ్రమస్థాః లక్ష్యంతే. అనేన నిమిత్తఫలస్యానుపపత్తిరుక్తా. ఇయం జహాత్స్వార్థా లక్షణా. ఏతస్యా లక్షణం పూర్వమేవోక్తమ్. ఆశ్రమపదం శాంతమితి. రాగద్వేషాదేశ్చేతనధర్మత్వాదాశ్రమపదస్య తదసం

* ఆర్ద్రాః స్నానేన పరుషః పృష్ఠభాగో యేషాం ఇతి అభిరామవ్యాఖ్యా.

భవాదాశ్రమస్థా ఏవ లక్ష్యంతే. అజహత్స్వార్థా యథా—యష్టయః ప్రవిశంతీత్యాదౌ.యత్ర శబ్దః స్వస్యక్రియాసిద్ధ్యర్థం పరమాక్షిపతి,సాఽజహత్స్వార్థా.ఉపాదానలక్షణేతిచ.వ్యపదిశ్యతే.''గౌరనూబంధ్య, ఇత్యాదౌశ్రుతేః. ప్రభుసమ్మితత్వేన తత్ప్రతిపాదితస్యానుబంధనస్యాభంగురప్రసరత్వాత్తద్విషయభూతా గోత్వరూపా జాతిస్సామాన్యాకారాయాం స్వస్యాం తదనుష్ఠానానుపపత్తేః తత్సముచితం పిండవిశేషం సామర్థ్యాదాకర్షతి. ''విశేష్యం నాభిధాగచ్ఛేత్క్షీణ శక్తిర్విశేషణే'' ఇతి న్యాయేనవిశేషణభూతాయాం జాతౌ సంకేతస్య ప్రతిపాదితత్వాద్గోశబ్దస్యాభిధాశక్తిస్తత్రైవ పరిసమాప్తా. సమాప్తసామర్థ్యా సతీ విశేష్యభూతాయా వ్యక్తేర్వార్తామపి వేదితుం నార్హతి. అతి ప్రసంగాదితో జాతిర్వ్యక్తిరుభయమపి శబ్దశక్త్యా సమర్ప్యత ఇతి న యుక్తం వక్తుమ్. అతో జాతిరర్థం స్వాత్మనా నాభిదధే కిం త్వాక్షిపతీత్యుపాదానలక్షణేనోదాహరణీయా. లక్షణాప్రయోజకరూఢిప్రయోజకయోరన్యతరాభావాత్. తర్హి తత్కథమితి చేత్, యథా క్రియతామితి ప్రయోగే కర్తురాక్షేపః. కురుష్వేతి ప్రయోగే కర్మాక్షేపః. ప్రవిశేత్యుక్తే గృహమితి పిండమిత్యుక్తే భక్షయేత్యస్య చాక్షేపః. తథా జాతిరేవ వ్యక్తిమాక్షిపతి. అవినాభావాత్, పీనో దేవదత్తో దివా న భుఙ్క్తే ఇత్యత్ర చ దేవదత్తస్య దివాభోజనస్య ప్రతిషిద్ధత్వాదనుపపద్యమానం పీనత్వం స్వసిద్ధయే రాత్రిభోజనమాక్షిపతీతి లక్షణాయా నోపయోగః. ''దృష్టశ్శ్రుతో వార్థోఽన్యథా నోపపద్యత. ఇత్యర్థాంతరకల్పనమర్థాపత్తిరితి భట్టమతే, గురుమతే, వేదాంతినాం మతే, చ పృథక్ప్రమాణభూతా. అర్థాపత్తేర్నైయాయికాదిభిరనుమానేఽంతర్భావితత్వాదవినాభావనిమిత్త ఏవ రాత్రిభోజనాక్షేపః. తస్మాత్సర్వత్రావినాభావసద్భావే సంబంధమాత్రసంభవాయా లక్షణాయా నోపయోగః. అత్ర చానుపపద్యమానస్య పీనత్వాదేశ్శబ్దప్రమాణవేద్యత్వే శ్రుతార్థాపత్తిః. తస్యైవ ప్రత్యక్షాదిప్రమాణాంతరానుగ్రాహ్యత్వే దృష్టార్థాపత్తిరితి సర్వం సమంజసమ్. తర్హ్యాశ్రమే ఋషీణాం కోపప్రసాదయోస్సద్యః ఫలప్రదత్వాచ్ఛుభాశుభం కథం న భవతీత్యత ఆహ—శాంతమితి. శాంతం నిర్వికారం. రాగద్వేషాదిరహితమిత్యర్థః. తస్యాశ్రమపదమితి సామాన్యవచనేన రాజర్ష్యాశ్రమే శుభఫలమస్తి. దుర్వాసఆద్యాశ్రమేష్వపరాధాదనిష్టఫలమప్యస్తీత్యాశంక్యాహ—ఇదమితి. ఇదమితి నిర్దేశేన బ్రహ్మర్షేః కాశ్యపస్యాజన్మబ్రహ్మచారిత్వం కోపాభావశ్చ ప్రసిద్ధమితి ద్యోత్యతే. తర్హి కాలాంతరభావిశుభాశుభఫలం కథమిదానీం తర్క్యత ఇత్యత ఆహ — బాహుస్స్ఫురతీతి. స్ఫురతి స్పందతే. క్రియాపదే వర్తమానార్థ ప్రత్యయేనాద్యాపి స్ఫురతీతి నిమిత్తఫలప్రాప్త్యోరవ్యవధానం సూచ్యతే. అత్ర బాహురితి సామాన్యశబ్దః కృతః. న తు దక్షిణస్సవ్య ఇతి విశేషః కథితః. అస్థానే

(నేపథ్యే)

1. (౧) ఇదో ఇదో సహిఓ.

రాజా—(కర్ణం దత్త్వా) (౨) అయే! దక్షిణేన వృక్షవాటికామాలాప ఇవ శ్రూయతే. యావదత్ర గచ్ఛామి. (పరిక్రమ్యావలోక్య చ) (3) ఏతా స్తపస్వికన్యాస్స్వ ప్రమాణానురూపైః సేచనఘటైర్బాలపాదపేభ్యః పయో దాతుమిత ఏవాభివర్తన్తే. (నిరూప్య) అహో, మధురమాసాం దర్శనమ్ !

---

1. ఇతఇతః సఖ్యౌ.

స్ఫురణాన్నిమిత్తసద్భావస్య వైఫల్యమాహ—ఇహేతి. ఇహాశ్రమే ఆస్యబాహుస్పందనస్య ఫలం భోగః. "ఫలం ఫలే ధనే బీజే నిష్పత్తౌ భోగలాభయో"రితి విశ్వః. ప్రియాలింగనాదిభోగ ఇత్యర్థః. కుతః కస్మాత్కారణాత్? ఆశ్రమపదస్య శాంతత్వాదిత్యర్థః. రాగాభావాత్సవర్ణరాజర్ష్యాశ్రమాభావాచ్చ శుభఫలం ప్రియాలింగనాది కథం భవతి? ద్వేషాభావాదశుభఫలం సర్వానర్థకారీ శాపశ్చ కథం భవతి? ఇతి భావః. అథ వేతి పక్షాంతరే. భవితవ్యానాం ప్రాప్తవ్యానాం. శుభాశుభఫలకార్థానామితి శేషః. *భూ ప్రాప్తావిత్యస్మాద్ధాతోరిదం రూపంసిద్ధమ్. సర్వత్ర సమస్తప్రదేశేషు ద్వారాణి మార్గాః భవంతి జాయంతే. ఆశ్రమపదం శాంతమిత్యాదౌ నిర్ణయాంతస్సందేహాలంకారః. నిర్ణయాంత ఆక్షేపాలంకారో వా. అర్థాంతరన్యాసో వా.

౧. ఇదో ఇత్యాది. ఆగచ్ఛతమితి శేషః. సహిఓఇత్యత్ర ద్వివచనస్థానే బహువచనమ్. ప్రాకృతే ద్వివచనస్య బహువచనమిత్యుక్తత్వాత్. అత్ర సఖిశబ్దస్త్వన్యోన్యాగోపనీయవిస్రంభాలాపాదిసిద్ధ్యర్థమితి జ్ఞాతవ్యమ్. కర్ణం దత్త్వా శ్రవణం నిధాయ.

౨. అయేఇత్యాది. అయే ఇతిహర్షే, వృక్షవాటికాం దక్షిణేన వృక్షవాటికాయా దక్షిణభాగే. * ఏనపా ద్వితీయేతి ద్వితీయా. ఆలాపః ఆభాషణం.

3. ఏతాఇత్యాది. స్వప్రమాణానురూపైరాత్మశక్తిసదృశైః. అభివర్తంతే అభితః పర్యటంతి. అత్ర కవినా శకుంతలాయాః వృక్షసేచనకల్పనం సర్వావయవదర్శనార్థమిత్యవగంతవ్యమ్. నిరూప్యాభినీయ. అహో ఇత్యాది. అహో. ఇత్యాశ్చర్యే. మధురం మధువన్మధురం. మధు యథా ఇంద్రియప్రీణనకరం తద్వదాసాం దర్శనమపీతి భావః మధు మాధుర్యే. తద్యోగాత్ * ఊషసుషి ముష్కమధోర ఇతి రప్రత్యయః. దర్శనమితి—దృశ్యత ఇతి దర్శనం రూపలావణ్యాది. అహో ఆశ్చర్యవిషయీభూతం. లోకో తరచమత్కారకారిత్వాత్. అనేన నాయికాలంబ

శుద్ధా న్తదుర్లభమిదం వపురాశ్రమవాసినో యది జనస్య,
దూరీకృతాః ఖలు గుణైరుద్యానలతా వనలతాభిః. ౧౭

నగుణాః మధురాదయ ఉక్తాః. తదుక్తం. "మధురాస్సుకుమారాశ్చ రూపయౌ వనశాలినః, శృంగారాలంబనా భావా స్తరుణీతరుణాదయః." ఇతి. యద్వా—దృశ్య తేఽనేనేతి దర్శనం కటాక్షవిలోకనాది. మధురం శృంగారరసాభివ్యంజకం. అహో అకృత్రిమమనోహరత్వాదాశ్చర్యభూతం. యద్వా— దృశ్యతఇతి దర్శనం శరీర లావణ్యాదిగతం. మధురమతిశయితరసవత్. మధురం రసవదిత్యుక్తత్వాత్.

౧౭. తదేవోపపాదయతి—శుద్ధాంతదుర్లభ మిత్యాదినా. శుద్ధాంతో రాజభవ నం. తత్రాపి దుర్లభం న లభ్యం. "రత్నహారీ తు పార్థివ" ఇతి వచనాల్లోకేయా యా రూపవత్యస్తాస్సర్వా విచార్య రాజభవనమానీయంతే. అతఏవోక్తమ్—శుద్ధాంతదుర్లభ మితి. యద్వా—సకలసౌఖ్యవత్త్వేన శరీరలావణ్యాద్యతిశయో భవతి. తత్రాప్యేతాదృ శవపుషః దుర్లభత్వేన రూపాద్యతిశయో వ్యజ్యతే. యద్యత్రాపి రాజగృహవత్సౌఖ్యస ద్భావో రూపాద్యతిశయః కిం న స్యాదిత్యతఆహ—ఆశ్రమవాసిన ఇతి. తాచ్ఛీల్యా ర్థప్రత్యయేన నిరంతరవాసిత్వం ద్యోత్యతే. ఆశ్రమవాసిత్వేఽపి రాజాద్యుచితా హారాదిమత్త్వే రూపాదికం న దుర్లభం కిమిత్యత ఆహ—యది జనస్యేతి. తాదృశవనో హరాహారాదిభోగరహితస్యేత్యర్థః. తాదృగ్రూపాదికారణాభావేఽపి ఋషేర్విచిత్ర శక్తిమత్త్వమహిమ్నైవ తాదృగ్రూపాదేస్సద్భావమాహ—దూరీకృతా ఇత్యాదినా. యద్వా—తాదృక్కారణాభావేకథం రూపాదిసద్భావః? ఇత్యత ఆహ—దూరీకృతా ఇత్యాది దృష్టాంతవచనమ్. అనేన దృష్టాంతబలాత్తాదృక్కారణం కల్పనీయమిత్యర్థః. తథాచ—వక్ష్యత్యుత్తరత్ర 'సర్వథాప్సరస్సంభవై'-షేత్యాదినా. క్రీడార్థబహుప్రయ త్నపరికల్పితం వనముద్యానమ్. తత్రైవోద్భూతా లతాః శాఖాదిశోభాశావయవప్రాచు ర్యాత్ స్త్రీలింగత్వాచ్చలతా ఏవ గృహీతాః న తు వృక్షాః. తేషాం క్రీడాదికతిసావయ వసంభవాత్పుల్లింగత్వాచ్చ. వనోద్భవాభిర్లతాభిః. యద్యపి వనశబ్దో వృక్షాదిసము దాయవాచకత్వేనోద్యానేఽపి వర్తతే, తథాప్యుపమానప్రతియోగిత్వేనాభిధీయమాన మరణ్యమేవ భవతి. నిరుపపదస్య వనస్యారణ్య ఏవ రూఢత్వాత్. గుణైరితి వనలతా నాం శబ్దతో దూరరూపత్వం తు సిద్ధమేవ. కింతు గుణైస్సౌకుమార్యపుష్పఫలబాహు ళ్యాదిభిర్దూరీకృతాః న్యక్కృతాః. వనలతానాం బహుళసౌరభపుష్పాదిమత్త్వేనోద్యా నలతానాం తాదృశాభావే తాభిస్తాసాం న్యక్కారః కల్ప్యతే. ఖలు ప్రసిద్ధౌ. అనేన సర్వలోకసంవాద ఉక్తః. కేచిద్యది జనస్యేతి పఠంతి. తస్మిన్ పక్షేఽప్యాశ్రమ

వాసినో జనస్య వపుశ్శుద్ధాంతదుర్లభం యది, తర్హ్యుద్యానలతాః వనలతాభిర్గుణైర్దూరీకృతాః ఖల్వితి యోజనా. అత్రేదంవపురితి సర్వావయవప్రత్యక్షతోక్తా. శుద్ధాంతదుర్లభమితి స్వాభిలాషవిషయతా కథితా. గుణైరితి బహువచనేన యౌవనాదిబహుగుణయోగితా. శుద్ధాంతదుర్లభమిత్యాదౌ దృష్టాంతాలంకారః. తదుక్తం—"దృష్టాంతః పునరేతేషాం ప్రతిబింబితానాముపమేయవాక్యస్థితానాం పదార్థానాముపమానవాక్యే ప్రతియోగితాకల్పన"మితి. అత్ర అహో మధురమిత్యాదినా వనలతాభి రిత్యంతేన పరిభావో నామ ముఖసంధ్యంగముక్తమ్. తదుక్తం దశరూపకే. పరిభావోఽద్భుతావేశ ఇతి. అత్ర శుద్ధాంతదుర్లభమితి లోకాతీతవిచిత్రవస్తుసాక్షాత్కారేణాశ్చర్యోత్పత్తేరద్భుతావేశః. ముఖసంధిలక్షణముచ్యతే. "అవస్థాభిః ప్రకల్ప్యంతే ముఖాద్యాః పంచసంధయః. ఏకప్రయోజనాయత్తకథార్థానాం సమన్వయః. తదవాంతరకార్యార్థసంబంధాత్సంధిరీరితః. ముఖం ప్రతిముఖం గర్భస్సావమర్శోఽపసంహృతిః." తత్ర "బీజోత్పత్తిర్ముఖం జ్ఞేయం నానాభావరసాశ్రయః, బీజారంభార్థముక్తాని ద్వాదశాంగాని తస్య హి, ఉపక్షేపః పరికరః పరిన్యాసో విలోభనమ్, యుక్తిః ప్రాప్తిస్సమాధానం విధానం పరిభావనా, ఉద్భేదభేదకరణాన్యన్వర్థానీతి సంజగుః. ముఖాదిసంధిష్వంగానాం క్రమశ్చ న వివక్షితః. "క్రమస్యానాదృతత్వేన భరతాదిభిరాదిమైః, లక్ష్యేషు వ్యుత్క్రమేణాపి కథనేన విలక్షణమ్. వస్తునేత్రరసాదీనామానుగుణ్యేన యోజనమ్, వివక్షితోఽత్ర నాంగానాం క్రమ ఇత్యేవ నిర్ణయః, ఇతి. అత్ర కవినా మృగయాప్రసంగేన నాయికానాయకయోః పరస్పరానురాగోత్పత్తేర్దర్శనం కల్పితమిత్యవగంతవ్యమ్.తదుక్తమ్- "యాత్రాపురాస్కందనముత్సవో వా స్వప్నోఽథ చిత్రం మృగయావినోదః, భవంత్యుపాయాః ప్రథమావలోకే యూనోర్యతో వృద్ధిముపైతి రాగ" ఇతి. నాటకే సర్వథా పంచసంధికల్పనం సుకవినా కర్తవ్యమ్. యథా వా సప్తాంకపరిచ్ఛిన్నే ప్రకృతనాటకే. తథాహి ప్రథమాంకే కిం ణు ఖు ఇమం పెక్ఖిఅ తవోవణవిరోహిణో ఇత్యాదినానురాగబీజస్య కథనాన్ముఖసంధిః. తథా ద్వితీయతృతీయాంకయోః, ప్రతిముఖసంధిత్వం, తయోస్తల్లక్షణోపపన్నత్వాత్. తథాహి—ప్రథమాంకోపక్షిప్తస్యానురాగస్య ద్వితీయేఽంకే, మృగయావ్యాపారనివర్తనం. ఋషిప్రార్థనాదినా తిరోహితస్య తృతీయాంకప్రవేశకానంతరం"తతః ప్రవిశతి కామయమానావస్థో రాజా"ఇత్యాదిసమానరూపో బిందురుక్తః. తథా ద్వితీయేఽంకే, విదూషకేన సహ శకుంతలా ప్రాప్త్యుపాయం విచార్య తృతీయేఽంకే "క్వ ను ఖలు సంస్థితే సవనకర్మణి"ఇత్యాదినా 'యావదేనామన్విచ్ఛామీ'త్యాదినా చ శకుంతలాప్రాప్త్యర్థప్రయత్నో మాలినీతీరగమనాదిరూపో నిబద్ధః. తథైవ చతుర్థపంచమయోర్గర్భసంధిత్వం. తథాహి— శకుంతలా [illegible]దుష్యంతనగర

(౧) యావదేనాం తరుచ్ఛాయామాశ్రిత్య ప్రతిపాలయామి.
(ఇతి విలోకయన్ స్థితః.)

(తతః ప్రవిశతి యథోక్తవ్యాపారా సహ సఖీభ్యాం శకున్తలా.)

శకున్తలా—[1]ఇదో ఇదో సహీఓ.

అనసూయా—(౨)[2]హలా సఉంసలే, తువత్తోవి తాదకస్సవస్స అస్సమరుక్ఖో పిఅదరొత్తి తక్కేమి. జం ణోమాలిఆకుసుమపేసళా తుమం వి ఏదాణం ఆళవాళసేఅణే ణిఉత్తా.

1 ఇత ఇత స్సఖ్యౌ.

2 సఖి శకున్తలే, త్వత్తోఽపి తాతకాశ్యపస్య ఆశ్రమవృక్షః ప్రియతర ఇతి తర్కయామి. యన్నవమాలికాకుసుమపేశలా త్వమప్యేతేషామాలవాలసేచనే నియుక్తా.

ప్రాప్త్యావా. తత్ర రాజ్ఞో విస్మరణం పంచమాఙ్కే. రాజా శకుంతలాం "నిర్వర్ణ్య "ఇదముపనతమేవే"త్యాదినా "నైవ శక్నోమి హాతు"మిత్యాదినా చ ప్రకృతాన్వేషణం కృతమిత్యుభయాంకరూపో గర్భసంధిః. తథా షష్ఠాంకస్యావమర్శసంధిత్వమ్. తథాహి—క్రోధేన గర్భోద్భిన్న బీజస్యాలోచనం వీరరసప్రధానే నాటకే.శృంగారరసప్రధానేతు,"వ్యసనాచ్చిత్తలోభాద్వాగర్భోద్భిన్నస్య బీజస్యాలోచనమ్. వ్యసనమనుశయః. అనుశయాదాలోచనం తత్రైవ. "ప్రథమం సారంగాక్ష్యా, ఇత్యాదినా పూర్వం పంచమేఽంకే"అజ్ఞానాత్తిరస్కృతశకుంతలానురాగస్య తతోవివేకాజ్జనితపశ్చాత్తాపేనాలోచనం కృతమిత్యవమర్శసంధిః. తథా సప్తమాంకస్య నిర్వహణసంధిత్వం. తత్ర సంధేః పునః బీజోద్భేదః కృతః. యథా. రాజా నిమిత్తం సూచయిత్వా మనోరథాయ నాశంక ఇత్యాదౌ మనోరథాదిపదైః పునర్బీజోద్భేదః కృతః. ఏవం నాటకేషు పంచసంధికల్పనం లక్షణానుగుణ్యేన ద్రష్టవ్యమ్.

౧. యావదేనామిత్యాది. ప్రతిపాలనం నామ చేష్టావచనకులాచారాదిసర్వవిషయజ్ఞానమ్. యథోక్తవ్యాపారా పూర్వోక్తవృక్షసేచనకర్మప్రవృత్తా. ఇత ఇతస్సఖ్యౌ, ఆగచ్ఛతమితి శేషః. ప్రియంవదా నామ సఖ్యోరన్యతరా. నాటకే నాయికాయాస్సహృదయః పరిచ్ఛదః కర్తవ్యః. తదుక్తమ్— "దూత్యోదాసీ సఖీ కారుర్ధాత్రేయీ ప్రతివేశినీ, లింగినీ శిల్పినీ చైవ నాయికాయాః పరిచ్ఛదః" ఇతి.

౨. హలా ఇత్యాది. పేశలా కోమలా తాదృశకర్మానర్హేతి యావత్. శరీరం పేశలమితి శ్రమవశాత్తూష్ణీం న స్థాతవ్యం. కర్మణి నియుక్తత్వాత్సమ్యక్ జలం దేయమితి భావః. అనేన నవమాలికాకుసుమపేశలేత్యనేన సౌకుమార్యముక్తమ్. తదుక్తమ్—

శకున్తలా—(౧)[1]ణ కేవళం తాదనిఓఓ. అత్థి మహ వి ఖు సోదరసిణేహో ఏదేసు.

(ఇతి వృక్షసేచనం నిరూపయతి)

రాజా—(౨)కథమియం సా కణ్వదుహితా; అసాధుదర్శీ ఖలు తత్రభవాన్ కాశ్యపః. య ఇమామాశ్రమధర్మే నియుఙ్క్తే.

---

1 న కేవలం తాతనియోగః. అస్తి మమాపి ఖలు సోదరస్నేహ ఏతేషు.

"యా స్పర్శాసహతాఽఙ్గేషు కోమళస్యాపి వస్తునః, తత్సౌకుమార్యం త్రేధా స్యాన్ముఖ్యమధ్యాధమక్రమాత్, అంగం పుష్పాదిసంస్పర్శాసహం యేన తదుత్తమమ్." హళే తిసఖ్యోరామంత్రణప్రకారః. తదుక్తం—"స్త్రీణాం పరస్పరాలాపే ప్రేష్యాం చేటీం సఖీం క్రమాత్, హంజే హండే హలేత్యేవం బ్రూయాదన్యా తథాతథా"ఇతి. హలాశబ్దోఽవ్యయః. అవ్యయాని సుప్తిఙన్తానుకారీణి విభక్తిప్రతిరూపకాణి.

౧. ణ కేవళమిత్యాది. కేవళశబ్ద ఏకార్థకః. తాతనియోగ ఏకఏవ న భవతీతి యావత్. కింతు సోదరస్నేహః. "కేవలః కృత్స్న ఏకస్స్యాత్కేవలశ్చావధారణ"ఇతి శాశ్వతః. ఏతేషువృక్షేషు సోదరస్నేహః సహోదరతాహేతుకః పక్షపాతః. తదుక్తమ్. "అహేతుః పక్షపాతోఽయస్తస్య నాస్తి ప్రతిక్రియా, సహి స్నేహాత్మకస్తంతురంతర్భూతాని సీవ్యతి" ఇతి. స్నేహస్తు ద్వివిధః—వికాసో ద్రవీభావశ్చేతి. సూర్యోదయే పద్మస్య వికాసః. చంద్రోదయే చంద్రకాంతస్య ద్రవీభావః. ఏవం ద్వివిధః.

౨. కథమియం సేత్యాది. ఇయమితి. యా పూర్వం వైఖానసోక్తా సేయం కణ్వదుహితా. కథమితి జిజ్ఞాసాయాం, యద్వా—ఇయమేతాదృశరూపలావణ్యాద్యతిశయవతీ కణ్వదుహితా ఋషిపుత్రీతి కథమాశ్చర్యే. తదుక్తం భావప్రకాశే—"కారణేఽపి కథం తర్కే విస్మయే సంపదుద్భవ"ఇతి. యద్వా—ఇయం లోకాతీతవిచిత్రసౌందరాద్యతిశయవతీ వైఖానసోక్తా సా కణ్వదుహితా కథమితి వితర్కే. 'యథా బీజం తథాప్రజా'ఇతి విద్యమానత్వాత్తపస్వి కన్యకాయా రూపాదేరసంభవాద్వితర్కార్థోఽయుజ్యతే. తపఃప్రభావాత్కిం కిం న సిద్ధ్యతి. తథాపి ఇమాం ఏతాదృశభావాద్యతిశయవతీం ఆశ్రమధర్మే అయోగ్యకర్మణి, నియుంక్తే ప్రేరయతీతి యత్తస్మాన్న సాధుదర్శీ తాచ్ఛీల్యే ణినిః...ఖల్వవధారణే. సర్వప్రకారేణోచితజ్ఞానవాన్న భవతీత్యర్థః. తత్రభవానితి పూజ్యవాచీ. "భట్టారకో భట్టరకో భట్టస్తత్రభవా" నితి వైజయంతీ. అత్ర కణ్వ ఇతి వక్తవ్యే కాశ్యప ఇతి విప్రక్షత్రియనామాని 'పర్యాద్గోత్రానుసారతః' ఇతి వచనాత్.

ఇదం కిలావ్యాజమనోహరం వపు
స్తపఃక్షమం సాధయితుం య ఇచ్ఛతి,
ధ్రువం స నీలోత్పలపత్త్రధారయా
సమిల్లతాం ఛేత్తుమయం వ్యవస్యతి. ౧౮

(౧) భవతు పాదపాన్తరితఏవ విస్రబ్ధం తావదేనాం పశ్యామి.

(ఇతి తథా కరోతి)

---

౧౮. ఆసాధుదర్శిత్వమేవోపపాదయతి—ఇదం కిలేత్యాదినా. తర్హి విప్రకృష్టం వస్త్వరమ్యమపి రమ్యమివ ప్రతిభాతీత్యత ఆహ—ఇదమితి. అనేన సాక్షాన్నిర్దేశేన దర్శనీయతయా సర్వావయవప్రత్యక్షతా కథ్యతే. తర్హ్యరమ్యమపి భూషితం చేద్రమ్యం భవతీత్యత ఆహ—అవ్యాజమనోహరమితి. భూషణాదిరాహిత్యేఽపి చిత్తాకర్షణశీలమిత్యర్థః. అనేన రూపం లావణ్యం చోక్తమ్. తదుక్తం.—"అంగాన్యభూషితాన్యేవ ప్రక్షేపాద్యైర్విభూషణైః, యేన భూషితవద్భాంతి తద్రూపమితి కథ్యతే, ముక్తాఫలేషు చ్ఛాయాయాస్తరళత్వమివాంతరా, ప్రతిభాతి యదంగేషు లావణ్యం తదిహోచ్యతే." కించావ్యాజమనోహరమిత్యనేన శకుంతళాయాస్సకూతావలోకనమందగమనాదీనామకృత్రిమమనోహరత్వం వ్యజ్యతే. ఏతాదృశం వపుః శిరీషపుష్పఘాతైరపి యద్వపుర్మ్లానం భవతి తత్రైవ వపుశ్శబ్దప్రయోగః క్రియతే. తపఃక్షమం తపసః మునివ్రతస్య చాంద్రాయణాదేరితి యావత్. క్షమం యోగ్యం "తపశ్చాంద్రాయణాదౌ స్యాద్ధర్మే లోకాంతరేఽపి చ" ఇతి విశ్వః. సాధయితుం నిర్వర్తయితుం. ఇచ్ఛతి వాంఛతి. అత్ర క్రియాపదే వర్తమానార్థప్రత్యయేనేచ్ఛాకరణస్య సాధ్యమానత్వేన నైష్ఫల్యం వ్యజ్యతే. తర్హి మూఢః కథం జ్ఞాస్యతి? ఇత్యత ఆహ—ఋషిరితి. ఋషిః క్రాంతదర్శీ. "ఋషిస్తు వేదే భృగ్వాదౌ జ్ఞానవృద్ధే దిగంబరే" ఇతి వైజయంతీ. తత్ర దృష్టాంతమాహ—ధ్రువమిత్యాదినా. ధ్రువమసంశయం. నీలోత్పలపత్రధారయా కోమలకరణేన. అల్పసాధనేనేతి యావత్. సమిల్లతాం ఛేత్తుం కఠినం మహత్కార్యం సాధయితుం వ్యవస్యతి ఉద్యుంక్తే. సంభావనాయాం వర్తమానసామీప్యే లృజ్‌స్థానే లట్ప్రత్యయః. కిలేతి సంభావనాయాం. "వార్తాసంభావ్యయోః కిల" ఇత్యమరః. అస్మిన్ శ్లోకే దృష్టాంతాలంకారః. తదుక్తం. "సర్వలోకమనోగ్రాహి వస్తుపక్షార్థసాధకం, హేతోర్నిదర్శనకృతం స దృష్టాంత ఇతి స్మృతః" ఇతి. అత్ర తపఃక్షమత్వాభావే అవ్యాజమనోహరత్వం హేతుః. తత్ర నీలోత్పలపత్రధారయా సమిల్లతాచ్ఛేదనం దృష్టాంతః.

౧. భవత్విత్యాది. స యాదృశస్తాదృశో వాస్త్విత్యర్థః.

శకున్తలా—(౧)[1]అణసూఏ! అదఅపిణద్ధేణ ఇమేణ ధణవక్కలేణ పిఅం వదాఏ ణిఅంతిదమ్హి. సిఢిలేహి దావ ణం.

అనసూయా—[2]తహ. (ఇతి శిథిలయతి.)

ప్రియంవదా—[3]ఎత్థ దావ పఓహరవిత్థారఇత్తఅం అత్తణో జొవ్వణం ఉవాలంహి.

రాజా—(౨) కామమననురూపమస్యా వయసో వల్కలం న పున రలం కారశ్రియం న పుష్యతి.

కుతః—సరసిజమనువిద్ధం శైవలేనాపి రమ్యం
మలినమపి హిమాంశోర్లక్ష్మ లక్ష్మీం తనోతి,

---

1 అనసూయే, అదయపినద్ధేనానేన స్తనవల్కలేన ప్రియంవదయా నియన్త్రితాఽస్మి. శిథిలయ తావదేనమ్.

2 తథా.

3 అత్ర తావత్పయోధరవిస్తారయితృకమాత్మనో యౌవనముపాలభస్వ,

---

౧. అణసూఏ ఇత్యాది. అదయమిత్యనేన సుకుమారవస్తునో దయావిషయత్వాచ్చిరపరిచయేన మమ శరీరం కోమలం స్వల్పమపి బాధాసహనశీలమితి జ్ఞాతవత్యాపి ప్రియంవదయా మచ్ఛరీరసౌకుమార్యానభిజ్ఞయేవ దృఢం బద్ధాస్మీతి భావః. అత్ర తావద్గ్రహణేన వల్కలబంధనస్యదార్ఢ్యం న మయా కృతం కింతు ప్రతిక్షణం విజృంభమాణకూలంకషయౌవనేన కృతమిత్యభిప్రాయః.

౨. కామమిత్యాది. అస్యాః ఏతాదృశరూపలావణ్యాద్యతిశయవత్యాః. వయసః యౌవనస్య. "వయః పక్షియౌవనయో" రితి కేశవః. వల్కలమననురూపమసదృశం. అలంకారశ్రియం మండనశోభాం. "శోభా సంపత్తిపద్మాసు లక్ష్మీశ్శ్రీరివ దృశ్యతే" ఇతి శాశ్వతః. కామం ప్రాయేణ. న పుష్యతీతి న న వర్ధయతీతి న. కింతు వర్ధయత్యేవేత్యర్థః. నఞ్ద్వయం సంభావ్యనిషేధనివర్తనే ద్వౌ ప్రతిషేధావిత్యాహ వామనః. పుష్యతీతి యావత్. పునః ప్రశ్నే. అశోభావహం వస్తు కుత్ర శోభాకరమిత్యాశంక్యాహ—కుత ఇత్యాదినా.

౧౯. సరసిజం పద్మం శైవలేనాపి అరమ్యపదార్థేనాపి అనువిద్ధం అనుషక్తం రమ్యం దర్శనీయం భవతి. వస్తునస్స్వాభావికరమణీయతయా నికృష్టపదార్థసంసర్గేణాపి హృద్యమేవ భవతీత్యర్థః. అనేన పద్మోపమానేన శకుంతలాయాః పద్మినీజాతితా సూచ్యతే. ఉక్తార్థం పునరపి దృష్టాంతేన విశదయతి. హిమాంశోశ్చంద్రస్య లక్ష్మ

ఇయమధికమనోజ్ఞా వల్కలేనాపి తన్వీ
కిమివ హి మధురాణాం మండనం నాకృతీనామ్. ౧౯

చిహ్నం మలినమపి ఆదర్శనీయమపి లక్ష్మీం తనోతి దర్శనీయశోభాం కరోతి. స్వయం మలినమితి కృత్వా స్వసంసర్గేణ విచ్ఛాయతాం న కరోతి. కింతు రమణీయతామేవ తనోతి. అనేన చంద్రోపమానేన కాంతిమత్తా శాయికాయా వ్యజ్యతే. ఇయమేతాదృశాఖండరూపద్యుతిశయవతీ వల్కలేనాపి పరిధానాయోగ్యతరుత్వచాపి అధికమనోజ్ఞా పూర్వాపేక్షయాత్యర్థమనోహరశీలా. అముమర్థమేవార్థాంతరన్యాసేన దృఢీకరోతి— కిమివ హీత్యాదినా. మధురాణాం మనోజ్ఞానాం. మధుమాధుర్యే. ఆకృతీనాం వపుషాం. "ఆకృతిః కథితా రూపే సామాన్యవపుషోరపి" ఇతి విశ్వః. కిం యత్కించిద్రమ్యారమ్యవస్తుమండనం న అలంకరణం న భవతి. ఇవ ప్రశ్నే. సర్వమలంకరణం భవతీత్యర్థః. హి ప్రసిద్ధౌ. హి హేతౌ ప్రసిద్ధౌ చేత్యేకాక్షరరత్నమాలా. కేచిదేవమపి యోజయంతి. అత్ర ఏకమేవాపి పదం కాకాక్షిన్యాయేన వాక్యస్యాదిమధ్యాంతేషు యుజ్యతే చేదర్థాంతరం జనయతి. తథాహి సరసిజమపి పద్మమపి. అనేనాపిశబ్దేన సరసిజస్యాపకర్షః కథ్యతే. యథా సోఽపీత్యత్రాపిశబ్దస్యానాదరార్థకత్వం తద్వత్ప్రకృతేఽపీతి యావత్. అనేన సరసిజాపకర్షకథనేన ప్రస్తుతతత్ప్రతియోగీ శకుంతలాయా ఉత్కర్షస్సూచ్యతే. యథా ఉదితసూర్యార్ఘ్యనిందా అనుదితసూర్యార్ఘ్యప్రశంసామేవ కురుతే, తద్వదితి యావత్. సరసిజమపి శకుంతలాముఖాహ్లాదకరత్వదర్శనీయత్వసౌరభవత్త్వాదిగుణైః పరాజితమపీతి యావత్. అనేన శకుంతలాముఖాసన్నిధాన ఏవ సరసిజస్యాహ్లాదకత్వసౌరభవత్త్వాదిప్రసిద్ధిః. తత్సన్నిధానే తు నిర్గంధత్వప్రతీతిరదర్శనీయత్వం చ భవేదితి ధ్వన్యతే. యద్వా— సరసిజమపి దివామాత్రదర్శనీయమపీత్యర్థః. తేన శకుంతలాయా దివారాత్రదర్శనీయతా సూచ్యతే. తాదృశం సరసిజమపి శైవలేనారమ్యపదార్థేనానువిద్ధమనుషక్తం రమ్యం మనోహరం భవతి. పునరపి దృష్టాంతేన విశదయతి హిమాంశోరపీతి. శకుంతలాముఖప్రసన్నతాదిగుణైః పరాజితస్యాపీత్యర్థః. అత్రాప్యపిశబ్దేన చంద్రస్యాపకర్షః. అనేన శకుంతలాముఖాసన్నిధాన ఏవ చంద్రస్యాహ్లాదకత్వదర్శనీయత్వాది ప్రసిద్ధిః. తత్సన్నిధానే తు విచ్ఛాయత్వమహృద్యత్వం చ భవేదితి ధ్వన్యతే. యద్వా— హిమాంశోరపి రాత్రిమాత్రదర్శనీయస్యాపీతి యావత్. అనేనాపి శకుంతలాయాః దివారాత్రదర్శనీయత్వం వ్యజ్యతే. న చేత్సరసిజచంద్రయోశ్శకుంతలాం ప్రతి కేనాకారేణాపకర్షవత్త్వమితి సహృదయచిత్తావర్జనం ఘటిత న భవతి. తాదృశహిమాంశోరపి. మలినమదర్శనీయం లక్ష్మ లక్ష్మీం తనోతి దర్శనీయశోభాం కరోతి. వస్తు

నస్స్వభావికరమణీయతయా మలినరూపస్యసంసర్గేణ విచ్ఛాయతాం న కరోతీతి యావత్. ఇయం పరిదృశ్యమానా దివారాత్రదర్శనీయేత్యర్థః. తన్వ్యపి కృశాంగ్యపి యువత్యపీతి యావత్. అనేన తన్వీశబ్దేన లోకోత్తరభూషణవస్త్రాదిధారణార్హతా ధ్వన్యతే. తాదృశ్యపీతి యావత్. వల్కలేన పరిధానాయోగ్యతరుత్వచా అధిక మనోజ్ఞా పూర్వాపేక్షయాతిమాత్రదర్శనీయా. అధికమనోజ్ఞేత్యనేన సరసిజాచ్చంద్రాచ్చ శకుంతలాయాః సౌందర్యాధిక్యం. శైవలాన్మలినాచ్చ వల్కలస్యాపకృష్టతరత్వం ధ్వన్యతే. యావద్వస్తుసౌందర్యప్రాబల్యం తావత్తతో నికృష్టతరపదార్థసంసర్గేణ దర్శనీయస్య ప్రస్తుతత్వాత్. అతఏవ వాధికమనోజ్ఞేతి ప్రయుక్తమిత్యవగంతవ్యమ్ న హి సరసిజం శైవలేనాధికరమ్యం హిమాంశోర్మలినమతిలక్ష్మీం తనోతీతి ప్రయుక్తం. ఏతదేవార్థాంతరన్యాసేనాహ—కిమివహీత్యాదినా. మధురాణాం సుందరాణామాకృతీనామాకృతిమతాం కిం యత్కించిన్నిందితం వస్తు. "కిం వితర్కే పరిప్రశ్నే క్షేపే నిందాపరాధయో" రితి విశ్వః. హిశబ్దస్త్వేవార్థకః. నిందితస్త్వేవేత్యర్థః. "హి హేతావవధారణ" ఇత్యమరః. మండనం న అలంకరణం న భవతి. ఇవ ప్రశ్నే. అసుందరాణాం కిమపి మండనం న భవతి. సుందరాణాం నిందితం చ మండనం భవతీత్యర్థః. అన్యే త్వేవమపి యోజయంతి. సరసిజం శైవలేనానువిద్ధం రమ్యం అపీతి ప్రశ్నే. శైవలసంసర్గేణ రమ్యం న భవతి. కింతు స్వోచితరాజహంసాదిమండలపరివృతమేవ సరసిజం రమ్యం భవతీతి యావత్. ఏవం భూమిష్ఠదృష్టాంతముక్త్వా కాశస్థం దృష్టాంతమాహ—హిమాంశోరితి. హిమాంశోర్మలినం లక్ష్మ లక్ష్మీం తనోత్యపి. అపి ప్రశ్నే లక్ష్మీం న తనోతి కింతు చంద్రః కళంకీత్యపలక్ష్మీమేవ విస్తారయతీత్యర్థః "గర్హాసముచ్చయప్రశ్నశంకాసంభావనాస్వపి" ఇత్యమరః. ఇయం తన్వీ వల్కలేనాధికమనోజ్ఞా అపి అపీతి ప్రశ్నే. వల్కలేనాధికమనోజ్ఞాన భవతి, కింతు స్వోచితక్షౌమాదివస్త్రైరేవాధికమనోజ్ఞేత్యర్థః. ఏతదేవ సంభావయతి—కిమివేత్యాదినా. మధురాణామాకృతీనాం మండనమలంకరణం కిం న హి. గర్హితం వస్తు మండనం నభవతి. ఇవ సంభావనాయాం. రమ్యాణాం సుందరవస్త్వేవ మండనం భవతీత్యర్థః. అపరే త్వేవమపి యోజయంతి. సరసిజం శైవలేనానువిద్ధమపి రమ్యం. శైవలసంసర్గాభావే తస్య దర్శనీయతాయాం కిం వదామ ఇతి భావః. హిమాంశోర్మలినం లక్ష్మాపి లక్ష్మీం తనోతి. నిర్మలినత్వే సతి తస్య కాంతిమత్తాయాం కిం బ్రూమ ఇతి భావః. ఇయం తన్వీ వల్కలేనాప్యధికమనోజ్ఞా. వల్కలాభావే తస్యాస్సౌందర్యవిషయే కిం వక్తవ్యమితి భావః. తథాహి. మధురాణామాకృతీనాం కిమివ కిమపి మండనం న శోభాకరం న భవతి. కింతు తత్సౌందర్యనిరోధకమితి యావత్. అసుందరాణామేవ మండనం

శకున్తలా—(అగ్రతోఽవలోక్య) (౧) [1]ఏసో వాదేరిదపల్లవంగులీహిం తువరేది విఅ మం కేసరరుక్ఖఓ. జావ ణం సంభావేమి.

(ఇతి పరిక్రామతి).

ప్రియంవదా—(౨) [2]హలా సఉన్దలే! ఎత్థ ఎవ్వ దావ ముహుత్తం చిట్ఠ. జావ తుఏ ఉవగదాఏ లదాసణాహో విఅ అఅం కేసర రుక్ఖ పడిహాఇ.

శకుంతలా—(3) [3]అదో ఖు తుమం పిఅంవదా.

---

1 ఏషవాతేరితపల్లవాంగుళీభిస్త్వరయతీవ మాం కేసరవృక్షకః. యావదేనం సంభావయామి.

2 సఖి శకున్తలే! అత్రైవ తావన్ముహూర్తం తిష్ఠ. యావత్త్వయా ఉపగతయా లతాసనాథ ఇవ అయం కేసరవృక్షకః ప్రతిభాతి.

3 అతః ఖలు త్వం ప్రియంవదా.

కర్తవ్యమితిభావః.అత్రశ్లోకే ప్రసిద్ధిర్నామాలంకారః. తదుక్తమ్—"ప్రసిద్ధిర్లోకవిఖ్యాతైర్వాక్యైరర్థప్రసాధన" మితి. అత్రశైవలాద్యనురోధేఽపి రమణీయతయా ప్రసిద్ధానాం సరసిజాదీనాం కథనేన శకుంతలామనోజ్ఞత్వకథనం ప్రసిద్ధిః. అత్ర చాశ్రమధర్మకరణస్యోపరి వల్కలేనాప్యధికమనోజ్ఞత్వకథనేన మాధుర్యం నామ స్త్రీణాం స్వాభావికాలంకారఉక్తః,తదుక్తమ్—"సర్వావస్థాసు చేష్టానాం మాధుర్యం మృదుకారితా" ఇతి.స్త్రీణాంస్వాభావికాలంకారా నిరూప్యంతే—"భావో హావశ్చ హేలా చ శోభా కాంతిస్సదీప్తికా, ప్రాగల్భ్యం ధైర్యమౌదార్యం మాధుర్యం దశ సాత్త్వికాః, లీలా విలాసో విచ్ఛిత్తిర్విభ్రమః కిలికించితం.మోట్టాయితం కుట్టమితం బిబ్బోకో లళితం తథా, విహృతం చేతి విజ్ఞేయాశ్శారీరా దశ యోషితామ్, ఏవంస్త్రీణామలంకారాస్స్వభావాద్వింశతిః స్మృతాః. తే చతుర్ధా చిత్తగాత్రవాగ్బుద్ధ్యారంభసంభవాః. ఏతే ఉత్తరత్రయథాసంభవం లక్షణోదాహరణాభ్యాం ప్రదర్శ్యంతే.

౧. ఏసో ఇత్యాది. వృక్షక ఇతి బాలార్థే కప్రత్యయః. యావత్సంభావయామి సంభావయిష్యామి. జలేనేతి శేషః.

౨. హలేత్యాది. అత్రైవేతి వృక్షకనికట ఏవేత్యర్థః. తావచ్ఛబ్దో మానార్థకః. "యావత్తావచ్చ సాకల్యేఽవధౌ మానేఽవధారణ" ఇత్యమరః. తిష్ఠేతి ప్రార్థనాయాం లోట్.

3. అదో ఇత్యాది. అనేన నిరుక్తాలంకార ఉక్తః. అత్ర ప్రియంవదాః ప్రియభాషణమిదం నామధేయమిత్యుక్తిర్నిరుక్తిః.నపునరిత్యాది. ప్రియమపి ఇష్టమపి, తథ్యం సత్యం. హాహాపునరాక్షేపప్రశ్నే. హితమపి సత్యమేవాహేత్యర్థః. తదేవోపపాదయతి—అస్యా ఇత్యాదినా. ఖలుశబ్దో హేత్వర్థః. యతో హేతోః.

రాజా—న పునః ప్రియంవదా. ప్రియమపి తథ్యమాహ. అస్యాః ఖలు,
అధరః కిసలయరాగః కోమలవిటపానుకారిణౌ బాహూ,
కుసుమమివ లోభనీయం యౌవనమంగేషు సన్నద్ధమ్. ౨౦

౨౦. అధరః కిసలయరాగః కిసలయస్య రాగ ఇవ రాగో లోహితం యస్య స తథోక్తః. "రాగోఽనురక్తిమాత్సర్యే క్లేశాదౌ లోహితాదిషు" ఇతి శాశ్వతః. యద్వా కిసలయరాగః కిసలయానాం రక్తిమా అధరః నికృష్టః. అస్యా అధరసన్నిధానే కిసలయానాం విచ్ఛాయత్వేనాదర్శనీయతా భవేదితి యావత్. తేన బాల్యపరిత్యాగో వ్యజ్యతే. శైశవపరిత్యాగ ఏవ వైదగ్ధ్యవచనచేష్టాదేరౌచిత్యాత్. కోమళవిటపానుకారిణౌ మృదువిటపానుకారిణౌ. అనేనాకృతేర్విభక్తావయవత్వం వ్యజ్యతే. తేనాంసయోర్మాంసలత్వం వ్యంగ్యం. అంగేషు సర్వావయవేషు సన్నద్ధం. సజ్జం యౌవనం, వికాసోన్ముఖం కుసుమమివ లోభనీయం స్పృహణీయం. అత్రాధరః కిసలయరాగ ఇత్యనేనాధరస్య చుంబనయోగ్యత్వం వ్యజ్యతే. తేన ప్రసరద్రూపత్వం చ ప్రతీయతే. ప్రసరద్రూపతావిశేష ఏవ హి కామిచిత్తానాం సుఖాద్యనుభవః. కోమలవిటపానుకారిణావిత్యనేన బాహ్వోరుచితపురుషాలింగనక్షమత్వం ధ్వన్యతే. అంగేషు సన్నద్ధమిత్యనేన వపుషో వివిధసురతక్రియాక్షమత్వం చ సూచ్యతే. అంగేష్వితి బహువచనేన సర్వావయవానాం సంపూర్ణమన్మథత్వేన నఖక్షతాదికరణయోగ్యత్వం చ ధ్వన్యతే. అధరః కిసలయరాగ ఇతి. కిసలయస్యేవ రాగో యస్యేతి క్రోతీసమాసగా లుప్తోపమా. కోమలవిటపానుకారిణౌ బాహూ ఇత్యసంపూర్ణోపమా. కుసుమమివ లోభనీయమితీవేన సమాసేన సమాసగా చ భవతి. కిసలయరాగ ఇత్యత్ర కిసలయవద్రాగ ఇతి విగ్రహే తద్ధితగా చ భవతి. అనేన శకుంతళాయా ద్వితీయయౌవనావస్థోక్తా. ప్రథమావస్థా వా. తదుక్తమ్. "సర్వాసామపినారీణాం యౌవనం స్యాచ్చతుర్విధం, ప్రతియౌవనమేతాసాం చేష్టితాని పృథక్పృథక్, ఈషచ్చపలనేత్రాంతం స్మరస్మేరముఖాంబుజం, సగర్వజర్ఝరం గండమసమగ్రారుణాధరం, లావణ్యోద్భేదరమ్యాంగం విలసద్భావసౌరభం, ఉన్మీలితాంకురకుచమస్ఫుటాంగకరాంఘ్రికం, ప్రథమం యౌవనం తత్ర వర్తమానా మృగేక్షణా, ఆపేక్షేత మృదుస్పర్శం సహతేనోద్ధతాం రతిం, సఖీకేళిరతా స్వాంగసంస్కారకలితాంతరా, న కోపహర్షౌ భజతే సపత్నీదర్శనాదిషు, నాతిరజ్యతి కాంతస్య సంగమే కింతు రజ్యతి. అథ ద్వితీయయౌవనమ్—"స్తనౌ పీనౌ తనుర్మధ్యః పాణిపాదస్యరక్తిమా, ఊరూకరికరాకారావంగం వ్యక్తాంగసంధికం, నితంబో విపులో నాభిర్గభీరో జఘనం ఘనం, వ్యక్తా రోమావలిః స్నైగ్ధ్యం లింగదేశ స్థాక్షిమార్గ. ద్వితీయయౌవనే తేనకలితా వామలోచనా,

అనసూయా—(౧) [1]హళా సఉందళే ఇఅం సఅంవరవహూబాళసహా ఆరస్స తుఏ కిదణామహేఆ వణజోసిణి త్తి ణోమాళిఆ ఖు ణం విసుమరిదాసి?

శకున్తలా—(౨) [2]తహా జఇ అత్తాణం వి విసుమరిస్సం.

(లతాముపేత్యావలోక్య) [3]హళా రమణిజ్జే కాళె ఏదస్స లదాపాఅవమిహుణస్స వఇఅరో సంవుత్తో జం ణవకుసుమజోవ్వణా వణజోసిణీ బద్ధపల్లవదాఏ ఉవహోఅక్ఖమో ఎసో బాళసహా ఆరో.

(ఇతి పశ్యన్తీ తిష్ఠతి.)

1. సఖి శకున్తలే, ఇయం స్వయంవరవధూర్బాలసహకారస్య త్వయా కృతనామధేయా వనజ్యోత్స్నేతి నవమాలికా ఖలు. ఏనాం విస్మృతాసి?

2. తథా యది, ఆత్మానమపి విస్మరిష్యామి.

3. సఖి రమణీయే కాలే ఏతస్య లతాపాదపమిథునస్య వ్యతికరః సంవృత్తః, యన్నవకుసుమయౌవనావనజ్యోత్స్నా. బద్ధపల్లవతయోపభోగక్షమ ఏషబాలసహకారః.

సఖీషు స్వాశయజ్ఞాసు స్నిగ్ధా ప్రాయేణ మానినీ, న ప్రసీదత్యనునయే సపత్నీష్వభ్యసూయినీ, నాపరాధాన్విషహతే ప్రణయేర్ష్యాకషాయితా, అతికేళిష్వనిభృతా చేష్టితే గర్వితా రహః'' అథ తృతీయయౌవనమ్—''అస్నిగ్ధతా నయనయోర్గండే జఘనకేఽపి చ, సవ్యాజకోపమధురా యాధత్తే మ్లానకాంతితాం. విచ్ఛాయతా ఖరస్పర్శోఽప్యంగానాం శ్లథతా మనాక్, అధరే మసృణో రాగ స్తృతీయే యౌవనే భవేత్. తత్ర స్త్రీణామియం చేష్టా రతితంత్రవిదగ్ధతా, వల్లభస్యాపరిత్యాగ స్తదాకర్షణకౌశలం, అనాదరోఽపరాధేషు సపత్నీష్వప్యమత్సరః'' అథ చతుర్థయౌవనమ్—''జర్ఝరత్వం స్తనశ్రోణీ గండోరుజఘనాదిషు, నిర్మాంసతా చ భవతి చతుర్థే యౌవనే స్త్రియాం. తత్ర చేష్టారతివిధావనుత్సాహోఽసమర్థతా. నాటకేషు ప్రథమద్వితీయయౌవనమేవ వర్ణ్యతే. తృతీయచతుర్థయౌవనం తు ప్రహసనేషు వర్ణ్యతే. ఏతన్మదీయే రసికానందాఖ్యే ప్రహసనే ద్రష్టవ్యమ్.

౧. హళేత్యాది. బాలసహకారస్య బాలచూతవృక్షస్య. ''ఆమ్రశ్చూతో రసాలోఽసౌ సహకారోఽతిసౌరభః'' ఇత్యమరః.

౨. తహేత్యాది. అత్ర నవకుసుమశబ్దేన ప్రథమరజస్వలాత్వం వివక్షితం. యథా కామినీనామాద్యరజస్వలాత్వే యౌవనారంభః. తథా మాధవీలతాయా అపీత్యర్థః. బద్ధపల్లవతయేత్యత్ర పల్లవశబ్దేన కిసలయపర్యాయేణ రాగవత్తా లక్ష్యతే.

ప్రియంవదా—(సస్మితం) [1]హళా అణసూయే, అవి జానాసి కిణ్ణిమిత్తం సఉందళా వణజోసిణిం అతిమెత్తం పెక్ఖదిః
అనసూయా— [2](౧)ణ ఖు విభావేమి. కహేహి.
ప్రియంవదా—(౨) [3]జహ వణజోసిణీ అణురూవేణ పాఅవేణ సంగదా ఎవ్వం ణామ అహం వి అత్తణో అణురూపం వరం ళహేయత్తి.
శకున్తలా—(సాసూయమ్) (3) [4]ఏసో ణూణం తుహ అత్తగదో మణోరహో. (ఇతి కలశమావర్జయతి)
రాజా—(ఆత్మగతం) (౪) దుర్లభః ఖల్వేష మనోరథః.

---

1. సఖిఅనసూయే! అపి జానాసి కింనిమిత్తం శకున్తలా వనజ్యోత్స్నీమతిమాత్రంపశ్యతి?

2. న ఖలు విభావయామి కథయ.

3. యథా వనజ్యోత్స్నీ అనురూపేణ పాదపేన సంగతా ఏవంనామాహమప్యాత్మనోఽనురూపం వరం లభేయమితి.

4. ఏష నూనం తవాత్మగతో మనోరథః.

రూఢరాగపత్త్రయేతి యావత్. "పల్లవః కిసలయేషిద్గ" ఇతివిశ్వః. బద్ధపల్లవతయా ఉపభోగక్షమః ఉపభోగస్య క్షమః శక్తః.

౧. ణఖు విభావేమీతి. ఖలు శబ్దో జిజ్ఞాసార్థకః,

౨. జహ ఇత్యాది. అనురూపం సదృశం వరం లభేయమిత్యతిమాత్రం పశ్యతీతి సంబంధః. "వరో జామాతృషిద్గయోః. శ్రేష్ఠేఽన్యవదితి" విశ్వః. హళా రమణిజ్జే కాళే ఇత్యాదినా ఏతదంతేన లేశాలంకారో వ్యజ్యతే. తదుక్తం—"యద్వాక్యం వాక్యకుశలైరుపాయేనాభిధీయతే. సదృశార్థాభినిష్పత్త్యా స లేశ" ఇతి కీర్తితః. అత్ర ప్రౌఢేన కవినా శకుంతలాయా స్సదృశవరాభిలాషోఽస్తీతి దుష్యంతం ప్రత్యుపాయేన ద్యోతితమితి లేశః.

3. ఏసో ఇత్యాది. ఆత్మశబ్దేన బుద్ధిరుచ్యతే. బుద్ధిగత ఇత్యర్థః. "ఆత్మా జీవే వృతౌ బుద్ధౌ పరమాత్మని" ఇతి విశ్వః.

౪. ఏష ఇతి. ఆత్మగతమిత్యనేన సర్వాశ్రావ్యముక్తమిత్యవగంతవ్యం. యస్సదృశవరాభిలాషస్సఏష ఇత్యర్థః.

(౧) అపి నామ కులపతేరియమసవర్ణక్షేత్రసంభవా స్యాత్ ?
అథవా కృతం సన్దేహేన.

అసంశయం క్షత్రపరిగ్రహక్షమా
యదార్యమస్యామభిలాషి మే మనః,
సతాం హి సన్దేహపదేషు వస్తుషు
ప్రమాణమన్తఃకరణప్రవృత్తయః. ౨౧

---

౧. అపి నామేత్యాది. అపిశబ్దో జిజ్ఞాసాప్రశ్నార్థకః నామశబ్దో వాక్యాలంకారే. యద్వా—అపినామేతి సంభావనాయాం. కులపతేర్గోత్రప్రవర్తకస్య. ఋషేరితి శేషః అసవర్ణక్షేత్రసంభవా అసమానజాతీయభార్యాసంభవా. క్షేత్రమితి భార్యానామ. "క్షేత్రం పురే గృహే దేహే కేదారే యోనిభార్యయోః" రితి వైజయంతీ. యద్వా—అపినామేతి వితర్కే. ఏవం సందిహ్య నిశ్చాయకప్రమాణైర్నిశ్చినోతి. అథవేత్యాదినా. అథవేతి పక్షాంతరే. కృతమలం. సందేహేన సంశయేన. నిశ్చాయకప్రమాణస్య విద్యమానత్వాత్సందేహో న కర్తవ్య ఇత్యర్థః.

౨౧. తదేవాహ—అసంశయమిత్యాదినా. అత్రాసంశయపదేన చాక్షుషమానససందేహద్వయం నిరస్యతే. తేన చ కర్తవ్యాధ్యవసాయ ఉచ్యతే. అనేనోపాదేయతా ధ్వన్యతే. క్షత్రపరిగ్రహక్షమా పరిగృహ్యత ఇతి పరిగ్రహః కళత్రం. తథాచ వక్ష్యతి—తృతీయే௨ంకే "పరిగ్రహబహుత్వే௨పీ" త్యాదినా. క్షత్రస్య క్షత్రజాతేః. బ్రహ్మాదిశబ్దవజ్జాతిపరత్వం. క్షత్రపదం నపుంసకం. తథాత్రికాండశేషే— "మూర్ధావసిక్తమూర్ధాభిషిక్తౌ క్షత్రం నపుంసక" మితి. తథా నైషధే௨పి—"క్షత్రాద్యథా௨భజ్యత స ద్విజేంద్ర" ఇతి. క్షత్రజాతీయపరిగ్రహక్షమా శక్తా, కళత్రత్వయోగ్యేత్యర్థః. అథవా పరిగ్రహణం పరిగ్రహః. కళత్రత్వేన స్వీకార ఇత్యర్థః. పరిగ్రహక్షమత్వే హేతుమాహ—ఆర్యం మే మనో௨స్యామభిలాషి. యద్యస్మాత్. మే క్షత్రస్య మమేత్యర్థః. ఆర్యం నిర్దోషం. అత్రార్యశబ్దేన శాస్త్రార్థానుష్ఠాననియతిర్మనస ఉచ్యతే. "యమార్యాః క్రియమాణం ప్రశంసంతి స ధర్మ" ఇత్యాపస్తంబోక్తేః. తత్సంబంధి మనో௨ప్యార్యమిత్యుచ్యతే. అత్ర మనసః ఆర్యత్వవిశేషణేన మనసా స్వైరసికతయా న కదాప్యకార్యే ప్రవర్తత ఇతి ద్యోత్యతే. తదేవార్థాంతరన్యాసేనోపపాదయతి—సతాం హీత్యాదినా. సతామాప్తానాం సందేహపదేషు కర్తవ్యాకర్తవ్యాభ్యాం సంశయస్థానేషు. "పదం వ్యవసితత్రాణస్థానలక్ష్మాంఘ్రివస్తుషు" ఇత్యమరః. వస్తుషు పదార్థేషు ప్రమాణం ప్రమేయనిశ్చాయకం. అన్తఃకరణస్య అన్తరిన్ద్రియస్య. "కరణం సాధకత

(౧) తథాపి తత్త్వత ఏనాముపలప్స్యే.

శకున్తలా—(ససంభ్రమం) (౨) [1]హళా సలిళసేఅణసంభంతో ణో మాళిఅం ఉజ్ఝిఅ వఅణం మే మహుఅరో అహివట్టఇ.

(ఇతి భ్రమరబాధాం రూపయతి.)

---

1. సఖి! సలిలసేచనసంభ్రాన్తో నవమాలికాముజ్ఝిత్వా వదనం మే మధుకరోఽభివర్తతే.

మత్శ్రోత్రగాత్రేంద్రియే ష్వపి" ఇత్యమరః. చిత్తస్య ప్రవృత్తయః ప్రకృష్టావృత్తయః నిరుపాధికాః స్వారసికాశ్చేతి యావత్. ప్రమాణమితి వేదాః ప్రమాణమిత్యాదివజ్జాత్యేకవచనం. నియతలింగం చ. ధర్మనిర్ణయకారణమిత్యర్థః. యదాహ—"సమ్యక్సంకల్పజః కామో ధర్మమూలమిదం స్మృత" మితి. కేచిదాత్మప్రశంసానివారణార్థ మేవమపి యోజయంతి. అస్యామభిలాషి సస్పృహం మే మనః యదా యస్మిన్ కాలే ఆర్యం భవతి తదేయం క్షత్రపరిగ్రహక్షమా స్యాత్. హి యస్మాద్దేతోర్వస్తుషు పదార్థేషు సందేహపదేషు సత్సు అంతఃకరణప్రవృత్తయః ప్రమాణం సతామేవ మాదృశాం నాస్తి. తస్మాదితి పూర్వార్ధేన సంబంధః. అముమర్థమేవాహ—తథాపీత్యాది. యద్వా మహాపురుషస్యాత్మప్రశంసాదోషో న విద్యతే. యథా రామాయణే—"అద్య రామస్య రామత్వం పశ్యంతు హరియూథపాః" ఇత్యాదౌ. యద్వా—ఆత్మగతత్వేనోక్తత్వాన్న దోషః.

౧. తథాపీత్యాది. అంతఃకరణప్రవృత్తిమాత్రేణ నిర్ణయితుమశక్యత్వేఽపి, తత్త్వత ఏవ సాక్షాదేవ. ప్రత్యక్షప్రమాణైరేవేత్యర్థః. ఉపలప్స్యే జ్ఞాస్యామి. జ్ఞాతృత్వే సుకరత్వమాహ—ఏనామిత్యనాదరనిర్దేశేన. ఏషా నాగరికా న భవతి, ఛద్మ క్త్వా సర్వం జ్ఞాతుం శక్యత ఇతి ద్యోత్యతే. పూర్వస్యాం యోజనాయామపి తథాప్యనుమానేన నిశ్చితం యద్యపి తత్త్వత ఏవ ప్రమాణాంతరైరేవ ఉపలప్స్య ఇత్యర్థః. అసంశయమిత్యాదినైతదంతేనారంభో నామ ప్రథమావస్థోక్తా. తదుక్తం దశరూపకే.—"కర్తవ్యాధ్యవసాయస్స్యాదారంభః ఫలసిద్ధయే" ఇతి. అత్రాసంశయాదిపదైః కర్తవ్యాధ్యవసాయ ఉచ్యత ఇత్యారంభః. అవస్థాః నిరూప్యంతే, "ప్రారబ్ధస్య తు కార్యస్య పంచావస్థా భవంతి హి, ఆరంభయత్నప్రాప్త్యాశా నియతాప్తిఫలాగమా" ఇతి.

౨. హళేత్యాది. నవమాలికాభ్యో వదనస్యాధికసౌరభత్వాద్వదనమనుసరతీతి భావః. అనేన వదనస్య సౌరభవత్త్వకథనేన శకుంతళాయాః పద్మినీజాతితా సూచ్యతే. తదుక్తం రతిరహస్యే.— "కమలముకుళమృద్వీ ఫుల్లరాజీవగంధస్సురతపయసి యస్యాః

రాజా—(విలోక్య సస్పృహం)*[సాధు బాధనమపి రమణీయమస్యాః.

యతో యతః షట్చరణోఽభివర్తతే
తతస్తతః ప్రేరితలోలలోచనా,
వివర్తితభ్రూ రియమద్య శిక్షతే
భయాదకామాపి హి దృష్టివిభ్రమం.

(సాసూయమివ)]

చలాపాఙ్గం దృష్టిః స్పృశసి బహుశో వేపథుమతీం
రహస్యాఖ్యాయీవ స్వనసి మృదు కర్ణాన్తికచరః,
కరం వ్యాధున్వత్యాః పిబసి రతిసర్వస్వమధరం
వయం తత్త్వాన్వేషాన్మధుకర హతాస్త్వం ఖలు కృతీ. ౨౨

సౌరభం దివ్యమంగే, చకితమృగదృగాభే ప్రాంతరక్తే చ నేత్రే స్తనయుగళమనర్ఘం శ్రీఫలశ్రీవిడంబి. తిలకుసుమసమానాం బిభ్రతీ నాసికాం చ ద్విజగురుసురపూజా శ్రద్దధానా సదైవ, కువలయదళకాంతిః కాపి చాంపేయగంధీ వికచకమలకోశాకారకామాతపత్రా. వ్రజతి మృదు సలీలం రాజహంసీవ తన్వీ త్రివళిలలితమధ్యా హంసవాణీ సువేషా, మృదు శుచి లఘు భుఙ్క్తే మానినీ గాఢలజ్జా ధవళకుసుమవాసా వల్లభా పద్మినీ స్యా"దితి. రూపయతీత్యాది. రూపయతి అభినయతి.

౨౨. చలేతి. ఖలు యతో హేతోశ్చలాపాంగం దృష్టం చలావపాంగౌ యస్మిన్ కర్మణి తత్తథోక్తం. దృష్టస్సన్. వేపథుమతీం కంపవతీం బహుశః వారం వారం స్పృశసి. రహసి భవం రహస్యం, తదాఖ్యాయీవ వదన్నివేత్యుత్ప్రేక్షా. కర్ణాంతికచరస్సన్ మృదు లలితం. నాయకపక్షే సానునయమిత్యపి చ. యథా భవతి తథా. స్వనసి శబ్దాయసే. గుప్తం భాషస ఇత్యపి చ. రతిసర్వస్వం రతేస్సురతస్య సర్వస్వం నిఖిలమూలధనం సారాంశ ఇతియావత్. "రతిః స్మరప్రియాయాం చ రాగే చ సురతేఽపి చ"ఇతి విశ్వః. పిబసి పానం కరోషి. నిశ్శంకం చుంబసీతి భావః. వర్తమానవ్యపదేశేనాద్యాపి చుంబసీత్యనాయాసేన తస్య భాగ్యాతిశయః. వయమితి బహువచనేన నాగరికా ఇతి ద్యోత్యతే. తాదృశా అపీతి యావత్. యద్వా—అహమేక ఏవ న భవామి; మత్సదృశా అనేకే ఇతి ద్యోత్యతే. హతాః వంచితాః. తత్ర హేతుమాహ—తత్త్వాన్వేషాత్ జాతినిశ్చయం పరామృశ్య. ల్యబ్లోపే పంచమీ. మధుకర ఇత్యనేన తిర్యగ్జంతుత్వం వివక్షితం. కృతీ ధన్యః. భాగ్యం తు మనుష్యాణామేవేతి నియమో నాస్తీతి భావః. అనేన నాయకేన ముగ్ధనాయికానవసంగమే కుక్కుట

* (అయం కుండలీకృతభాగః ప్రక్షిప్త ఇతో న వ్యాఖ్యాతః.)

వృత్త్యా బలాద్గృహీతోఽపభ్రష్టముచితేతి ద్యోత్యతే. అతఏతన్న కృతమితి నిర్వేదః. కిఞ్చాత్ర భ్రమరవృత్తాన్తకథనేన తత్త్వాన్వేషాద్వయం హతా ఇత్యనేన ప్రథమం వస్తుసౌన్దర్యబలాన్మదనకాతర్యాసహిష్ణుర్బలాచ్ఛకున్తలాం గ్రహీష్యామీతి విచారితవాన్. తతో జాతినిశ్చయాభావాత్స్వవినయాదిసౌశీల్యగుణేన స్వచిత్తం నిగృహ్య తూష్ణీం స్థిత ఇతి భావః. అత్ర భ్రమరవిశేషణసామ్యాదప్రస్తుతనాయకప్రతీతేస్సమాసోక్త్యలంకారః. తదుక్తం.— "విశేషణానాం తౌల్యేన యత్ర ప్రస్తుతవర్తినాం, అప్రస్తుతస్య గమ్యత్వే సా సమాసోక్తిరిష్యత" ఇతి. ఉత్ప్రేక్షా సమాసోక్త్యోస్సంసృష్టిః. తదుక్తం.— "అలంకృతీనాం బహ్వీనాం ద్వయోర్వాపి సమాశ్రయః, ఏకత్ర నిరపేక్షాణాం మిథస్సంసృష్టిరుచ్యత" ఇతి. సంసృష్టిసంకరస్వరూపముచ్యతే.— సర్వాలంకారాణాం సంశ్లేషసముత్థాపితోఽలంకారో ద్వివిధః. తత్ర సంశ్లేషస్సంయోగన్యాయేన సమవాయన్యాయేన చ ద్విధా. సంయోగో యత్ర భేదస్యోత్కటతయా స్థితిః, సమవాయో యత్ర తస్యైవానుత్కటత్వేన వర్తమానత్వం. తత్రోత్కటత్వేన స్థితౌ తిలతణ్డులన్యాయః. ఇతరత్ర క్షీరనీరసాదృశ్యం. ఏతేషాం మిశ్రత్వే తిలతణ్డులయోరివోత్కటవిభేదత్వే శబ్దార్థోభయసంసృష్టిస్త్రివిధేతి పూర్వాచార్యైరుక్తా. అలంకారాణాం యథాసంభవం యది క్వచిద్యుగపద్ఘటనా స్యాత్, తదా తే కిమపృథక్త్వ ఏవ పర్యవసితా ఉతాలంకారాన్తరమేవ కిఞ్చిదితి విచార్యతే. తత్ర యథా బాహ్యాలంకారాణాం సౌవర్ణమణిప్రభృతీనాం పృథక్చారుతాహేతుత్వేపి సంఘటనాకృతంచారుత్వాన్తరం జాయతే, తద్వత్ప్రస్తుతాలంకారాణామపి సంయోజనే చారుతాన్తరముపలభ్యతే. నాలంకారాన్తరప్రాదుర్భావోఽపృథక్త్వపర్యవసానమితి నిర్ణయః. అలంకారాన్తరత్వే చ సంయోగన్యాయేన స్ఫుటావగమో భేదః. సమవాయన్యాయేనాస్ఫుటావగమ ఇతి ద్వైవిధ్యం. పూర్వత్ర సంసృష్టిరుత్తరత్ర సంకరః. అత ఏవ తిలతణ్డులన్యాయక్షీరనీరన్యాయౌ తయోర్యథార్థతామవగమయతః. తత్ర తిలతణ్డులన్యాయేన సంసృష్టిస్త్రిధా. శబ్దాలంకారగతత్వేనార్థాలంకారగతత్వేన చోభయాలంకారగతత్వేన చ. ఏవముత్కటభేదమిశ్రత్వే సంసృష్టిస్త్రిధా. అనుత్కటభేదే సంకరః. తచ్చ మిశ్రత్వమంగాంగిభావేన, సంశయేనైకవాచకానుప్రవేశేన చ త్రిధాఽభవత్సంకరః. అనుగ్రాహ్యానుగ్రాహకతయా వ్యవసితత్వాత్త్రిప్రకారతయైవ సంకరః. అంగమనుగ్రాహకమంగ్యనుగ్రాహ్యం, ప్రకారాన్తరేణ తు న శక్యో వక్తుమానన్త్యాత్తత్ప్రభేదభేదానామితి ప్రతిపాదితాశ్శబ్దార్థోభయగతత్వేన త్రైవిధ్యగతా అలంకారాః. కుతః పునరేష ప్రతినియమః? యదేషాం తుల్యత్వేఽపి కావ్యశోభాతిశయహేతుత్వే కశ్చిదలంకారశ్శబ్దస్య, కశ్చిదర్థస్య, కశ్చిదుభయస్యేతి వ్యవస్థా తత్ర యథా—

శకున్తలా—(౧) [1]హళా! పరిత్తాఅహ ఇమిణా దువ్విణీదేణ మహు అరేణ అహిహూఆఅమాణం మం.

అనసూయాప్రియంవదే (ఉభే)—(సస్మితం) [2]కా వఅం పరిత్తాదుం! దుస్సందం అక్కందం. రాఅరక్ఖిఆఇ తవోవణాఇ ణామ.

రాజా.—(స్వగతం) అవసరోఽయమాత్మానం దర్శయితుమ్. కః కోఽత్రభోః (ఇత్యర్ధోక్తే విచార్య) (౨) రాజభావస్త్వభిజ్ఞాతో భవేత్. భవతు. ఏవమభిధాస్యే.

శకున్తలా—(3) [3]ణ ఏసో దుట్ఠో విరమది. తా అణ్ణదో గమిస్సం. (పదాన్తరే స్థిత్వా, సదృష్టిక్షేపం) కహం ఇదోవి మం అణుసరది?

రాజా—(సత్వరముపశ్రుత్య)

కః పౌరవే వసుమతీం శాసతి శాసితరి దుర్వినీతానాం,

1. సఖ్యౌ,పరిత్రాయేథామనేన దుర్వినీతేన మధురకరేణాభిభూయమానాంమామ్.
2. కే ఆవాం పరిత్రాతుమ్? దుష్యన్తమాక్రన్ద. రాజరక్షితాని తపోవనాని నామ.
3. నైష దుష్టో విరమతి. తస్మాదన్యతో గమిష్యామి. కథమితోఽపిమామనుసరతి?

కావ్యే దోషగుణాలంకారాణాం శబ్దార్థోభయగతత్వేన వ్యవస్థాయామన్వయవ్యతిరేకావేవ ప్రభవతః. సంకరనిమిత్తాంతరస్యాభావాత్. తతశ్చ యోఽలంకారో యదీయా భావాభావావనువిధత్తే, స తదలంకారో వ్యవస్థాప్యత ఇతి సర్వం సమంజసం.

౧. పరిత్తాఅహేత్యాది. తపోవనాని నామ. నామశబ్దః ప్రసిద్ధార్థకః. అర్ధోక్త ఇతి. అర్ధస్య వాక్యైకదేశస్య ఉక్తే కథనే. విచార్య విమృశ్య.

౨. విచారే కారణమాహ. రాజభావస్త్వభిజ్ఞాత ఇతి. భవత్విత్యుపాయస్మరణే. ఏవమభిధాస్యే ఇత్థం వక్ష్యామి. వక్ష్యమాణప్రకారేణ రాజభావం ప్రచ్ఛాద్యాభిధాస్య ఇతి యావత్.

3. ణ ఏసో ఇత్యాది. సదృష్టిక్షేపమితి, దృష్టేర్దర్శనస్య క్షేపేణ ప్రేరణేన సహ వర్తత ఇతి సదృష్టిక్షేపం. క్రియావిశేషణం చైతత్. ప్రకృతిప్రత్యయసముదాయస్య ప్రకృత్యర్థభాగముఖేన భేదకం క్రియావిశేషణం. కథమితి జ్ఞాతవ్యహేతు జిజ్ఞాసాయాం.

౨3. కః పౌరవ ఇత్యాది. పౌరవే పురువంశోద్భవే దుష్యంతే. అత్ర పౌరవ ఇత్యనేన మహాకులీనత్వం సర్వలోకప్రసిద్ధత్వం మద్వితీయత్వం చ జ్ఞాప్యతే, తాదృశ

అయమాచరత్యవినయం ముగ్ధాసు తపస్వికన్యాసు. ౨౩

స్తవ కర్ణపథం నాగతః కిమితి భావః. సతు ప్రసిద్ధోభవతు. మమ కిమిత్యత ఆహ—వసు
మతీం శాసతీతి, అత్ర వసుమతీమిత్యసంకోచనిరుపపదేన సార్వభౌమత్వం వ్యజ్యతే. త
ద్రాజ్యవాసితయా తవాపి తదాజ్ఞా పరిపాలనీయేతి భావః. తర్హి యః కశ్చిత్కులక్రమా
గతం రాజ్యం పరిపాలయతి, తస్య దుష్టశిక్షాకరణసామర్థ్యం నాస్తి. కథమవినయాద్య
నాచారరూపతదాజ్ఞాపరిపాలనమిత్యత ఆహ—శాసితరీతి. నియామక ఇత్యర్థః. అనేన
శౌర్యాదిగుణాస్సూచ్యంతే. నతు వైతాళిక సంకేతితారోపితకృత్రిమశౌర్యాదిగుణా ఇతి
భావః. తర్హ్యవక ర్తృషు కో వా ప్రాతికూల్యం నాచరేదిత్యత ఆహ—తపస్వికన్యా
స్వితి. అనేన రాగాభావాదరణ్యవాసిత్వాచ్చ కస్యాప్యుపద్రవకరణాభావస్సూచ్య
తే. తర్హి ప్రౌఢాశ్చేత్పుత్రవాత్సల్యాదిరాగాదికమస్తీత్యత ఆహ—కన్యాస్వితి.
అప్రగల్భాస్వితి యావత్. తర్హి కన్యకాత్వేఽపి దుష్టజనసహవాసవశాత్కించి
త్కైతవం కుర్వంతీత్యత ఆహ—ముగ్ధాస్వితి. తాదృశనాగరికసహవాసాభావాచ్ఛాఠ్యా
నభిజ్ఞాస్వితి యావత్. అవినయం పరకన్యకాయా బలాదాహరణరూపాసన్మార్గం
ఆచరతీతి వర్తమానప్రయోగేణాద్యాపి మమ పురత ఆచరతీతి మధుకరనిశ్శంకధార్ష్ట్య
జనితాశ్చర్యం ద్యోత్యతే. క ఇత్యాక్షేపే. అయమిత్యనేన తిర్యగ్జంతోః పరస్త్రీ
గ్రహణే దోషాభావాదన్యాయస్త్వాచరితః. అస్మద్రాజ్యే మనుష్యః కోఽప్యేవమవినయ
మాచరితుం న శక్నోతీతి భావః. అత్ర రాజ్ఞా మధుకరనివారణకథనవ్యాజేనానునయే
నైవ కన్యా వశీకర్తవ్యా; న తు బలాదితి జ్ఞాప్యతే. నాయికా త్రివిధా ముగ్ధా, మధ్యా,
ప్రగల్భేతి. తత్ర. "ముగ్ధా నవవయఃకామవికారేష్వ్యాకపాయితా." "ముగ్ధం సౌమ్యే
నవే మూఢ" ఇతి యాదవః. అత్రశ్లోకే ప్రసిద్ధిర్నామాలంకార ఉక్తః. యదాహ—
"వాక్యైస్సాతిశయైరుక్తా వాక్యార్థస్య ప్రసాధకైః, లోకప్రసిద్ధిబహులా ప్రసిద్ధి
రితి కీర్తితా" ఇతి. అత్ర దుర్వినీతానాం శాసితరి వసుమతీం శాసతీతి రాజ్ఞోఽతిశ
యోక్తిః. దుష్టశిక్షాకారిత్వాదేవ ప్రకృతభ్రమరబాధానివర్తకత్వం, పౌరవ ఇతి లోక
ప్రసిద్ధిః. అత్రపద్యే దండో నామ సంధ్యంతరాంగముక్తమ్. ఉక్తంచ—"దండస్త్వ
వినయాదీనాం దృష్ట్వా శ్రుత్వాఽథ తర్జన"మితి. అత్రావినయశ్రుత్వా దుష్యంతేన కృతం
తర్జనం దండః.సంధ్యంతరాంగాని నిరూప్యంతే.—"ముఖాదిసంధిష్వంగానామశైథిల్యాం
ప్రతీయతే, సంధ్యంతరేషు యోజ్యాని తత్ర తత్రైకవింశతి. సామభేదౌ దానదండౌ

ప్రత్యుత్పన్నమతిర్వధః, మాయా క్రోధ భయం ప్రజ్ఞా గో త్రస్ఖలితసాహసౌ, ఓజస్సం

(౧) (సర్వా రాజానం దృష్ట్వా కించిదివ సంభ్రాన్తాః.)

అనసూయా—— (౨) [1]అజ్జ, ణ కిం వి అచ్చాహిదం. ఇఅం ణో పిఅసహీ మహుఅరేణ ఆఉలీకిఅమాణా కాదరీహూదా.

(ఇతి శకున్తలాం దర్శయతి.)

రాజా——(శకున్తలాభిముఖో భూత్వా) అపి నామ తపో వర్ధతే?

శకున్తలా——(సాధ్వసా దవచనా తిష్ఠతి.)

అనసూయా——[2]దాణిం అదిహివిసేసలాహేణ. సాఅదం అజ్జస్స. హలా సఉందలే! గచ్ఛ ఉడఅం. ఫలమిస్సం అగ్ఘం ఉవహర. ఇదం దావ పాదోదఅం భవిస్సది.

---

1. ఆర్య, న కిమప్యత్యాహితం. ఇయం నౌ ప్రియసఖీ మధుకరేణాకులీక్రియమాణా కాతరీభూతా.

2. ఇదానీమతిథివిశేషలాభేన. స్వాగతమార్యస్య. సఖి శకుంతలే! గచ్ఛోటజమ్. అర్ఘ్యముపహర. ఇదం తావత్పాదోదకం భవిష్యతి.

వరణే భ్రాంతిర్హాత్యం హేత్వవధారణం, లేఖిస్స్వప్నశ్చిత్రమతావితి ఖ్యాతాని నామతః. ఏవం సంధ్యంతరేఽంగాని ప్రభవం త్యేకవింశతిః.''

౧. సర్వా ఇత్యాది. ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే. కించిదీషత్. న త్వత్యర్థమితి యావత్. సంభ్రాంతాః ఆటోపవత్యస్సంవృత్తాః. ''సంభ్రమాటోపసంరంభా'' ఇతి యాదవః. సర్వాస్తద్రూపమోహితదృష్టయో భూత్వాతిథిసత్కారార్ఘ్యపాద్యాది కర్మణీషదేవ వ్యాపృతాః న త్వత్యర్థం. అతఏవోక్తం కించిదివేతి. యద్వా—ఇవశబ్దో భావార్థకః. కించిదపి న సంభ్రాంతా ఇతి యావత్. లోకోత్తరరూపలావణ్యాద్యతిశయమహాపురుషదర్శనేన విస్మయాద్వశా భూత్వా వ్యాపారాంతరే మనఃపూర్వం సర్వాకారేణ ప్రవృత్తిర్నాస్తి. కింతు దృష్టిస్తు రాజవిషయేతి భావః. అతః ప్రయుక్తం కించిదివేతి.

౨. అజ్జేతి. అత్ర మధుకరేణాకులీక్రియమాణేత్యనేన శకుంతలాముఖాదివిషయసౌరభాదిసౌభాగ్యాతిశయప్రఖ్యాపనం వ్యజ్యతే. ఆవయోః ప్రియసఖీత్యనేన చిరసహవాసాచ్ఛకుంతలాహృదయమర్మజ్ఞతాఽనసూయాప్రియంవదయోస్సూచ్యతే. ప్రియసఖీత్వాత్స్వవచనస్యానుల్లంఘనీయత్వం చ శకుంతలాయా జ్ఞాప్యతే. సఖీత్వాద్గోపనీయం హృది స్థితం శకుంతలాయాః కిమపి నాస్తి. అస్యా హృదయమస్త

రాజా—(౧)భవతు. భవతీనాం సూనృతయైవ గిరా కృత మాతిథ్యమ్.

ప్రియంవదా—(౨) [1]తేణ హి ఇమస్సిం పచ్ఛాఅసీఅళాఏ సత్తవణ్ణవేదిఆఏ అజ్జో ఉవవిసిఅ పరిస్సమవిణోదణం కరేదు.

రాజా—(3)నను, యూయమప్యనేన కర్మణా పరిశ్రాన్తాః.

అనసూయా— (౪) [2]హళా సఉందళే, ఉఇదం ణో పజ్జువాసణం అదిహీణం. తా ఎత్థ ఉవవిసమ్హ.

(సర్వే ఉపవిశన్తి)

శకున్తలా—(సవిమర్శం) (ఆత్మగతం) (౫) [3]కిం ణు ఖు ఇమం పేక్ఖిఅ తవోవణవిరోహిణో విఆరస్స గమణిజ్జమ్హి సంవుత్తా.

---

1. తేన హ్యస్యాం ప్రచ్ఛాయశీతలాయాం సప్తపర్ణవేదికాయామార్యఉపవిశ్య పరిశ్రమవినోదనం కరోతు.

2. సఖి శకున్తలే, ఉచితం నః పర్యుపాసనమతిథీనామ్. తస్మాదత్రోపవిశామః.

3. కిం ను ఖల్విమం ప్రేక్ష్య తపోవనవిరోధినో వికారస్య గమనీయాస్మిసంవృత్తా.

దధీనమస్మద్ద్వారా ఏతద్విషయే ప్రవృత్తిః కర్తవ్యేతి రాజానం ప్రతిజ్ఞాప్యతే. అత్యాహితం మహాభీతిః. అపి ప్రశ్నే. దాణిమితి. తపో వర్ధత ఇతి శేషః.

౧. భవత్విత్యాది. సూనృతయా ప్రియసత్యయా. "సూనృతం ప్రియసత్యయోః" ఇత్యమరః.

౨. తేణేత్యాది. కరోత్వితి ప్రార్థనాయాం లోట్. ప్రకృష్టా ఛాయా యత్ర తత్థానం ప్రచ్ఛాయం. "ఛాయా త్వనాతపే కాంతౌ ప్రతిబింబార్కజాయయోః" ఇతి విశ్వః. తేన శీతళా. శీతమస్యాస్తీతి శీతళా *సిధ్మాదీత్యాదినా అలచ్. "సప్తపర్ణో విశాలత్వక్ఛారదో విషమచ్ఛద" ఇత్యమరః. సప్తపర్ణ ఇత్యత్ర వృత్తివిషయే సంఖ్యాశబ్దస్య వీప్సార్థకత్వం మహాభాష్యే ప్రతిపాదితం.

3. నన్విత్యాది. నన్వితి సంబోధనే. అనేన కర్మణా వృక్షసేచనవ్యాపారేణ పరిశ్రాంతాః ఖిన్నాః. యుష్మాభిరపి స్థాతవ్యమిత్యర్థః.

౪. హళేత్యాది. ఉచితం న్యాయ్యం. "అభ్యస్తేఽప్యుచితం న్యాయ్యం" ఇతి యాదవః. సవిమర్శమితి. అననుభూతపూర్వస్వకీయచిత్తవికారోఽవమర్శః.

౫. కింణ్విత్యాది. తపోవనస్య. న తు వనమాత్రస్య విరోధినః ప్రతిషిద్ధస్య. శాంతిప్రధానే తపోవనే మదనవికారస్యాయోగాత్. విఆరస్స వికారస్య విచారస్య వా.

రాజా—(౧) (సర్వా విలోక్య) అహో! సమవయోరూపరమణీయం సౌహార్దం భవతీనామ్.

గమనీయా విషయభూతా. అనేన లోకోత్తరపురుషదర్శనేన రాజవిషయే శకుంతళాయా అనురాగో జాత ఇతి ద్యోత్యతే. స్వసౌఖ్యాభావే అనురాగరూపచిత్తవికారాభావాత్. తథా స్వాభినివేశనం ప్రకటీకరిష్యతి—ఉత్తరత్ర "హృదయ, మా ఉత్తామ్య స్వే"త్యాదినా. అనేన శకుంతళాయా అనురాగబీజముపక్షిప్తం. తస్మాద్బీజస్య కథనే నోపక్షేపో నామ ముఖసంధ్యంగముక్తం భవతి.తదుక్తం.—"బీజస్యోక్తిరుపక్షేప"ఇతి. సాధనత్వాద్బీజస్యాదావుపక్షేపః. బీజలక్షణముచ్యతే.—"స్తోకోద్దిష్టః కార్యహేతుః పశ్చాత్సువిస్తృత" ఇతి బీజవద్బీజముక్తం. ఉక్తం చ.—"యత్తు స్వల్పముపక్షిప్తం బహుధా విస్తృతిం గతం, కార్యస్య కారణం ప్రాజ్ఞైః తద్బీజమితి కథ్యతే." యథా సువిహితం బీజం ఫలపర్యవసాయి తద్వదిదమపీతి. స్తోకోద్దిష్టః స్వల్పోపక్షిప్తః. అనంతరమనేకథా మూలస్కంధపలాశాదివదంకురితపల్లవితకుసుమితాదిభేదేన నాయకోపనాయక ప్రతినాయకభేదేన చ బహుధా విస్తారీకార్యస్య త్రివర్గరూపస్య ఫలస్య యో హేతుస్తద్బీజం. యథా మాళవికాగ్నిమిత్రే. కౌముదికా—"కహిం పత్థిరాసీ"త్యాదినా, మాళవికాయామనురాగస్య చిత్రదర్శనం. తత్రాప్యాదరాతిశయశ్చ కారణముక్తం. యథా వా మదీయే నైషధానందే, నళస్య దమయంత్యామనురాగస్య స్వప్నదర్శనం. తచ్చ బీజం ప్రధానకార్యావాంతరకార్యహేతుభేదాదనేకప్రకారం. అత్ర ప్రధానకార్యబీజముక్తం. అవాంతరకార్యబీజం యథా మాళవికాగ్నిమిత్రే, విదూషకం ప్రతి కించిదుపేయోపాయదర్శనేత్యాదినా— మాళవికాదర్శనరూపావాంతరకార్యస్య హరదత్త గణదాసయోర్వివాదకరణం బీజముపన్యస్తం. యథా వా మదీయే నైషధానందే—"అద్య స్వప్నే ప్రియసఖ మయాఽదర్శి కాచిత్త్రిలోకీ భూషాయోషాఫణితిమనసోరప్యలక్ష్యానుభావా, స్మారం స్మారం తరళనయనాం తాం తపత్యంతరాత్మా, వారం వారం విసృజతి శరాన్పాతకీ పంచబాణః." అత్ర నళేన హంసం ప్రతి దమయంత్యనురాగస్య స్వప్నదర్శనం బీజముక్తం. తత స్తత్ప్రాప్త్యర్థం చిత్రాశ్వసంచారణకౌతుకులేత్యాదినా స్వయంవరపత్రికాదర్శనమవాంతరం బీజముపన్యస్తమ్.

౧. సర్వాఇత్యాది. సుహృదో భావః సౌహార్దం. శుద్ధాశయత్వమితి యావత్. జనాంతికమిత్యనేన నియతశ్రావ్యముక్తమ్.

ప్రియంవదా—(జనాన్తికమ్) (౧) [1]అణసూఏ! కో ణు ఖు ఏసో చఉర గంభీరాకిది మహురం పిఅం ఆళవంతో పహు విఅ దీసఇ?

అనసూయా—(౨) [2]సహి! మహవి అత్థి కోదూహాళం. పుచ్ఛిస్సం దావ ణం. (ప్రకాశమ్) (3) అజ్జస్స మహురాళావజణిదో విస్సాసో మం మంతావేది. కదమో అజ్జేణ రాఏసివంసో అళంకరిఅది? కదమో వా విరహపజ్జుసుఅజణో కిదో దేసో? కిం ణిమిత్తం వా సుఉమారో వి తవోవణపరిస్సమస్స అత్తా పత్తదం ఉవణీదో?

---

1 అనసూయే! కో ను ఖల్వేష చతురగంభీరాకృతిర్మధురం ప్రియమాలపన్ ప్రభురివ దృశ్యతే?

2 సఖి! మమాప్యస్తి కౌతూహలమ్. ప్రక్ష్యామి తావదేనమ్. ఆర్యస్య మధురాలాపజనితో విశ్వాసో మాం మన్త్రాపయతి. కతమ ఆర్యేణ రాజర్షివంశోఽలంక్రియతే? కతమో వా విరహపర్యుత్సుకజనః కృతో దేశః? కిం నిమిత్తం వా సుకుమారోఽపి తపోవనపరిశ్రమస్యాత్మా పాత్రతాముపనీతః?

---

౧. అణసూఏఇతి. ఏష ఇత్యనేన రూపలావణ్యాద్యతిశయవానితి సూచ్యతే. చతురా గుప్తాభిప్రాయా. గంభీరా హర్షక్రోధయోర్నిర్వికారా ఆకృతిర్యస్య స తథోక్తః. యదాహ మునిః—“భీశోకక్రోధహర్షేషు, గాంభీర్యం నిర్వికారతే” తి. దర్శనమాత్రేణ విలోభనీయో భవతీతి భావః. అనధిగతపరిమళాపి హి హరతి దృశం మాలతీమాలేత్యాదివద్వస్తుసౌందర్యముక్తం. తర్హి, యస్యాకారశోభా, తస్య వచనచాతురీ నాస్తీత్యత ఆహ—మధురమితి, మధు రాతి దత్తే కర్ణపుటద్వారాంతఃకరణస్యేతి మధురం. విప్రియార్థేఽప్యనుద్వేజకభాషణం మాధుర్యం. మధురం యథా భవతి తథా ప్రియం హృద్యతయా శ్రావ్యం. ఆలపన్ చాటూని శంసన్. తర్హి సర్వోఽపి జనస్స్వధికేషు ప్రియభాషణమేవ కరోతీత్యత ఆహ—ప్రభురితి. ఇవ శబ్దో వితర్కే. దృశ్యతే చక్రవర్తిలక్షణైర్జ్ఞాయత ఇతి యావత్.

౨. సహీతి. మధురసుకుమారమూర్తేరప్యంతస్య దర్భాంకురాదికంటకబహులే ధర్మారణ్యే పాదసంచరణం కుతూహలబీజమిత్యవగంతవ్యమ్.

3. అజ్జస్సేతి. మధురాలాపజనితో విశ్వాస ఇత్యనేనారణ్యవాసిత్వాదనాగరికతయా పరచిత్తానభిజ్ఞతయా చాస్మాభిః ప్రియం విప్రియం వా యత్కించిదుచ్యమానేఽపి ప్రభోః క్షంతవ్యమితి యత్ర విస్రంభో మాం నిశ్శంకం ప్రేరయతీతి భావః.

శకున్తలా—(ఆత్మగతమ్.) (౧) [1]హిఅఅ, మా ఉత్తమ్మ, ఏసా తుఏ చిన్తిదం దాణిం అణసూఆ మంతేది.

రాజా—(ఆత్మగతమ్.) (౨)కథమిదానీమాత్మానం నివేదయామి? కథం వాऽత్మాపహారం కరోమి? భవతు ఏవం తావదేనాం వక్ష్యే. (3) (ప్రకాశమ్) భవతి యః పౌరవేణ రాజ్ఞా ధర్మాధికారే నియుక్తః, సోऽహమాశ్రమిణామవిఘ్నక్రియోపలమ్భాయ ధర్మారణ్యమిదమాయాతః.

---

1 హృదయ, మా ఉత్తామ్య. ఏషా త్వయా చిన్తితమిదానీమనసూయా మన్త్రయతే.

కతమో వా రాజర్షి వంశోऽలంక్రియత ఇత్యనేన కస్మిన్వంశే ఉత్పత్తిరితి పృష్టంభవతి. రాజర్షి వంశ ఇత్యనేన త్వయా ప్రచ్ఛాద్య వక్తుం న శక్యతే. ఆకార ఏవ కథయతీతి వ్యజ్యతే. కించ రాజర్షి వంశ్యస్త్వసత్యం న వదతీత్యపి రాజానం ప్రతి సూచ్యతే. విరహపర్యుత్సుకః కృత ఇత్యనేన కో దేశః? తద్దేశపరిత్యాగే కో వా హేతుః? ఇతి శంకితం భవతి. కిన్నిమిత్తం వా సుకుమారోऽపి? ఇత్యాదినాశ్రమాగమనే కిం కారణం? ఇతి పృష్టమిత్యవగన్తవ్యమ్. అనసూయే కోను ఖల్విత్యాదినైతదంతేన పృచ్ఛాలంకారః. ఉక్తం చ—"యత్రాకారోద్భవైర్వాక్యైరాత్మానమథ వా పరం, పృచ్ఛన్నేవాభిధత్తేऽర్థం సా పృచ్ఛేత్యభిసంజ్ఞితా." ఆకారవ్యంజితైర్వాక్యైస్స్వస్వరూపం పరస్వరూపం వా వ్యంగ్యవృత్త్యా యత్రాభిధీయతే సా పృచ్ఛాలంకారః. ప్రకృతే వంశదేశాగమనాదీని వ్యంగ్యవృత్త్యా పృష్టానీతి పృచ్ఛా భవతి.

౧. హిఅఅ ఇతి. అత్ర హృదయోత్తమనేనోత్కంఠా కాతర్యభూతచిత్తాదికముక్తమ్.

౨. కథమిత్యాది. ఆత్మాపహారమాత్మవంచనం. ఉభయత్రాపి కథమిత్యాక్షేపే. ఆత్మనివేదనే సతి విస్రంభాలాపాద్యసిద్ధేస్స్వకార్యహానిః. ఆత్మాపహారే సతి మృషావాదిత్వదోషః. భవతు యథా తథా వాస్తు. ఏవం వక్ష్యమాణప్రకారేణ రాజభావం ప్రచ్ఛాద్య, ఏనామిత్యనాదరనిర్దేశేన ప్రతారణీయత్వం వ్యజ్యతే. ఛలోక్త్యా ఉచ్యతే చేద్రాజభావం న జానాతీతి భావః.

3. తథైవాహ—ప్రకాశమిత్యాదినా. ప్రకాశమిత్యనేన సర్వశ్రావ్యముక్తమిత్యర్థః. పౌరవేణ పురువంశోద్భవేన. అవిఘ్నక్రియోపలంభాయ నిర్విఘ్నక్రియానుష్ఠానజ్ఞానార్థం. తాదర్థ్యే చతుర్థీ. ధర్మాధికారే అధికారవిషయే నియుక్తః.

అనసూయా—(౧) [1]సణాహా దాణిం ధమ్మచారిణో.

శకున్తలా—(శృంగారలజ్జాం నిరూపయతి.)

అనసూయాప్రియంవదే (సఖ్యౌ) — (ఉభయోరాకారం విదిత్వా) (జనాన్తికమ్) (౨) [2] హళా సఉందళే, జఇ అజ్జ తాదో సణ్ణిహిదో హవే...

శకున్తలా— (సరోషమ్) (3) [3]తదో కిం భవే ?

---

1 సనాథా ఇదానీం ధర్మచారిణః.

2 సఖి శకున్తలే, యద్యద్య తాతః సన్నిహితో భవేత్ ..

3 తతః కిం భవేత్?

నియోజితః. పౌరవేణ రాజ్ఞా నియుక్త ఇత్యనేన తాసాం దుష్యంతేన నియుక్తః పురుష ఇతి జ్ఞాపితం భవతి. న చాత్మాపహారదోషః. పౌరవేణ రాజ్ఞా స్వపిత్రా నియుక్త ఇతి స్వస్యాపి ప్రతీతేః.

౧. సణాహా ఇతి. ఇదానీం సాంప్రతం. త్వయ్యాగతే సతీత్యర్థః. ఇదానీమిత్యనేన రాజ్ఞా రాజభావః ప్రచ్ఛాదితోఽపి తయా జ్ఞాత ఇతి ద్యోత్యతే. సనాథా రక్షకసహితాః. ఇతః పరమనుష్ఠానం నిర్విఘ్నం భవిష్యతీత్యర్థః. శృంగారలజ్జాం అనురాగవ్యంజకోర్వీలేఖనచింతనముఖావనమననఖకర్తనవస్త్రాంగులీయకస్పర్శాదిలజ్జానుభావానిత్యర్థః. "శృంగారస్సురతే నాట్యే రసే దిగ్గజమండన" ఇతి కేశవః. ఉభయోశ్శకుంతలాదుష్యంతయోరాకారమింగితం. "ఆకారస్త్వంగ ఇంగిత"మిత్యమరః.విదిత్వా ఆలసవలితసాకూతావలోకనాదిభిః సమ్యగవలోక్యేతి యావత్. పౌరవేణేత్యాదినైతదంతేన హేలానామ స్త్రీణామలంకార ఉక్తః. తదుక్తం.— "నానాప్రకారచేష్టాభిశ్శృంగారాకారసూచికా, లలితాభినయోపేతా క్రియా హేలా ప్రకీర్తితా." ఇతి. అత్ర శకుంతలాశృంగారచేష్టాయాస్సఖీభ్యాం జ్ఞాతత్వేన హేలాత్వమ్.

౨. హళేత్యాది. అద్య ఇదానీం. అనురూపవరసన్నిధాన ఇత్యర్థః.

3. తదో ఇతి. తతః కాశ్యపస్సన్నిహితశ్చేత్, స తు కిం కరిష్యతి? ఇదానీం మమ కిం జాతమితి భావః. జీవితసర్వస్వం శకుంతలా. ఇదానీం కాశ్యపస్తు సన్నిహితశ్చేదనురూపాయ వరాయ దుష్యంతాయ,త్వాం దద్యాదితి భావః. ఉభయోరిత్యాదినైతదంతేన సమాధానం నామ ముఖసంధ్యంగముక్తం. యదాహ—"బీజోద్భేదస్సమాధాన" మితి. అత్ర శకుంతలాదుష్యంతయోః పరస్పరసాకూతావలోకనస్వేదరో

సఖ్యౌ— [1]ఇమం జీవిదసవ్వస్సేణ వి అదిహిం కిదత్థీకరిస్సది.

శకున్తలా—[2]హళా! అవేహ. కిం వి హిఅఏ కరిఅ మంతేహ. ణ వో వఅణం సుణిస్సమ్.

రాజా—(౧) వయమపి తావద్భవత్యోస్సఖీగతం కించిత్పృచ్ఛామః.

సఖ్యౌ— [3]అజ్జ! అణుగ్గహో ఖు అబ్భత్థణా.

రాజా—భగవాన్ కాశ్యపః శాశ్వతే బ్రహ్మణి స్థిత ఇతి ప్రకాశః. ఇయం చ వః సఖీ తదాత్మజేతి కథమేతత్?

అనసూయా— (౨) [4]సుణోదు అజ్జో. అత్థి కోసిఒత్తి కిదగోత్తణామహేఓ మహప్పహావో రాఏసీ.

---

1 ఇమం జీవితసర్వస్వేనాప్యతిథిం కృతార్థీ కరిష్యతి.

2 సఖ్యౌ! అపేతం. కిమపి హృదయే కృత్వా మన్త్రయేథే. న వాం వచనం శ్రోష్యామి.

3 ఆర్య! అనుగ్రహః ఖల్వభ్యర్థనా.

4 శృణోత్వార్యః. అస్తి కౌశిక ఇతి కృతగోత్రనామధేయో మహాప్రభావో రాజర్షిః.

మాంచాదినా సఖీభ్యాముభయానురాగ ఉద్భేదిత ఇతి సమాధానమ్. మన్త్రయేథే గుప్తం భాషేథే. యువయోర్వృత్తాన్తమహం జానామీత్యర్థః.

౧. వయమిత్యాది. సఖీగతం శకుంతలాశ్రితం కించిత్ జిజ్ఞాసితం. భగవానితి. భగవాన్ మాహాత్మ్యవాన్. "భగశ్శ్రీకామమాహాత్మ్యవీర్యయత్నార్కకీర్తిషు" ఇత్యుక్తత్వాత్. శాశ్వతే నిత్యే బ్రహ్మణి బ్రహ్మచర్యే, స్థితః పరినిష్ఠితః. ఆజన్మబ్రహ్మచారీత్యర్థః. ప్రకాశః ప్రసిద్ధిః. ఇయమేతాదృశరూపలావణ్యాద్యతిశయవతీ. తస్య పుత్రీ కథమితి ప్రశ్నః.

౨. సుణోదు ఇతి. రాజర్షిరిత్యనేనేతరఋషివైలక్షణ్యముక్తం. తేన ఋషేః రూపాద్యతిశయ ఉక్తః. న త్వష్టావక్రాదివత్కురూపతేతి భావః. తత్ప్రభవత్వేనాపి శకుంతలాయాః రూపాదిమత్తాయాం కారణం వ్యజ్యతే. తర్హి, శరీరపోషణాదినాపి దుహితృత్వవ్యపదేశోఽస్తీత్యత ఆహ—ప్రభవమవగచ్ఛేతి. సాక్షాత్పితేతి యావత్, తర్హి, కణ్వపుత్రీతి వ్యపదేశః కథం? ఇత్యత ఆహ—తేణేతి. ప్రకృతే పిత్రేత్యనేన పాతీతి పితేతి పోషణమాత్రముచ్యతే. న తు జనక ఇతి ప్రయుక్తమ్.

రాజా—అస్తి శ్రూయతే. తతః?

అనసూయా— [1]తం ణో సహీఏ పహావం అవగచ్ఛ. తేణ ఉజ్ఝిదాఏ సరీరసంవడ్ఢణాదిహిం దాద కస్సవో సే పిదా.

రాజా—ఉజ్ఝితశబ్దేన జనితం మే కౌతూహలం. ఆమూలాచ్ఛ్రోతు మిచ్ఛామి.

అనసూయా—(౧) [2]సుణోదు అజ్జో. పురా కిళ తస్స రాఏసిణో ఉగ్గే తవసి వట్టమాణస్స కిం వి జాదసంకేహిం దేవేహిం మేణఆ ణామ అచ్ఛరా ణిఅమవిగ్ఘకారిణీ పేరిదా.

రాజా—(౨) అస్త్యేతదన్యసమాధిభీరుత్వం దేవానామ్. తతస్తతః?

అనసూయా—(3) [3]తదో వసందోదారసమఏ తాఏ ఉమ్మాదఇత్తఅం రూవం పేక్ఖి అ— (ఇత్యర్ధోక్తే లజ్జయా విరమతి.)

---

1 తం నా సఖ్యాః ప్రభవమవగచ్ఛ. తేనోజ్ఝితాయాః శరీరసంవర్ధనాదిభిస్తాతకాశ్యపోఽస్యాః పితా.

2 శృణోత్వార్యః. పురా కిల తస్య రాజర్షేరుగ్రే తపసి వర్తమానస్య కిమపి జాతశంకై ర్దైవైర్మేనకానామాప్సరా నియమవిఘ్నకారిణీ ప్రేరితా.

3 తతో వసన్తోదారసమయే తస్యా ఉన్మాదయితృకం రూపం ప్రేక్ష్య—(ఇత్యర్ధోక్తే లజ్జయా విరమతి.)

---

౧. సుణోదు ఇతి. కిలేతి ప్రసిద్ధౌ. అప్సరా ఇతి. నను "స్త్రియాం బహుష్వప్సరస" ఇత్యత్ర బహువచనస్యోక్తత్వాదేకవచనం నోపపద్యత ఇతి చేన్న. బహుత్వం హి న సర్వసమ్మతం. తథా చ కప్ఫిణాభ్యుదయే, "మానినః కులవధూరివ రాగాదప్సరా వ్యథిత పార్శ్వమశూన్య" మితి. బహ్వీనామప్సరసాం మధ్యే మేనకాయాః ప్రేషణేన సజాతీయోత్కృష్టతా వ్యజ్యతే. సాక్షాత్తత్ప్రభవత్వేన శకుంతలాయా రూపలావణ్యాద్యతిశయః. మానుషశరీరధర్మషడ్భావవికారాద్యభావశ్చ దేవైరపి ప్రార్థనీయత్వం చ వ్యజ్యతే.

౨. అస్తీత్యాది. దేవానాం సురాణాం. "దేవస్సురే ఘనే రాజ్ఞి. దేవమాఖ్యాతమింద్రియ"మితి విశ్వః. అన్యసమాధిభీరుత్వం అన్యతపోభయశీలతా.

3. తదో ఇతి. వసంతేనోదారసమయః వసంతకాలః. వసంతస్యోదారత్వం నామ పరిపోషద[illegible] సాంకర్యదోష

రాజా—పరస్తాదవగమ్యత ఏవ. సర్వథాఽప్సరస్సంభవైషా.

అనసూయా—[1]అహఇం.

రాజా—ఉపపద్యతే.

మానుషీషు కథం వా స్యాదస్య రూపస్య సమ్భవః,
న ప్రభాతరలం జ్యోతిరుదేతి వసుధాతలాత్. ౨౮

1 అథ కిమ్.

రాహిత్యేన నిరర్గళప్రవృత్తిః. తదా తత్తద్దర్శనానామమోఘకార్యకారిత్వం భవతీతి భావః. అర్థోక్తే అర్ధస్య వచనస్య ఉక్తే కథనే. లజ్జయా అకార్యకథనజన్యవ్రీడయా. తదుక్తం.—"అకార్యకరణజ్ఞానగుర్వాజ్ఞాదివ్యతిక్రమైః, అనిర్వాహాత్ప్రతిజ్ఞాయాస్త్యాగే భూయో నుతాపతః. లజ్జా తదనుభావాస్స్యురుర్వీలేఖనచింతనమ్, ముఖావనమనం గూఢవచనం నఖకృంతనమ్. వస్త్రాంగుళీయకస్పర్శో దూరాదేవావకుంఠనమ్, అనిర్గమో బహిశ్చాపి క్వచిదప్యనవస్థితిః" ఇతి. పురా కిలేత్యాదినైతదంతేనానుక్తసిద్ధిర్నామాలంకారః ఉక్తః. తదుక్తం.— "ప్రస్తావేనైవ యస్యార్థః కృత్స్నో యత్ర ప్రమీయతే, వచనేన వినా సాతు సిద్ధిస్స్యాత్పరికీర్తితా" ఇతి. అత్ర ప్రస్తావబలాత్సంభోగాదిరవచనేనైవావగత ఇత్యనుక్తసిద్ధిః. అథ కిమిత్యంగీకారే. "అంగీకృతౌ స్యాదథ కి"మిత్యమరః. ఉపపద్యతే జాయతే.

౨౮. మానుషీష్వితి. మానుషీషు మనుష్యస్త్రీషు. మనుష్యజాతిష్విత్యసంకోచవాచకబహువచనేన లోకోత్తరస్త్రీరత్నసంగ్రహార్థం స్వస్యానేకదేశపరామర్శనం వ్యజ్యతే. కుత్రాప్యేతాదృశరూపస్యాదృష్టత్వాన్మానుషీష్వితి బహువచనప్రయోగః కృతః. అస్యేత్యర్థం దర్శనీయస్య రూపస్య సౌందర్యస్య. రూపస్య లక్షణం పూర్వమేవోక్తం. సంభవః ఉత్పత్తిః. కథం కేన హేతునా. స్యాదిత్యాక్షేపే. కేనాపి ప్రకారేణ న భూయాదిత్యర్థః. తదేవ నిదర్శనేన స్ఫుటయతి—న ప్రభాతరళమిత్యాదినా. ప్రభయా కాంత్యా తరళం చంచలం జ్యోతిస్తేజః విద్యుదితి యావత్. వసుధాతలాన్నోదేతి నావిర్భవతి. కింత్వాకాశే మేఘాదేవోదేతీత్యర్థః. అనేన లోకోత్తరం వస్తు స్వేనాపరిత్యాజ్యమితి ధ్వన్యతే. అస్మిన్ శ్లోకే పూర్వార్ధేన రూపం వర్ణితమ్. దృష్టాంతవాక్యే ప్రభాతరళమితి విశేషణేన రూపాదిమత్తా. విశేష్యేణ జ్యోతిశ్శబ్దేన తమోవిరోధ్యర్థప్రతిపాదకేన దోషరహితరాజకులసంభవశ్చ ప్రతిపాదితః. మానుషీషు కథం వా స్యాదితి వ్యతిరేకాలంకారః. న ప్రభాతరలం జ్యోతిరిత్యాదౌ సాధర్మ్యే నిదర్శనాలంకారః. "అభవద్వస్తుసంబంధముపమాపరికల్పితం, నిదర్శన" మిత్యుక్తత్వాత్. కిం చాత్ర

శకున్తలా—(అధోముఖీ తిష్ఠతి.)

రాజా—(స్వగతమ్) (౧) లబ్ధావకాశో మే మనోరథః. కింతు సఖ్యా పరిహాసోదాహృతాం వరప్రార్థనామస్యాః శ్రుత్వా ధృతద్వైధీభావకాతరం మే మనః.

ప్రియంవదా— (సస్మితం శకున్తలాం విలోక్య నాయకాభిముఖీభూత్వా.) [1]కిం ఉణ వి వత్తుకామో విఅ అజ్జో?

శకున్తలా—(సఖీమఙ్గుల్యా తర్జయతి.)

రాజా—సమ్యగుపలక్షితం భవత్యా. అస్తి నః సచ్చరిత్రశ్రవణలోభాదన్యదపి ప్రష్టవ్యమ్.

ప్రియంవదా—(౨) [2]అలం విఆరిఅ. అణిఅంతణాణుఓఓ తవస్సిజణో ణామ.

---

1 కిం పునరపి వక్తుకామ ఇవార్యః?

2 అలం విచార్య. అనియన్త్రణానుయోగస్తపస్విజనో నామ.

వస్తుప్రతివస్తున్యాయేన సదృశవస్తుకీర్తనాన్నిదర్శనాలంకారః. తదుక్తం.—"యత్రార్థానాం ప్రసిద్ధానాం క్రియతే పరికీర్తనం, పరాపేక్షావ్యుదాసార్థం తన్నిదర్శనముచ్యత" ఇతి.

౧. లబ్ధావకాశ ఇతి. రాజర్షిపుత్రీత్వాదభిలాషస్యాస్పదం జాతమితి యావత్. సఖ్యా ప్రియంవదయా పరిహాసోదాహృతాం పరిహాసజల్పితాం వరప్రార్థనాం శ్రుత్వా. "యథా వనజ్యోత్స్నానురూపేణ పాదపేన సంగతాహమప్యాత్మనోఽనురూపం వరం లభేయ" ఇత్యాద్యాకర్ణ్యానురూపవరస్య దుర్లభత్వాత్. ధృతద్వైధీభావకాతరం. పూర్వోక్తహేతునా శకున్తలాయాః రూపలావణ్యాదేరనురూపవరస్య దుర్లభత్వాత్పరిహాసజల్పితం న అనురూపవరాభిలాష ఏవ నిశ్చితో న వేతి సందేహోఽత్ర ద్వైధీభావః. తథా చ వక్ష్యత్యుత్తరత్ర—"వైఖానసం కిమనయే"త్యాదినా. ధృతః ద్వైధీభావో యేన తత్తథోక్తం. కాతరం విక్లబం చ. పూర్వమస్యా వరో నిర్ణీతో న వేతి కాతరం * ద్విత్రోర్వ్యాశ్చ ధముఞితి ధముఞ్ ప్రత్యయః. *తదంతాదభూతతద్భావ ఇత్యాదినా చ్విః*అస్య చ్వావితీకారాదేశః. తర్జయతి త్రాసయతి. తర్జనే నిమిత్తమాత్మనో ప్రీశాజనకస్య స్వాస్యోత్పత్తివృత్తాంతస్య పునః పునరుద్ఘాటనం కరోషి. తతో రాజా సర్వం క్రమేణ స్వాభిప్రాయమపి పృచ్ఛేదితి తర్జయతీత్యవగంతవ్యమ్. సమ్యగుపలక్షితం అధరస్పందనాదితన్నియతధర్మేణ సాధు తర్కితం.

౨. అలమితి. అలం ప్రతిషేధే * "అలంఖల్వోః ప్రతిషేధయోః." విచారో మాస్త్విత్యర్థః. విచారాభావే హేతుమాహ—అనియన్త్రణః అనియమః. అసంకుచిత

రాజా—(౧) సఖీం తే జ్ఞాతుమిచ్ఛామి.

వైఖానసం కిమనయా వ్రతమాప్రదానా
ద్వ్యాపారరోధి మదనస్య నిషేవితవ్యమ్,
అత్యన్తమేవ మదిరేక్షణవల్లభాఽభి
రాహో ను వత్స్యతి సమం హరిణాఙ్గనాభిః. ౨౫

ఇతి యావత్. అనుయోగః ప్రశ్నో యస్మిన్ స తథోక్తః. పునఃపునః పృచ్ఛతీతి రాగ ద్వేషాదేరసంభవాదితి భావః. నామ ప్రసిద్ధౌ.

౧. సఖీమిత్యాది. సఖీమిత్యనేన శకుంతలాయాః భావమర్మజ్ఞతా తవాస్తి సఖీత్వాత్. శకుంతలాహృది స్థితం గోపనీయమితి తవ నాస్తి, తస్మాత్త్వాం పృచ్ఛామీతి భావః. జ్ఞాతుమిచ్ఛామీత్యనేన స్వరూపం తు జ్ఞాతమేవ, కింత్వేషానురూపవరాభిలాషిణీ వా, కాశ్యపస్యానురూపవరరాజాదౌ వా, అననురూపమునిషు వా కన్యాప్రదానమితి జ్ఞాతుమిచ్ఛామీత్యర్థః.

౨౫. తత్రైవాహ—వైఖానసమిత్యాదినా. మదనస్య మన్మథస్య వ్యాపారరోధి మన్మథవ్యాపారవిఘాతకం. యస్య కస్యచిన్మునేర్భార్యా భవతి చేత్తదా జీర్ణపర్ణఫలమూలాదిపరిమితాశనవత్తయా మదనాజనకత్వం, మదనవ్యాపారాస్తు జలక్రీడాపుష్పాపచయసౌభాగ్యోపవనవాసవీణావాదనసాకూతావలోకనాదయః. వైఖానసం తపస్వినాం దుష్కరో వ్రతవిశేషః. యదాహ శుకానుశాసనే, వ్యాసః—"మూలైరేకే ఫలైరేకే పుష్పైరేకే దృఢవ్రతాః, వర్తయంతి యథాన్యాయం వైఖానసమతాశ్రితా" ఇతి. వ్రతం ప్రతిక్షణం సావధానేన కర్తవ్యకర్మవిశేషః. అనయా శకుంతలయా. కోమలాంగతయా తాదృశవ్రతానుష్ఠానానర్హయేతి యావత్. ఆప్రదానాత్ ప్రదానపర్యంతం. ఆవివాహాదిత్యర్థః. నిషేవితవ్యం నితరామనుష్ఠేయం. న్యుపసర్గేణ క్షణమపి విశ్రమాభావస్సూచ్యతే. కిమితి ప్రశ్నే. అనేన తాపసభిన్నానురూపవరరాజాదౌ వా ప్రదానమితి పృచ్ఛతీత్యభిప్రాయః. సమానజాతీయరూపలావణ్యాద్యనురూపరాజాదేర్భార్యాత్వే సతి ప్రదానానంతరం వ్రతానుష్ఠానాభావాదిత్యర్థః. పునరపి పక్షాంతరమాహ—ఆహో ఇతి. మదిరేక్షణవల్లభా; శకుంతలేతి శేషః. మదిరావదీక్షణం విలోకనం యస్యాస్సా తథోక్తా. తేన వల్లభా దయితా. ప్రియేతి యావత్. మదిరా యథా మోహజననీ తద్వదేతదపాంగావలోకనమపి మోహజనకమితి భావః. యద్వా—మదిరేక్షణానాం కామినీజనానాం వల్లభా అధ్యక్షా. అధిదేవతేతి యావత్. "వల్లభోఽదయితేఽధ్యక్షే కులీనాశ్వేఽపి"ఇతి విశ్వః. యద్వా—మదిరాశబ్దేన

ప్రియంపదా— (౧) ¹అజ్జ, ధమ్మాచళణే వి పరవసో అఅం జణో. గురు
ణో ఉణ సే అణురూపవరప్పదాణే సంకప్పో.

1 ఆర్య, ధర్మాచరణేఽపి పరవశోఽయం జనః. గురోః పునరేతస్యా అనురూప వరప్రదానే సంకల్పః.

మనోహారితా గుణవృత్త్యా లక్ష్యతే. తాదృగీక్షణం యస్యాస్సా తథోక్తా. తేన హేతునా, వల్లభా స్పృహణీయా. శకుంతలా ఆభిః పరిదృశ్యమానాభిర్హారిణీభిస్సమం అత్యంతమేవ యావజ్జీవమేవ. వత్స్యతి వాసం కరిష్యతి. ను పృచ్ఛ్యామ్. హరిణాంగనాభిరిత్యనేన తాభిస్సహావస్థానే స్త్రీత్వసజాతీయత్వం, దృష్టిచాంచల్యాదిసాధర్మ్యం చ, హేతురితి వ్యజ్యతే. అనేన తాపస ఏవ వరః కిమితి పృచ్ఛతీత్యభిప్రాయః. తాపసస్య భార్యాత్వే యావజ్జీవారణ్యవాసస్య యుక్తత్వాత్. హరిణాంగనాభిస్సమ మిత్యనేన స్త్రీత్వమాత్రసజాతీయతిర్యక్ స్త్రీభిస్సమమరణ్యే యావజ్జీవం వస్తవ్యం వా. అథవా స్వసమానమనుష్యస్త్రీభిస్సమమంతఃపురే యావజ్జీవం స్థాతవ్యమనయేత్యపి వ్యతిరేకేణ వ్యజ్యతే. అత్ర రాజ్ఞా శకుంతలాయా వరజిజ్ఞాసాకథనద్వారా మదిరేక్షణ వల్లభేత్యనేన స్వానురాగప్రకాశనం కృతమితి వ్యజ్యతే.

౧. అత్ర పూర్వోత్తరార్ధయోరస్మద్వ్యాకృతార్థమేవ హృది నిధాయోత్తరమాహ—అజ్జేతి. పరవశః పరాధీనః. కాశ్యపాధీన ఇతి యావత్. న తు స్వాతంత్ర్యేణ. వ్రతానుష్ఠానతత్పరతయా తాపసభార్యా భూత్వారణ్య ఏవ స్థాతవ్యమితి వ్రతమనులిప్సతీత్యర్థః. తర్హి, యద్యస్యా ధర్మాచరణే వాంఛా నాస్తి తర్హి, యస్య కస్యచిత్కళత్రం భవత్విత్యాశంక్యాహ—ధర్మాచరణేఽపీతి. అపిశబ్దేన తాపసాయ వా అనురూపవరాయ వా ప్రదానేఽపి కాశ్యప ఏవ ప్రభురితి భావః. తర్హి, కాశ్యపస్యాపి ప్రదానేచ్ఛా నాస్తి కిమిత్యత ఆహ—అనురూపవరప్రదానే సంకల్పఇతి. యద్వా—శకుంతలాయాః పరవశత్వకథనేన స్వానురూపవరాభిలాషః కుత్రోపయుజ్యత ఇత్యత ఆహ—గురోరిత్యాది. గురోః కాశ్యపస్య పునస్సంతతమిత్యర్థః. "గురుర్గీష్పతిపిత్రాద్యోః" రితి వైజయంతీ. అనురూపస్య శకుంతలాయాః రూపలావణ్యాదినా సదృశవరస్య. తదుక్తం—"కన్యా వరయతే రూపం మాతా విత్తం పితా శ్రుతం, బాంధవాః కులమిచ్ఛంతి మిష్టాన్నమితరే జనాః" ఇతి. తస్మై ప్రదానే, "వరో జామాతృషిద్గయోః" శ్రేష్ఠేఽన్యవ"దితి విశ్వః. సంకల్పః ఇదమహం కుర్యామితి మనసో వ్యాపారః * భావే ఘఞ్. తర్హి, అనురూపవరాయ వా కిమర్థమియం శకుంతలా న దత్తా? ఇతి చేదేతావత్పర్యంతమనురూపవరాసన్నిధానమేవ ప్రదానాభావే హేతురితి

రాజా—దురవాపేయం ఖలు ప్రార్థనా. (ఆత్మగతమ్)

భవ హృదయ! సాభిలాషం సంప్రతి సందేహనిర్ణయో జాతః,
ఆశఙ్కసే యదగ్నిం తదిదం స్పర్శక్షమం రత్నమ్. ౨౭

శకున్తలా—(౧) (సరోషమివ) [1]అణసూఏ గమిస్సం దావ అహమ్.

అనసూయా—[2]కిం ణిమిత్తమ్?

---

1 అనసూయే గమిష్యామి తావదహమ్.

2 కిం నిమిత్తమ్?

భావః. దురవాపేయమిత్యాది. ఇయం ప్రార్థనా కాశ్యపస్యానురూపవరప్రదాన వాంఛా దురవా పాదుష్ప్రాపా. శకుంతలారూపలావణ్యాదిసదృశవరస్య దుర్లభత్వా ద్దురవాపేత్యుక్తమ్.

౨౭. భవ హృదయేత్యాది. సర్వకరణేషు హృదయస్య ప్రధానత్వాత్తత్సహకారిత్వం వినా నిఖిలేంద్రియాణాం ప్రవృత్తేరసంభవాత్తత్సంబోధనం కరోతి—హృదయేతి. అనేన సంబోధనేన సపరితోషం హృదయామంత్రణం వ్యజ్యతే. హేహృదయాగచ్ఛేతిభావః. సంప్రతీదానీం ప్రథమం శకుంతలాయాస్సవర్ణత్వం, తతో తాపసవరాయా ప్రదానం. పునః కాశ్యపస్యానురూపవరప్రదానమేవాభిలషితమితి సఖీద్వారా శ్రుతే సతి సాంప్రతమిత్యర్థః. సాభిలాషం సస్పృహం, భవ స్వస్యానురూపవరత్వాద్రాజర్షి కన్యకాయా రాజర్షివరగామితాయాః యుక్తత్వాత్తత్రాపి సన్నిహితస్య పరిత్యాగే కారణాభావాచ్చ,సాభిలాషం భవేతి విధౌ లోట్. తత్ర హేతుమాహ—సందేహనిర్ణయో జాత ఇతి. సందేహవిషయస్య నిర్ణయో జాత ఇత్యర్థః. తాపసాయవాఽనురూపాయ క్షాత్రాయ వా, ప్రదానమితి సందేహః. తద్విషయస్య నిర్ణయో జాత ఇత్యర్థః. యద్వస్తు అగ్నిమాశంకసే కాంతిసాధర్మ్యాత్. రత్నస్య, స్ఫులింగస్య చ, యతః ప్రభాసామ్యమస్తి, తదిదం వస్తు స్పర్శక్షమం స్పర్శార్హం రత్నం జాతం, "రత్నం శ్రేష్ఠమణా వితి" విశ్వః. స్పర్శార్హత్వేన శకుంతలాయాస్సమానజాతితోక్తా. అధికజాతిత్వేఽపి స్త్రియః ప్రాతిలోమ్యాత్. రత్నశబ్దేన రూపలావణ్యాద్యతిశయయోగితా కథ్యతే. అత్ర శకుంతలాయా రాజర్షికన్యకాత్వేన దుష్యంతస్య స్వాభిలాషవిషయయోగ్యతానిశ్చయస్యోక్తత్వాద్యుక్తిర్నామ ముఖసంధ్యంగముక్తం. యదాహ—"అర్థానాం నిశ్చయో యుక్తి"రితి.

౧. సరోషమితి. మమ హృదిస్థరహస్యమనయా వ్యక్తీక్రియతఇతిరోషహేతుః. వస్తుతస్తు స్వానురాగదశామనోరథోఽనయాఽవసరే ప్రకటిత ఇతిసానందమేవేత్యర్థః.

శకున్తలా—(౧) [1]ఇమం అసంబద్ధప్పలావిణిం పిఅంవదం అజ్జాఏ గోదమీఏ ణివేదేదుమ్.

అనసూయా—(౨) [2]సహి, ణ జుత్తం అకిదసక్కారమదిహివిసేసం ఉజ్ఝిఅ అస్సమవాసిణో జణస్స సచ్ఛందదో గమణం.

శకుంతలా—(న కించిదుక్త్వా ప్రస్థితా.)

రాజా—(3) ఆః! కథం గచ్ఛతి? (గృహీతుమిచ్ఛన్ నిగృహ్యాత్మానం) అహో! చేష్టాప్రతిరూపికా కామిజనమనోవృత్తిః.

అహం హి—

అనుయాస్యన్మునితనయాం సహసా వినయేన వారితప్రసరః,
స్థానాదనుచ్చలన్నపి గత్వేవ పునః ప్రతినివృత్తః. ౨౭

---

1 ఇమామసంబద్ధప్రలాపినీమార్యాయై గౌతమ్యై నివేదయితుమ్.

2 సఖి, న యుక్తం అకృతసత్కారమతిథివిశేషముజ్ఝిత్వాశ్రమవాసినో జనస్య స్వాచ్ఛన్దతో గమనమ్.

---

౧. ఇమమితి. గౌతమీ కాశ్యపస్య భగినీ. తస్యై నివేదయితుమిత్యర్థః.

౨. సహీతి. అతిథివిశేషమిత్యనేనాసౌ రాజేతి సూచ్యతే. ఆశ్రమవాసినో జనస్యేత్యనేనానురూపవరో రాజా దైవాదాగతః. అసావపి గమిష్యతి చేదస్మిన్నాశ్రమేఽన్యః కో వాఽగమిష్యతి కిమర్థమేనముదాస్య గచ్ఛసీతి భావః. అనేన సఖ్యా శకుంతలాయామపరాధారోపస్సూచ్యతే.

3. ఆః కథమిత్యాది. కథం వితర్కే. ఏతావత్పర్యంతమనురాగవ్యంజకసాకూతావలోకనముఖరాగాదికం మిథ్యా సత్యం వా, ఇతి వితర్కః. యద్యనురాగస్స్యాత్తర్హి, కథం వా గచ్ఛతి? ఇత్యభిప్రాయః. ఆత్మానం చిత్తం. నిగృహ్య నిరుధ్య. అహో ఇత్యాశ్చర్యే. చేష్టాప్రతిరూపికా చేష్టాయా ఆంగికక్రియాయాః ప్రతిరూపికా సమానరూపా. దుర్లభప్రత్యవాయస్థలేఽపి సదృశాంగీతి యావత్. కామినాం న తు విరక్తానాం. మనోవృత్తిః మనోవ్యాపారః. కామినామిత్యనేన దుర్లభవస్తుసంభావ్యమానవికారాకులితత్వం చిత్తస్య ధ్వనితం. సతాం తు యత్ర చిత్తం శుద్ధభావేన స్వారసికతయా ప్రవర్తతే, తత్రైవాంగికప్రవృత్తిరపి. కామినాం తు తద్విలక్షణమితి భావః. తదేవాహ—అహం హీతి. అహమిత్యనేనానుభవవిషయతా కథ్యతే. యద్వా—ఉచితానుచితప్రవృత్తినివృత్తిజ్ఞానవానపీత్యర్థః. హి యస్మాద్ధేతోః,

౨౭. అనుయాస్యన్నితి. మునితనయామృషిపరిపోషితాం. మున్యధీనామితి యావత్. అనుయాస్యన్ తత్సౌందర్యబలాదవశస్సన్ [illegible] బలాద్గృహీతు

ప్రియంవదా—(శకుంతలాముపరుధ్య) [1]హళా! ణ దే జు త్త గంతుమ్.
శకుంతలా— (సభ్రూభంగమ్) [2]కిం ణిమి త్తమ్?
ప్రియంవదా—[3]రుక్ఖ సేఅణాఇ దువే మే ధారేసి. తా ఏహి దావ అత్తాణం మోఇఅ తదో గమిస్ససి. (౧) (ఇతి బలాదేనాం నివ ర్తయతి.)

రాజా—భద్రే! వృక్షసేచనాదేవ పరిశ్రాన్తామత్రభవతీం లక్షయే. తథాహి. అస్యాః—

స్రస్తాంసావతిమాత్రలోహితతలౌ బాహూ ఘటోత్క్షేపణా
దద్యాపి స్తనవేపథుం న జహతి శ్వాసః ప్రమాణాధికః,

1 సఖి! న తే యు క్తం గన్తుమ్.

2 కిం నిమి త్తమ్?

3 వృక్షసేచనే ద్వే మే ధారయసి. తస్మాదేహి తావదాత్మానం మోచయిత్వా తతో గమిష్యసి.

మనుగమిష్యన్. బలాదాహరణే సర్వానర్థకారీ కాశ్యపమునిశాపో భవేదితి భావః. సహసా హఠాత్. తస్మిన్ క్షణ ఏవేతి యావత్. వినయేన సౌశీల్యాదిగుణేన. వారితప్రసరః నిరుద్ధత్వరితగమనః. యది మమ వినయాదిగుణా న సంతి, శకుంతలాయా అపి కాశ్యపాధీనత్వాభావే తదా తస్యా బలాదాహరణం ఘటత ఇతి భావః. అత ఏవోక్తం మునితనయామితి. ఇతరవైలక్షణ్యేనాశ్చర్యే నిమిత్తమాహ—స్థానాత్స్వస్థితిస్థలాత్. అనుచ్చలన్నపి పూర్వోక్తహేతునా న గచ్ఛన్నపి. గత్వా ప్రతినివృత్త ఇవ. తస్మాత్కామిమనోవృత్తిశ్చేష్టా ప్రతిరూపికేతి సంబంధః. కామినాం చిత్తం తు దుర్లభస్థలేఽపి ప్రవర్తత ఇతి భావః. తదుక్తం సాహిత్యమీమాంసాయాం—"స ప్రత్యవాయదుర్లభనిషేధవిషయశ్చ యో విషయః, కామస్స్వభావవామః ప్రసరతి తత్రైవ దుర్వారః" ఇతి.

౧. ఇతీతి. వృక్షసేచనకథనవ్యాజేనేత్యర్థః. బలాత్ బలాత్కారేణ. నివర్తనే వృక్షసేచనద్వయఋణం వ్యాజమితి బోద్ధవ్యమ్. భద్ర ఇత్యాది. భద్రే సఖీత్వాత్కారుణికే. లక్షయే తత్కారణభూతచిహ్నైస్తర్కయామి. అస్యాః పరిదృశ్యమానాయాః.

౨౮. స్రస్తేతి. స్రస్తాంసౌ శ్లథస్కంధౌ. "ఉన్నతాంసః పుమాన్ శ్రేష్ఠః సన్నతాంసా తు సుందరీ" ఇత్యుక్తత్వాత్. భుజౌ పూర్వమేవ నతౌ, ఇదానీమతిశ

బద్ధం కర్ణశిరీషరోధి వదనే ఘర్మామ్భసాం జాలకం
బన్ధే స్రంసిని చైకహస్తయమితాః పర్యాకులా మూర్ధజాః. ౨౦

(౧)తదహమేనామనృణాం కరిష్యామి. (ఇత్యంగులీయకం దాతుమిచ్ఛతి.)

(సఖ్యౌ నామముద్రాక్షరాణ్యనువాచ్య పరస్పరమవలోకయతః.)

రాజా—(౨) అలమన్యథా మాం సంభావ్య. రాజ్ఞః పరిగ్రహోఽయమ్.

యేన స్రస్తావిత్యర్థః. అతిమాత్రలోహితతలౌ అతిమాత్రం ప్రమాణాధికం. లోహితం. జపాకుసుమాభం. యదాహ భాగురిః. — "బన్ధుజీవజపాసంధ్యాభో లోహితరక్తయోః ప్రయోగః పరికీర్తితః" ఇతి. అతిమాత్రలోహితం తలం యయోస్తౌ తథోక్తౌ అత్ర హేతుమాహ—ఘటోత్క్షేపణాదితి. కరతలం తు పూర్వమేవ రాగయుక్తం, ఇదానీం కలశోన్నయనాదతిశయితరాగమితి భావః. అద్యాపి వృక్షసేచనే నివృత్తేఽపి. ప్రమాణాధికః మాత్రాతిలంఘీ. బన్ధే కేశపాశే స్రంసిని శిథిలే సతి, ఏకహస్తయమితాః ఏకేన హస్తేన బద్ధాః. అన్యహస్తస్య ఘటావలంబనత్వాదిత్యర్థః. ఇహ ఖలు రాజ్ఞా వృక్షసేచనకరణజనితపరిశ్రమకథనవ్యాజేన స్వాభిలాషపరికల్పితాని రతివిశేషజనితవ్యంజకాని విశేషణాన్యుపాత్తాని. తథాహి. అంసే స్రంసనం, కరతలాతిలోహితత్వం, స్తనవేపథుమత్త్వం, నిరవధికప్రవర్తమానశ్వాసత్వం, కేశపర్యాకులత్వం చ, ఇత్యాదీనాం రతివిశేషకరణానంతరభావిత్వాత్తేషాం వ్యంజకత్వే సహృదయహృదయమేవ ప్రమాణమ్.

౧. తదహమిత్యాది. అనృణాం వృక్షసేచనద్వయరూపఋణరహితాం. నామముద్రా నామధేయస్య చిహ్నమ్. "ముద్రా ముకుళనే బద్ధే లింగే చిహ్నేఽంగులీయకే" ఇత్యజయః. అక్షరాణి దుష్యంతనామధేయేన రత్నఖచితవర్ణాన్. పరస్పరమవలోకయతః. అసౌ రాజేతి మత్వా అన్యోన్యం సంవదేతే.

౨. అలమితి. అన్యథా సంభావ్య మాం రాజేతి మత్వా. పరిగృహ్యతే స్వీక్రియత ఇతి పరిగ్రహః. ఇదమంగులీయకం రాజసంబన్ధీతి మంతవ్యమితి శేషః. అనేన రాజరాజకీయయోస్సామాన్యేన వచనేన ప్రచ్ఛాదనం కృతమితి బోద్ధవ్యమ్. తదహమిత్యాదినైతదంతేన దానం నామ సంధ్యంగముక్తమ్. తదుక్తం.— "కార్యార్థం భూషణాదేర్యద్దానం దానమిహోచ్యత" ఇతి. అత్ర రాజ్ఞా శకుంతలావశీకరణాయ స్వాంగులీయకం దత్తమితి దానం భవతి.

ప్రియంవదా—(౧)[1] తేణ హి ణారుహది ఏదం అంగులీఅఅం అంగులీ విఓఅం అజ్జస్స. తుహ వఅణేణ ఎవ్వ అణిరిణా ణామ ఏసా. (కించిద్విహస్య.) హళా సఉందళే, మోఇదాసి అణుకంపిణా అజ్జేణ. అహవా మహారాఏణ గచ్ఛ దాణిం.

శకుంతలా—(ఆత్మగతమ్) (౨)[2] జఇ అత్తణో పహవిస్సం (ప్రకాశం) కా తుమం విసజ్జిదవ్వస్స వా రుద్ధిదవ్వస్స వా?

రాజా—(3) (శకుంతలాం విలోకయన్) (ఆత్మగతం) కిం ను ఖలు

1 తేన హి నార్హ త్యేతదంగులీయకమంగులీవియోగమార్యస్య. తవ వచనేనై వానృణా నామైషా. సఖి శకుంతలే, మోచితాస్యనుకంపినాఽర్యేణ. అథవా మహా రాజేన. గచ్ఛేదానీం.

2 యద్యాత్మనః ప్రభవిష్యామి. కా త్వం విసర్జితవ్యస్య వా రోద్ధవ్యస్య వా?

౧. తేణేతి. యేన కారణేన దుష్యంతనామముద్రాక్షరాణి విద్యంతే, తేనేత్యర్థః. రాజ్ఞః అంగులీయకం రాజహస్త ఏవ స్థాతుముచితమితి భావః. అనుకంపినా మోచితా సీత్యనేన వ్యసనాభిభూతజనం పశ్యతః ఉత్తమపురుషస్య తస్మిన్ దయోత్పత్తేః. తేన రాజ్ఞః ఆభిజాత్యం సూచ్యతే. అథవా మహారాజేనేత్యనేన. రాజ్ఞా రాజభావః ప్రచ్ఛా వితోఽపి తాభ్యాం జ్ఞాత ఇతి ద్యోత్యతే. స్వరాష్ట్రే యే జనా ఋణబద్ధాస్తే సర్వే రాజ్ఞా స్వద్రవ్యవ్యయేన ఋణాన్మోచ్యంతే చేద్రాజ్ఞో మహత్ఫలమితి స్మృతేరితి భావః. ఇదానీమిత్యనేన రాజ్ఞా వృక్షసేచనద్వయఋణాత్త్వయి మోచితాయాం సత్యా మిత్యర్థః. గచ్ఛ గంతుం స్వతంత్రా భవ. రాజ్ఞా తవోపకారః కృతః ఖలు. త్వయాపి తస్య ప్రత్యుపకారః కర్తవ్య ఇతి భావః.

౨. ఏతదభిప్రాయం మనసి నిధాయాహ—జఇఇత్యాది. ఆత్మనస్స్వస్య ప్రభవిష్యామి యది స్వతంత్రా భవిష్యామి చేత్, ప్రత్యుపకారం కర్తుం శక్యమితి భావః. కింతు కాశ్యపాధీనేత్యర్థః. విసర్జితవ్యస్య విసర్జనస్య. రోద్ధవ్యస్యావరోధస్య. వాశబ్ద స్సముచ్చయే. "వావ్యయం స్యాత్సముచ్చయే, ఉపమాయాం వికల్పే చ నిశ్చయే చ నిగద్యత" ఇత్యేకాక్షరరత్నమాలా విసర్జనావరోధయోస్త్వం కేత్యాక్షేపే. కింతు మహారాజేన ఖలు వృక్షసేచనద్వయరూపఋణం నిష్కాసితం స ఏవ మమావస్థాన ప్రేషణయోః ప్రభురితి భావః.

3. శకుంతలాం విలోకయన్నితి. తస్యా బహువిధాశ్చేష్టా విశిష్య పశ్యన్నితి యావత్. చేష్టానామేవాభిప్రాయవ్యంజకత్వాత్. కిం ను ఖల్విత్యాదినా మద్దర్శన

యథా వయ మస్యామేవమియమప్యస్మాన్ ప్రతిస్యాత్? అథవా
లబ్ధావకాశా మే ప్రార్థనా. కుతః?

వాచం న మిశ్రయతి యద్యపి మే వచోభిః
కర్ణం దదాత్యభిముఖం మయి భాషమాణే,
కామం న తిష్ఠతి మదాననసంముఖీ సా
భూయిష్ఠమన్యవిషయా న తు దృష్టిరస్యాః. ౨౯

జనితమన్మథవికారప్రభవాస్సాత్త్వికభావాదయస్తావదస్యా భావికా వంచకా అవంచకాశ్చేతి శకుంతలానురాగం సందిహ్య, తతః అథవేత్యాదినా నిశ్చాయకచిహ్నైర్నిశ్చినోతి.

౨౯. తదేవ నిశ్చాయకమాహ—వాచమిత్యాది. అభిముఖే సమ్ముఖే భాషమాణే మయి, మే వచోభిస్స్వకీయాం వాచం యద్యపి న మిశ్రయతి, తథాపి మద్వచనే కర్ణం దదాతి. అనేన నాయికానాయకయోరనురాగవ్యంజకస్య పరస్పరవాఙ్మిశ్రణస్య లజ్జావశాదభావేఽపి మద్వచనశ్రవణతాత్పర్యాత్తస్యాః కర్ణౌ మద్వచనైకవిషయావితి ద్యోత్యతే. కామం యద్యపి మదాననసమ్ముఖీ న, కాదాచిత్కావస్థానమస్తీత్యర్థః. తథా చాస్యా దృష్టిస్తు భూయిష్ఠమన్యవిషయా న. యదా పరస్పరదృష్టిసంధానం,తదా లజ్జయా నావలోకనం, కింతు వ్యాజేన నివర్తత ఇత్యర్థః. అనేనానురాగవ్యంజక పరస్పరసామ్ముఖ్యావలోకనాభావేఽప్యస్యాదృష్టిస్తు మదేకవిషయేతి వ్యజ్యతే. అత్రేవమభిప్రాయః. పరబుద్ధేరప్రత్యక్షత్వాత్తచ్చేష్టాభిరేవానురాగస్య జ్ఞేయతయా చాత్ర నాయికానాయకయోరనురాగద్యోతకం ప్రాయేణ వాఙ్మిశ్రణం లజ్జయా యద్యపి న కృతం, తథాపి నాయకసంభాషణసమయే సాదరశ్రవణం తదనురాగవ్యంజకమ్. తథాచ కన్యకాత్వేన ధార్ష్ట్యాభావాన్నాయకసమ్ముఖావస్థానం యద్యపి న భవతి, తథాపి దృష్టిస్సర్వథా తద్విషయైవ. సమీపస్థితానామనురాగవ్యక్తిర్భవిష్యతీతి భియా మధ్యే మధ్యేఽన్యం విలోకయతి. తాత్పర్యం తు నాయకవిలోకన ఏవ. తదుక్తం న భూయిష్ఠమిత్యభిప్రాయః. అత్ర దుష్యంతేన శకుంతలాచేష్టాభిర్గూఢానురాగస్యోద్భేదితత్వాదుద్భేదో నామ ముఖసంధ్యంగముక్తమ్. తదుక్తం—"ఉద్భేదో గూఢభేదన" మితి. అత్రశ్లోకే విలాసోనామ గాత్రారంభ ఉక్తః. తదుక్తం— "ప్రేమ్ణా కాంతస్య సవిధే నేత్రభ్రూవక్త్రకర్మణాం, విశేషో యస్స కథితో విలాసః పూర్వసూరిభి" రితి. అత్ర వాచం న మిశ్రయతీత్యాదినా శకుంతలాచేష్టానాం స్వసన్నిధౌ కృతానాం రాజ్ఞా ప్రేమగర్భితానాం ప్రతిపాదనాద్విలాసః.

(నేపథ్యే.)

(౧) భో భో తపస్వినః, సన్నిహితా స్తపోవనసత్త్వరక్షాయై భవతాం
ప్రత్యాసన్నః కిల మృగయావిహారీ పార్థివో దుష్యన్తః.

తురగఖురహత స్తథాహి రేణు
ర్విటపవిషక్తజలార్ద్రవల్కలేషు,
పతతి పరిణతారుణప్రకాశః
శలభసమూహ ఇవాశ్రమద్రుమేషు. ౩౦

అపి చ.—

తీవ్రాఘాతప్రతిహతతరుస్కన్ధలగ్నైకదన్తః
పాదాకృష్టవ్రతతివలయాసంగసంజాతపాశః,
మూర్తో విఘ్న స్తపస ఇవ నో భిన్నసారంగయూథో
ధర్మారణ్యం ప్రజతి చ గజస్స్యందనాలోకభీతః. ౩౧

---

౧. భో భో ఇతి. ససంభ్రమాహ్వానే ద్విరుక్తిః. తపస్వినః హే తాపసాః, సన్నిహితా మిళితాః. మృగయావిహారీ మృగయావిహరణశీలః. అనేన శీలార్థప్రత్యయేన గ్రీష్మసమయే రాజ్ఞో మృగయావినోదనముచితమితి ద్యోత్యతే. కిలేతి వార్తాయామ్. "వార్తాసంభావ్యయోః కిల" ఇత్యమరః.

౩౦. రాజ్ఞః ప్రత్యాసన్నత్వే హేతుమాహ—తురగేతి. జలార్ద్రవల్కలేష్విత్యనేన సాయంకాలస్నానేన వల్కలానామార్ద్రత్వమితి జ్ఞేయం. పరిణతారుణస్య సాయంతనసూర్యస్య ప్రకాశో యస్మిన్ స తథోక్తః. అతఏవ శలభసమూహ ఇవ పతంగనివహ ఇవ. అనేన సాయంకాలస్సమాగత ఇతి సూచ్యతే. తేనేతః పరం సంభాషణావసరవకాశో నాస్తీతి సూచ్యతే. అపి చేతి, ఆర్ద్రవల్కలేషు ధూళిపతనమేకా బాధా. ఇదానీం బాధాంతరమపీతి భావః.

౩౧. తదేవాహ—తీవ్రాఘాతేత్యాదినా. తీవ్రాఘాతేన దృఢప్రహారేణ ప్రతిహతః భగ్నశ్చాసౌతరుస్కన్ధశ్చ స తథోక్తః. తేన లగ్నస్సంసక్తః ఏకో దంతో యస్య స తథోక్తః. ఏకం తరుస్కన్ధమవస్కన్ద్యైకస్మిన్ దంతే నిక్షిప్యాగచ్ఛతీత్యర్థః. స్వభావోక్తిరలంకారః. మూర్తః మూర్తిమాన్. నః అస్మాకం. నేపథ్య ఇత్యాదినైతదంతేన చూళికానామార్థోపక్షేపకముక్తమ్. తదుక్తం కోహళేన—"అంతర్నేపథ్యస్థైస్సూతమాగధాదిభిః క్రియతే, అర్థస్యోపక్షేపోఽనేకవిధా చూళికా చేయ" మితి.

(౧) (సర్వాః కర్ణం దత్త్వా కించిదివ సంభ్రాంతాః.)

రాజా—(ఆత్మగతమ్) అహో ధిక్; సైనికా మదన్వేషిణస్తపోవన ముపరున్ధన్తి. భవతు. గమిష్యామి తావత్.

అనసూయా—(౨) [1]అజ్జ, ఇమిణా అరణ్ణగఅవుత్తందేణ పజ్జాఉళమ్హ. అణుజాణీహి ణో ఉడఅగమణాఅ.

---

1 ఆర్య, అనేనారణ్యగజవృత్తాంతేన పర్యాకులాః స్మః. అనుజానీహి న ఉటజ గమనాయ.

భరతేనాప్యుక్తం—"సా ద్విధా చూళికాఖండచూళికాచేతి భేదతః, పాత్రైర్యవనికాం తస్థైః కేవలం యా తు నిర్మితా, ఆదావంకస్య మధ్యే వా చూళికా నామ సా స్మృతా, ప్రవేశనిర్గమాభావాదియమంకాద్బహిర్గతా" అంకాదౌ చూళికా యథా—అనర్ఘరాఘవే సప్తమాంకే. అంకమధ్యే యథా రత్నావళ్యాం ద్వితీయేఽంకే. అథ ఖండచూళికా—"రంగే నేపథ్యసంస్థాయిపాత్రసల్లాపవిస్తరైః, ఆదౌ కేవలమంకస్య కల్పితా ఖండచూళికా, ప్రవేశనిర్గమప్రాప్తేరియమంకాద్బహిర్గతా." యథా—బాలరామాయణే సప్తమాంకస్యాదౌ. ప్రకృతే సంరోధస్య నీరసత్వాదనుచితత్వాచ్చ సూచ్యత్వమనుసంధేయమ్.

౧. సర్వా ఇత్యాది. అత్ర సర్వశబ్దేన రాజా శకుంతళా సఖ్యౌ చ కథ్యంతే. ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే. సంభ్రాంతాః ధర్మాచరణవిఘ్నభూతసైన్యదర్శనాత్కరచరణాదివేపథునయనచలనపుళకముఖవైవర్ణ్యస్వరభేదాదిభిర్భయం ప్రకాశితవత్య ఇత్యర్థః, అహో ఆశ్చర్యే. సుఖోపరతశకుంతళాదర్శనాదిరూపభాగ్యవిఘటనే స్వస్య దౌర్భాగ్యం ప్రత్యాశ్చర్యం. ధిఙ్నిందాయామ్. శకుంతళాసంభాషణాదివిఘ్నకారణభూతసైన్యం ప్రతి నిందా. సైనికాః * సేనాయాశ్చేతి ఠకి సైనికాః. "సేనాయాం సమవేతా యే సైన్యాస్తే సైనికాశ్చ త" ఇత్యమరః.

౨. అజ్జేత్యాది. ఉటజగమనాయేత్యత్ర జేసోఽజమితి షష్ఠ్యాస్తాదర్థ్యే జేస్వేతి వికల్పవిధానాదపవాదః. అనేన ప్రధానశృంగారరసస్యాంగత్వేన భయానక ఉక్తః భయానకలక్షణముచ్యతే—"బిభేతిభాయయత్యన్యాన్ కర్మణేతిభయం విదుః,అస్మిన్ దుఃఖం భవేద్యస్మాజ్జాయతే స భయానకః" స చ—"మానసాంగికభేదేన ద్విధా విద్వద్భిరుచ్యతే." అత్ర తీవ్రాఘాతేత్యాదినోటజగమనాయేత్యంతేన భయానకస్స్ఫుటవివ. సర్వత్ర రసానాం వ్యంగ్యత్వం కర్తవ్యమ్. అత్ర ప్రస్తుతశృంగారరసస్య సేనాదర్శనాద్భయానకముత్పాద్యరసవిచ్ఛేదః కృతః. ఉక్తం చ—"నిమిత్తాంతరముత్పాద్య

రాజా—గచ్ఛన్తు భవత్యః. వయమప్యాశ్రమపీడా యథా న భవిష్యతి తథా ప్రయతిష్యామహే.

(సర్వే ఉత్తిష్ఠన్తి.)

రసం ఛింద్యాత్కవిః కృతౌ'' ఇతి. యథా విక్రమోర్వశీయే ప్రథమాంకే సూర్యోపస్థానసన్నివృత్తస్య శాంతస్య రాజ్ఞః శృంగారిత్వసంపాదనార్థం రాక్షసాపహృతోర్వశీప్రత్యాహరణేన వీరో రసో వర్ణితః. ''ఆశ్రయైక్యే విరుద్ధో యః స కార్యో భిన్నసంశ్రయః'' ఇత్యుక్తత్వాత్. శాంతశృంగారయోస్తు నైరంతర్యేణ విరోధ ఇతి రసాంతరం మధ్యే కృతం. యథా వా ప్రకృతే షష్ఠాంకావసానే మాతలినా విదూషకే గృహీతే రాజ్ఞి వీరో రసః, విదూషకే భయానకశ్చ, వర్ణితః. ప్రధానరసస్య శృంగారస్య ధారాధిరూఢత్వమేకవారం ద్వివారం వా కర్తవ్యం. న బహుధా తదా ప్రారంభదశాయామేవ రసపోషో న యుజ్యతే. క్రమపరిపోషేణైవ చమత్కారజననాత్. ఏవం చేద్రసపరిపోషో భవతి. శృంగారరసవర్ణనే తత్ప్రతికూలానాం రసానాముపనిబంధో న కార్యః. రసవ్యంజకవిభావాదీనాం కష్టకల్పనయా వ్యక్తిర్న కార్యా. తదుక్తం—''వ్యభిచారరసస్థాయిభావానాం శబ్దవాచ్యతా, కష్టకల్పనయా వ్యక్తిరనుభావవిభావయోః, ప్రతికూలవిభావాదిగ్రహో దీప్తిః పునః పునః, అకాండే ప్రథనచ్ఛేదావంగస్యాప్యతివిస్తృతిః. అంగినోఽననుసంధానం ప్రకృతీనాం విపర్యయః, అనంగస్యాభిధానం చ రసే దోషాస్స్యురీదృశాః'' ఇతి. ఏతే రసభంగహేతవో భవంతి. తత్ర దీప్తిఃపునఃపునర్యథా—కుమారసంభవే రతిప్రలాపేషు, తత్ర శివయోస్సాన్ముఖ్యే మన్మథదాహే అవిఘటితే ఝటితి తత్సంఘటనసంవిధానౌన్ముఖ్యానాం సహృదయానాం వ్యవధానవిధాయినీ రతివిలాపసర్గేనాత్యంతమనాదరః. అకాండేప్రథనం యథా, వేణీసంహారే ద్వితీయేఽంకే అనేకసంక్షయే వృత్తే భానుమత్యాసహ దుర్యోధనస్య శృంగారవర్ణనమ్.యథా—తత్ర కంచుకీ యోఽయముద్యతేషు బలవత్సు, అథవాకిం బలవత్సు వాసుదేవసహాయేష్వరిషు, ఇత్యాది. అశస్త్రగ్రహణాదకుంతపరశో రిత్యాదినాచ. భానుమత్యా సహేతి ప్రముఖసంధ్యంగవిశేషస్య నిబంధః కవేర్నిబంధః. స చానుచితః. ఛేదో యథా—మహావీరచరితేద్వితీయేఽంకే రాఘవభార్గవయోర్ధారాధిరూఢే వీరరసే కంకణమేవ నావగచ్ఛామీతి రాఘవస్యోక్తౌ. అంగస్యాప్రధానస్యాతివిస్తరేణ వర్ణనం. యథా—హయగ్రీవవిజయే, ప్రతినాయకస్యహయగ్రీవస్యైవ బహుధా విజయవర్ణనంకృతమ్. అంగినోఽననుసంధానంయథా—రత్నావళ్యాంచతుర్థేంకేబాభ్రవ్యాదికగమనేసాగరికాయా విస్మృతిః. ఈదృశా ఇతి. నాయికాపాదప్రహారాదినా నాయకస్య కోపాదివర్ణనం. ప్రకృతివిపర్యయ సుఆదివ్యానాం సముద్రోల్లంఘనాదిః. తత్ర రతి

సఖ్యౌ— (౧) [1]అజ్జ, అసంభావిదసక్కారం భూఓవి పేక్ఖణణిమిత్తం లజ్జామో అజ్జం విణ్ణవిదుం.

రాజా—మా మైవం. దర్శనేనైవ భవతీనాం సత్కృతోఽస్మి.

శకున్తలా—(సవ్యాజం విలమ్బ్య సహ సఖీభ్యాం నిష్క్రాన్తా.)

రాజా—మందోత్సుకోఽస్మి నగరగమనం ప్రతి. యావదనుయాత్రికాన్ ప్రత్యవేక్ష్య తపోవనస్య నాతిదూరే నివేశయామి, న ఖలు శక్నోమి శకున్తలావ్యాపారాదాత్మానం నివర్తయితుమ్.

1 ఆర్య, అసంభావితసత్కారం భూయోఽపి ప్రేక్షణనిమిత్తం లజ్జామహే ఆర్యం విజ్ఞాపయితుమ్.

హాసశోకాద్భుతాని అదివ్యోత్తమప్రకృతివద్దివ్యేష్వపి వర్ణనీయాని. తథాపి రతిస్తు సంభోగశృంగారరూపా ఉత్తమదేవతావిషయా న వర్ణనీయా. తద్వర్ణనం హి పిత్రోస్సంభోగవర్ణనమివాత్యంతానుచితం స్యాత్. అదివ్యానాం యావదపదానం ప్రసిద్ధముచితం తావదేవ వర్ణనీయమ్. అన్యథా అసత్యబుద్ధిజనకత్వేన కాంతాసమ్మితహితోపదేశతాం విఘటయత్కావ్యమేవ పరిత్యాజ్యం స్యాత్.

౧. ఆర్యేత్యాది. భూయోఽపీత్యనేనేతః పరం పునర్దర్శనే సతీప్సితసిద్ధిర్భవిష్యతీతి భావః. మందోత్సుకోఽస్మినిరాశో భవామి. అనేన సర్వకార్యానుత్సాహః ఉక్తః. శకుంతలావ్యాపారాత్ శకుంతలాయాః అకృత్రిమమనోహరస్వవిషయకచేష్టావిశేషాత్. ఆత్మానం చిత్తం నివర్తయితుం స్వవశగమపి ప్రత్యావర్తయితుం న శక్నోమి. అనేన చిత్తస్య పరవశత్వకథనేనాంతరింద్రియస్య పారవశ్యముక్తమ్. తత్సహకారితయా ప్రవృత్తినివృత్తికరాణామింద్రియాణాం స్వవశతా కుత ఇతి భావః. అనేన ఉపనతేషు ఉచితేష్వపి విషయేషు తత్తత్ప్రవృత్తేరసంభవ ఉక్తః. తదేవోపపాదయతి—మమ హీత్యాదినా. మమ దృఢచిత్తత్వేన ప్రసిద్ధస్య మే. హి యస్మాద్ధేతోః. యద్వా— మమేత్యనేన "రత్నహారీ తు పార్థివ" ఇతి న్యాయేన స్వసంపాదితలోకోత్తర బహుస్త్రీరత్నపరిభావినో మమేత్యర్థః. తాదృశస్యాపి శకుంతలాసిమిత్తకచిత్తచాంచల్యకథనేన శకుంతలారూపలావణ్యాదేరదృష్టశ్రుతపూర్వత్వం వ్యజ్యతే. అనేనానురాగప్రసిద్ధేర్వస్తుసౌందర్యప్రాబల్యముక్తమ్. హిశబ్దోఽప్యర్థకః. మమాపీత్యర్థః.

మను హి—

గచ్ఛతి పురశ్శరీరం ధావతి పశ్చాదసంస్తుతం చేతః,
చీనాంశుకమివ కేతోః ప్రతివాతం నీయమానస్య. 3౨

(ఇతి నిష్క్రాన్తాః సర్వే)

ఇతి శ్రీకాళిదాసకృతౌ శాకుంతలనాటకే

ప్ర థ మో ఽ ఙ్కః.

---

3౨. గచ్ఛతీతి. శరీరం వపుః. అత్ర శరీరశబ్దప్రయోగేణ శీర్యత ఇతి శరీర మితి శకుంతలాలింగనాద్యసంభవాద్భాగ్యహీనమితి, శరీరం ప్రతి జుగుప్సా వ్యజ్యతే. దేహసద్భావస్య తాదృశశకుంతలాలింగనాదిమత్త్వేన సఫలత్వమితి భావః. తదభావాత్స్వవ్యతిరిక్తమివ శరీరమితి ప్రయుక్తం నత్వహమితి ప్రయుక్తమితి భావః. పురః అగ్రతః. సేనాం ప్రతీత్యర్థః. అత్ర సేనాం ప్రతీతి వక్తవ్యే సేనాశబ్దస్యానుచ్చారితత్వాత్తదాగమనేన శకుంతలాసంభాషణాదేర్విఘటనం జాతమితి, సేనాం ప్రతి నిందాసూయా చ ధ్వన్యతే. అతస్తదభిధానం నోచిత మితి రాజ్ఞోఽవహిత్థా కథితా. గచ్ఛతి ఉదాసీనతావిషయకస్థలగమనమివ మందం వ్రజతి. సేనాజనితాశ్రమబాధాయా ఋషిశాపభిత్యా సైన్యనివారణార్థం త్వరితం ధావతీతి వక్తవ్యే గచ్ఛతీతి గమనమాత్రార్థకశబ్దప్రయోగేణ బుద్ధిపూర్వకం న గచ్ఛతి, కింత్వవశ మేవ మందం వ్రజతీతి ద్యోత్యతే. సుస్థచిత్తస్యైవ కరచరణాదేరుచితానుచితవిషయేషు బుద్ధిపూర్వకప్రవృత్తినివృత్త్యోస్సంభవాదితి భావః. అన్యథా బుద్ధిపూర్వకగమనే తు విప్రలంభే నైశ్చింత్యప్రసంగాదనుచితం స్యాత్. తేన గమనే పాదయోర్వైవశ్యం చ వ్యజ్యతే. గచ్ఛతీతి వర్తమానవ్యపదేశేన గమనోద్యోగే కృతేఽపి పాదౌ న చలత ఇతి ద్యోత్యతే. చేతస్సర్వకరణప్రధానభూతం మనః. పశ్చాత్పృష్ఠతః. శకుంతలాం ప్రతీత్యర్థః. అత్ర శకుంతలాం ప్రతీతి వక్తవ్యే తదభిధానస్యాకృతత్వాద్దుర్లభా కిమర్థముచ్చారితవ్యేతి భావః. తేన రాజ్ఞో నిర్వేదో మతిశ్చ. యద్వా—అపరిమితసుకృతాతిశయవతః పుంసఏవ శకుంతలాలాభః. తేనైవ సా స్మర్తుం యోగ్యేతి ప్రతీయతే. యది స్వస్యాపి సుకృతవిశేషోఽస్తి, తర్హి తస్యాస్సంభాషణాదేః కథం విఘటనా జాతా? ఇతి భావః. తేనాలభ్యవస్త్వనభిధానేన రాజ్ఞో వ్రీడా వ్యజ్యతే. ధావతి చిరపరిచయదృఢసౌహార్దేన విశ్లేషాసహమివ త్వరితం ధావతి. పరిచితస్య తత్సహవాసం ప్రతిగమనం

సంభావ్యమితి తదుపపత్తిమాహ—అసంస్తుతమితి. అసంస్తుతమపరిచితం. "సంస్తవ స్స్యాత్పరిచయ" ఇత్యమరః. ఉత్తమనాయికాయా లలితవిలోకనాదీనాం స్వాభావికత్వేనాపి సంభవాత్తేషాం స్వవిషయత్వేన చిరసహవాసాభావాత్సమ్యఙ్న పరిచితమిత్యసంస్తుతమిత్యుక్తమ్. ధావతీతి వర్తమానప్రయోగేణ దుర్ఘటత్వం నిశ్చిత్య మయా నివర్త్యమానమపి తస్యాస్సాకూతావలోకనమందగమనచేష్టావిశేషాణాం స్వాభావికమనోహరత్వాద్వస్తుసౌందర్యబలాన్న నివర్తతే. కింతు తద్విషయే స్వారసిక వృత్తీతి వ్యజ్యతే. కించ, అసంస్తుతం చేతో ధావతీత్యనేన, శకుంతలాకృతానాం చేష్టావిశేషాణాం స్వవిషయత్వేన చిరపరిచయం కృత్వా సమ్యగ్జ్ఞాతుం ధావతీవేత్యుత్ప్రేక్షా ధ్వన్యతే. అత్ర శకుంతలాదుష్యంతయోః పృథగ్దేశగమనేన వస్తువిచ్ఛేదే సత్యసంస్తుతం చేతో ధావతీత్యనేన స్వాంతఃపురయువతీర్విహాయ శకుంతలాం ప్రతి గచ్ఛతీతి చిత్తాసంగస్య పునస్తత్ప్రాప్త్యర్థకయత్నకరణే హేతుత్వాద్బిందురిత్యనుసంధేయమ్. తదుక్తం. "బీజత్వాద్బీజమాదౌ స్యాత్ఫలత్వాత్కార్య మంతరః, తయోస్సంధానహేతుత్వాన్మధ్యే బిందుం ముహుః క్షిపేత్"ఇతి. భావప్రకాశేఽప్యుక్తం—"ఫలే ప్రధానే విచ్ఛిన్నే బీజస్యావాంతరైః ఫలైః, తస్యావిచ్ఛేదకో హేతుర్బిందురిత్యాహకోహలః" ఇతి. శరీరస్య పురః మందగమనే చిత్తస్య పశ్చాత్త్వరితగమనే చ దృష్టాంతమాహ—చీనాంశుకమిత్యాదినా. ప్రతివాతం వాతాభిముఖం నీయమానస్యాకృష్యమాణస్య కేతోర్ధ్వజస్య. "కేతుర్ద్యుతౌ పతాకాయాం గృహోత్పాతాదిలక్ష్మసు" ఇతి విశ్వః. చీనాంశుకమివ పట్టవస్త్రమివ. పట్టవస్త్రం యథాతిశ్లక్ష్ణం, నిర్మలం చ, తద్వత్స్వచిత్తమపి కఠినం, స్వచ్ఛం చ, ఇతి భావః. యథా ధ్వజదండే దృఢస్యూతం వస్త్రంవాతో బలాదాకర్షతి, తద్వత్స్వాంతఃపురయువతిషు నిక్షిప్తం చిత్తం శకుంతలా స్వస్యరూపలావణ్యాదిబాహుళ్యేన తాసు వైమనస్యం సంపాద్యాకర్షతీతి భావః. కేచిత్" చీనాంశుకం చీనదేశోద్భవం వస్త్రమితి వదంతి.

ఇతి నిష్క్రాంతాఇతి. తేషామంతే చ నిర్గమఇత్యుక్తత్వాత్. ప్రథమోఽంకఇత్యనేన, ప్రకృతేఆదావేకదివసవృత్తం నాట్యమిత్యర్థః. తదుక్తం- "ఏకైకదివసే వృత్తమేకనేతృప్రయోజనం, బహుపాత్రప్రవేశార్హమంకమాసన్ననాయక" మితి. నాటకవిచ్ఛేదస్యాంక ఇత్యభిధానమ్. "అంకో నాటకవిచ్ఛేదే సంఖ్యాయాం యుధి భూషణ" ఇతి నానార్థరత్నమాలా. సర్వత్ర బీజానుగుణమేవాంకవిచ్ఛేదః కార్యః. తదుక్తం భరతేన— "క్షణో ముహూర్తో యామోవా మధ్యాహ్నో దివసోఽపి వా, అంకే ఽంకే ... ... " ఇతి.

బీజార్థానుగుణ్యం తు అసంస్తుతం చేతో ధావతీత్యనేన తత్పరిచయార్థం విచారం కర్తుమేకేన తద్ఘటకేన భవితవ్యమితి ద్వితీయేఽఙ్కే విదూషకేన సహ ఆలోచనాయామత్ర బీజముపక్షిప్తమితి వ్యజ్యతే.

ఇతి శ్రీరమణవేంకటాచలేశ్వరపాదారవిందసమారాధక
వైఖానసకులతిలక శ్రీకాశికగోత్ర శ్రీతిరుమలాచార్య పుత్రేణ
ధ్వనిప్రస్థాన పరమాచార్యాష్టభాషాచక్రవర్తి
శ్రీనివాసాచార్యేణ విరచితాయాం శాకుంతలవ్యాఖ్యాయాం
ప్రథమోఽఙ్కః.

శ్రీ ర స్తు.

అభిజ్ఞాన శాకున్తలమ్

ద్వితీయోఽఙ్కః.

(తతః ప్రవిశతి విదూషకః.)

విదూషకః—(నిఃశ్వస్య, (౧)[1]ఆ హదోమ్హి ఏదస్స మిఅఆసీళస్స రణ్ణో వఅస్సభావేణ. అఅం మిఓ, అఅం వరాహో, అఅం సద్దూ

---

1. ఆః హతో౽స్మి ఏతస్య మృగయాశీలస్య రాజ్ఞో వయస్యభావేన. అయం మృగో౽యం వరాహో౽యం శార్దూల ఇతి మధ్యందినే౽పి గ్రీష్మవిరళపాదపచ్ఛా

కవిరిదానీం కథాంతరమారభమాణో వస్తుసంఘటనార్థం వృత్తవర్తిష్యమాణార్థ సూచనార్థైకపాత్రప్రయోజ్యం విదూషకం నామార్థోపక్షేపకం ప్రస్తౌతి— తతః ప్రవిశతీత్యాదినా. తదుక్తం.—"ఏకాకినీ చ పాత్రోయోభూతభావ్యర్థసూచకః, అంకే ద్వయాంతరావిష్టః ప్రథమాంకమనాశ్రితః, ప్రవేశనార్థం పాత్రాణాం కథ్యతే౽సౌ ప్రవేశకః" ఇతి. విదూషక ఇతి నాయకపార్శ్వవర్తీ హాస్యకారీ భవతి. నాటకే నాయకస్య సహాయాః కల్పనీయాః. తదుక్తం—"సహాయాస్తే చ చత్వారః పీఠమర్దో విటశ్చేటో విదూషకః"ఇతి. పీఠమర్దస్తు పతాకానాయకః. "పతాకానాయకస్త్వన్యః పీఠమర్దో విచక్షణః." ఇతి. "తస్యైవానుచరో భక్తః కించిదూనస్తుతద్గుణైః" యథా రామాయణే లక్ష్మణః. నాయకాభీష్టవస్తూనా మేకస్యావేదితా విటః, సంధాననిపుణ శ్చేటో హాస్యకారీ విదూషకః. మంత్రిణా సహ మంత్రవ్యాపారం నిశ్చిత్య రాజా తత్తదుచితకార్యేషు తదుచితజనాన్నియుంజీత. తదుక్తం—"లుబ్ధానర్థవ్యయే కుర్యాత్కుశలానాయకర్మణి, అంతఃపురే వర్షశతాన్కిరాతాన్షాకవామనాన్, మ్లేచ్ఛాదీ నధికారాదౌ స్వస్వకార్యోపయోగినః, ఋత్విక్పురోహితాన్ధర్మే జ్ఞానిన స్తత్త్వచింతనే, గోష్ఠీషు శాస్త్రసాహిత్యసంగీతాది విచక్షణాన్" ఇతి.

తత ఇతి. రాజ్ఞో నిష్క్రమణానంతరమిత్యర్థః.

౧. ఆఇతి. నిర్విణ్ణో౽స్మీత్యపి పాఠః. హతః వంచితః. ఆః ఇతి జ్ఞానే. గృహే సుఖేన తిష్ఠంతం మాం దుఃఖినం చికీర్షు(ర్మృ)గయావ్యాజేన వంచితవానితి జ్ఞాతమిత్యర్థః.

లోత్తి మజ్ఝందిణే వి గిమ్హవిరళపాఅవచ్ఛాఆసు వణరాఇసు

యాసు వనరాజిష్వాహిండ్యతే, పత్రసంకరకషాయాణి కదుష్ణాని గిరినదీజలాని పీయన్తే. అనియతవేళం శూల్యమాంసభూయిష్ఠ ఆహారోఽశ్యతే. తురగానుధావనసంక్షుభిత

తదుక్తం త్రిలోచనేన—"అథ కిం స్వీకృతాలాపే హుం క్రోధే త్వహహా ర్తిషు, శాంతం స్మృతమసంభావ్యే ఆజ్ఞానే హీతి విస్మయ" ఇతి. అన్యస్మిన్ పాఠే నిర్విణ్ణః దుఃఖితః. ఆ ఇతి పీడాయాం నిపాతః. రాజ్ఞో వయస్యభావేన సుఖే ఽనుభవితవ్యే స్వస్య తద్విపరీతం జాతమితి యావత్. కించ వయస్యభావేనేత్యనేన స్వస్య గోపనీయాంశః కోఽపి రాజ్ఞో నాస్తీతి వ్యజ్యతే. తేన చ స్వవక్ష్యమాణరాజకథితశకుంతళావృత్తాంతహేతురుక్తః. రాజ్ఞో విరోధేనైవ దుఃఖం. న తు మైత్రేణేత్యాశంక్యాహ—మృగయాశీలస్యేతి, మృగయాపర్యటనజనితదుఃఖమేవ, న హి గృహే ఆహారాదిసంకోచజనితదుఃఖమిత్యర్థః. మృగయాశీలస్యేత్యనేనైతత్పరం మృగయాం వ్యాజీకృత్యావస్థానే కించిద్విళంబస్సూచ్యతే. తేన శకుంతలాప్రాప్తిపర్యంతమాశ్రమావస్థానే బీజముక్తమ్. యది మృగయాగమనే దుఃఖానుభవస్తర్హి గృహ ఏవ సుఖేన స్థీయతామిత్యత ఆహ—రాజ్ఞ ఇతి. యద్యత్రాగమనే దుఃఖం నిశ్చిత్య గృహే స్థీయతే, తదా బలాత్కారేణాహ్వానేతుం శక్తిరస్తీత్యర్థః. అత్రాగమనే దుఃఖమనాగమనే దండ ఇతి భావః. రాజ్ఞా స్వయం వంచితప్రకారమాహ—అఅం మిఓ ఇత్యాదినా. అయం మృగ ఇత్యనేన ప్రాగేవ క్రూరసత్త్వనామోచ్చారణే సతి భీత్యా స్వయం నాగమిష్యామీతి క్షుద్రజంత్వభిధానం కృతం. తేన స్వస్య కించిదరణ్యప్రవేశః కారితః. మృగస్యాలాభే సతి పునరయం వరాహ ఇతి, తదలాభే అయం శార్దూల ఇతి. తదపేక్షయా సమ్యగరణ్యాప్రవేశ ఇతి భావః. ఏవంప్రకారేణ వంచిత ఇత్యర్థః. గ్రీష్మ ఇత్యనేన కాలస్యాతిసంతాపకరత్వం, తత్రాపి మధ్యందిన ఇత్యనేనాతపబాహుళ్యాత్సంచారానర్హతా కథ్యతే. వనరాజీష్వితి వనపదోపాదానేన కంటకాతిబాహుళ్యాత్స్వచ్ఛందసంచారాయోగ్యత్వం. రాజిష్వితి బహువచనాదనేకదేశభ్రమణం, తత్రోఽపి విరళపాదపచ్ఛాయాస్వితి విశేషణేనావస్థానానర్హతా చ, వ్యజ్యతే. ఆహిండ్యతే పర్యట్యతే. పరిభ్రామ్యత ఇతి యావత్. గ్రీష్మ ఇత్యనేనారణ్యవాసినస్సర్వే సారంగాదయో జంతవస్తృషితా జలాన్వేషిణో భవంతి. తత్రాపి మధ్యందిన ఇత్యనేన జలపానార్థం సర్వత్ర పర్యటంతి. తస్మాత్తదా మృగయా క్రియత ఇతి భావః.

ఆహిండీఅది. (౧) పత్తసంకరకసాయాఇ కదుణ్హాయి గిరిణీ జలాఇ పీఅంతి. అణిఅదవేళం సుళమాంసభూఇట్ఠం ఆహారం అణ్హీఅది. (౨) తురఆణుధావణసంఖుహిదసంధిణో మే రత్తిం వి ణిఆమం సయిదవ్వం ణత్థి. తదో మహంతే ఎవ్వ పచ్చూసే దాసిఏపుత్తేహిం సగణళుద్ధేహిం వణగ్గహణకోళాహళేణ పడిబోధిదోమ్హి. ఏదావంతేణ వి పీడా ణ ణిక్కమది, తదో గండస్స ఉవరి పిడఆ సంఉత్తా. (3) హిఓ కిళ అమ్హేసు ఓహీణేసు తత్తహోదో మిఆణుసారేణ అస్సమపదం పవిట్ఠస్స తావస

సంధేర్మే రాత్రిమపి నికామం శయితవ్యం నాస్తి. తతో మహత్యేవ ప్రత్యూషే దాస్యాః పుత్రైశ్శకునిలుబ్ధైర్వనగ్రహణకోలాహలేన ప్రతిబోధితోఽస్మి. ఏతావత్యపి పీడా న నిష్క్రామతి. తతో గండస్యోపరి పిటకా సంవృత్తా. హ్యః కిలాస్మాస్వవహీనేషు తత్రభవతో మృగయానుసారేణాశ్రమపదం ప్రవిష్టస్య తాపసకన్యకా శకున్తలా నామ

---

౧. స్థలాసౌష్ఠవముక్త్వా జలాసౌష్ఠవమాహ—పత్తేతి. పత్రసంగేన కషాయాణి కటూని. విరసానీతి యావత్. అనేన జలస్య మాధుర్యగుణో నిరస్తః. కదుష్ణాని ఈషదుష్ణాని. జలాసౌష్ఠవముక్త్వాఽహారాసౌష్ఠవమాహ—అణి అదేతి. "దివా యామద్వయాదర్వాగ్రాత్రౌ యామం న లంఘయేత్, అతిక్రమే మహావ్యాధిం జనయత్యేవ భోజనమిత్యుక్తత్వాదవ్యవస్థితకాలమిత్యర్థః "వేలా కాలే చ జలధేర్వేలాతీరవికారయోః" రితి విశ్వః. ఆహారమితి ప్రాకృతే "లింగమతంత్ర"మితి సూత్రాన్నపుంసకప్రయోగః.

౨. ఆహారాసౌష్ఠవముక్త్వా నిద్రాఽసౌష్ఠవమాహ. తురఏతి. రాత్రిమపీతి కాలాధ్వనోరత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. వనగ్రహణకోలాహలేనాన్యోన్యం జాలాదికం బద్ధుం వనసీమాగ్రహణకోలాహలేనేత్యర్థః. గండో వ్రణవిశేషః. "గండో విస్ఫోటకః" ఇత్యమరః. పిటకా వ్రణస్యోపరి వ్రణం. కేచిద్గండశబ్దేన ప్రమేహమూత్రకృచ్ఛ్రాదివ్యాధిం వదంతి. ప్రకృతే గండః మృగయా. పిటకా శకుంతలాదర్శనం.

౩. తదేవాహ—హిఓ ఇతి. హ్యః పూర్వేద్యురిత్యర్థః. అస్మాస్వితి బహువచనేన స్వయమతీవోహాపోహకుశలః స్వయం చేత్తదానీం వర్తేత. తదా సర్వముపాయేన విఘటయితుం శక్యమితి ద్యోత్యతే. స్వస్యాసన్నిధానమేవ రాజ్ఞశ్శకుంతళాదర్శనాదౌ హేతురితి భావః. యద్వా—అస్మాస్వితి బహువచనం నిర్వేదే. తథాఽమరుకేఽపి "వయమపి హతాశాః ప్రియతమా"ఇతి. తత్రభవత ఇత్యనేన రాజ్ఞః ప్రాతిలోమ్యాది

కణ్ణఆ సఉంటళా ణామ మహ అధణ్ణదాఏ దంశిదా. (౧) సంపదం ణఅరగమణస్స కహం వి ణ క రే ది. అజ్జ తం ఎవ్వ స విసేసం చింతయ న్తస్స మే అచ్ఛీణం పహాదం ఆసి. కా గఈ? జావ ఇమం కిదాచారపడికమ్మణం వఅస్సం వెక్ఖామి. (పరిక్ర మ్యావలోక్య చ) ఏసో ఖు బాణాసణహత్థాహిం వణపుప్ప

మమాధన్యతయా దర్శితా. సాంప్రతం నగరగమనస్యకథామపినకరోతి. అద్య తమేవ సవిశేషం చిన్తయతో మేఽక్ష్ణోః ప్రభాతమాసీత్. కాగతిః? యావదిమం కృతాచార పరికర్మాణం వయస్యం పశ్యామి. (పరిక్రమ్యావలోక్య చ) ఏష ఖలు బాణాసనహస్తాభి

పరస్త్రీషు మనో న వర్తత ఇతి ద్యోత్యతే. అనేనేతః పూర్వం రాజ్ఞః పరస్త్రీనిమిత్త కచిత్తవ్యసనం నాస్తి. యద్యస్తి, తర్హీదానీమపి తస్య సాహసికమితి దుఃఖం సోఢుం శక్యత ఇతి భావః. తర్హి పరబుద్ధేరప్రత్యక్షత్వాదైశ్వర్యయౌవనాదిబాహుళ్యే నవీనా కాచిత్స్వక్రియా భవతీత్యత ఆహ—మిఅణుసారేణేతి. మృగయాయాం వరయువతి దర్శనసంభావనా కథం తర్క్యతే? యది తత్పూర్వమేవ సంభావితం స్యాత్ తర్హి స్వయం నాగచ్ఛామీతి భావః. తర్హి, పురాణేతిహాసాదౌ మృగయాగమనసమయ ఏవ కేషాంచిద్రాజ్ఞాంవరయువతిప్రాప్తిశ్శ్రూయత ఇత్యత ఆహ—ఆశ్రమపదం ప్రవిష్టస్యేతి. శాంతిప్రధానే తపోవనే వరయువతిదర్శనం కథం ప్రాక్తర్క్యత ఇతి భావః. ఏవమను పపత్తిముక్త్వా దర్శనసద్భావస్య కారణమాహ— అధన్యతయేతి. అసంభావ్యస్థలే రాజ్ఞో యువతిదర్శనే స్వస్యాధన్యతైవ హేతురితి భావః. ఏవం శకుంతలావృత్తాంత కథనేన పూర్వేద్యూరాత్రౌ విదూషకస్యాగ్రత శ్శకుంతలావృత్తాంతాదికం రాజ్ఞా కించిత్ప్రసంజితమిత్యవగంతవ్యమ్. తథైవ వదిష్యత్యుత్తరత్ర—లామేవాశ్రమలలామభూ తామిత్యాది.

౧. అధన్యతాఫలమాహ—సంపదమిత్యాదినా. సాంప్రతమితి రాజ్ఞా శకుంతలాయాం దృష్టాయామిత్యర్థః. అక్ష్ణోః ప్రభాతమాసీదిత్యనేనాతిదుఃఖానుభవేనాక్షినిమీలనాభావో ద్యోత్యతే. అక్ష్ణోరున్మీలతోస్సతోః ప్రభాతమాసీదిత్యర్థః. కాగతిః కావా మతిః. ఇతః పరం యథా మృగయాగమనమత్రావస్థానం చ నసంభవేత్తాదృశతాత్కాలికమతిః. కేత్యాక్షేపే. అతిదుఃఖానుభవేన బుద్ధిక్షోభో జాతఇతి భావః. "గతిః పరాయణే గీతిమార్గే చ గమనే మతా" ఇతివిశ్వః. ఇతఏవాగచ్ఛతీత్యనేనైవకారేణ విదూషకస్య పునరపి మృగయాగమనదుఃఖం ద్యోత్యతే. యవనీశబ్దేన రాజ్ఞశ్శస్త్రధారిణ్య ఉచ్యంతే. తదుక్తం శబ్దార్ణవే—"కిరాతీ చామరధరా యవనీ శస్త్రధారిణీ"తి.

మాలాధారిణీహిం జవణీహిం పరిఉదో ఇదో ఎవ్వ ఆఅచ్ఛఇ వఅస్సో. (౧) హోదు. అంగభంగవిఅలో విఅ భవిఅ చిట్ఠిస్సం. జఇ ఎవ్వం ణామ విస్సమం లహేఅం. (ఇతి దణ్డకాష్ఠమవలమ్బ్య స్థితః.)

(ప్రవేశకః.)

ర్వనపుష్పమాలాధారిణీభిర్యవనీభిః పరివృత ఇత ఏవాగచ్ఛతి వయస్యః. భవతు. అంగభంగవికల ఇవ భూత్వా స్థాస్యామి. యద్యేవం నామ విశ్రమం లభేయమ్.

---

౧. హోదు ఇత్యాది. భవత్విత్యుపాయస్మరణే. అవలంబ్యాధారం కృత్వా. అనేన వేషహాసో నామ కైశికీవృత్త్యంగముక్తం. అత్ర దండకాష్ఠావలంబనాది వికృతవేషదర్శనాద్వేషహాస్యం భవతి. తదుక్తం— "కైశిక్యారభటీ చైవ సాత్త్వతీ భారతీ తథా, చతస్రో వృత్తయః ప్రోక్తారసావస్థానసూచికాః." తత్ర గీతనృత్తవిలాసాదియుక్తశ్శృంగారసంభృతః, వ్యాపారో నేతృనిష్ఠో యః కైశికీ వృత్తిరీరితా. అస్యాస్తు చత్వార్యంగాని కథితాని మనీషిభిః, నర్మ తత్స్ఫందతత్స్ఫోటగర్భైశ్చ చతురంగి కేతి. తత్రాగ్రామ్యేష్టజనావజ్ఞానురూపపరిహాసో నర్మ. తచ్చ త్రివిధం—శుద్ధహాస్యజం, శృంగారహాస్యజం, సభయహాస్యజం చ" ఇతి. శుద్ధహాస్యజమేకవిధం. శృంగారహాస్యజం తు త్రివిధం—స్వానురాగనివేదనం, సంభోగేచ్ఛాప్రకాశనం, సాపరాధప్రియస్య ప్రియభేదన"మితి. సభయహాస్యజం తు ద్వివిధం—శుద్ధం, రసాంతరాంగమితి. ఏవం షడ్విధం నర్మ. తచ్చ ప్రత్యేకం వాగ్వేషచేష్టాభేదేన త్రైవిధ్యాదష్టాదశభేదం. కైశిక్యాదీనాం వృత్తీనాం మధ్యే శబ్దవృత్తిర్భారతీ. తిస్రోఽర్థవృత్తయః. "అన్యేఽపి మిశ్రణాదాసాం మిశ్రాం వృత్తిం తు పంచమీం, అశేషరససామాన్యం మన్యంతే లక్షయంతి చ" యథా— "తత్రారభట్యాదిగుణాస్సమస్తామిశ్రత్వమాశ్రిత్య మిథః ప్రథంతే,మిశ్రేతి తాం వృత్తిముశంతి ధీరాస్సాధారణీమర్థచతుష్టయస్య" ఇతి తన్నవిచారక్షమం. కుతః. తత్కిం వృత్తిధర్మాణాం మిశ్రణమైకరూప్యేణ? న్యూనాధికభావేన వా? న ప్రథమః, అవైషమ్యేణమిశ్రణాభావాత్. తథా మిశ్రణేతు మిశ్రవృత్తివ్యంగ్యో రసోఽపి మిశ్రో వానాధికః ప్రసజ్యేత. వృత్తీనాం రసవిశేషనియమత్వాత్. నను మిశ్రా వృత్తిస్సర్వరససాధారణీతి చేన్న. భారత్యా ప్రస్తుతవిషయత్వాన్మూలప్రమాణాభావేనాస్యోక్తిమాత్రత్వాచ్చ. నాపి ద్వితీయః. వైషమ్యేణ వృత్తిగుణానాం మిశ్రణే యత్ర వృత్తిప్రత్యభిజ్ఞాహేతుభూతా బహవో గుణా లక్ష్యంతే, తత్ర సైవ వృత్తిరితి నిశ్చయాత్. నను తత్ర ప్రకరణాదివశేన రసవిశేషవ్యక్తిరితి చేత్,

(తతః ప్రవిశతి యథోద్దిష్టపరివారో రాజా.)

రాజా—(ఆత్మగతమ్)

కామం ప్రియా న సులభా మనస్తు తద్భావదర్శనాయాసి,
*అకృతార్థేఽపి మనసిజే రతిముభయప్రార్థనా కురుతే. ౧

తర్హి ప్రస్తుతరసానురోధేనైవ వృత్తివిశేషనిర్ధారణమిత్యంగీకర్తవ్యమేవ. తథాచ భరతః—"భావో వాపి రసో వాపి ప్రవృత్తిర్వృత్తిరేవ వా, సర్వేషాం సమవేతానాం యస్య రూపం భవేద్బహు, స మంతవ్యో రసస్థాయీ శేషాస్సంచారిణో మతా" ఇతి. ఏతద్వివృణ్వతే— ప్రవృత్తిస్తు అభినయప్రవర్తనా బహువిధా భవతి. శృంగారే కదాచిన్నాయికారబ్ధత్వం, కదాచిన్నాయకారబ్ధత్వం. యద్వా—వృత్త్యంతర్భూతం కుశికరూపకాది. వృత్తిస్సాత్త్వత్యాదిరూపా. యస్య రూపం బహు భవేదితి. ఉద్భూతం చిరకాలావస్థాయి చ భవతి స స్థాయీ రసో మంతవ్యః. రసస్య స్థాయిపరిణామరూపత్వాద్యథా క్షీరపరిణామస్య దధ్నోఽమ్లద్రవ్యం సహకారి, ఏవం విభావానుభావాశ్చ సహకారిణ ఇతి యావత్. ప్రవృత్తిర్వృత్తిరేవవేత్యాదినా కపినటయోశ్శిక్షాప్రకారస్తు భరతేన ప్రదర్శితః. తత ఇత్యాది. యథోద్దిష్టపరివారః విదూషకనిర్దిష్టపరిజనః.

౧. కామమిత్యాది. ప్రియా స్వాభిలాషవిషయభూతా నాయికా కామం ప్రాయేణ సులభా న, సుఖేనోపలబ్ధుమశక్యా. యద్యపి, రాజర్షికన్యకా, అథ తు బ్రహ్మర్షిణా సుతాత్వేన స్వీకారాదాశ్రమోచితధర్మకరణవత్త్వేన చ దుర్లభత్వం. ఏవం దుర్లభత్వజ్ఞానేఽపి తద్విషయాభిలాషవత్త్వే కారణముక్తం—ప్రియేతి. కామమసులభేత్యనేన పాక్షికప్రాప్తిసంభావనా ద్యోత్యతే. రాజర్షికన్యకాయా రాజర్షివరగామితాయా యుక్తత్వాత్తత్రాపి సన్నిహితస్య పరిత్యాగే కారణాభావాచ్చ. ఏవం దుర్లభత్వే కిమర్థం తద్విషయాభిలాష ఇత్యత ఆహ—మనస్త్వితి. తద్భావదర్శనాయాసి తస్యాభావదర్శనేన స్వవిషయాభిలాషజ్ఞానేన ఆయాసి ప్రయాసయుక్తం. కదా ఘటతే? కథం వా ఘటతే? ఇతి బహువితర్కపర్యాకులమిత్యర్థః. స్వవిషయాభిలాషజ్ఞానం స్వయమేవ ప్రకటయిష్యతి—సర్వం తత్కిల మత్పరాయణమహో ఇతి. మనస్తు తద్భావదర్శనాయాసీత్యనేన యద్యపి స్వయం విచారవత్త్వేన కార్యస్యాఘటమానతాం నిరీక్ష్య తద్వ్యాపారాన్నివర్తతే, తథాపి మనస్తు తద్విషయే స్వారసిక వృత్తీత్యర్థః. యద్వా—తద్భావదర్శనాయాసి తద్భావదర్శనే ఆయాసవత్. సాకూతావలోకన మందగమనాదీనాం స్వాభావికత్వేనాపి సంభవాత్. తథా చ వదిష్యతి—ఏవమాత్మాభిప్రాయసంభావితేష్టజనచిత్తవృత్తిః ప్రార్థయితా విడంబ్యత

* అకృతార్థేఽపి హి మదన ఇతి పాఠాంతరమ్.

(స్మితం కృత్వా,) (౧) ఏవమాత్మాభిప్రాయసంభావితేష్టజనచిత్తవృత్తిః ప్రార్థయితా జనో విడంబ్యతే.

ఇతి. యస్య యత్రాభిలాషాతిశయః స తత్కృతచేష్టాస్సర్వా అపి స్వకీయత్వేన మనుతే. స్వాశాయాస్తాదృక్పరికల్పితత్వాత్. అతఏవ తాదృక్సాధారణచేష్టానాం స్వైకతాన నిశ్చాయక ప్రమాణవిషయే ఆయాసీత్యర్థః. ప్రయాసకారిణీ మనోవృత్తిః ప్రేక్షావతా ప్రయత్నాన్నిరోద్ధవ్యేత్యత ఆహ—అకృతార్థేఽపీత్యాది. మనసిజః కామః. తస్యా కృతార్థత్వమాలింగనాద్యభావః. తాదృక్పరస్పరాలింగనాద్యభావేఽపి నాయికానాయకయోః పరస్పరప్రార్థనైవ రతిం ప్రీతిం కురుతే. నాయకస్యోత్తమనాయికావిషయానురాగేణ స్వసంకల్పమాత్రపరికల్పితప్రేమచేష్టాభిరపి పరానందో జాయత ఏవ. తదుక్తం మాలతీమాధవే—"యాస్వంతఃకరణస్య బాహ్యకరణవ్యాపారరోధిక్షణాదాశంసా పరికల్పితాస్వపి భవత్యానందసాంద్రో లయః" ఇతి. అతస్సంకల్పమాత్రేణాపి రతిసిద్ధేః ప్రేక్షావతా మనోవృత్తిర్నసిరోద్ధవ్యేత్యర్థః. యద్వా—భావజ్ఞానార్థం మన ఆయాసీత్యుక్తం. కిం తేన భావజ్ఞానేనేత్యత ఆహ—అకృతార్థేఽపీత్యాది. ఉభయప్రార్థనాజ్ఞాతపరస్పరాభిలాషః. యద్వా—ఉభయప్రార్థనాశబ్దేన సంభోగవిషయేచ్ఛావిశేషః స్పృహాపరపర్యాయః. "ప్రమోదాత్మా మనోవృత్తివిశేషో రతిరుచ్యతే." సైవ శృంగారరసస్థాయీ భవతి. తదుక్తం భావప్రకాశే—"సంపన్నైశ్వర్యముఖయోరశేషగుణయుక్తయోః, నవయౌవనయోః శ్లాఘ్య ప్రకృత్యోశ్శ్రీసురూపయోః, నారీపురుషయోస్తుల్యాపరస్పరవిభావికా, స్పృహాహ్వయా చిత్తవృత్తీరతిరిత్యభిధీయతే" ఇతి. తాదృగ్యోభయప్రార్థనా మదనే అకృతార్థేఽపి సాక్షాదాలింగనాద్యభావేఽపి రతిం కురుతే ప్రీతిముత్పాదయతి. స్వవిషయోత్తమనాయికానురాగజ్ఞానేన సుఖోత్పత్తేస్సర్వలోకసిద్ధత్వాత్. అత్ర చాభిలాషవిప్రలంభశృంగారః ప్రాధాన్యేన వ్యజ్యత ఇత్యభిధామూలోఽసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యో రసధ్వనిః. అత్ర శమో నామ ప్రతిముఖసంధ్యంగముక్తం భవతి. తదుక్తం—"శమస్స్యాదరతేశ్శాంతి" రితి. అత్ర సంకల్పజనితతాత్కాలికసుఖవత్త్వాదరతేశ్శాంతిర్భవతి. ప్రతిముఖసంధిరుచ్యతే. "ఈషత్ప్రకాశో బీజస్య సంధిః ప్రతిముఖం భవేత్, బిందుప్రయత్నసంబంధాదంగాన్యస్య త్రయోదశ, విలాసః పరిసర్పశ్చ విధూతం శర్మ నర్మణీ, నర్మద్యుతిః ప్రగమనం నిరోధః పర్యుపాసనం, పుష్పం వజ్రముపన్యాసో వర్ణసంహార" ఇత్యపి.

౧. స్మితమిత్యాది. స్మితం కృత్వా కించిద్విహస్య. తదుక్తం. "ఈషద్వికసితైర్గండైః కటాక్షైస్సౌష్ఠవాన్వితైః, అలక్షితద్విజం ధీరముత్తమానాం స్మితం భవే" దితి.

తథాహి—

స్నిగ్ధం వీక్షితమన్యతో௨పి నయనే యత్ప్రేరయన్త్యా తయా
యాతం యచ్చ నితంబయోర్గురుతయా మన్దం విలాసాదివ,
మాగా ఇత్యుపరుద్ధయా యదపి సా సాసూయముక్తా సఖీ
సర్వం తత్కిల మత్పరాయణమహో కామీ స్వతాం పశ్యతి.

ఏవం ఉక్తప్రకారేణ ప్రార్థయితా కామీ. ఆత్మేతి. పరబుద్ధేరప్రత్యక్షత్వాత్తచ్చేష్టాభిరేవ జ్ఞేయత్వేనోత్తమనాయికాయా లలితవిలోకనాదీనాం స్వాభావికత్వేనాపి సంభవాత్తేషాం స్వవిషయత్వకల్పనం స్వాభిప్రాయమాత్రేణ యః కరోతి, స కామీ విడంబ్యతే పరిహాస్యతే. లోకైరితి శేషః. ఏవం సామాన్యేనోక్త్వా విశేషనిష్ఠత్వేనాహ తథాహీత్యాదినా.

౨. స్నిగ్ధమితి. అత్ర శబ్దశక్త్యా విలోకితాదీనాం స్వవిషయత్వనిశ్చయావగమే௨పి స్వగర్వపరిహారాయ స్వవిషయత్వస్యాపరమార్థతామాహ — మత్పరాయణం కిలేతి, అన్యత్ర స్వాభిలషితప్రియజనాదన్యత్ర నయనే ప్రేషయంత్యా తయా యత్స్నిగ్ధం వీక్షితం స్వానురాగప్రకాశకం సుకుమారం వీక్షితం. నాయికాయా నాయకవిషయ ఏవ స్నిగ్ధా దృష్టిరనురాగవ్యంజికా. తదుక్తం భరతేన—శృంగారే రసదృష్టిస్తు కాంతా భవతి. స్థాయిభావదృష్టిస్తు స్నిగ్ధా భవతి. ఏతయోర్లక్షణం తు. "హర్షప్రసాదజనితా కాంతాత్యర్థం సమున్నతా, సభ్రూక్షేపకటాక్షా చ శృంగారే దృష్టిరిష్యతే, వ్యాకోచమధ్యా మధురా స్థితతారాభిలాషిణీ, సా నతభ్రూకృతా దృష్టిస్స్నిగ్ధేయం రతిభావజా." ఏతయోరభిప్రాయస్తు లిఖ్యతే—హర్షప్రసాదజనితేతి. వికాసితాతినిర్మలశుక్లమండలా దృశ్యమాపిబతీవ యా సా కాంతేతి లక్ష్యపదనిర్దేశః. సభ్రూక్షేపకటాక్షేతి. భ్రువోరున్నతిరుత్క్షేపః. తారకాఖ్యస్య దృష్టిమండలస్య విచిత్రతయా గతాగతేన విశ్రాంత్యనువర్తనే కటాక్షః. స్నిగ్ధాయాం రతిభావదృష్టావప్యయమేవ ప్రకారః. కింతు అనుల్బణత్వం తత్ర విశేషః. అత్యర్థసమ్మతేతి వా పాఠః. ఇయం రసదృష్టిరంతర్గతచిత్తవృత్తివ్యంజికా. అన్యథా పరబుద్ధేరప్రత్యక్షత్వేనానురాగస్య దురధిగమత్వాత్. వ్యాకోచమధ్యా స్నేహమధురతయా కించిత్ఫుల్లా. మధురా మనోహరా. స్థితతారా కించిత్కటాక్షాన్వితా. అభిలాషిణీ సాభిలాషా. సానతభ్రూకృతేతి. ఏకస్యా భ్రువ ఉత్క్షేపవతీ. తదుక్తం—"కోపస్వభావాభావేషు లీలాయాం విభ్రమేషు చ, దర్శనే శ్రవణే చైవ భ్రువమేకాం వినిక్షిపేత్"ఇతి. భావావస్థాయాం స్నిగ్ధా దృష్టిః. అత ఏవ మాధుర్య

మస్యాస్సిద్ధమ్. కాంతాద్యా హ్యష్టౌ రసదృష్టయః. స్నిగ్ధాద్యాస్థాయిభావదృష్టయోఽప్యష్టౌ. శూన్యాద్యా వ్యభిచారిదృష్టయో వింశతిః. ఆహత్యషట్త్రింశద్దృష్టయః. దృష్టీనామనంతత్వాన్నాట్యప్రయోగానుగుణ్యేన మునినా త్వేతావత్యో లక్షితాః. లక్ష్మీమతే నాట్యశాస్త్రే తు దృష్టీనాం శతద్వయముక్తం. కోహలాదిభి స్సంచారిదృష్టయస్త్రయస్త్రింశదభిహితాః. తన్మతే యథాక్రమం వినియోగస్సిధ్యతి. భరతమునిమతే తు సంచారిదృష్టీనాం వింశతిత్వాద్విశేషతో వినియోగ ఉక్తః. కేచిత్తు దృష్టీనామానంత్యాత్సర్వాసాం కథనస్యాశక్యత్వాత్తారాపుటభ్రూకర్మ నిరూపణ ద్వారా అనుక్తా అపి దృష్టయోఽనుమంతవ్యా ఇతి మునేరభిప్రాయ ఇతి వదంతి. శ్రీశంకుకస్తు దర్శనశూన్యావసరే తారాదికర్మదర్శనక్రియాయాం దృష్టయ ఇతి విభాగం చకార. తదయుక్తం. తారాదికర్మణాం దృష్ట్యవినాభూతత్వాత్. అత ఏవ భట్టలోల్లటాదయో బహువిధదృష్టిశిక్షార్థం తారాదికర్మోపదేశ ఇత్యూచిరే. కీర్తిధరాచార్యమతం యథా—"లక్ష్మీమతే హి దృష్టీనాం శతద్వయముదాహృతం, తచ్చ నాట్యే యథాయోగం నియమేన నిరీక్ష్యతే, యా తు షట్త్రింశదిత్యుక్తిర్మునే స్తదుపలక్షణ"మితి. అభినవగుప్తాచార్యమతం యథా— "కోహలాద్యైస్త్రయస్త్రింశతోఽప్యుక్తాస్సంచారదృష్టయః, కింతు దుర్లక్షభేదత్వాత్తావత్యో న మునేర్మతాః, యతష్షట్త్రింశతా సిద్ధిర్దర్శనాద్యస్య దృశ్యత" ఇతి. గ్రంథగౌరవభియా షట్త్రింశద్దృష్టీనాం లక్షణమత్ర న లిఖితం. అథ ప్రకృతమనుసరామః. యాతమిత్యాది. ఇవశబ్దో భిన్నక్రమో గురుకయేతి. విలాసాత్ సాభిప్రాయవ్యంజకచేష్టావిశేషాత్. యన్మందం యాతం మందగమనం. నితంబయోర్గురుతయేవ. ఆదౌ స్వానురాగగోపనస్య విధేయత్వాత్. మా గా ఇత్యాది. అన్యోన్యచేష్టాభిరన్యోన్యానురాగే సఖీభ్యాం జ్ఞాతే శకుంతలయా స్వాభిప్రాయక్రియాభ్యాం జ్ఞాత ఇతి వ్యాజకోపేనోటజగమనే క్రియమాణే తదపి జ్ఞాతవత్యా సఖ్యా వృక్షనేచనకరణవ్యాజేనోపరోధే కృతే నాయకే స్వానురాగం ప్రకాశయంతీ సఖీం సాసూయమవాదీత్. యథా ప్రియంవదా కించిద్విహస్యహలా సఉందలే మోఇదాసీత్యాదినా, కాతుమం రుద్ధిదవ్వాస్సువావిసజ్జిదవ్వాస్సువేత్యంతేన సర్వమిత్యాది, పూర్వం యద్యత్స్వానుభూతముక్తమనుక్తం చ తత్సర్వం మత్పరాయణం మదేకనియతం సర్వస్యాపి స్వవిషయతావస్తు ప్రథమాంక ఏవ కృతం "వాచం న మిశ్రయతీ"త్యాదౌ స్వవిషయానురాగనిశ్చాయకప్రమాణస్యోక్తత్వేన పూర్వోక్తవ్యాఘాతపరిహారాయాస్మిన్ శ్లోకేఽపి స్వవిషయతానిశ్చయ ఏవ యుక్తః. అహో కామీస్వతాం పశ్యతీత్యర్థాంతరన్యాసస్తు స్వగర్వపరిహారాయేతి యోజ్యమ్.

(౧)విదూషకః— (తథాస్థిత ఏవ) [1]భో వఅస్స, ణ మే హత్థపాదా పస రన్తి. వాఆమెత్తేణ విఅఈ హోహి.

దుష్యన్తః—(౨) (సస్మితమ్) కుతో౽యం గాత్రోపఘాతః?

విదూషకః—[2] కుదో వి కిళ సఅం ఎవ్వ అచ్ఛీ ఆఉలీకరిఅ అస్సు కాళణం పుచ్ఛసి.

దుష్యన్తః—న ఖల్వహమవగచ్ఛామి.

---

1 భో వయస్య, న మే హస్తపాదౌ ప్రసరతః. వాఙ్మాత్రేణ విజయీ భవ.

2 కుతో౽పి కిల స్వయమేవ అక్షిణీ ఆకులీకృత్యాశ్రుకారణం పృచ్ఛసి.

---

౧. విదూషక ఇత్యాది. తథా స్థితః. అంగభంగవికల ఇవేతి యావత్. అనేనాంగికహాస్యముక్తంభవతి. యథాహురాచార్యాః. నాటక ప్రధానశృంగార రసానన్తరమన్యే రసా యథౌచిత్యం యోజ్యా ఇతి. తత్ర హాస్యం—"వికృతాంగవయోద్రవ్యభాషాకారాదికర్మభిః, అన్యాన్ హాసయతీత్యేవం హాసో విద్వద్భిరుచ్యతే." అయం త్రివిధః, వాచికనైపథ్యాంగికభేదాత్. "యద్యత్ప్రహసనం వాక్యం తద్ధాసో వాచికస్మృతః, విపర్యాసేన విక్షేపో మాల్యాభరణవాససాం. యస్స నైపథ్యజో హాస్య ఇతి నిర్ణీయతే బుధైః, వికటాభినయత్వం యదంగానామవలోక్యతే, స్వభావాద్వా తు కపటాత్స హాస్యశ్చాంగికో భవేత్" అత్రాయం పునరపి పంచభేదః — స్మితహసితముపహసితం విహసితమపహసితమతిహసితమితి. అత్రోత్తమమధ్యమాధమభేదాద్వ్యవస్థా. స్మితహసితం జ్యేష్ఠానాం మధ్యానాం విహసితోపహసితే చ. అధమానామపహసితం తథాతిహసితం చ విజ్ఞేయమ్. ప్రకృతే వికృతవేషదర్శనాదాంగికహాస్యం స్ఫుటమేవ.

౨. సస్మితమిత్యాది. గాత్రోపఘాతః అంగవైకల్యం. కుతః. కస్మాజ్జాత ఇతి శేషః. అత్ర సస్మితమిత్యనేన విలాసో నామ నాయకస్య పౌరుషసాత్త్విక గుణఉక్తః. తదుక్తం—"వృషభస్యేవ గంభీరాగతిర్ధీరం చ దర్శనం, సస్మితం వచనం చైవ స విలాస ఇతీరితః" ఇతి. పౌరుషగుణాః కథ్యంతే—"శోభావిలాసో మాధుర్యం గాంభీర్యం స్థైర్యతేజసీ, లలితౌదార్యమిత్యష్టౌ సత్త్వజాః పౌరుషాగుణాః." నఖల్వితి. ఖలు జిజ్ఞాసాయామ్. భో ఇతి సకోపప్రశ్నే. ఉతేతిపక్షాంతరే. అత్రాపి ప్రభావేనేత్యనువర్తనీయమ్. స్వస్యానిష్టం స్వయం కథం సంపాదయేత్. కింతు త్వన్నిమిత్తకఏవ స్వస్య దుఃఖానుభవ ఇతిభావః. కథమివేతి ప్రశ్నే. మన్నిమిత్తకో దుఃఖానుభవః కథమివేతి యావత్,

విదూషకః—[1]భో వయస్స, జం వేదసో కుజ్జలీలం విడం బేది. తం కిం అత్తణో పహావేణ ఉద ణఈవేఅస్స ?

దుష్యన్తః—నదీవేగ స్తత్ర కారణమ్;

విదూషకః— [2]తహ్హైవ మహా వి భవం.

దుష్యన్తః—కథమివ?

విదూషకః— [3]ఎవ్వం తుఏ రాఅకజ్జాఇ ఉజ్ఝిఅ ఏఆరిసేసు ఆఉళప్పదేసేసు వణఅరఉత్తిణా హోదవ్వం. అహం ఉణ సచ్చం పచహం సాపదసముస్సారణేహిం సంఖుహిదసంధిబంధాణం మే గత్తాణం అణీసా మ్హి సంవుత్తో. తా పసీదదు భవం. విసజ్జేదు మం ఎక్కాహం దావ విస్సమిదుం.

రాజా(ఆత్మగతమ్)— (౧) వయస్యశ్చైవమాహ. మమాపి కాశ్యపసుతామనుస్మృత్య మృగయావిక్లబం చేతః. కుతః ?

న నమయితుమధిజ్యమస్మి శక్తో
ధనురిదమాహితసాయకం మృగేషు,

---

1 భో వయస్య, యద్వేతసః కుబ్జలీలాం విడమ్బయతి. తత్కిమాత్మనః ప్రభావేన ఉత నదీవేగస్య?

2 తథైవ మమాపి భవాన్.

3 ఏవం త్వయా రాజకార్యాణ్యుజ్ఝిత్వా ఏతాదృశేష్వాకులప్రదేశేషు వనచరవృత్తినా భవితవ్యమ్. అహం పునస్సత్యం ప్రత్యహం శ్వాపదసముత్సారణైస్సంక్షుభితసంధిబంధానాం మే గాత్రాణామనీశోఽస్మి సంవృత్తః. తస్మాత్ప్రసీదతు భవాన్. విసర్జయతు మామేకాహమపి తావద్విశ్రమితుం.

---

౧. వయస్య ఇత్యాది. మృగయావిక్లబం మృగయావిముఖం. అనుస్మృత్య తస్యా దీర్ఘాపాంగకటాక్షవిశేషాదీన్ సదృశవస్తుదర్శనాత్స్మృత్వా. కుతః కస్మాత్కారణాత్.

౨. ఇత్యాశంక్యాహ—న నమయితుమిత్యాది. అధిజ్యమిదం ధనుః మృగేషు మృగవిషయేఆహితసాయకం కృత్వా నమయితుం న శక్తోఽస్మి లిఖితకషనిషేధః, అన్యథా

సహ వసతిముపేత్య రైః ప్రియాయాః
కృత ఇవ ముగ్ధవిలోకితోపదేశః. ౨

విదూషకః—(రాజ్ఞో ముఖమవలోక్య) (౧) [1]అత్తభవం కిం వి హిఅఏ కరిఅ మంతేది. అరణ్ణే ఖు మఏ రుదిఅం.

దుష్యన్తః—(సస్మితమ్) కిమన్యత్? (౨) అనతిక్రమణీయం సుహృద్వచనమితి స్థితోఽస్మి.

విదూషకః—[2]చిరం జీవ.

(ఇతి గన్తుమిచ్ఛతి.)

దుష్యన్తః—వయస్య, తిష్ఠ, సావశేషం మమ వచః.

విదూషకః—[3]ఆణవేదు భవం.

దుష్యన్తః—విశ్రాన్తేన భవతా మమాన్యస్మిన్ననాయాసే కర్మణి సహాయేన భవితవ్యమ్.

---

1 అత్రభవాన్ కిమపి హృదయే కృత్వా మన్త్రయతే. అరణ్యే ఖలు మయా రుదితమ్.

2 చిరం జీవ.

3 ఆజ్ఞాపయతు భవాన్.

ఆహితసాయకత్వేనైవ నమనసిద్ధేర్నమనమాత్రనిషేధో విరుద్ధస్స్యాత్. యైర్మృగైః ప్రియాయాః ముగ్ధమనోహరవిలోకితోపదేశః కృతః. ఉపదేశకరణే కారణం సహవసతిముపేత్యేతి. అన్యథా వనవృత్తిభిర్మృగైర్నగరావస్థితాయా యువత్యా ఉపదేశాసంభవాత్. కృత ఇవేతి న తు సాక్షాత్కృతః తదసంభవాత్స్వాభావికానామేవ తాదృగ్విధానముపదేశ ఉత్ప్రేక్ష్యతే.

౧. అత్తభవమిత్యాది, మన్త్రయతే గుప్తం భాషతే. కిమపీత్యనేన త్వచ్చిత్తం పరవశం దృశ్యతే. తస్మాదస్మదుక్తోఽర్థస్త్వయా నావగతఇతి భావః. రోదనే సతి చిరమనేన అరణ్యరోదనం కృతమితి నివారకోఽపి శ్రోతా చ కోఽపి నాస్తి తద్వదితః పరమపి స్వేన బహుజల్పితం చేత్తదపి న జ్ఞాస్యతీతి భావః.

౨. అనతిక్రమణీయమనుల్లంఘ్యం. అనేన సంవరణం నామ సంధ్యంగముక్తం భవతి. తదుక్తం—''సంవరణం తు తత్, సంవృతిః కార్యదోషాదేరి''తి, అత్రరాజ్ఞా స్వాభిలాషవిషయీభూతశకున్తలావృత్తాంతగోపనం కృతమితి సంవరణం. షణ ఇతి, నిర్వ్యాప్తిపారక్షిత్యర్థః.

విదూషకః—[1]కిం మోదఅఖాదణే?

దుష్యన్తః—యత్ర వక్ష్యామి.

విదూషకః—[2]గహీదో ఖణో.

దుష్యన్తః—(కః కోఽత్ర భోః) (ప్రవిశ్య దౌవారికః).

దౌవారికః—[3]ఆణవేదు భట్టా.

దుష్యన్తః—రైవతక, సేనాపతిస్తావదాహూయతామ్.

దౌవారికః—[4]తహ. (ఇతి నిష్క్రమ్య సేనాపతినా సహ ప్రవిశ్య) [5]ఏసో ఆణావఅణుక్కంఠో భట్టా ఇదో దిణ్ణదిట్ఠీ చిట్ఠఇ. ఉవసప్పదు అజ్జో.

సేనాపతిః—(రాజానమాలోక్య) (౧) * అదృష్టదోషేఽపి స్వామిని మృగయా కేవలం గుణాయైవ సంవృత్తా. తథాపి దేవః—

అనవరతధనుర్జ్యాస్ఫాలనక్రూరపూర్వం
    రవికిరణసహిష్ణుస్వేదలేశైరభిన్నమ్,
అపచితమపి గాత్రం వ్యాయతత్వాదలక్ష్యం
    గిరిచర ఇవ నాగః ప్రాణసారం బిభర్తి. ౪

---

1 కిం మోదకఖాదనే?

2 గృహీతః క్షణః.

3 ఆజ్ఞాపయతు భర్తా.

4 తథా.

5 ఏష ఆజ్ఞావచనోత్కణ్ఠో భర్తా ఇతో దత్తదృష్టిస్తిష్ఠతి. ఉపసర్పత్వార్యః.

---

౧. అదృష్టేత్యాది. అదృష్టా అలక్షితా దోషాః కార్శ్యాదయో యస్మిన్ స తథోక్తః. గుణాయైవ గుణోత్పాదనార్థమేవ. తదేవోపపాదయతి—తథాపీత్యాదినా.

౪. అనవరతధనుర్జ్యాయా ఆస్ఫాలనేనాకర్షణేన క్రూరః కఠినః పూర్వః గాత్రస్య పూర్వభాగో యస్య స తథోక్తః. అనేన సంతతచాపమార్వ్యాకర్షణేన మృగయాకర్మణి రాజ్ఞైవ సర్వే మృగా నిహతా ఇతి ధ్వన్యతే. న తు రాజప్రీత్యర్థముపసర్పకభటైర్నిహతా ఇతి యావత్. తథా చేద్రాజ్ఞోఽనవరతధనుర్జ్యాస్ఫాలనాభావాత్. తథైవాహ—రవికిరణసహిష్ణ్వితి. సూర్యాతపసహనశీలం. అనేన రాజ్ఞ ఏకాకితయా బహుదేశభ్రమణం వ్యజ్యతే. ఛత్రధారణోఽపి నాస్తీత్యర్థః. ఛత్రధారణ

---

* దృష్టదోషాపి మృగయా స్వామిని కేవలగుణైవ సంవృత్తేతి పాఠాంతరం.

(ఉపేత్య) జయతు స్వామీ. (౧) నిగృహీతశ్వాపదప్రచారమరణ్యామిదం. కిమద్యాపి స్థీయతే?

దుష్యన్తః—సేనాపతే! భగ్నోత్సాహః కృతోఽస్మి (౨) మృగయాపవాదినా మాఢవ్యేన.

సేనాపతిః—(జనాంతికమ్) సఖే విదూషక, స్థిరప్రతిజ్ఞో భవ. అహం తావత్స్వామినశ్చిత్తవృత్తిమనువర్తిష్యే. (ప్రకాశమ్) ప్రలపత్వేష వైధేయః. నను ప్రభురేవాత్ర నిదర్శనమ్.

మేదశ్ఛేదకృశోదరం లఘు భవత్యుత్థానయోగ్యం వపుః
సత్త్వానామపి లక్ష్యతే వికృతిమచ్చిత్తం భయక్రోధయోః,

సద్భావే రవికిరణస్పర్శాభావాత్. స్వేదలేశైరభిన్నం అసక్తం అపచితమపి కృశమపి వ్యాయతత్వాద్దృఢత్వాత్. "వ్యాయతో దీర్ఘదృఢయో"రితి వైజయంతీ. అలక్ష్యం లఘు ప్రాణసారంప్రాణస్య శక్తేస్సారం స్థిరాంశం. "సారో బలే స్థిరాంశే చ న్యాయ్యే క్లీబే వరే త్రిషు" ఇత్యమరః. నాగో గజః, దేవో బిభర్తీతి సంబంధః. మృగయాకర్మణి పరిశ్రాంతస్య దేవస్యేదానీమత్రావస్థానం యుక్తమితి భావః.

౧. నిగృహీతేత్యాది. నిగృహీతశ్వాపదం నిరుద్ధశరభాదిసంచారం.

౨. మృగయాపవాదినా మృగయామపవదతే దోషానుక్త్వా దూషయతీతి స తథోక్తః. శీలార్థ ప్రత్యయేన సార్వకాలికమృగయానిందా వ్యజ్యతే, మాఢవ్యఇతి దూషకస్య నామ. ప్రలపతు గుణానభిజ్ఞతయా యద్వా తద్వా జల్పతు వైధేయః వైధేయః అజ్ఞః. "అజ్ఞే మూఢయథాజాతమూర్ఖవైధేయబాలిశా" ఇత్యమరః. నన్వితి సంబోధనే. నిదర్శనం దృష్టాంతః.

౩. మేద ఇత్యాది. మేదసః స్థౌల్యజనకధాతువిశేషస్య ఛేదేన నాశేన కృశం ఉదరం యస్య తథోక్తం. ఉత్థానయోగ్యం. ఉత్సాహయోగ్యమితి వాపాఠః. అశ్వాద్యారోహణవ్యవహారార్హమితి యావత్. సత్త్వానాం జంతూనాం. "సత్త్వోఽస్త్రీ జన్తుషుక్లీబే వ్యవసాయే పరాక్రమ" ఇతి వైజయంతీ. భయక్రోధయోస్సతోర్వికృతిమచ్చికారవత్. భీతం క్రుద్ధమితి జ్ఞాయత ఇత్యర్థః. చలే చంచలే లక్ష్యే శరవ్యేఇషవః బాణాః. బహువచనేన యాదృచ్ఛికైకలక్ష్యవేధో నిరస్యతే. కింతు సర్వే ఇషవశ్చంచలశరవ్యవేధకా ఇతి యావత్. సిధ్యంతి ఫలంతి. ఉత్కర్షోఽతిశయః. మిథ్యా వృథైవ వ్యసనం విపత్కరం వదంతి. గుణానభిజ్ఞా లోకా ఇతి శేషః. ఈదృగ్వినోదః ఏవంవిధ క్రీడా. కుతః కస్మాత్. నాన్యస్మాద్భవతీత్యర్థః. యస్తు స్థూలదేహీ న భవతి స్వయం

ఉత్కర్షః స చ ధన్వినాం యదిషవ స్సిధ్యన్తి లక్ష్యేచలే
మిథ్యా హి వ్యసనం వదన్తి మృగయామీదృగ్వినోదః కుతః ?

విదూషకః—(౧) [1]అత్తభవం పకిదిం ఆవణ్ణో. తుమం దావ అడవీదో అడవిం ఆహిండంతో ణాసిఆమిఅలోలువస్స కస్స వి జిణ్ణరిచ్ఛస్స ముహే ణిపడిస్ససి.

దుష్యన్తః—(౨) భద్ర సేనాపతే, కిం బహునా? ఆశ్రమసన్నికృష్టే స్థితాః స్మః. అతస్త్వద్వచనం నాభినందామి. అద్య తావత్.—

1 అత్రభవాన్ ప్రకృతిమాపన్నస్త్వతావదటవీతోఽటవీమాహిండన్ నాసికామిషలోలుపస్య కస్యాపి జీర్ణఋక్షస్య ముఖే నిపతిష్యసి.

పర్యటనం కర్తుం సమర్థః యదీయబాణాశ్చంచలలక్ష్యం వేధయంతి, తస్యైవ మృగయా వినోదాయ భవతి. యస్తు ఏతాదృశో న భవతి, తస్యైవ విపత్కారీతి భావః. "వ్యసనం విపది భ్రంశే దోషే కామజకోపజ', ఇత్యమరః. అత్ర శ్లోకే గుణాతిపాతో నామాలంకారః. తదుక్తం—"గుణాభిధానైర్వివిధైర్విపరీతార్థయోజితైః,గుణాతిపాతో మధురో నిష్ఠురార్థో భవేదథ" ఇతి. అత్ర దుష్యంతస్య మృగయావ్యసనస్య విరుద్ధగుణత్వేన విదూషకస్యానభిమతత్వాన్నిష్ఠురేణాపి మధురవచనేనోపన్యాసేన మృగయా గుణో వర్ణిత ఇతి గుణాతిపాతః. కించానేన శ్లోకేన ఛలం నామ వీథ్యంగముక్తమ్—"ప్రియాభైరప్రియైర్వాక్యైర్విలోభ్య చ్ఛలనం ఛలం." అత్ర రాజ్ఞశ్శకుంతలావ్యాపారహృతచిత్తత్వేన సేనాపతేరపి ప్రయాసబాహుళ్యేన విదూషకేన సహ జనాంతికవచనేసఖే స్థిరప్రతిజ్ఞో భవాహం తావదిత్యాదినా. మృగయానిశ్చయస్య ద్యోతితత్వేనోభయోరపి మృగయేచ్ఛాం విలోభ్య మృగయాస్తవనం ఛలమ్.

౧. అత్తభవమిత్యాది. ప్రకృతిం స్వభావం మృగయావిముఖతామితియావత్. జీర్ణఋక్షస్య వృద్ధభల్లూకస్య. వృద్ధభల్లూకస్తు సర్వగాత్రాణాం మాంసలతయా లంబమానపక్షరుద్ధనేత్రస్సన్నగమనాశక్తిస్తిష్ఠతి. యది కించిద్దైవాత్స్వస్మిన్పతితం న పరిత్యజతీతి భావః.

౨. భద్రేత్యాది. భద్ర సుముఖ. కోపరహితేతియావత్. అనేన విదూషకేన యత్కించిత్పారుష్యముక్తం మనసి న కర్తవ్యమితి భావః. స తు మూర్ఖస్త్వముపశాంతఇతి వ్యజ్యతే. అద్యేత్యాది. అద్య అత్రాపి. తావత్ సాకల్యే.

గాహన్తాం మహిషా నిపానసలిలం శృఙ్గైర్ముహుస్తాడితం
ఛాయాబద్ధకదమ్బకం మృగకులం రోమన్థమభ్యస్యతు,
విస్రబ్ధం క్రియతాం వరాహతతిభిర్ముస్తాక్షతిః పల్వలే
[1]విశ్రామం లభతామిదం చ శిథిలజ్యాబన్ధమస్మద్ధనుః ౬

సేనాపతిః—యత్ప్రభవిష్ణవే రోచతే.

దుష్యన్తః—తేన హి నివర్తయ పూర్వగతాన్ వనగ్రాహిణః యథా చ మే సైనికాస్తపోవనం దూరాత్పరిహరిష్యన్తి, తథా నిషేద్ధవ్యాః.

పశ్య—శమప్రధానేషు తపోధనేషు
గూఢం హి దాహాత్మకమస్తి తేజః,

౬. మహిషా నిపానసలిలం ఆహావజలం. "ఆహావస్తు నిపానం స్యాదుపకూప జలాశయే" ఇత్యమరః. శృంగైర్విషాణైః ముహుర్బహుశః తాడితం యథా తథా గాహంతాం విలోలయంతు. యథేచ్ఛం క్రీడంత్విత్యర్థః. ఛాయాసు వృక్షచ్ఛాయాసు బద్ధకదంబకం కృతయూథం. రోమంథం హనుచలనం అభ్యస్యతు నిశ్శంకతయా ముహురావర్తయతు. వరాహతతిభిర్వరాహసమూహైః విస్రబ్ధం యథేచ్ఛం యథా తథా. ముస్తాక్షతిః. పల్వలే "పల్వలం చాల్పసర" ఇత్యమరః. వరాహాస్తు బహుజలే న ప్రవిశంతి, కింతు పంకప్రాయే జలఏవేతి భావః. ఆశ్రమే ఋషీణాం ప్రభావాద కాలేఽపి జంతూనాం యదపేక్షితం తత్సర్వమస్తీతి భావః. శిథిలజ్యాబంధమవరోపిత గుణకం. ఆశ్రమనికటే మృగయా న క్రియత ఇత్యర్థః. అత్ర ప్రథమాంతత్వేనోప క్రాంతస్య ప్రక్రమస్య వరాహతతిభిరితి తృతీయాంతత్వేనోపాదానాత్కారకస్య చ ప్రక్రమభంగదోషం వదంతి. అత్ర తు కవిప్రయుజ్యమానకర్తృభేదప్రక్రమ ఇతి కర్తృవ్యత్యాసో నామ చమత్కారకారీగుణః. న దోషః. యద్వా—కవేస్తురసపరవశ తయా న దోషః. ఉక్తంచ—"పదవిహ్వలతా క్వాపి స్పృహణీయా భవతి రసకవీం ద్రాణాం, ఘనజఘనస్తనమండలభారాలసగామినీనాం" చేతి, యదిత్యాది. వనగ్రాహిణః వనావరోధకాన్. వాగురికానిత్యర్థః. నివర్తయ ప్రత్యావర్తయ. నిషేద్ధవ్యాని వార ణీయాః. నిషేధే కారణమాహ—పశ్య ఇత్యాదినా.

౭. శమశ్శాంతిః ప్రధానం ముఖ్యో గుణో యేషాం తే తథోక్తాః. తేషు గూఢ మప్రకాశం దాహాత్మకం దహనశీలం. న తు పరోక్షానర్థకారి. కింతు సద్యః ప్రత్యక్షత

1 'విశ్రాన్తిం' ఇతి పాఠాన్తరమ్.

స్పర్శానుకూలా ఇవ సూర్యకాన్తా
స్తదన్యతేజోఽభిభవాద్వమన్తి. 2

సేనాపతిః—(౧)యదాజ్ఞాపయతి స్వామీ.

విదూషకః—[1]ధంసిదో దే ఉస్సాహఉత్తంతో. గచ్ఛ దాసీఏఉత్త.

(నిష్క్రాన్తః సేనాపతిః.)

దుష్యన్తః—(పరిజనం విలోక్య) (౨) అపనయన్తు భవత్యో మృగయావేషం రైవతక, త్వమపి నియోగమశూన్యం కురు.

ప్రతీహారీ:—[2]జం దేవో ఆణవేది.

(ఇతి నిష్క్రాన్తః.)

---

1 ధ్వంసిత స్తే ఉత్సాహవృత్తాన్తః. గచ్ఛ దాస్యాః పుత్ర.

2 యద్దేవ ఆజ్ఞాపయతి.

ఏవ నాశకరమితి భావః. అస్తి విద్యతే. వర్తమానవ్యపదేశేన క్రియాకరణే సామగ్ర్యంతరాపేక్షా తపోధనానాం నాస్తీతి వ్యజ్యతే. తేజః ప్రభావః. మహాంతస్తు డాంభికా న భవంతీతి భావః. అత్ర దృష్టాంతమాహ—స్పర్శానుకూలా ఇతి. సర్శానుకూలా స్సర్శే అనుగుణాః. సుస్పర్శా ఇతి యావత్. సూర్యకాంతాశ్శిలావిశేషాః. అన్యతేజోఽభిభవా త్తేజోఽంతరతిరస్కారాత్. తపోధనపక్షే అన్యేషాం తేజో బలం. సూర్యకాంతపక్షే సూర్యాతపతిరస్కారః. యత్తేజో దాహాత్మకం తత్తేజ ఇతి యావత్. వమంతి ఉద్గిరంతి. తథాహి. ద్వివిధో యత్తదోరుపక్రమోపసంహారక్రమః శాబ్ద ఆర్థశ్చేతి. తత్ర ద్వయోరుపాదానే శాబ్దః. ఏకతరోపాదానే ఆర్థః. ద్వయోరనుపాదానేఽ ప్యార్థ ఇతి చతుర్థః. అత్ర తపోధనమాహాత్మ్యవర్ణనవ్యాజేన రాజ్ఞా శకుంతలాయా బలాదాహరణం న కార్యమితి విచారితమితి భావః. బలాదాహరణే సద్య ఏవ సర్వానర్థకారీ శాపో భవేదితి వ్యజ్యతే. అత్ర దృష్టాంతాలంకారః. తదుక్తం—"సపక్షేదర్శనం హేతోః దృష్టాంత స్సాధ్యసిద్ధయ" ఇతి. అత్ర తపోధనేషు గూఢదాహాత్మక తేజస్సద్భావే సాధ్యే తత్సాధకస్యాన్యతేజస్తిరస్కారజనితతేజస్సముద్గారరూపస్య హేతో స్సూర్యకాంతేషు దర్శితత్వాద్దృష్టాంతః.

౧. యదిత్యాది. యదాజ్ఞాపయతి, తత్కరవాణీతి శేషః.

౨. అపనయంత్వితి. భవత్య ఇతి పరిసరవర్తిన్యో యవనికా ఉచ్యంతే మృగయావేషం మృగయార్థం కల్పితం హారితకంచుకాదికం.

విదూషకః—(౧) [1]కిదం భవదా దాణిం ణిమ్మక్ఖిఅమ్. సంపదం ఏదస్సిం పాఅవచ్ఛాఆఏ అవిరళళదావిదాణసణాహే ఆసణే ణిసీదదు భవం. అహం వి దావ సుహాసీణో హువిస్సం.

దుష్యన్తః—గచ్ఛాగ్రతః.

విదూషకః—[2]ఏదు ఏదు భవం.

(ఉభౌ పరిక్రమ్యోపవిష్టౌ.)

దుష్యన్తః—(౨)మాధవ్య అనవాప్తచక్షుఃఫలో౽సి. యేన త్వయా దర్శనీయం న దృష్టమ్.

విదూషకః—(3)[3]ణం భవం అగ్గదో మే వట్టది.

దుష్యన్తః—(౪)సర్వః కాన్తమాత్మీయం పశ్యతి. అహం తు తామేవాశ్రమలలామభూతాం శకున్తలామధికృత్య బ్రవీమి.

విదూషకః—(స్వగతమ్) [4]హోదు. ణ సే అవసరం దాఇస్సమ్. (ప్రకాశమ్) భో వఅస్స అజ్జ తావసకణ్ణఆ వి అబ్భత్థణీఆ దీసఇ.

---

1 కృతం భవతేదానీం నిర్మక్షికమ్. సామ్ప్రతమేతస్యాం పాదపచ్ఛాయాయామవిరళలతావితానసనాథే ఆసనే నిషీదతు భవాన్. అహమపి తావత్సుఖాసీనో భవామి.

2 ఏత్వేతు భవాన్.

3 నను భవానగ్రతో మే వర్తతే?

4 భవతు. నాస్తై అవసరం దాస్యామి. భో వయస్య అద్య తాపసకన్యకా౽ప్యభ్యర్థనీయా దృశ్యతే.

---

౧. కిదమితి. కృతం భవతేదానీం నిర్మక్షికం. వివిక్తం కృతమిత్యర్థః.

౨. మాధవ్యేత్యాది. అనవాప్తమలబ్ధం చక్షుఃఫలం దర్శనీయవస్తు యేన స తథోక్తః. నయనసద్భావస్య తాదృగ్విషయవిలోకనేనైవ సాఫల్య మితి భావః.

3. ణం ఇత్యాది. దర్శనీయస్త్వం పురో వర్తసే ఖలు. తస్మాదవాప్తచక్షుఃఫలో భవామీతి యావత్.

౪. సర్వః సకలో జనః ఆత్మీయం స్వకీయం కాన్తం మనోహరం. స్వకీయమరమ్యమపి స్నేహవశాద్రమ్యమేవ దృశ్యత ఇతి భావః. ఆశ్రమలలామభూతామాశ్రమాలంకారభూతాం తామేవ పూర్వప్రసంజితామేవాధికృత్య విషయీకృత్య.

దుష్యన్తః—(౧)సఖే, న పరిహార్యే వస్తుని పౌరవాణాంమనః ప్రవర్తతే.

విదూషకః—[1]తాకహం ఏదం?

దుష్యన్తః—

సురయువతిసంభవం కిల మునేరపత్యంతదుజ్ఝితాధిగతమ్,

అర్కస్యోపరి పతితం చ్యుతమివ నవమాలికాకుసుమమ్. ౨

విదూషకః—(విహస్య) [2]భో వఅస్స జహా కస్స వి పిండఖజ్జూరేహిం

---

1 తస్మాత్కథమేతత్.

2 భోవయస్య యథా కస్యాపి పిండఖర్జూరైరుద్వేజితస్య తింత్రిణ్యామభిలాషో భవేత్తథా స్త్రీరత్నపరిభావినో భవత ఇయమభ్యర్థనా.

---

౧. సఖఇత్యాది. పరిహార్యే హేయవస్తువిషయే పౌరవాణాం పురువంశోద్భవానాం మమైకస్యైవ న భవతీతి భావః.

౨. తాపసకన్యకేత్యనేన రూపాద్యభావోఽపి పరిణయాయోగ్యత్వం చ విదూషకేనోక్తమితి తదుపపత్తిమాహ—సురయువతీత్యాది. సురయువతిసంభవం మేనకాసంభూతం. అనేన రూపాద్యతిశయ ఉక్తః. మునేర్విశ్వామిత్రస్యాపత్యం. జన్యజనకభావసంబంధే షష్ఠీ. అనేన రాజర్షి విశ్వామిత్రపుత్రీత్వకథనేన శకుంతలాయాస్సవర్ణక్షేత్రతయా పరిణయయోగ్యత్వముక్తం. తర్హి కణ్వపుత్రీతి వ్యపదేశః కథం? ఇత్యత ఆహ—తదుజ్ఝితాధిగతమితి. తయా మేనకయా ఉజ్ఝితం పరిత్యక్తం అధిగతం ప్రాప్తం. కణ్వేనేతి శేషః. అనేన కాశ్యపాధీనత్వకథనేన బలాదాహరణమపి కర్తుం న శక్యమితి జ్ఞాప్యతే. కిలేతి సంభావనాయాం. శకుంతలాయా లోకోత్తరరూపవిశేషచేష్టాదిభిరపి సురయువతిసంభవత్వమనుమీయత ఇత్యర్థః. "వార్తాసంభావయోః కిలే" త్యమరః. తత్ర దృష్టాంతమాహ—అర్కస్యేత్యాదినా, అర్కస్యవృక్షవిశేషస్యోపరి చ్యుతంశిథిలం నవమాలికాకుసుమమివ. అనేన పుష్పోపమానేన శకుంతలాయాః పద్మినీజాతితా సూచ్యతే. నవమాలికాకుసుమస్య యథార్కవృక్షస్యోపరి దైవాత్పతనం తద్వచ్ఛకుంతలాయా అపి మేనకావిశ్వామిత్రసంభవత్వేఽపి కాశ్యపనికటావస్థానమితి యావత్. "మాధవ్య, అనవాప్తచక్షుఃఫలోఽసి" ఇత్యాదినైతదంతేన బీజస్య పునరవిచ్ఛేదాయోద్భేదాద్బిందురుక్తః. తదుక్తం— "అవాంతరప్రయోజనవశాత్కార్యవిచ్ఛేదేసతి, పునః ప్రకృతకార్యసూచనం బిందు" రితి. అత్ర ప్రథమాంకాంతే మత్తగజాగమనభీత్యా ద్వితీయాంకాదౌ మృగయావిషయ సేనాపతివాక్యాదిభిర్విచ్ఛిన్నస్యానురాగస్య పునరవిచ్ఛేదాయోపక్షేపః కృత ఇత్యస్మిన్నాటకే బిందురిత్యవగంతవ్యమ్.

౩. భో వయస్య యథా కస్యాపి పిండఖర్జూరైరుద్వేజితస్య

ఉవ్వేజిదస్స తింతిణీఏ అహిళాసో భవే, తహ ఇత్థిఅరఅణపరిభావిణో భవదో ఇఅం అబ్భత్థిణా.

దుష్యన్తః—న తావదేనాం పశ్యసి. యేన త్వమేవమవాదీః.

విదూషకః—(౧) [1]తం ఖు రమణిజ్జం ఎవ్వ. జం భవదో వి విమ్హఅం ఉప్పాదేఇ.

దుష్యన్తః—వయస్య, కిం బహునా !

చిత్రే నివేశ్య పరికల్పితసత్త్వయోగా
రూపోచ్చయేన విధినా మనసా కృతా ను,

---

1 తత్ఖలు రమణీయమేవ. యద్భవతో౽పి విస్మయముత్పాదయతి.

బహుళమధురరసభక్షణేన వైమనస్యం ప్రాపితస్య. తింత్రిణ్యాం అమ్లవస్తుని. యథా పునరపి మధురరసబుభుక్షయామ్లవస్తువిషయే ఇచ్ఛా తద్వల్లోకోత్తరస్త్రీశ్లేషక్రీడాభిరుద్వేజితస్య తవ శకుంతలాయాం ప్రార్థనేతి భావః.

౧. తం ఖు ఇత్యాది. భవతో౽పీత్యనేన రత్నహారీ తు పార్థివ ఇతి న్యాయేన లోకోత్తరస్త్రియః రాజ్ఞ ఏవ విద్యంతే, తాసు క్రీడితస్య భవతో౽పీతి యావత్. వయస్యేతి. బహునా. తస్యాస్సౌందర్యాదివిషయే ఉక్తేనేతి శేషః. కిమిత్యాక్షేపే. కింతు తద్రూపాదికమధికృత్యే సంక్షిప్య కథయామీత్యర్థః.

౯. తథైవాహ—చిత్ర ఇత్యాదినా. విధినా బ్రహ్మణా. విధిరితి నిరుపపదేన విధేః కర్తుమకర్తుమన్యథా కర్తుం సామర్థ్యం సూచ్యతే. తేన విధినా కర్త్రా. చిత్రే ఆలేఖ్యే నివేశ్య నిరవద్యం సమ్యక్ లిఖిత్వా చిత్రరూపాకృతేర్యత్రావయవసౌకుమార్యవర్ణౌజ్జ్వల్యరూపాదివిశేషవిషయే చిత్రకారస్యాపరితోషః, పునరపి పరిమృజ్య స్వపరితోషావధి లిఖితుం శక్యతే. మాంసపిండాకృతిసృష్టౌ న తథా పునః పునః కర్తుం శక్యత ఇతి చిత్ర ఇత్యుక్తం. అనేన సర్వావయవానాం కాంత్యౌజ్జ్వల్యం జ్ఞాప్యతే. తేన శైశవపరిత్యాగేన విభక్తావయవతయా ప్రసర్పద్రూపత్వం వ్యజ్యతే. తేన చ యౌవనపరిపోషదశా ధ్వన్యతే. పరికల్పితసత్త్వయోగాసంపాదితప్రాణసంయోగా. అనేన వాక్యేనోపభోగార్హత్వం వ్యజ్యతే. ను వితర్కే. చిత్రనిర్మాణస్య కరాంతఃకరణబహిరింద్రియాదిబహుసాధనపారతంత్ర్యేణ పరిమితసౌందర్యవత్త్వాత్పూర్వానుశయాత్పక్షాంతరమాహ—రూపోచ్చయేనేత్యాది. విధినా రూపోచ్చయేన చంద్రసరోజాద్యుపమాగతకాంతిసమూ

స్త్రీరత్నసృష్టిరపరా ప్రతిభాతి సా మే
ధాతుర్విభుత్వమనుచింత్య వపుశ్చ తస్యాః. ౯

హేన. రూపోచ్చయేనేత్యనేన లోకోత్తరప్రకృష్టకాంతిసమూహేనామేకత్ర సర్జనది దృష్ట్వా చిరాజ్జాతా విధేరితి ధ్వన్యతే. అన్యథా కథమేతాదృశః కాంత్యతిశయ ఇతి భావః. విధిపదేన తాదృశదుష్కరకరణే సామర్థ్యముక్తం. మనసా ధ్యానేన. హస్తస్పర్శే సతి మ్లానతా భవతీతి మనసేత్యుక్తం. తేన సర్వావయవానామతిమార్దవం వ్యజ్యతే. అత్ర హి నిర్మాణే స్రష్టుః మనోమాత్రపారతంత్ర్యేణ మనసశ్శక్యాశక్యబహువిషయత్వా త్పూర్వపక్షాపేక్షయా సౌందర్యాధిక్యం సౌకుమార్యం చ లభ్యతే. హస్తస్తు సన్నిహితం పరిమితమేవ గృహ్ణాతి. మనస్తు దుర్లభం బహు క్రోడీకరోతీతి భావః. కృతానుసృష్టా కిం? లోకోత్తరవస్తు కథం మయా పరిత్యాజ్యం? స్వజన్మసాఫల్యాసాఫల్యయో స్తస్యా లాభాలాభావేవ హేతూ ఇతి భావః. ఏవం విధినిర్మాణయోః కారణ మాహ—ధాతురితి, ధాతుర్బ్రహ్మణః విభుత్వం నానావిధసృష్టావకుంఠితస్వాతంత్ర్యం. తస్యాశ్శకుంతలాయాః వపుశ్చ అనుచింత్య ముహుర్ముహురాలోచ్య స్థితవతో మమే త్యర్థః. సా అనుభూతా, స్త్రీ యువతిః. అపరా పూర్వకథితవిలక్షణా రత్నసృష్టిరుత్కర్ష సృష్టిః. "రత్నం శ్రేష్ఠే మణా"వితి విశ్వః. ప్రతిభాతి సర్వప్రకారేణభాసతే. యదా తస్యాశ్శకుంతలాయా వపుశ్చ లోకోత్తరచమత్కారకారిసౌందర్యాద్యతిశయవదవయ వాదికం చ ధాతుస్సర్వప్రపంచసృష్టికర్తుర్విభుత్వమూర్వశీప్రభృతి సృష్టిసామర్థ్యం చానుచింత్య స్థితవతో మే సా స్త్రీ అపరా రత్నసృష్టిర్వర్తమానవిధాతృవ్యతిరి క్తస్య యస్య కస్యచిన్నూతనబ్రహ్మణః నిపుణా సృష్టిః ప్రతిభాతి. విద్యమానవిధాతృ సృష్టిసామర్థ్యస్య రంభామేనకాదియువతిషు పరిసమాప్తతయా దృష్టత్వాచ్ఛకుంతలా యాస్తతో௨తిశయిత సౌందర్యాదిమత్తయా స్వస్య యస్యకస్యచిద్బ్రహ్మణస్సృష్టిరితి భాసత ఇతి యావత్. అతఏవోక్తం—అపరా రత్నసృష్టిరితి. కేచిదేవమపి యోజ యంతి. చిత్రే ఆశ్చర్యే. ఆశ్చర్యవిషయ ఇతి యావత్. "న పుంసి చిత్రమాలేఖ్యే త్రిష్వాశ్చర్యప్రసిద్ధయో" రితి భాగురిః. సర్వేషామాశ్చర్యోత్పాదనార్థం లోకోత్తర మితర విలక్షణమేకం స్త్రీరత్నం స్రష్టవ్యమిత్యాశ్చర్యే ప్రస్తుతే సతీత్యర్థః. విధినా కర్త్రా రూపోచ్చయేన చంద్రాదినానావస్తువర్తికాంతిసమూహేన నివేశ్య విన్యస్య. అత్ర విన్యాసక్రియాయాస్త్వాధారాపేక్షితత్వాత్తదనభిధానాద్యస్య కస్యచిత్స్పర్శే సతి మ్లానత్వం కాఠిన్యం చ భవేదిత్యమూర్తద్రవ్యాకాశ ఏవాధార ఇతి యుజ్యతే. మనసా కృతా నిర్మితా పరికల్పితసత్త్వయోగా. న ఉత్ప్రేక్షాయాం. ధాతుర్విభుత్వం సృష్టిసామర్థ్యం తస్యా వపుశ్చానుచింత్య స్థితవతో మే సా స్త్రీరత్నసృష్టిర్యువతీషు

విదూ—(౧) [1]జయి ఎవ్వం పచ్చాదేసో దాణిం రూపవదీణం.

దుష్య న్తః—ఇదం చ మే మనసి వ ర్తతే.

అనాఘ్రాతం పుష్పం కిసలయమలూనం కరరుహై
రనావిద్ధం రత్నం మధు నవమనాస్వాదితరసమ్,

1. యద్యేవం ప్రత్యాదేశ ఇదానీం రూపవతీనాం.

త్కర్షసృష్టిః. "జాతౌ జాతౌ యదుత్కృష్టం తద్రత్నమితి కథ్యతే" ఇత్యుక్తత్వాత్, అపరా పూర్వకథితలోకవిలక్షణా ప్రతిభాతి. అత్ర శ్లోకే శకుంతలాసృష్టేః పాంచ భౌతికవత్త్వేఽపికవినా సౌందర్యాద్యతిశయద్యోతనార్థం చిత్రసృష్టిరూపోచ్చయసృష్టి లక్షణకథనాద్బ్రహ్మసృష్టేః కవిసృష్టిరప్యన్యా చమత్కారావహేతి కవీనాం శిక్షా ప్రకారః ప్రదర్శితః. తదుక్తం— "అపారే కావ్యసంసారే కవిరేకః ప్రజాపతిః, యథాస్మై రోచతే విశ్వం తథేదంపరివర్తత"ఇతి.సంసారేప్రపంచసర్గవిధౌ ప్రజాపతయో బహవో భవంతి. తేషాం నియామకతయేశ్వరనియంత్రితత్వాత్స్వేచ్ఛయా కిమపి కర్తుం న ప్రభుత్వం. తత్సృష్టేస్సుఖదుఃఖమోహాత్మకత్వం పరమాణ్వాద్యుపాదాన కర్మాదిసహకారికారణపరతంత్రత్వం ప్రళయావధికత్వం చ. అపారే కావ్యసంసారే కవిరేవ స్రష్టా భవతి నియతినియంత్రణాతిక్రాంతత్వాత్. స్వతంత్రవృత్తేః కవేర్యేన ప్రకారేణ స్రష్టుమిచ్ఛా భవతి, బ్రహ్మసృష్టమిదం విశ్వం నియతరూపం, తేనైవప్రకారేణ పరివృత్తం భవతి. సత్త్వరజస్తమోభిరారబ్ధత్వాత్సుఖైకరూపమపి న భవతి. పారతంత్ర్యవార్తావిధేయమపి న భవతి. అత్ర సకలస్త్రీజనసృష్టిసాధారణపాంచభౌతిక లక్షణాయా బ్రహ్మసృష్టేశ్శకుంతళాయాః లోకాతీతవస్తుసౌందర్యప్రాబల్యప్రకాశనార్థం చిత్రసృష్టిరూపోచ్చయసృష్టికథనాద్బ్రహ్మసృష్టేః కవిసృష్టం చమత్కారావహం భవతి. బ్రహ్మసృష్టమేవమిచ్ఛాధీనమపి న భవతి. నియతస్వభావతయా చమత్కారావహమపి న భవతి. తస్మాద్బ్రహ్మసృష్టేః కవిసృష్టిర్వ్యతిరిక్తేత్యుక్తం భవతి.

౧. జఇ ఇత్యాది. అద్యారభ్య శకుంతలయా రూపవత్యస్సర్వా నిరాకృతా ఇతి భావః. ఇదమిత్యాది. ఇదం వక్ష్యమాణం తద్రూపాదివిషయే అవశిష్టం వక్తవ్యమస్తీతి యావత్.

౧౦. అనాఘ్రాతమిత్యాది. అనాఘ్రాతమిత్యనేన పుష్పస్య సద్యో వికసితత్వము చ్యతే. తేన సౌరభబాహుళ్యం సూచ్యతే. కించ అనాఘ్రాతమిత్యనేన పంకజాది పుష్పాణామాఘ్రాణాద్యుపభోగే సతి ఉద్వేజకతా భవేత్. ఏతద్రూపస్యానుభవేఽప్యనుద్వేజకతేతి ధ్వన్యతే. పుష్పసాధర్మ్యేణ పద్మినీజాతితోక్తా. అఘ్రాణాభావేన ముఖమారుతాద్యననుభవోఽపి వ్యజ్యతే. కిసలయమలూనం కరరుహైరితి. కిసలయసా

అఖండం పుణ్యానాం ఫలమివ చ తద్రూపమనఘం
న జానే భోక్తారం కమిహ సముపస్థాస్యతి విధిః. ౧౦

ధర్మ్యేణావయవసౌకుమార్యం వ్యజ్యతే. కరరుహాలవనాభావేనామ్లానతా చ. తయా లావణ్యాద్యతిశయః కరరుహాదిసంబంధాభావేనానుభోగోఽపి వ్యజ్యతే. అనావిద్ధం రత్నమితి రత్నోపమానేన కాంతిమత్త్వం, అనావిద్ధమితి సూచీవేధాభావేన కాంతేరతిశయః. తేన పురుషాంతరసంబంధాభావేనకన్యకాత్వం, రత్నశబ్దేన స్త్రీజాతిశ్రైష్ఠ్యం దుర్లభత్వముపాదేయత్వం చ వ్యజ్యతే. మధుపదేన మద్యోపమానాత్తస్యా దర్శనస్య మదహేతుతా. అనాస్వాదితరసమిత్యాస్వాదనాభావకథనేనచుంబనాదిరాహిత్యం, నవపదేనాదరణీయత్వం చ వ్యజ్యతే. యద్వా—అనాస్వాదితరసమితి విద్యమానస్య రసస్యాస్వాదనాభావకథనేనానన్యవిషయాణాం విలాసచేష్టితానామకృత్రిమత్వం వ్యజ్యతే. అఖండం పుణ్యానాం ఫలమితి పుణ్యఫలసమానధర్మత్వేన తత్ప్రాప్త్యఖండత్వవిశేషణేనాపరిమితసుకృతాతిశయవతామేవ తస్యా లాభః. నత్వల్పసుకృతినామితి ధ్వన్యతే. అనఘమితి కులాచారాదిసంపత్తిరుక్తా. చశబ్దస్సముచ్చయే. ఇహ రూపవిషయే భోక్తారమనుభవకర్తారం కం కీదృశం సుకృతినం విధిస్స్రష్టా సముపస్థాస్యతి. లోకోత్తరస్త్రీరత్నస్య సృష్టేస్సాఫల్యార్థమనురూపం కం వరం సంప్రాపయిష్యతి? ణిజర్థాంతర్భావాత్. యద్వా—విధిర్భాగధేయం శకుంతలారూపం భాగ్యమిత్యభేదాధ్యవసాయః. విధిశబ్దస్య భాగధేయార్థకత్వాత్. శకుంతలాలక్షణం భాగధేయమిహ లోకే కం పుణ్యవంతం సమపస్థాస్యతి సంప్రాప్స్యతి న జానే తాదృశం న పశ్యామ న శృణోమీతి యావత్. అత్ర తుల్యతర్కో నామాలంకారః. తదుక్తం— "రూపకైరుపమాభిర్వా తుల్యార్థాభిః ప్రయోజితః, అప్రత్యక్షార్థసంస్పర్శస్తుల్యతర్కః ప్రకీర్తితః" ఇతి. అప్రత్యక్షం వస్తురూపకాలంకారేణోపమయా చ సమానప్రయోజనం సంపాద్య తద్విషయవిచారస్తుల్యతర్కః. అత్ర శకుంతలారూపస్య పూర్వార్ధపాదద్వయే రూపకం తృతీయపాదే ఉపమా. ఏవం తద్రూపాతిశయం ప్రతిపాద్య చతుర్థపాదేన తత్ప్రాప్తివిచారః కృత ఇతి తుల్యతర్కః. కించ గుణకీర్తనం నామాలంకారోఽపి. తదుక్తం— 'లోకోత్కృష్టబహుపదార్థసాధర్మ్యేణ వస్తువర్ణనం గుణకీర్తన'మితి. అత్రానాఘ్రాతమిత్యాదిభిస్సద్యో వికసితకుసుమాదిభిరౌపమ్యేన శకుంతలారూపవర్ణనం కృతమితి గుణకీర్తనం భవతి.

విదూషకః—(౧) [1]తేణ హి ళహు పరిత్తాయదు ణం భవంమా కస్స వితవస్సిణో ఇంగుదీ తెల్ల చిక్కణసీసస్సఆరణ్ణఅస్సహత్థే పడిస్సది

దుష్యన్తః—(౨)పరవతీ ఖలు తత్రభవతీ. నచ సన్నిహితో గురుజనః.

విదూషకః—(3) [2]అహ అత్తభవన్తం అన్తరేణ కీరిసోదిట్ఠిరాఓ.

దుష్యన్తః—(౪) నిసర్గాదప్రగల్భస్తపస్వికన్యాజనః. తథాపితు—

1 తేన హి లఘు పరిత్రాయతామేనాం భవాన్. మాకస్యాపి తపస్విన ఇంగుదీతైలచిక్కణశీర్షస్యారణ్యకస్య హస్తే పతిష్యతి.

2 అథాత్రభవన్తమన్తరేణ కీదృశోఽస్యా దృష్టిరాగః.

౧. తేణ హీత్యాది. తేన పూర్వోక్తగుణవత్త్వహేతునా. లఘు శీఘ్రం. శీఘ్రపరిత్రాణే హేతుమాహ—మాకస్సేత్యాదినా, బలాదాహరణం కర్తవ్యమితి భావః.

౨. అత ఏవ బలాదాహరణం కర్తుం న శక్యమిత్యాహ—పరవతీత్యాదినా, పరవతీ పరాధీనా. శాశ్యపాధీనేతి యావత్. అనేన బలాదాహరణం కర్తుం న శక్యమితి జ్ఞాప్యతే. తథా చ సతి సర్వానర్థకారీ శాపో భవేదితి భావః. అనేన రాజ్ఞా శకుంతలాయాం స్వస్య గాఢానురాగ ఉక్తః.

3. అహేత్యాది. అథేతి ప్రశ్నే. అత్రభవంతమంతరేణ భవంతముద్దిశ్య. అంతరేణేత్యయం నిపాత ఉద్దేశార్థే వర్తతే. అంతరాంతరేణ యుక్త ఇతి ద్వితీయా. కీదృశః కీదృగ్భూతః. ఉత్తమో మధ్యమోఽధమో వేతి యావత్. దృష్టిరాగః అనురాగజన్యో ముఖవికాసః. తదుక్తం— "దుఃఖమప్యధికం చిత్తే సుఖత్వేనైవ రజ్యతే, తేన స్నేహప్రకర్షేణ స రాగఇతి కథ్యతే" శృంగారరసస్థాయిభావస్య, రతిరూపస్య ప్రకర్షలక్షణోఽవస్థావిశేషోరాగ ఇత్యుచ్యతే. స చ త్రివిధః. మాంజిష్ఠనీలీకుసుంభభేదతః— "శ్రేష్ఠో మాంజిష్ఠరాగస్స్యాన్నీలీరాగస్తు మధ్యమః,' కుసుంభరాగః కవిభిరధమః పరికీర్తితః. అచిరేణైవ సంసక్తశ్చిరాదపి న నశ్యతి, అతీవ శోభతేయోఽసౌ మాంజిష్ఠో రాగ ఉచ్యతే, నీలీ రాగస్తు యస్సత్యోనాపైతి చ న దీప్యతే, కుసుంభరాగస్స జ్ఞేయో యశ్చిత్తే సంజతి క్షణాత్. అతిప్రకాశమానోఽపి క్షణాదేవ వినశ్యతి." యద్వా దృష్టిరాగోఽనురాగవ్యంజకస్నిగ్ధసాచీకృతావలోకనవిశేషః. యద్యపి శకుంతలాయాః పరాధీనతయా బలాదాహరణం కర్తుం న శక్యం, తథాపి తస్యాస్త్వయి గాఢానురాగో విద్యతే చేత్స్వయమేవాభిసరణంకరిష్యతీతి కీదృశో దృష్టిరాగ ఇతి విదూషకేన పృష్ట ఇతి భావః.

౪. నిసర్గాదిత్యాది. నిసర్గాత్స్వభావతః అప్రగల్భోఽధృష్టః. శీలాదిమానిత్యర్థః. తపస్వికన్యాజన ఇతి [illegible] ఉక్తః కన్యాపదేనాప్ర

అభిముఖే మయి సంహృతమీక్షితం
హసితమన్యనిమిత్తకృతోదయమ్,
వినయవారితవృత్తిరితస్తయా
న వివృతో మదనో న చ సంవృతః. ౧౧

విదూషకః—(౧)[1]కిం ణు ఖు సా దిట్ఠమెత్తస్స తుహ అంకం ఆరోహది?

---

1 కింను ఖలు సా దృష్టమాత్రస్య తవాంకమారోహతి?

గల్భ్యం జనపదేనానాగరికత్వం చ వ్యజ్యతే. యద్వా—ఆకారగోపనం కర్తుం న జానాతీతి జనపదేన వ్యజ్యతే. తపస్వికన్యాజనస్యాధృష్టత్వాత్తత్ర విద్యమానా అపి మదనవికారాస్సుఖేనోపలబ్ధుం న శక్యంత ఇతిభావః. తస్మాత్తస్యా అపి మయి గాఢాను రాగోఽస్తి న వేతి కథం జ్ఞాయత ఇతి భావః. తథాపీత్యాది. తథాపి తపస్వికన్యాజ నస్య వినయశీలాదిమత్తయా తత్ర విద్యమానస్య మదనస్య జ్ఞాతుమశక్యత్వేఽపి. తు విశేషోఽస్తి.

౧౧. తమేవ విశేషమాహ—అభిముఖ ఇత్యాది. అభిముఖే సమ్ముఖే సతి ఈ క్షితం దర్శనంసంహృతం. తయేతి శేషః. యద్యప్యత్ర నాయికానాయకయోః పరస్ప రానురాగద్యోతకం సమ్ముఖదర్శనం కన్యకాత్వేనధార్ష్ట్యాభావాదనురాగవ్యక్తిర్భవిష్యతీతి వ్రీళయానకృతం. తథాపిమయ్యభిముఖేసతి సంహృతమీక్షితమిత్యనేన స్వస్య దర్శనా త్ప్రాక్తయా స్వయం దృష్ట ఇతి ద్యోత్యతే. హసితమన్యనిమిత్తకృతోదయం అన్యనిమి త్తేనప్రకృతోత్కంఠాకారణవ్యతిరిక్తేన కృతః కల్పిత ఉదయ ఆవిర్భావో యస్య తత్త థోక్తం. అత్ర సమ్ముఖహాసే సతి సఖ్యాస్స్వస్య రాజవిషయకానురాగాభివ్యక్తిర్భవిష్య తీతి భియాఽన్యన్నిమిత్తీకృత్యహాసితమిత్యుక్తం. తేన హాసస్య స్వవిషయకానురాగజని తత్వంసూచ్యతే. ఇతః ఉక్తహేతుభ్యాం మదనః కామః వినయవారితవృత్తిర్వినయేన సౌశీల్యాదిగుణేననిరుద్ధప్రసరద్వ్యాపారః. అనేనతస్యాస్సమ్ముఖదర్శనహాసయోరిచ్ఛా విచ్ఛిద్యత ఇతిద్యోత్యతే. ఉభయత్రాపి వినయవారితవృత్తిత్వమేవ హేతురితి భావః. న వివృతో న ప్రకటితః. పరస్పరసమ్ముఖదర్శనాభావాత్సమ్యక్ప్రకాశితః. న చ సంవృతః స్వవిషయానురాగజనితస్య హాసస్య వ్యాజేన తిరోధానాన్న ప్రచ్ఛాదితశ్చ.

౧. కిం ణు ఇత్యాది. దృష్టమాత్రస్యేత్యనేనేతః పరమపి తస్యాదర్శననిమిత్తం యత్నః కర్తవ్య ఇతి భావః.

దుష్యన్తః—(౧) మిథస్సఖీభ్యాం ప్రస్థానే శాలీనతయాపి భూయిష్ఠ మావిష్కృతో భావః. తథా హి—

దర్భాంకురేణ చరణః క్షత ఇత్యకాండే
తన్వీ స్థితా కతిచిదేవ పదాని గత్వా,
ఆసీద్వివృత్తవదనా చ విమోచయన్తీ
శాఖాసు వల్కలమసక్తమపి ద్రుమాణామ్. ౧౨

---

౧. మిథ ఇత్యాది. మిథః ప్రస్థానే పరస్పరగమనే సతి, శాలీనతయాపి వినయాదా సత్యపి, పునర్దర్శనాభావకాతరయా, భావోఽభిప్రాయః. భూయిష్ఠం బహు, భూయిష్ఠమిత్యనేన యద్యప్యుత్తమనాయికాయా లలితవిలోకనాదీనాం స్వాభావిక రమణీయత్వం, తథాపి స్వానురాగాభివ్యక్తిర్యథా భవతి తథా నిశ్శంకం ప్రదర్శిత ఇతి భావః.

౧౨. భావప్రదర్శనప్రకారమాహ—దర్భాంకురేణేత్యాదినా. అకాండే అక స్మాత్, కారణం వినేతి యావత్. యత్ర మార్గే దర్భాఙ్కురోన విద్యతే తత్ర గమనే ఽపీత్యర్థః. చరణః పాదః. చరణస్యైవ యేన కేనాపి వ్యథా వ్యాజకల్పనే సత్యవస్థాన విళంబం ప్రతి హేతుత్వాత్తేన వినా గమనక్రియాసంభవాచ్చరణ ఇత్యుక్తం. దర్భాం కురేణ క్షతః ఖండితః ఆవిద్ధ ఇతి యావత్. కతిచిదేవ స్వల్పాన్యేవ పదాని గత్వా. న హి కించిద్దూరంగత్వేతి యావత్. కతిచిదేవేత్యనేన స్వవిరహే తస్యాస్సద్యఏవ వైవర్ణ్య తాపమతాదికంజాతమితి ద్యోత్యతే. అత ఏవాహ—తన్వీతి. అత్ర తన్వీశబ్దప్రయోగే ణాపి స్వవిరహేతస్యాః కార్శ్యాదికం సూచ్యతే. మిథ్యాపాదలగ్నదర్భాంకురోద్ధరణ వ్యాజేన స్థితేత్యర్థః. అంకురస్యైవ కంటకవద్వేధే సామర్థ్యాత్, ద్రుమాణాం శాఖాసు అసక్తమప్యలగ్నమపి వివృత్తవదనా వలితవదనా విమోచయంతీ విశేషేణ మోచయంతీ. విశేషమోచనం తు శీఘ్రాకర్షణే త్రుటితం భవిష్యతీతి. తేనావస్థానే హేతురుక్తః. ద్రుమాణాం శాఖాస్వితి బహువచనేనాపి చిరావస్థానే కారణం వ్యజ్యతే. స్వస్య గురుపరాధీనతయా స్వయమేవాభిసరణం కర్తుం న శక్యం. యేన కేనాపి ప్రకారేణ త్వయైవ పరస్పరప్రాప్తిం ప్రతి యత్నీయతామితి మాం ప్రతి ద్యోతితమితి భావః. తథైవ వదిష్యతి విదూషకః "గృహీతపాథేయో భవ" ఇతి. అత్ర శ్లోకేఽర్థాపత్తిర్నా మాలంకారః. తదుక్తం— "అర్థాంతరస్య కథనాద్యత్రాన్యోఽర్థః ప్రతీయతే, వాక్య మాధుర్యసంయుక్తా సార్థాపత్తిరుదాహృతా" ఇతి. అత్రాకాండే చరణః క్షత ఇత్యనేన శాఖాసు వల్కలమసక్తమపి విమోచయంతీత్యనేన చ వ్యాజో ద్యోత్యతే. తదుభయా

విదూషకః—(౧) [1]జఇ ఎవ్వం గహీదపాహేఓ హోహి. కిదం తుఏ దాణీం తవోవణం ఉవవణంతి పెక్ఖామి.

దుష్యన్తః—సఖే, తపస్విభిః కైశ్చిదిహస్థః పరిజ్ఞాతోఽస్మి. చిన్తయ తావత్ (౨) కేనాపదేశేన సకృదప్యాశ్రమపదం ప్రవిశామః.

విదూషకః—[2]కో అవరో అవదేసో? ణం భవం రాఆ !

దుష్యన్తః—తతః కిమ్ ?

---

1 యద్యేవం గృహీతపాథేయో భవ. కృతం త్వయేదానీం తపోవనముపవనమితి పశ్యామి.

2 కోఽపరోఽపదేశః? నను భవాన్ రాజా!

స్యథానుపపత్త్యా స్వస్మిన్ననురాగో రాజ్ఞా ప్రకల్పిత ఇత్యర్థాపత్తిః. శృంగారరసత్వాద్వాక్యమాధుర్యం తు సిద్ధమేవ. అర్థాపత్తిర్దండాపూపికయార్థాంతరస్థాపనమ్. దండాపూపికయోర్భావో దండాపూపికా "ద్వంద్వమనోజ్ఞాదిభ్యశ్చ" ఇతి వృషోదరాదినా వృద్ధ్యభావః. యథాహమహమికేత్యాదీతి కేచిత్. అన్యే తు దండాపూపౌ విద్యేతే యస్యాం నీతౌ సా దండాపూపికా నీతిః. ఏవమహం శక్తాస్యామిత్యహమహమికేతి మత్వర్థీయః కన్నిత్యాహుః. అపరే దండాపూపావివ దండాపూపికే ఇవే ప్రతికృతావితి కనం వర్ణయంతి. అత్ర మూషకకర్తృకేన దండభక్షణేన తత్సహభావ్యపూపభక్షణమప్యర్థాత్సిద్ధం. ఏష న్యాయో దండాపూపికాశబ్దేనోచ్యతే. తతః యథా దండభక్షణా దపూపభక్షణమర్థాదాపతితం తద్వత్కస్యచిదర్థస్య నిష్పత్తౌ సామర్థ్యాత్సమానన్యాయత్వలక్షణాద్యతోఽర్థాంతరమాపతతి సార్థాపత్తిః. న చేదమనుమానమ్. సమానన్యాయస్య సంబంధరూపత్వాభావాత్. అసంబంధే చానుమానార్థానామర్థాపత్తిశ్చ వాక్యవిదాం న్యాయ ఇతి తజ్జ్ఞనయేనేహాభిధానమ్.

౧. జఇ ఇత్యాది. ఏవం యదీతి స్వస్య గాఢానురాగత్వం గురుపరాధీనస్యాభిసరణాసామర్థ్యం చ తయా ప్రదర్శితం యదీత్యర్థః. గృహీతపాథేయో భవేత్యనేన శకుంతలాగమనాయ సన్నద్ధో భవేత్యభిప్రాయః. తపోవనముపవనమిత్యనేన శాంతిప్రధానే తపోవనే పరిమితాహారాదిమత్తయా క్లిష్టజనస్యాపి త్వాం దృష్ట్వా మదనవికారో జాతః. నగరాదాస్థితస్య కా కథేతి భావః.

౨. కేనేత్యాది. అపదేశేన వ్యాజేన. సకృదప్యేకవారమపి, సకృదపీత్యనేన శకుంతలాసంగమవిషయే సర్వం జాతప్రాయమితః పరమేకవారదర్శనమాత్రమేవ వ్యవధానమితి ద్యోత్యతే.

విదూషకః— [1]ణీవారసట్ఠభాఅం ఆరణ్ణఆ అమ్హాణం ఉవహారంతు త్తి.
దుష్యన్తః—(౧)అన్యద్భాగధేయమేతేషాం రక్షణే నిపతతి యద్రత్న
రాశీనపి విహాయాభినన్ద్యమ్. పశ్య—
యదుత్తిష్ఠతి వర్ణేభ్యో నృపాణాం క్షయి తత్ఫలమ్,
తపష్షడ్భాగమక్షయ్యం దదత్యారణ్యకా హి నః. ౧౩
(నేపథ్యే)
(౨) హంత సిద్ధార్థౌ స్వః.

---

1 నీవారషష్ఠభాగమారణ్యకా అస్మాకముపహరన్త్వితి.

---

౧. అన్యదిత్యాది. ఏతేషాం తపస్వినాం రక్షణే పరిపాలనే సతి అన్యద్భాగధేయం నీవారషష్ఠాంశవ్యతిరిక్తం భాగధేయం. నిపతతి ఆపతతి. రత్నరాశీనప్యుత్కృష్ట పదార్థసమూహానపి. "జాతౌ జాతౌ యదుత్కృష్టం తద్రత్నమితి కథ్యత" ఇత్యభిధానాత్. అభినంద్యమాశాస్యం. అనేనాననుభూతదుఃఖమనుభూయాపి రాజ్ఞా తపస్వినాం తపోరక్షా కర్తవ్యేతి వ్యజ్యతే. తేషాం మనసి వికృతే సతి రత్నరాశ్యాదికం సర్వం నశ్యతి తత్ప్రసాదే సతి పునస్సర్వం భవతీతి భావః. అనేనాగామ్యృషికుమారపాత్ర సూచనం క్రియతే. తదుక్తమ్.— "నాసూచితస్య పాత్రస్య ప్రవేశో నిర్గమోఽపి వా" ఇతి. పశ్యేత్యామంత్రణే లోట్.

౧౩. యదితి. వర్ణేభ్యో బ్రాహ్మణాద్యాశ్రమేభ్యః. "వర్ణో ద్విజాదౌ శుక్లాదౌ స్తుతౌ" ఇత్యమరః. యత్ఫలం షష్ఠాంశాదికముత్తిష్ఠత్యుదేతి. నృపాణాం సర్వాశ్రమ రక్షకాణాం రాజ్ఞాం తత్ఫలం క్షయవ్యయాదినా క్షయశీలం. అనేన నగరం ప్రతి స్వస్యానాగమనే సతి బ్రాహ్మణాదిచతురాశ్రమరక్షాభావాద్రత్నాదివస్తుక్షతావప్యత్రైవ స్థిత్వా తపోధనానాం తపోరక్షా కర్తవ్యేతి ద్యోత్యతే. తేన చాగామ్యృషి కుమారవచనస్యావశ్యకర్తవ్యత్వం సూచితమిత్యవగంతవ్యమ్. ఆరణ్యకాస్తాపసాః. నః అస్మాకం తపష్షడ్భాగం తపసష్షష్ఠాంశసుకృతవిశేషం అక్షయ్యం అప్రత్యక్షత్వాద్వ్యయాదేరశక్యతయా నాశరహితం దదతి ప్రయచ్ఛన్తి. అనేన రాజైవ దుర్వినీతానాం శిక్షకః. తాదృశేన రాజ్ఞా మయా బలాదాహరణాదిరూపాన్యాయ్యాదికం కథంకర్తుం యుక్తం. నైవ స్వయమేవాభిసరణం కరోతి చేత్పరిగృహ్యత ఇతి విదూషకం ప్రతి సూచితమితి ద్యోత్యతే.

౨. నేపథ్యఇత్యాది. హంత హర్షే. "హంత హర్షేఽనుకంపాయాం వాక్యారంభవిషాదయో"రిత్యభిధానాత్. సిద్ధార్థౌ స్వః కృతార్థౌ భవావః. ఋషికుమారయోః

దుష్యన్తః—(కర్ణం దత్వా) అయే ధీరప్రశాన్తస్వరః. తపస్విభిర్భవితవ్యమ్.

దౌవారికః—(ప్రవిశ్య) [1]జేదు భట్టా, ఏదే దువే ఇసికుమారా పడిహారభూమిం ఉవట్ఠిదా.

దుష్యన్తః—తేన హ్యవిలంబితం ప్రవేశయ తౌ.

దౌవారికః—[2]అఅం పవేసేమి. (ఇతి నిష్క్రమ్య, ఋషికుమారాభ్యాం సహ ప్రవిశ్య) [3]ఇదో ఇదో భఅవంతో.

(ఉభౌ రాజానం విలోకయతః)

ప్రథమః—(౧)అహో దీప్తిమతోఽపి విశ్వాసనీయతా వపుషః! అథవా ఉపపన్న మేతదృషిభ్యో నాతిభిన్నే రాజని. కుతః?

1 జయతు భర్తా, ఏతౌ ద్వౌ ఋషికుమారౌ ప్రతిహారభూమిముపస్థితౌ.

2 అయం ప్రవేశయామి.

3 ఇత ఇతో భగవన్తౌ.

కృతార్థత్వం రాజావస్థానసిద్ధేరిత్యభిప్రాయః. అయే ఇతి జిజ్ఞాసాయామ్. ధీరప్రశాంతస్వరః స్వరస్య ధీరత్వం తపోవిశేషప్రభావాద్రాజాదిభిః పురస్కార్యత్వం ప్రశాంతత్వమహంకారరాహిత్యమ్.

౧. అహోఇత్యాది. దీప్తిస్తు దురాసదతేజోవిశేషః. తేజస్వినోఽసీతి యావత్. రాజ్ఞాం దీప్తిస్తు మాహాత్మ్యజనితభయంకరతేజోవిశేషః. తథాహి సర్వోఽపి భయంకరపదార్థస్త్రివిధః—ఆకృతిభీషణః క్రియాభీషణో మాహాత్మ్యభీషణశ్చేతి. తత్ర ఆకృతిభీషణా రక్షఃపిశాచాదయః. క్రియాభీషణాః పరశురామవీరభద్రహనుమత్ప్రభృతయః. మాహాత్మ్యభీషణా యుధిష్ఠిరాదయః. అత్ర మాహాత్మ్యభీషణం రాజవపుర్వినయాదిగుణైర్విశ్వసనీయం జాతమితి యావత్. అనేన రాజ్ఞః ప్రత్యుత్థానాదిసత్కారస్సూచ్యతే. యద్వా, దీప్తిర్నామ మహాభాగ్యాదిద్యోతకః కాంతివిశేషః. తాదృశకాంతివిశేషవతోఽపి సార్వభౌమస్యాపీతియావత్. తత్రాపి వపుష ఇత్యనేన యౌవనమధ్యవర్తిత్వం వ్యజ్యతే. విశ్వసనీయతా ఉపసర్పణార్హతా. ప్రత్యుత్థానాదివినయక్రియేతి యావత్. అహో ఆశ్చర్యే. మహైశ్వర్యవతస్సార్వభౌమస్య వినయాదికమాశ్చర్యమితి భావః. అథవా ఋషిభ్యో నాతిభిన్నే ఉపశమవద్భ్యోఽత్యర్థ మపృథగ్భూతే. కింత్వీషదేవ పృథగ్భూత ఇతి యావత్. ఏతత్ యద్వపుషో విశ్వసనీయత్వం ప్రత్యుత్థానవినయాదికమితి యావత్. ఉపపన్నం యుక్తం. ఋషిభ్యో నాతిభిన్నత్వాద్యోగ్యమితి

అధ్యాక్రాంతా వసతిరమునాఽప్యాశ్రమే సర్వభోగ్యే
రక్షాయోగాదయమపి తపః ప్రత్యహం సఞ్చినోతి,
అస్యాపి ద్యాం స్పృశతి వశినశ్చారణద్వంద్వగీతః
పుణ్యశ్శబ్దో మునిరితి ముహుః కేవలం రాజపూర్వః. ౧౮

యావత్. నవయౌవనరూపసార్వభౌమత్వాది మహదైశ్వర్యం మహతాం వినయకరం. కింతు నీచానామేవ మదకరమితి భావః. కుతః కస్మాత్కారణాత్.

౧౮. ఇత్యాశంక్యాహ—అధ్యాక్రాంతేత్యాది. అమునాపి దుష్యంతేనాపి సర్వభోగ్యే సర్వవర్ణానాం వినయాధానరక్షణభరణార్హే ఆశ్రమే రాజ్యపరిపాలనాధికారే. సర్వభోగ్య ఇత్యనేన సర్వజనాః పక్షపాతరాహిత్యేన స్వప్రజా ఇవ రాజ్ఞా రక్షితా ఇతి ద్యోత్యతే. వసతిరవస్థితిః. అధ్యాక్రాంతా స్వీకృతా. అనేనాప్రతిభటం సామ్రాజ్యం వ్యజ్యతే. తేన వినీతస్యైవ రాజ్ఞస్సర్వే జనా వశీభవంతీతి భావః. తపస్విపక్షే, ఆశ్రమే ధర్మారణ్యే. సర్వభోగ్య ఇత్యనేనాశ్రమస్య సకలజనసాధారణత్వముక్తం. తేనాశ్రమస్య సకలసాధారణ్యేన ఋషీణాం యథాస్వత్వాభిమానాభావేన గర్వాభావః, తద్వద్దుష్యంతస్య సార్వభౌమత్వేఽప్యహంకారాభావ ఇతి యావత్. అయమపి దుష్యంతోఽపి. ప్రత్యహం ప్రతిదినం. ప్రత్యహమిత్యనేన సార్వకాలికప్రజాపరిపాలనజాగరూకత్వం వ్యజ్యతే. తేన కాదాచిత్కవిషయీతి భావః. రక్షాయోగాత్ప్రజాపరిపాలనాత్. తపష్షష్ఠాంశరూపం సుకృతవిశేషం. రాజ్ఞస్తపష్షష్ఠాంశస్య న్యాయసిద్ధత్వాత్. సంచినోతి సమ్యగుపచితం కరోతి. ఉక్తం చ మనునా—"యదహ్నా కురుతే ధర్మం ప్రజాధర్మేణ పాలయన్, శతవర్షసహస్రాణి తస్య భుఙ్క్తే మహత్ఫల"మితి. రక్షాయోగాదిత్యనేన రాజ్యపరిపాలనసామర్థ్యం సూచ్యతే. తేన శూరత్వం చోక్తం. ప్రజాపరిపాలనమేవ రాజధర్మః తేనైవ మహాపురుషత్వలాభ ఇతి భావః. అస్యాపి దుష్యంతస్యాపి వశినః జితేంద్రియస్య. అహంకారరహితస్యేతి యావత్. వశిన ఇత్యనేన జితేంద్రియత్వమేవ వినయప్రజావశీకరణధర్మసంగ్రహకీర్త్యార్జనోపాయ ఇతి ద్యోత్యతే. చారణద్వంద్వగీతః చారణమిథునవర్ణితః. అనేన దుష్యంతగుణా మనుష్యైర్వర్ణయితుం న శక్యంతే. కింతు క్రాంతదర్శిభిర్దేవయోనిభిరేవ వర్ణ్యంత ఇతి వ్యజ్యతే. అనేనామానుషప్రభావస్సూచ్యతే. కీర్తేర్దిగంతవ్యాపిత్వం చ. పుణ్యః పుణ్యజనకః. అనేన పుణ్యశ్లోకితా శ్లాఘ్యతే. మననాన్మునిః. "మునిర్దీనతపస్వినా" వితి విశ్వః. కేవలమేకం రాజపూర్వః రాజశబ్దః పూర్వో యస్య స తథోక్తః. రాజోపపదమాత్రభిన్న ఇత్యర్థః. ద్యామాకాశం స్పృశతీత్యాశ్రయతే.

ద్వితీయః—(౧) గౌతమ, అయం స వలభిత్సఖః పార్థివో దుష్యంతః.
ప్రథమః—అథ కిం!
ద్వితీయః—తేన హి.

నైతచ్చిత్రం యదయముదధిశ్యామసీమాం ధరిత్రీ
మేకః కృత్స్నాం నగరపరిఘప్రాంశుబాహుర్భునక్తి,
ఆశంసంతే సురయువతయః సక్తవైరాహి దైత్యై
రస్యాధిజ్యే ధనుషి విజయం పౌరుహూతే చ వజ్రే. ౧౫

అనేన జన్మసద్భావస్య మహాపదానజనితకీర్తిసంపాదనేన సాఫల్యమితి వ్యజ్యతే. రాజపూర్వో మునిరిత్యనేన మునీనాం యథా తపఃకరణే సావధానతా తథా రాజ్ఞామపి రాజ్యరక్షాయాం జాగరూకతయా భవితవ్యమితి భావః.

౧. గౌతమేత్యాది. వలభిత్సఖః దేవేంద్రసఖః. అనేన దేవేంద్రస్యాపి దుష్కరకార్యకరణేన దుష్యతస్య మిత్రత్వమితి జ్ఞాతవ్యమ్. తేన దుష్యంతపరిపాలిత భూలోకస్యాపి స్వర్గాతిశాయి వైభవం సూచ్యతే. దేవేంద్రస్యాపి మహాకార్యకరణసాహాయ్యే దుష్యంతాపేక్షా. అస్మాకం పునః కా కథేతిభావః. అథ కిమిత్యంగీకారే. తేన హి ఉక్తగుణవత్త్వేన హేతునా.

౧౫. నైతదితి. అయం దుష్యంతః. ఏకః అప్రతిభటః ఉదధిశ్యామసీమాం ధరిత్రీం భునక్తి పాలయతీతి యత్ తదేతచ్చిత్రమాశ్చర్యం న భవతి. ఇతరవిలక్షణశౌర్యవతో దుష్యంతస్య లోకమాత్రాధిపత్యమాశ్చర్యం న భవతీతి యావత్. నగరపరిఘప్రాంశుబాహురిత్యనేన—శ్రు. "రూపమేవాస్య తన్మహిమానం వ్యాచష్ట" ఇతి న్యాయేనాకృతివిశేష ఏవ మాహాత్మ్యం వ్యనక్తీతి ధ్వన్యతే. కృత్స్నాం ధరిత్రీమిత్యనేనాప్రతిభటతయా కృతకృత్యతా సూచ్యతే. తేన చేతరత్ర కార్యాంతరగమనే నిశ్శంకత్వం వ్యజ్యతే. శూరస్యైవ సార్వభౌమత్త్వం భవతి. తథాపి కేచన శూరాస్స్వకీయరాజ్యమాత్రం రక్షంతి. దుష్యంతస్య లోకాంతరరక్షాయామపి శక్తిరస్తీతి భావః. తదేవాహ—ఆశంసంత ఇత్యాదినా. దైత్యైర్దానవైః, సక్తవైరా ఆహితవైరాస్సురస్త్రియః అస్య దుష్యంతస్యాధిజ్యే ఆరోపితగుణే. ఆశంసంతే వాంఛంతి. దేవేంద్రపరిపాలితస్వర్గలోకస్యాప్యుపద్రవబాహుళ్యమస్తి;దుష్యంతపరిపాలితభూలోకస్య బాధా నాస్తీత్యర్థః. అనేన దుష్యంతస్య శూరత్త్వముక్తం. స్వయజ్ఞవిఘ్నకరనివారణసామర్థ్యం చ వ్యజ్యతే. అథ్యాక్రాంతేత్యాది నైతదంతేనాతిశయో నామాలంకారః. తదుక్తం.—

ఉభౌ—(ఉపగమ్య) విజయస్వ రాజన్.

దుష్యన్తః—(ఆసనాదుత్థాయ) అభివాదయే భవన్తౌ.

ఉభౌ—స్వస్తి భవతే. (౧) (ఇతి ఫలాన్యుపహరతః.)

దుష్యన్తః—(సప్రణామం ప్రతిగృహ్య) ఆజ్ఞాపయితుమిచ్ఛామి.

ఉభౌ—విదితోఽభవానాశ్రమవాసినామిహస్థః. తేన భవన్తం ప్రార్థయన్తే.

దుష్యన్తః—కిమాజ్ఞాపయన్తి?

ఉభౌ—అత్రభవతః కణ్వస్య మహర్షేరసాన్నిధ్యాద్రక్షాంసి న ఇష్టివిఘ్నముత్పాదయన్తి. తత్కతిపయరాత్రం సారథిద్వితీయేనాయుధసధ్రీచా భవతా సనాథీక్రియతామాశ్రమ ఇతి.

దుష్యన్తః—అనుగృహీతోఽస్మి.

"బహూన్గుణాన్కీర్తయిత్వా సామాన్యగుణసంభవాత్, విశేషః కీర్త్యతే యస్తు జ్ఞేయస్సోఽతిశయో బుధై" రితి. అత్ర పూర్వశ్లోకే ఋషిసాధర్మ్యమభిహితం ద్వితీయశ్లోకప్రథమార్థేన వీరక్షత్త్రియసాధర్మ్యమభిధాయ ద్వితీయార్థేన సకలక్షత్త్రియేభ్యో విశిష్టస్సురయువతిప్రార్థనీయతాఖ్యో గుణ ఉక్త ఇత్యతిశయః.

౧. ఫలానీత్యాది. ఉపహరత స్సమర్పయతః. "రిక్తపాణిస్తు నోపేయాద్రాజానం దైవతం గురు" మితి న్యాయాత్. ఆజ్ఞాపయితుం ఆజ్ఞాపనాం ప్రయోజయితుం గురవః హితోపదేశకాః. తదుక్తం— "గుశబ్దస్త్వన్ధకారస్స్యాద్రుశబ్దస్తన్నిరోధకః, అన్ధకారనిరోధిత్వాద్గురురిత్యభిధీయతే" ఇతి నిరుక్తపరిభాషాయాం. ఆన్తరతిమిరవిరోధిన ఇతి యావత్. మహర్షేరసాన్నిధ్యాత్ సన్నిధానాభావమధిగమ్య. ల్యబ్లోపే పఞ్చమీ. ఉత్పాదయన్తి సంపాదయన్తి. సారథిర్ద్వితీయో యస్య స తథోక్తః, సనాథీక్రియతాం ఋషేరసన్నిధానాదనాథః, ఇదానీం నాథసహితః క్రియతాం. నిర్విఘ్నం క్రియతామిత్యర్థః. అనేన రాజ్ఞశ్శూరత్వం ప్రకటితం. తదుక్తం—"సాహాయ్యమన్తరేణ శత్రుజేతా శూర"ఇతి. అత్ర సారథిద్వితీయేనేత్యనేనాసాహాయ్యత్వం సూచితం. తేనైవ యుద్ధశూరత్వం ప్రకటీచకార. అపవార్యేత్యాదినా, అపవార్య ప్రచ్ఛాద్య, నాట్యే— "అపవారితకం కార్యం త్రిపతాకేన పాణి" నేతి భరతేనోక్తమ్.

విదూషకః—(అపవార్య) (౧) [1]ఇఅం దాణిం అనుఊలా అబ్భత్థణా.

దుష్యన్తః—రైవతక, మద్వచనాదుచ్యతాం సారథిః, సబాణకార్ముకం
రథముపస్థాపయేతి.

దౌవారికః—[2]జేదు భట్టా జం దేవో ఆణవేది.

(ఇతి నిష్క్రాన్తః.)

ఉభౌ—(సహర్షమ్.)

అనుకారిణి పూర్వేషాం యుక్తరూపమిదం త్వయి,
ఆపన్నాభయసత్రేషు దీక్షితాః ఖలు పౌరవాః. ౧౬

దుష్యన్తః—గచ్ఛతాం పురో భవన్తౌ; అహమప్యనుపదమాగత ఏవ.

ఉభౌ—విజయస్వ రాజన్. (ఇతి నిష్క్రాన్తౌ)

దుష్యన్తః—మాధవ్య, అస్త్యస్తి శకున్తలాదర్శనకుతూహలమ్ ?

విదూషకః—(౨) [3]పఢమం సపరివాహం ఆసీ. దాణిం రక్ఖసవుత్తం
తేణ బిందూవి ణావసేసిదో.

---

1 ఇయమిదానీమనుకూలాభ్యర్థనా.

2 జయతు భర్తా. యద్దేవ ఆజ్ఞాపయతి.

3 ప్రథమం సపరివాహమాసీత్. ఇదానీం రాక్షసవృత్తాన్తేన బిన్దురపి నావ
శేషితః.

---

౧. ఇఅమితి. ఇదానీం సాంప్రతం. శకున్తలాదర్శనార్థముపాయవిచారసమయ
ఇతి యావత్. అనుఊలా అనాయాసేన తద్దర్శనాద్యనురూపా.

౧౬. అనుకారిణీత్యాది. ఖలు యతః కారణాత్పౌరవాః పురువంశోద్భవా
రాజానః. న తు త్వమేక ఏవేతి యావత్. ఆపన్నాభయసత్రేషు దీక్షితాః గృహీత
వ్రతాః. తస్మాత్పూర్వేషాం పురువంశ్యనృపాణాం కర్మణి షష్ఠీ. అనుకారిణి అను
సారిణి. పూర్వేషామనుకారిణీత్యనేన కేషాంచిద్రాజ్ఞాం వంశ్యాశ్శూరాశ్చాశూరాశ్చ
భవంతి. పౌరవాస్తు న తథా. కింతు సర్వే శూరా ఇతి వ్యజ్యతే. ఇదం ఆపన్నపరి
త్రాణం యుక్తరూపం సుష్ఠు యుక్తం. ప్రశంసాయాం రూపప్ప్రత్యయః. త్వయీ
త్యనేన ఆపన్నపరిత్రాణం కర్తుం త్వదన్యః కోఽపి నాస్తీతి వ్యజ్యతే.

౨. పఢమమిత్యాది. ప్రథమం త్వయా తద్రూపాదివర్ణనసమయే. సపరివాహం
యథా తటాకస్య జలాతిశయే సత్యుత్కూలప్రవాహతా, తద్వత్తద్దర్శననిమిత్తకౌతూ
హలస్యాపీతి యావత్. బిందురపి లవమాత్రమపి. "బిందుర్నా పద్మకే జ్ఞాతర్యక్షరా
వయవే లవ" ఇతి హలాయుధః. కరభక ఇత్యాజ్ఞప్తిహారస్య నామ.

దుష్యన్తః—మా భైషీః. నను మత్సమీపే వర్తిష్యసే?
విదూషకః— [1]ఏసో రక్ఖసాదో రక్ఖిదోహ్మి.

(ప్రవిశ్య దౌవారికః.)

దౌవారికః— [2]జేదు భట్టా. సజ్జో రహో. భట్టిణో విఆఅపత్థాణం అవేక్ఖది. ఏసో ఉణ నఅరాదో దేవీణం ఆణత్తిహారో కరభఓ ఉవట్ఠిదో.
దుష్యన్తః—(సాదరం) కిమమ్బాభిః ప్రేషితః?
దౌవారికః— (౧) [3]అహ కిమ్.
దుష్యన్తః—నను ప్రవేశ్యతామ్.
దౌవారికః— [4]తహ. (ఇతి నిష్క్రమ్య కరభకేణ సహ ప్రవిశ్య) [5]ఏసో భట్టా. ఉపసప్ప.
కరభకః—(ఉపసృత్య) [6]జేదు జేదు భట్టా. దేవీ ఆణవేది—ఆఆమిణి చఉత్థే దిఅహే ణివ్వుత్తపారణో ఉవవాసో మహ భవిస్సది. తహిం దిఅహే దీహాఉణా అవస్సం సణ్ణిహిదేణ హోదవ్వం తి.
దుష్యన్తః—ఇతస్తపస్వికార్యమ్. ఇతో గురుజనాజ్ఞా. ద్వయమప్యనతిక్రమణీయమ్. కిమత్ర ప్రతివిధాతవ్యమ్?

---

1 ఏష రాక్షసాద్రక్షితోఽస్మి.

2 జయతు భర్తా. సజ్జో రథః. భర్తుర్విజయప్రస్థానమపేక్షతే. ఏష పునర్నగరాద్దేవీనామాజ్ఞప్తిహారః కరభక ఉపస్థితః.

3 అథ కిమ్.

4 తథా.

5 ఏష భర్తా. ఉపసర్ప.

6 జయతు జయతు భర్తా. దేవ్యాజ్ఞాపయతి ఆగామిని చతుర్థే దివసే నిర్వృత్తపారణ ఉపవాసో మమ భవిష్యతి. తస్మిన్ దివసే దీర్ఘాయుషాఽవశ్యం సన్నిహితేన భవితవ్యమితి.

---

౧ అథ కిమిత్యంగీకారే.

విదూషకః—(౧) [1]తిసంకూ విఅ అంతరాళే చిట్ఠ.
దుష్యన్తః—అలం పరిహాసేన. సత్యమాకులీభూతోఽస్మి.
కృత్యయోర్భిన్నదేశత్వాద్ద్వైధీభవతి మే మనః,
పురః ప్రతిహతం శైలే స్రోతః స్రోతోవహం యథా. ౧౭
(విచిన్త్య) సఖే, త్వమమ్బాభిః పుత్ర ఇతి ప్రతిగృహీతః. సభవానితః ప్రతినివృత్య తపస్వికార్యవ్యగ్రతాం నివేద్య, తత్రభవతీనాం పుత్రకృత్యమనుష్ఠాతుమర్హసి.
విదూషకః—[2]—మా ఖు మం రక్ఖోభీరుఅం గణేసి?
దుష్యన్తః—భో మహాబ్రాహ్మణ. కథమేతద్భవతి సంభావ్యతే?
విదూషకః—[3]తేణ హి జహా రాఆణుఏణ గంతవ్వం తహా గమిస్సమ్.
దుష్యన్తః—తపోవనోపరోధః పరిహరణీయ ఇతి సర్వానసుయాత్రికాన్ త్వయా సహ ప్రస్థాపయామి.
విదూషకః—(౨) [4]తేణ హి జువరాఓమ్హి దాణీం సంవుత్తో.

1 త్రిశంకురివాంతరాళే తిష్ఠ.
2 మా ఖలు మాం రక్షోభీరుకం గణయసి?
3 తేన హి యథా రాజానుజేన గన్తవ్యం తథా గమిష్యామి.
4 తేన హి యువరాజోఽస్మీదానీం సంవృత్తః.

౧. తిసంకూ ఇతి. యథా త్రిశంకుర్ద్యావాపృథివ్యోర్మధ్యే తిష్ఠతి, తద్వత్త్వమపి కృత్యయోర్మధ్యే తిష్ఠేత్యర్థః. తేన ద్వయమపి న కర్తవ్యమితి భావః. సత్యమిత్యాది, సత్యం తత్త్వతః. "సత్యం శపథతత్త్వయో"రిత్యమరః. ఆకులీభూతోఽస్మి కలుషీభూతచిత్తోఽస్మి.

౧౭. కృత్యయోరితి. కృత్యయోః కర్తుం యోగ్యయోః. అనేన ద్వయోరప్యవశ్యం కర్తవ్యతా సూచితా. పురశ్శైలే ప్రతిహతం ప్రతిరుద్ధం స్రోతోవహా నద్యాః తత్సంబంధిస్రోతోవహం. "స్రోతోఽంబువేగేంద్రియయో"రితి విశ్వః. యథాశబ్దో దృష్టాంతవాచకః.

౨. తేణ హీతి. యువరాజ ఇత్యనేన రాజ్ఞః పుత్రాభావస్సూచితః. రాజ్ఞః పుత్రసద్భావే స్వస్య యువరాజత్వకథనస్యానుచితత్వాత్. తేన చ స్వాంతఃపురయువతిషు పుత్రోత్పత్తిర్నాస్తి. ఇతః పరమేవ శకుంతలాయాం భవిష్యతీతి సూచ్యతే.

దుష్యన్తః—(ఆత్మగతమ్) (౧)చపలోఽయం వటుః. కదాచిదస్మత్ప్రార్థనామంతఃపురేభ్యః కథయేత్. భవత్వేనమేవం వక్ష్యే. (విదూషకం హస్తే గృహీత్వా) (ప్రకాశమ్) వయస్య, (౨) మహర్షిగౌరవాదాశ్రమం గచ్ఛామి. న ఖలు సత్యమేవ తాపసకన్యకాయాం శకున్తలాయాం మమాభిలాషః. పశ్య—

క్వ వయం క్వ పరోక్షమన్మథో
మృగశాబైస్సమమేధితో జనః,
పరిహాసవిజల్పితం సఖే
పరమార్థేన న గృహ్యతాం వచః. ౧౮

---

౧. చపలఇత్యాది. చపలః అనవస్థితచిత్తః. "చపలః పారదే శీఘ్రే దుర్వినీతేఽనవస్థితే"ఇతి వైజయంతీ. వటుర్వక్తవ్యావక్తవ్యవివేకరహితః. అంతఃపురేభ్యోఽంతఃపురవాసినీభ్యః. భవతు స యాదృశస్తాదృశో వాస్తు. యద్వా—భవత్విత్యుపాయస్మరణే. ఏవం వక్ష్యే వక్ష్యమాణప్రకారేణ ప్రచ్ఛాద్య కథయిష్యామి. ఏనమిత్యనాదరనిర్దేశేన ప్రతారణే సుకరత్వం వ్యజ్యతే.

౨. మహర్షిగౌరవాత్ మహర్షేర్బహుమానాద్ధేతోః. న చేత్సర్వానర్థకారీ శాపో భవేదితి భావః. తర్హి శకుంతలాదర్శనార్థమపి భవత్విత్యాశంక్యాహ—మమేతి. నాగరికస్య మమేత్యర్థః. తాపసకన్యాయాం. తాపసపదేన పరిణయాయోగ్యత్వం రూపాద్యభావశ్చ వ్యజ్యతే. కన్యాపదేనాప్రాగల్భ్యం తాత్కాలికసంభోగాద్యనర్హత్వం సూచ్యతే. తస్యామభిలాషః ఆదరః. నాస్తి. తర్హి పరబుద్ధేరప్రత్యక్షత్వాదనురాగాభావే కిం నిశ్చాయకమిత్యాశంక్యాహ—సత్యమితి. సత్యం తత్త్వతః. అముమర్థం విశిష్యాహ—పశ్యేత్యాదినా.

౧౮. క్వేతి. వయమితి బహువచనేన ప్రౌఢకామినీవేద్యలోకోత్తరచమత్కారిమన్మథకలాకుశలాః తాదృశనాగరికా వయం కుత్రేతి ద్యోత్యతే. పరోక్షమన్మథః అజ్ఞాతకామః, వ్యవహితమదన ఇతి యావత్. మృగశాబైర్హరిణపోతైః సమం తుల్యం. "సమా వర్షే సమం తుల్య"మితి యాదవః. ఏధితో వర్ధితః. మృగశాబైరిత్యనేన మహర్షేస్తిర్యగ్జంతుషు మనుష్యేషు చ సాధారణబుద్ధిః. న తు లోకోత్తరస్త్రీరత్నమితి. తత్తత్కాలవయఉచితద్రవ్యైః స్వమ్యఙ్నవర్ధిత ఇత్యర్థః. జన ఇత్యనేన జనమాత్రముచ్యతే. నతు నాగరికజనసహవాసేన లోకవృత్తాంతాభిజ్ఞత్వేన ప్రాగల్భ్యమితి ద్యోత్యతే. క్వ కుత్ర, యది తస్యా నాగరికజనసహవాసేన మన్మథకలావైదగ్ధ్యేన ప్రాగల్భ్యం

విదూషకః— [1]అథ ఇం.

(ఇతి నిష్క్రాన్తాః సర్వే.)

ఇతి శ్రీమహాకవికాళిదాసకృతౌ శాకుంతలనాటకే

ద్వితీయోఽఙ్కః.

---

1 అథ కిమ్.

శాశ్యపాధీనత్వాభావశ్చ భవతి, తదా తత్సంసర్గ స్సముచితస్స్యాదితిభావః. అత్ర నాగరికానాగరికయోస్సంసర్గస్యాసంభావితత్వాద్ద్వా క్వా ప్రయుక్తా. తదుక్తం— "అత్యంతాసంభావితేఽర్థేద్వాక్వా ప్రయుజ్యేతే" ఇతి. తర్హ్యేతావంతమనేహసం చిత్రే నివేశ్యేత్యాదినారూపం వర్ణితం, దర్భాంకురేణాత్యాదినానురాగోఽపి వర్ణితః. తత్కథ మిత్యత ఆహ—పరిహాసవిజల్పితమితి. తర్హి సర్వైస్సమం పరిహాసో న యుజ్యతఇత్యత ఆహ—సఖ ఇత్యాది. మిత్రేణ సముచితానుచితాదికంవక్తుం శక్యత ఇతి భావః. పరి హాసవిజల్పితమిత్యనేన పూర్వం తద్రూపాదివిషయేఽతిమాత్రం బహువర్ణితమితి వ్యజ్యతే. వచస్తద్రూపాదివర్ణనరూపం పరమార్థేన తత్త్వేన నగృహ్యతాంనాంగీ క్రియతాం. అత్ర పూర్వోక్తస్య శకుంతలానురాగస్యాన్యథాకథనాద్రాజ్ఞః ప్రజ్ఞాగుణ ఉక్తః.తదుక్తం—"ఉక్తార్థస్యాన్యథాకథనం ప్రజ్ఞావత్త్వముదాహృత"మితి. అథ కిమి త్యంగీకారే. అత్ర దేవీవ్రతరూపావాంతరార్థకథనం రాజ్ఞస్సకాశాద్విదూషకాపకర్ష ణార్థమిత్యవగంతవ్యమ్.

ఇతి శ్రీరమణవేంకటాచలేశ్వరపాదారవిందసమారాధక

వైఖానసకులతిలక శ్రీకాశికగోత్ర శ్రీతిరుమలాచార్యపుత్రేణ

ధ్వనిప్రస్థానపరమాచార్యాష్టభాషాచక్రవర్తి

శ్రీనివాసాచార్యేణ విరచితాయాం శాకుంతల

వ్యాఖ్యాయాం ద్వితీయోఽంకః.

శ్రీ ర స్తు.

అ భి జ్ఞా న శా కు న్త ల మ్

తృ తీ యో ౽ ఙ్కః.

(తతః ప్రవిశతి యజమానశిష్యః కుశానాదాయ.)

శిష్యః—అహో! మహానుభావః ఖలు పార్థివో దుష్యన్తః. యత్ప్రవిష్టమాత్ర ఏవాశ్రమపదం తత్రభవతి రాజని నిరుపప్లవానినః కర్మాణి సంవృత్తాని,

కా కథా బాణసంధానే జ్యాశబ్దేనైవ దూరతః,
హుంకారేణేవ ధనుషస్సహి విఘ్నానపోహతి. ౧

(౧) యావదిమాన్ వేదిసంస్తరణార్థాన్ దర్భానృత్విగ్భ్య ఉపహరామి. (పరిక్రమ్యావలోక్య చ)

కవిరిదానీం కథాంతరమారభమాణో వస్తుసంఘటనాయ విష్కంభం నామార్థోపక్షేపకం ప్రస్తౌతి—తతః ప్రవిశతీత్యాది. యజమానశిష్యః యజమానః కణ్వస్తస్య శిష్యః. ఖలు యతో హేతోః. తత్రభవతిపూజ్యే రాజని ఆశ్రమంధర్మారణ్యం. నః అస్మాకం కర్మాణి ఉద్దేశ్యక్రియాః నిరుపప్లవాని నిర్విఘ్నాని. తతో హేతోర్మహానుభావః మాహాత్మ్యవాన్. అమానుషప్రభావ ఇతి యావత్. అహో ఆశ్చర్యే.

౧. మహానుభావత్వం నిర్విఘ్నత్వంచాహ—కాకథేత్యాదినా. హియతః. ధనుషః జ్యాశబ్దేన మౌర్వీధ్వనినా. జ్యాశబ్దము ల్ప్రేక్షతే—హుంకారేణేవేతి. అనేన యజ్ఞకర్మసమాప్తిపర్యంతం రాజ్ఞో జాగరూకత్వం వ్యజ్యతే. విఘ్నాన్ కర్మోపప్లావకాన్ అపోహత్యపసారయతి. బాణసంధానే సతి కావార్తా? విఘ్నానామితిశేషః. కర్మోపప్లావకవార్తైవ న స్యాదిత్యర్థః.

౧. శిష్యః స్వాగమనప్రయోజనమాహ—యావదిత్యాది. యావదుపహరామి సమర్పయిష్యామి.

(౧) (ఆకాశే)

ప్రియంవదే, కస్యేదముశీరానులేపనం మృణాళవన్తి నళినీపత్రాణి చ నీయన్తే? (శ్రుతిమభినీయ) కిం బ్రవీషి? ఆతపలంఘనాద్బలవదస్వస్థా శకున్తలా. తస్యాశ్శరీరసంతాపనిర్వాపణాయేతి. (౨) తర్హి యత్నాదుపక్రమ్యతామ్. సా ఖలు కులపతేరుచ్ఛ్వసితమ్. అహమపి వైతానికం శాన్త్యుదకం గౌతమీహస్తే విసర్జయిష్యామి. (ఇతి నిష్క్రాన్తః)

శుద్ధవిష్కంభః.

(3) (తతః ప్రవిశతి కామయమానావస్థో రాజా.)

దుష్యన్తః—

జానే తపసో వీర్యం సా బాలా పరవతీతి మే విదితమ్,
అలమస్మి తతో హృదయం తథాపి నేదం నివర్తయితుమ్. ౨

---

౧. ఆకాశ ఇతి. నాట్యే రంగమధ్యే నేపథ్యవ్యతిరిక్తస్థానమాకాశ ఇత్యుచ్యతే. నీయంతే ప్రాప్యంతే. ఆతపలంఘనాదాతపాతిక్రమాత్ బలవద్భృశం అస్వస్థా పీడితా. నిర్వాపణాయ శమనార్థం. కిం ప్రశ్నే అత్రాప్రవిష్టయా ప్రియంవదయా సహోలాపాదాకాశభాషితమిత్యవగంతవ్యమ్. తదుక్తం— "కిం బ్రవీష్యేవ మిత్యాది వినా పాత్రం బ్రవీతి యః, శ్రుత్వేవానుక్తమప్యేకస్తత్స్యాదాకాశభాషితమ్" ఇతి. నాట్యే ప్రత్యుక్త్యవసరప్రదానార్థమాకాశభాషితం కర్తవ్యమ్. తదుక్తం— "ప్రశ్నో దూతశ్చ లోపశ్చ నేపథ్యోక్తిస్తథైవ చ, ఆకాశోక్తిశ్చ పంచైతే ప్రత్యుక్త్యవసరప్రదా" ఇతి.

౨. తర్హీత్యాది. తర్హి తథా చేత్. బలవదస్వస్థా చేదిత్యర్థః. శీఘ్రం యత్నేనోపక్రమ్యతాం చికిత్స్యతామ్. ఉచ్ఛ్వసితం జీవితం. జీవితకారణమితి యావత్. వైతానికం వితానో యాగః తత్సంబంధివైతానికం. గౌతమీ కణ్వస్య భగినీ. శుద్ధవిష్కంభః. విష్కంభలక్షణం చతుర్థేఽంకే నిరూప్యతే.

3. తతః ప్రవిశతీత్యాది. తతశ్శిష్యనిష్క్రమణానంతరం కామయమానావస్థః ప్రార్థయమానావస్థః.

౨. జానే ఇత్యాది. తపసః వీర్యం ప్రభావం. "వీర్యం శుక్లే ప్రభావే చ తేజస్సామర్థ్యయోరపి" ఇతి వైజయంతీ. జానే బుద్ధ్యే. అహమితి శేషః. అనేన యది

(౧) (మదనబాధాం నిరూపయన్ (౨) భగవన్ కుసుమాయుధ! త్వయా చంద్రమసా చ విశ్వసనీయాభ్యామతిసంధీయతే కామిజనసార్థః. —కుతః ?

శకుంతలాం బలాదపహరామి తదా సర్వసంహారకారీ కాశ్యపమునిశాపో భవేదితి ధ్వన్యతే. సా అనుభూతా. తదుక్తం—"ప్రక్రాంతప్రసిద్ధానుభూతార్థస్తచ్ఛబ్దో యచ్ఛబ్దం నాపేక్షత"ఇతి. బాలాఅప్రగల్భా. పరవతీ పరాధీనేతివిదితం. ప్రథమేఽంకే ప్రియంవదానసూయాభ్యాం శకుంతళాయాః కాశ్యపసుతాత్వపరిగ్రహత్వకథనేన జ్ఞాతం. యద్యపి మునేస్తపస్సామర్థ్యం, తథాపి తదధీనత్వాభావే ప్రాగల్భ్యవత్త్వే చ తద్ఘటనా సంభవతీత్యభిప్రాయః. తర్హి సా అప్రగల్భా పరాధీనా చ; మునిశాపశ్చ దుర్నివారోయది తద్విషయచింతైవ త్యజ్యతామిత్యతఆహ—తథాపీతి. తథాపి సర్వం జ్ఞాత్వా తతశ్శకుంతలాయాః హృదయం సర్వకరణప్రధానభూతం మనః నివర్తయితుం నాలమస్మిన సమర్థోఽస్మి. తదనురాగి మమ చిత్తం మయానివర్త్యమానమపి తత్సౌందర్యబలాన్న నివర్తత ఇతి భావః. అనేన రాజ్ఞశ్శంకారూప వ్యభిచారిభావ ఉక్తః. ఉక్తం చ—"అనర్థోత్ప్రేక్షణం శంకాపరక్రౌర్యాత్స్వదుర్ణయా" దితి. అత్ర రాజ్ఞా పిత్రాదిభిరదత్త శకుంతలాపరిగ్రహణరూప స్వదుర్ణయాన్మునిక్రోధాచ్ఛ శాపరూపానర్థోత్ప్రేక్షణంకృతమ్.

౧. మదనబాధామిత్యాది. నిరూపయన్నితరాం రూపయన్. అభినయన్నితి యావత్. నిమీలననిశ్వాసాద్యతిశయమవయవపారవశ్యాదినా దర్శయన్నిత్యర్థః. అత్ర రాజ్ఞశ్శకుంతలాహృతత్వేన పారవశ్యాద్ధస్తేన మదనబాధాభినయో న కర్తవ్యః. కింతు సాత్త్వికభావైరేవాభినేతవ్యః. అతఏవోక్తం నిరూపయన్నితి—తదుక్తం భరతేన—"విషణ్ణే మూర్ఛితే హ్రీతే జుగుప్సాశోకపీడితే, గ్లానే సుప్తే విహస్తే చ నిశ్చేష్టే తంద్రితే జడే. వ్యాధిగ్రస్తే జ్వరార్తే చ భయార్తే శీతవిప్లుతే, మత్తే ప్రమత్తే చోన్మత్తే చింతాయాం తపసి స్థితే. నహస్తాభినయో యోజ్యః కార్యస్సత్త్వస్య సంగ్రహః"ఇతి. విషణ్ణాదిశబ్దాస్తత్తత్సంచారివాచకాః. విషణ్ణాదిషు పారవశ్యాద్వివేకాభావేన యథోచితహస్తాభినయాభావాత్కేవలం స్తంభస్వేదదీనదృష్ట్యశ్రుపాతగద్గదత్వాదిభిరేవాభినయో యోజ్యః. కేవలహస్తాభినయే తాదృశచమత్కారాభావాదిత్యర్థః.

౨. భగవన్నిత్యాది. భగవన్నితి సాక్షేపవచనం. యద్వా—దైన్యోక్తిః. కుసుమాయుధ, పుష్పాయుధేత్యాక్షిప్యమాణార్థేన సంబోధనమ్. అనేనేతరధన్వివైలక్షణ్యముక్తమ్. చంద్రమసేతి *చది అహ్లాదన ఇత్యాహ్లాదకార్థశ్చంద్రశబ్దః. విశ్వసనీయాభ్యాముక్తనామ్నస్సార్థకత్వభ్రమేణ విశ్వాసయోగ్యాభ్యాం. అతిసంధీయతే బాహ్య

తవ కుసుమశరత్వం శీతరశ్మిత్వమిన్దో-
ర్ద్వయమిదమయథార్థం దృశ్యతే మద్విధేషు,
విసృజతి హిమగర్భైరగ్నిమిన్దుర్మయూఖై-
స్త్వమపి కుసుమబాణాన్ వజ్రసారీకరోషి. 3

భగవన్ కామదేవ! న తే మయ్యనుక్రోశః. (మదనబాధాం నిరూప్య)
కుతస్తే కుసుమాయుధస్య సతస్తైక్ష్ణ్యమేతత్? ఆం జ్ఞాతమ్.

కారేణ వంచయిత్వాంతర్నిగూఢం బాధ్యతే. సార్థస్సమూహః. న త్వహమేక ఏవేత్యభిప్రాయః.

3. ఉక్తార్థముపపాదయతి—తవ కుసుమేత్యాదినా. తవేత్యేకవచనేన మదనస్య నైర్ఘృణ్యాదనభిజాతత్వం సూచ్యతే. కుసుమశరత్వమిత్యనేన లోకానాం విశ్వసనీయతాయాం పరా కాష్ఠా సూచితా. *ఇంది క్లేదనఇత్యస్య ధాతోః స్వరవ్యత్యాసేనామృతవద్రూపార్థ ఇందుశబ్దః. శీతరశ్మిత్వమిత్యనేన శీతలత్వే సర్వలోకసంవాదస్సూచ్యతే. ద్వయమిదం అనుభూతం ద్వయమపి అయథార్థమ్. యథాశబ్దస్సాదృశ్యే. శ్రూయమాణార్థో యథా తాదృగర్థరహితమ్. మద్విధేషు కేవలం మయి న, మత్సదృశేషు సర్వేష్విత్యర్థః. దృశ్యతే స్ఫుటం విభావ్యతే. న తు లోకవార్తామాత్రమితి యావత్. అతిసంధానప్రకారమాహ—హిమగర్భైర్మయూఖైరగ్నిం విసృజతీతి. గర్భశబ్దస్త్వావరణవాచకః. యేషామంతస్స్థితాగ్నేర్హిమమావరణం తైః కిరణైరితి యావత్. అగ్నిం హిమేన ప్రచ్ఛాద్య ముంచతీత్యర్థః. కుసుమాన్యేవ బాణాః శోషణమోహనాదిలక్షణారవిందాశోకాదిబాణాః. తాన్ వజ్రసారీకరోషి అవజ్రసారాన్ కోమలాన్వజ్రసమానదార్ఢ్యాన్ కరోషి. యథా వజ్రం పర్వతం భినత్తి తథా మమ హృదయం పర్వతాదప్యధికతరధైర్యముద్భిద్య భినత్తీత్యర్థః. క్రియాపదే వర్తమానార్థప్రత్యయేన జీవితసంశయం గతే మయ్యద్యాపి బాణాన్ముంచసీతి వ్యజ్యతే. తేన చ తస్య నృశంసత్వం సూచితమ్. హిమగర్భైర్మయూఖైరగ్నిం విసృజతీత్యనేనాత్యుద్దీపకతయా నిశ్యపి నిద్రాచ్ఛేదరూపా చతుర్థీ స్మరదశా సూచితా. అనేన నిశ్యపి నిద్రాభావాత్స్వప్నేఽపి తస్యాస్సంగమో నాస్తీతి సూచ్యతే. విసృజతీతి వర్తమానవ్యపదేశేన దివా చంద్రకిరణాభావాత్పూర్వరాత్రానుభూతచంద్రకిరణానాం గాఢవ్యథాకారిత్వం సూచ్యతే. అతిదుఃఖానుభవాదద్యా

కుతః ?

అద్యాపి నూనం హరకోపవహ్ని
స్త్వయి జ్వలత్యౌర్వ ఇవాంబురాశౌ,
త్వమన్యథా మన్మథ! మద్విధానాం
భస్మావశేషః కథమిత్థముష్ణః? 2

అథవా—

అనిశమపి మకరకేతుర్మనసో రుజమావహన్నభిమతో మే,
యది మదిరాయతనయనాం తామధికృత్య ప్రభవతీతి.

భగవన్! కందర్ప ఏవముపాలబ్ధస్య తే న మాం ప్రత్యనుక్రోశః?

వృథైవ సంకల్పశతైరజస్ర
మనఙ్గ! నీతోఽసి మయా వివృద్ధిమ్,
ఆకృష్య చాపం శ్రవణోపకణ్ఠే
మయ్యేవ యుక్తం తవ బాణమోక్షః. 3

(సఖేదం పరిక్రమ్య) (౧) క్వ ను ఖలు సంస్థితే సవనకర్మణి సద

ప్యనుభూయమానా ఇవ చంద్రమయూఖా దృశ్యంత ఇతి భావః. యద్వా—వర్త మానసామీప్యే లట్ప్రత్యయః. తేన చేతఃపరం పునరపి రాత్రౌ చంద్రకిరణజనితదుఃఖ మాగతప్రాయమితి ద్యోత్యతే. రాత్ర్యాగమనాత్ప్రాగేవ ప్రతీకారః కర్తవ్య ఇతి భావః. కుసుమబాణానితి బహువచనేన మదనజనితబహుదుఃఖానుభవేన స్వస్య మరణ సదృశీదశా సూచ్యతే. యద్వా—బహువచనేనైకైకస్య బాణస్య మదవస్తు నైష్ఫల్యం మత్వాతిక్రోధేనామోఘాస్త్రమపి ముక్తవానితి ద్యోత్యతే. అతఏవోక్తం వజ్రసారీ కరోషీతి. తేన చ స్వస్య జీవితస్య కాలాతిశమత్వం వ్యజ్యతే. అత్ర శ్లోకే గర్హణం నామాలంకారః. తదుక్తం.— ''యత్ర సంకీర్తయేద్దోషం గుణమర్థేన దర్శయేత్, గుణాతిపాతాద్దోషాద్వా గర్హణం నామ తద్భవే'' దితి. వస్తుని దోషకథనాద్వా గుణాభావకథనాద్వా గర్హణం భవతి. అత్ర ఇందుమదనయోర్గర్హణం కృతం న గుణ ఉక్తః.

౧. క్వ ను ఖల్విత్యాది. ఖలు జిజ్ఞాసాయాం. సవనకర్మణి యజ్ఞకర్మణి సంస్థితే పరిసమాప్తే సదస్యై ఋత్విగ్భిః క్లాంతం విరహపరంపరాజనితదుఃఖపీడితం ఆత్మానం చిత్తం.

స్వైరనుజ్ఞాతః క్లాన్తమాత్మానం వినోదయామి? (౧)(నిశ్శ్వస్య) కిన్ను ఖలు మే ప్రియాదర్శనాదృతే శరణ్యమన్యత్ ?యావదేనా మన్విచ్ఛామి. (సూర్యమవలోక్య) (౨) ఇమాముగ్రాతపవేళాం ప్రాయేణ లతావలయవత్సు మాలినీతీరేషు ససఖీజనా శకుంతలా

---

౧. నిశ్శ్వస్యేత్యాది. ఖలు యతో హేతోః. మే ఏతాదృశావస్థాపన్నస్య మమ ప్రియాదర్శనాదృతే అవిచ్ఛిన్నా కాంక్షాలంబనీభూతనాయికాదర్శనమంతరేణ. శరణం రక్షితృ. కిమిత్యాక్షేపే. అన్యత్కిమపి నాస్త్యేవేత్యర్థః. యావదన్విచ్ఛామి అన్వేషయామి. అనేన విలాసో నామ ప్రతిముఖసంధ్యంగముక్తం. తదుక్తమ్—"దర్శనాలింగనాదీచ్ఛా విలాసః పరిగీయతే" ఇతి. అత్ర దుష్యంతస్య శకుంతలాదర్శనాదీచ్ఛయా విలాసః.

౨. ఇమామిత్యాది. మాలినీతీరేష్వితి బహువచనేన శకుంతళాయాః అపి స్వవిరహజనితదుఃఖానుభవోఽస్తీతి రాజ్ఞా సూచ్యతే. విరహపీడితజనస్యైకత్రావస్థితేరసంభవాత్. తథా మేఘసందేశేఽపి ప్రయుక్తం రామగిర్యాశ్రమేష్వితి. అనేనోభయానురాగస్సూచితః. న చేద్రసాభాసప్రసంగస్స్యాత్. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే—"ఏకత్రైవానురాగశ్చేత్తిర్యఙ్మ్లేచ్ఛగతోఽపి వా, యోషితో బహుసక్తిశ్చేద్రసాభాసః ప్రకీర్తిత" ఇతి. తథా భావప్రకాశికాయామప్యుక్తం— "శృంగారో హాస్యభూయిష్ఠః శృంగారాభాసఈరిత"ఇతి. శృంగారస్యారాగస్త్వనేకరాగస్తిర్యగ్గతో మ్లేచ్ఛగతశ్చేతి చతుర్ధా హాస్యభూయస్త్వం. తత్రారాగస్త్వేకత్ర రాగాభావః. నన్వేకత్ర రాగాభావాద్రసస్యాభాసత్వం న యుజ్యతే? యతః, రత్నావళ్యాం ప్రథమజాతానురాగే వత్సరాజే జాతానురాగాయాః రత్నావళ్యాః "దుర్లభజణాణురాఓ" ఇత్యాదౌ పూర్వానురాగస్యాభాసత్వప్రసంగోఽస్తీతి చేత్, ఉచ్యతే. అభావో హి త్రివిధః. ప్రాగభావోఽత్యంతాభావః ప్రధ్వంసాభావశ్చేతి. తత్ర ప్రాగభావే దర్శనాదికారణేషు రాగోత్పత్తి సంభావనయాఽభాసత్వం. ఇతరయోస్తు కారణసద్భావేఽపి రాగానుత్పత్తేరాభాసత్వమేవ. కేచిత్తు—"త్రిధైవ రాగాభావే రసస్యాభాసత్వం ప్రతిజానతే." అన్యే తు—"తిర్యఙ్మ్లేచ్ఛగతయోరాభాసత్వం న యుజ్యతే, తయోర్విభావాదిసంభవే నాస్వాదయోగ్యతా ప్రతీతే"రితి వదంతి. తథా విద్యాధరేణైకావల్యాం సమర్థితమ్. అపరే—రసాభావం తిర్యక్షు ప్రచక్షతే. తన్నపరీక్షాక్షమం. తేష్వపి విభావాదిసంభవాత్. విభావాదిజ్ఞానశూన్యాస్తిర్యంచో న భాజనం రసస్య భవితుమర్హంతీతి చేత్, న—మనుష్యేష్వపి కేషు చిత్తథాభూతేషు రసవిషయాభావప్రసంగాత్. విభావాదిజ్ఞానం నామాచిత్యవివేకః. తేన శూన్యాస్తిర్యంచో న విభావతామర్హంతి. తర్హి విభావాదిజ్ఞాన

గమయతి. (౧) తత్రైవ తావద్గచ్ఛామి. (పరిక్రమ్య స్పర్శసుఖం రూపయిత్వా) (౨) అహో! ప్రవాతసుభగోఽయముద్దేశః.

> శక్యమరవిన్దసురభిః కణవాహీ మాలినీతరంగాణామ్,
> అఙ్గైరనఙ్గతప్తైరవిరళమాలిఙ్గితుం పవనః. ౪

రహితేషు మనుష్యేషు రసాభావప్రసంగ ఇతి చేత్, నైష దోషః. విభావాదిసంభవో బహిరసం ప్రతి ప్రయోజకో విశిష్టప్రయోజకః. విశిష్టప్రయోజకత్వాంగీకారే వివేకాదివిశేషానుప్రవేశోఽంగీకృతః. నను సీతాదివిభావైర్వస్తుమాత్రైరేవ యోషిన్మాత్రప్రతీతౌ సామాజికానాం రసోదయః. న పునర్విశిష్టైః. తత్కథం? ఇతి చేత్, ఉచ్యతే. తత్ర జనకతనయాత్వరామపరిగృహీతృత్వాద్యతివిరుద్ధధర్మపరిహారేణ లలితోజ్జ్వలశుచిదర్శనీయత్వాదివిశిష్ట ఏవ సీతాదిభావో యోషిత్సామాన్యం తాదృశమేవ జ్ఞాపయతి, న పునః స్త్రీజాతిమాత్రమితి సర్వం నిరవద్యమ్.

౧. తత్రైవేత్యాది. తావద్గచ్ఛామి గమిష్యామి. తత్రైవేత్యనేన స్వస్యేతరకార్యవైముఖ్యం సూచ్యతే. అనేన పరిసర్పో నామ ప్రతిముఖసంధ్యంగముక్తమ్. తదుక్తమ్—''దృష్టస్యాదర్శనే పశ్చాత్పరిసర్పోఽగవేషణం'' ఇతి. అత్ర ప్రథమదృష్టాయాః శకుంతలాయాః పశ్చాద్దర్శనార్థం మాలినీతీరగతం దుష్యంతేన విచారితమితి పరిసర్పః.

౨. అహో ఇత్యాది. ఉద్దేశః ప్రదేశః. ప్రవాతసుభగః ప్రకృష్టో వాతో యత్ర సతథోక్తః. తేన సుభగః మనోహరః. వివిధక్రీడోచితప్రదేశ ఇత్యర్థః. అనేన యది శకుంతలా మిళతి, తదా తయా సమమత్ర వివిధక్రీడాం కర్తుం శక్యత ఇతి ద్యోత్యతే. ప్రవాతపదేన క్రీడాపరిశ్రమజనితస్వేదాపనయనే ఇతరజనతాళవృంతాదినైరపేక్ష్యం వ్యజ్యతే. వివిక్తప్రదేశ ఇతి భావః. వాతస్య ప్రకృష్టత్వం శైత్యమాంద్యసౌరభ్యవత్త్వమ్.

౪. తదేవాహ.— శక్యమిత్యాదినా. అరవిందసురభిరిత్యనేనారవిందస్పర్శాన్మాంద్యం సౌరభ్యం చోక్తమ్. కణవాహీత్యనేన శైత్యముక్తమ్. అనంగతప్తైః చంద్రకిరణకోకిలాలాపాదిస్మరోద్దీపనవిభావక్లిష్టైః. అంగైస్సర్వావయవైః, అవిరళం గాఢమాలింగితుం శక్యమ్. భవితవ్యం భవత్వితి విరహిజనాగ్నిజ్వాలాయమానః.పవనః ఉష్ణముష్ణేన శామ్యతీతి న్యాయేనాలింగితుం యోగ్యమ్. శక్యమిత్యవ్యయం న చేచ్ఛక్య ఇతి ప్రయోగస్స్యాత్, తథారామాయణేఽపి. ''శక్యమంజలిభిః పాతుం వాతాః కేతకగంధిన''

(పరిక్రమ్యావలోక్య చ) (౧) సత్యమస్మిన్ వేతసపరిక్షిప్తే లతామణ్డపే సన్నిహితయా శకున్తలయా భవితవ్యమ్.

తథాహి—

అభ్యున్నతా పురస్తాదవగాఢా జఘనగౌరవాత్పశ్చాత్,
ద్వారేఽస్య పాండుసికతే పదపఙ్క్తిర్దృశ్యతేఽభినవా. ౫

ఇతి. అఙ్గైరితి బహువచనేన సర్వావయవానాం తత్తదుచితసార్వకాలికతదీయచుంబన సంభాషణాలింగనరహస్యశ్రవణాద్యౌత్సుక్యాధిక్యం ధ్వన్యతే. అనంగతప్తైరిత్యనేన సర్వావయవానాం పారవశ్యకథనేన స్వస్వోచితకార్యేష్వపి వైముఖ్యం సూచ్యతే. తేనాలస్యగ్లానిశ్రమచింతాద్యాః వ్యభిచారిణ ఉక్తాః. అవిరళమాలింగితుం శక్యమిత్యనేనాతిదుఃఖానుభవాజ్జీవితనైరాశ్యేన కాంతావిరహేఽపి స్వశరీరే జీవతీతి అత్ర జుగుప్సా వ్యజ్యతే. పవన ఇత్యనేన మలయానిలం ప్రత్యౌగ్ర్యం వ్యజ్యతే. నను, "ఆలస్యౌగ్ర్యజుగుప్సాభిర్భావైస్తు పరివర్జితాః, ఉద్భావయంతి శృంగారం సర్వే భావాశ్చ సంశ్రయా"ఇతి భరతేనోక్తత్వాచ్ఛృంగారే ఆలస్యౌగ్ర్య జుగుప్సానామ యుక్తత్వాత్తద్వర్జితా ఏవ భావా అంగతాం భజంత ఇతి చేత్, న విప్రలంభే ఆలస్యౌగ్ర్యజుగుప్సానామపి సంభవాత్. తథాహి—సర్వకార్యేష్వలసతా, చంద్ర మలయానిలాదిష్వౌగ్ర్యం, ఇష్టజనవిరహేఽపి స్వశరీరే జీవతీతి తత్ర జుగుప్సేతి సాహిత్యామ్నాయరహస్యమ్. అరవిందసురభీత్యనేన తాపోపశమనార్థం మృణాళ నళినీపత్రాణ్యత్ర సన్తి శకుంతలాపి తాపోపశమనార్థం మృణాళాదికం గృహీత్వాత్రైవ క్వచిత్తిష్ఠతీతి రాజ్ఞోఽభిప్రాయః.

౧. తథైవాహ—సత్యమస్మిన్నిత్యాది. లతామంటపే లతాగృహే సన్నిహితయా భవితవ్యమితి సంభావనయా, లతామంటపాద్బహిః కోఽపి జనో న దృశ్యతే. యది తిష్ఠతి తదా కతిపయజనసహితైవ తిష్ఠేదిత్యభిప్రాయః. లతామంటప ఇత్యనేన లతానాం వివరాత్స్వస్య గోప్యదర్శనానుకూల్యముక్తమ్, తేన ప్రదేశస్య వివిక్తత్వం వ్యజ్యతే.

౫. అభీతి. అభ్యున్నతా అభిత ఉన్నతా. అభ్యుపసర్గేణ చిత్తపారవశ్యాద్గమనే పాదయోర్వైషమ్యం ద్యోత్యతే. బుద్ధిపూర్వకగమనం న భవతీతి యావత్. జఘన గౌరవాదిత్యనేన పూర్వానుభూతతదీయయౌవనపరిపోషదశాస్మరణముక్తమ్. పదపఙ్క్తి రభినవేత్యనేనేదానీమేవ లతామంటపే ప్రవిష్టా విస్రంభాలాపాదికమితఃపరం శ్రోతుం శక్యతే చిరాద్గమనే సతి విస్రంభాలాపాదిశ్రవణాసిద్ధిరితి వ్యజ్యతే.

యావద్విటపాన్తరిత ఏవావలోకయామి. (పరిక్రమ్య తథా కృత్వా) (౧) అయే లబ్ధం నేత్రనిర్వాణమ్! ఏషా మే మనోరథప్రియతమా సకుసుమాస్తరణశిలాపట్టమధిశయానా సహసఖీభ్యామన్వాస్యతే. భవతు శ్రోష్యామి తావదాసాం విస్రమ్భకథితాని. (ఇతి విలోకయన్ స్థితః)

(తతః ప్రవిశతి యథానిర్దిష్టవ్యాపారా సహ సఖీభ్యాం శకున్తలా.)

సఖ్యౌ—(ఉపవీజ్య) (౨)[1]హలా సఉందలే, అవి సుహాఅదే ణలిణీపత్తవాదో?

శకున్తలా—[2]కిం మం వీజఅంతి సహీఓ?

---

1 సఖి శకుంతలే, అపి సుఖాయతే నళినీపత్రవాతః?

2 కిం మాం వీజయతః సఖ్యౌ?

---

౧. అయే ఇత్యాది. అయే ఇతి హర్షే. నేత్రనిర్వాణం నేత్రయోర్నిర్వాణం శ్రేయః లబ్ధం చిరాన్నేత్రసద్భావస్య సాఫల్యం జాతమితి యావత్. స్వాభిలాష విషయభూతదర్శనీయవస్తుదర్శనజనితపరమానందానుభవో జాత ఇత్యభిప్రాయః. నేత్ర నిర్వాణం లబ్ధమిత్యనేనేతఃపరమన్యేంద్రియాణామపి సంభాషణాలింగనాదిభిస్తృప్త్యా భావ్యమితి వ్యజ్యతే. మనోరథప్రియతమా మనోరథస్య సంకల్పస్య ప్రియతమా ఉచితా. సంగమే సతి యే యే మదనవికారాస్తత్తదంగేషు కర్తవ్యా ఇతి మనోరథస్తస్యోచితాంగీతి యావత్. భవతు యథా తథా వా సఖీజనసహితా తిష్ఠతు. తావత్ క్రమేణ యథోక్తవ్యాపారా రాజనిర్దిష్టావస్థా.

౨. హలేత్యాది. అపీతి ప్రశ్నే. అత్ర సఖీతి పదేన సఖిత్వాన్మయి కిమపి గోపనీయం హృది స్థితం శకుంతలాయా నాస్తీతి వ్యజ్యతే. అత్ర సఖీపదమేవాలం. శకుంతలాశబ్దప్రయోగస్తు సాభిప్రాయకః, యదాహ—భాగురిః.—"ధాతుజం ధాతుజాజ్జాతం సమర్థార్థకమేవ చ, వాక్యజం వ్యతికీర్ణం చ నిర్వాచ్యం పంచధా పదమ్" ఇతి. తదయమత్రాభిప్రాయః. తాపవశాన్మానవతీ ధ్యానవతీ చ దృశ్యతే. తదియమధిగతశబ్దార్థశాసనా. ఇదానీం స్వనామగ్రహణే మదభిప్రాయం జ్ఞాత్వా మానం ధ్యానం చ పరిత్యజ్య సంతాపవిషయం కారణం వివిచ్య వదిష్యతీతి శకుంతలాశబ్దప్రయోగస్యాశయః. సుఖాయేత్యత్ర తాదర్థ్యే కే స్వతి వికల్పేన చతుర్థీ. కిమితి ప్రశ్నేన తాపాతిశయాచ్చింతయా వ్యజనవాతో నానుభూయత ఇతి జ్ఞాప్యతే.

సఖ్యౌ—(౧) (విషాదం నాటయిత్వా పరస్పరమవలోకయతః.)

దుష్యన్తః—(౨) బలవదస్వస్థా తత్రభవతీ శకున్తలా దృశ్యతే. తత్కి మాతపదోషో వా? ఉత మదనదోషో వా స్యాత్? ఉభయథాపి మే మనసి వర్తతే. అథవా కృతం సన్దేహేన.

స్తనన్యస్తోశీరం ప్రశిథిలమృణాలైకవలయం
ప్రియాయాస్సాబాధం తదపి కమనీయం వపురిదమ్,
సమస్తాపః కామం మనసిజనిదాఘప్రసరయో
ర్న తు గ్రీష్మస్యైవం సుభగమపరాద్ధం యువతిషు. ౬

---

౧. విషాదమిత్యనేన ప్రారబ్ధోపచారక్రియాయా వైఫల్యాద్విషాద ఇత్యవగంతవ్యమ్.

౨. బలవదిత్యాది. బలవద్దృఢం. అస్వస్థా పీడితా. తత్రభవతీ సర్వాకారనిరవద్యా. కిమితి వితర్కే. ఆతపదోష ఇత్యనేన వర్తమానసమయస్యేతరర్త్వపేక్షయాతి సంతాపకరత్వం వ్యజ్యతే. తేన చ శకుంతలాశరీరస్యాతపస్పర్శాసహత్వలక్షణసౌకుమార్యంచ జ్ఞాప్యతే. నాయికాశరీరగతసౌకుమార్యమప్యుద్దీపక హేతుర్భవతి. తదుక్తం—"ఉద్దీపనాశ్చతుర్ధా స్యురాలంబనసమాశ్రయాః, గుణచేష్టాలంకృత యస్తటస్థాశ్చేతి భేదతః" తత్ర గుణాః—"యౌవనం రూపలావణ్యే సౌందర్యమభిరూపతా, మార్దవం సౌకుమార్యం చేత్యాలంబనగతా గుణా" ఇతి. వేతి వికల్పే. మదనదోష ఇత్యనేన నాయకవిషయకగాఢానురాగస్తేన చ విప్రలంభజనితజ్వరాఖ్యమదనదశావస్థాంతరం సూచ్యతే. స్యాదితి సంభావనాయాం లిఙ్. ఉభయథా ఉభయప్రకారేణ. ఆతపస్పర్శజనితతాపో వా మదనజ్వరో వేత్యుభయథేతి యావత్.

౬. ఏవం సందిహ్యాథ వేత్యాదిపక్షాంతరేణ సాబాధత్వేఽపి కమనీయత్వాదిభిః కరణైర్మదనతాప ఏవేతి నిశ్చినోతి—స్తనన్యస్తోశీరమిత్యాదినా. స్తనయోర్న్యస్తమర్పితముశీరం నళదసంబంధిలేపనం యస్య తత్తథా. ఏతద్గంధాఘ్రాణేనాంతస్తాపశమనం భవత్వితి స్తనయోరుశీరలేపనమితి వ్యజ్యతే. అనేన స్తనయోరౌన్నత్యం చ వ్యజ్యతే. స్తనన్యస్తమితి స్తనమాత్రపరిచ్ఛేదకథనేనాత్యుచ్చస్తనోశీరలేపనే సతి నిశ్వాసగతాగతసమయే తద్గంధస్త్వంతర్గతీతి భావః. నతు సర్వావయవన్యస్తోశీరమితి ప్రయుక్తమ్. అనేన దీర్ఘనిశ్వాసత్వం బుద్ధిపూర్వకోశీరగంధాఘ్రాణాభావాత్సర్వావయవపారవశ్యం చ ద్యోత్యతే. కింతు సఖీభ్యామేవ స్తనయోరుశీరం న్యస్తమిత్యభిప్రాయః. ప్రశిథిలమృణాలైకవలయం ప్రకర్షేణ శిథిలం గళన్మృణాళవలయం బిసకంకణం యస్య

ప్రియంవదా—(జనాంతికమ్) (౧) [1]అణసూఏ, తస్స రాఏసిణో పుఢమదంసణాదో ఆరహిఅ పజ్జుసిఅ ఆవణ్ణా విఅ సఉందలా, కిం ణుఖు సే తంణిమిత్తో ఎవ్వ అఅం ఆతంకో హావే?

1 అనసూయే, తస్య రాజర్షేః ప్రథమదర్శనాదారభ్య పర్యుత్సుకా ఆపన్నేవ శకుంతలా. కిం ను ఖల్వస్యా స్తన్నిమిత్తోఽయం సంతాపో భవేత్?

తత్తథోక్తం. ఏకశబ్దః కేవలవాచకః. ప్రోపసర్గేణ విప్రలంభజ్వరయుక్తశరీరసంపర్కాద్బిసవలయాని శుష్కతాం ప్రాప్య శిథిలీభవంతీతి వ్యజ్యతే. అనేన మదనజ్వరస్య ప్రాబల్యముక్తమ్. యద్వా—ప్రతిక్షణం శరీరకార్శ్యవశాన్మృణాళాని గళంతీతి వ్యజ్యతే. తేన చ కార్శ్యం నామ మదనావస్థాంతరముక్తమ్. యద్వా—శరీరస్యాతిసౌకుమార్యాన్మృణాళస్పర్శాసహనతయా శిథిలం యథా భవతి తథా సఖీభ్యాం మృణాళవలయమవయవేష్వర్పితమితి ప్రశిథిలమిత్యనేన వ్యజ్యతే. ప్రియాయాః స్వాభిలాషవిషయీభూతనాయికాయాః. సాబాధం సవ్యథం. తదపి సవ్యథమపి కమనీయం స్వవిషయకవిప్రలంభజ్వరజనితవ్యథయా దర్శనీయమ్. ఇదమితి ప్రత్యక్షనిర్దేశేన యద్వపుః పూర్వమతిరమ్యత్వేన దృష్టం తదితి సర్వావయవప్రత్యక్షతా వ్యజ్యతే. మనసిజనిదాఘప్రసరయోః మన్మథగ్రీష్మప్రచారయోః. తాపః కామం యద్యపి సమస్తుల్యః తు తథాపి విశేషోఽస్తి. యువతిషు యువతివిషయే. న త్వేకత్ర. కింతు సర్వాసు యువతిష్వితి యావత్. అపరాద్ధస్య నపుంసకత్వం. "భావే క్త"ఇతి క్తప్రత్యయః. ఏవం పరిదృశ్యమానప్రకారేణ సుభగం దర్శనీయం న భవతి. గ్రీష్మతాపోఽతివిలక్షణ ఇతి యావత్. సుభగత్వాన్మదనతాప ఏవేత్యభిప్రాయః. అనేనానుమానంనామ సంధ్యంగముక్తమ్. యదాహ—"అంగైరూహ్యోఽనుమానం స్యా"దితి. అత్ర తాపాతిశయేన శరీరస్యాత్యంతబాధేఽప్యనపహీయమానలావణ్యాదినా మదనతాపో నిశ్చీయత ఇత్యనుమానమ్.

౧. అణసూఏ ఇత్యాది. తస్య. రాజర్షేరిత్యనేన లోకే రూపలావణ్యాద్యతిశయవత్పురుషవిశేషేషు సత్స్వపి సఏవ స్పృహణీయతయా మనోవిశ్రాంతిహేతురితి దుష్యంతే ఉత్కర్షసంభావనా వ్యజ్యతే. తేన చ మహాకులీనత్వేన రూపాదిమత్తయా చ తస్మిన్నభిలాషవత్త్వే శకుంతలాయా హేతురుక్తః. ప్రథమదర్శనాదారభ్యేత్యనేన పునరపి యజ్ఞకర్త్రాదౌ బహువారదర్శనం సూచ్యతే. అసకృద్దర్శనేనైవ హి తత్కృతసాత్త్వికావలోకనచేష్టావిశేషాణాం స్వవిషయానురాగజన్యత్వం సమ్యక్ జ్ఞాయతే. తథా మాలతీమాధవేఽపి. "భూయోభూయస్సవిధనగరీరథ్యయే"త్యాదౌ. తేన చ ప్రథ

అనసూయా— [1]సహి, మహ వి ఈరిసీఆ సంకా హిఅఅస్స. హోదు, పుచ్ఛిస్సం దావ ణం.

ప్రియంవదా—(ప్రకాశం) [2]సహి, కిం వి పుచ్ఛిదవ్వాసి. బలీఅం ఖు దే సందావో.

శకున్తలా—(పూర్వార్ధేన పుష్పశయనాదుత్థాయ) [3]హళా, కిం వత్తు కామాసి?

అనసూయా—(౧) [4]హళా సఉందళే, అణబ్భంతరా ఖు వఅం మఅణగదస్స ఉత్తంతస్స. (౨) కిం దు జారిసీ ఇదిహాసణిబంధణేసు కామఅమాణాణం సమవత్థా సుణిఅది, తారిసిం దే పెక్ఖామి. కహేహి కింణిమిత్తో ఏసో దే ఆఆసో. విఆరం ఖు పరమత్థతో అజాణిఅ అణారంభో పడిఆరస్స.

---

1 సఖి, మమాపీదృశీ శంకా హృదయస్య. భవతు. పృచ్ఛామి తావదేనాం.

2 సఖి, కిమపి ప్రష్టవ్యాసి. బలవాన్ ఖలు తే సంతాపః.

3 సఖి, కిం వక్తుకామాసి?

4 సఖి శకున్తలే, అనభ్యన్తరా ఖలు వయం మదనగతస్య వృత్తాంతస్య, కింతు యాదృశీ ఇతిహాసనిబన్ధనేషు కామయమానానాం సమవస్థా శ్రూయతే, తాదృశీం తే పశ్యామి. కథయ కిం నిమిత్త ఏష తే ఆయాసః. వికారం ఖలు పరమార్థతోఽజ్ఞాత్వానారమ్భః పరిహారస్య.

మదర్శనానంతరం శకుంతలాయాః దుష్యంతదర్శనార్థం కృతనానావ్యాజాదికం సూచ్యతే. పర్యుత్సుకేత్యనేన గాఢానురాగాత్తద్దర్శనప్రభృత్యుచితకార్యవైముఖ్యం జ్ఞాప్యతే. ఆపన్నేత్యనేన వస్తుసౌందర్యబలాద్రూఢమూలానురాగతయా విరహపరంపరాజనితస్మృతిర్గుణగణోద్వేగాద్యవస్థాః ద్యోత్యంతే. ఆతంకః దుఃఖపరంపరా. భవేదితి విధా లిఙ్.

౧. అనభ్యంతరాః అవిషయాః. శాంతిప్రధానతపోవనావస్థానాన్మదనవృత్తాంతానభిజ్ఞా ఇతి యావత్.

౨. తర్హీదానీం స్వస్య మదనతాప ఏవేతి కథం జ్ఞాయతే? ఇత్యత్ర ఆహ—కిందు ఇతి. కింతు తథాపి అనభిజ్ఞాపీతి యావత్. పురావృత్తాఖ్యాన మితిహాసః, తన్నిబంధనేషు పురాణేష్వీశ్వరః. అత్ర సారూప్యం నామాలంకారః. తదుక్తమ్—"దృష్టశ్రుతా

దుష్య న్తః—అనసూయామప్యనుగతో మదీయ స్తర్కః. న హి స్వాభి ప్రాయేణ దర్శనమ్.

శకు న్తలా—(ఆత్మగతమ్) (౧) [1]బలీఅం ఖు మే అహిణివేసో. ఏదా ణిం వి సహసా ణ సక్కుణోమి నివేదేదుం.

ప్రియంవదా—(౨) [2]సహి, సుట్ఠు ఏసా భణది. కిం అ త్తణో ఆదంకం ఉవేక్ఖసి? అణుదిఅహం ఖు పరిహీఅసి అంగేహిం. కేవళం ళావణ్ణ మఈ ఛాఆ తుమం ణ ముంచఇ.

దుష్య న్తః—అవితథమాహ ప్రియంవదా.

---

1 బలవాన్ ఖలు మేఽభినివేశః. ఏతయోరపి సహసా న శక్నోమి నివేద యితుమ్.

2 సఖి, సుష్ఠు ఏషా భణతి. కిమాత్మన ఆతఙ్కముపేక్షసే? అనుదినసం ఖలు పరిహీయసే ఽఙ్గైః. కేవలం లావణ్యమయీ ఛాయా త్వాం న ముంచతి.

నుభూతార్థ కథనాదిసముద్భవమ్, సాదృశ్యక్షోభ జనితం సారూప్యమితి సంజ్ఞిత'' మితి పూర్వానుభూతసాదృశ్యార్థేన వస్తుకథం సారూప్యం. అత్ర శకుంతలావస్థాయా ఇతి. హాసాదినా శ్రుత కామావస్థాసారూప్యమ్.

౧. బళీఅమితి. అభినివేశః ప్రయత్నవిశేషః బలవాన్ దృఢః. యస్మిన్ విషయే స్వస్యాభినివేశస్సతు దుర్ఘటఇతి యావత్. యద్వా—అభినివేశోఽనురాగ ప్రకర్షః బలవాన్ మరణాఖ్యం మదనావస్థాంతరం గతః. అతఏవ నివేదయితుం శక్నోమీత్య నేన స్వస్య వచనోచ్చారణే గ్లానిః. సహ సేత్యనేన శనైర్నివేదయితుం శక్యత ఇతి ద్యోత్యతే. తేన స్వస్య మరణసన్నిహితదశా ధ్వన్యతే. ఏతయోరపీత్యనేన సఖీవ్యతి రిక్తయోర్నివేదనే లజ్జా సముచితైవ. సఖ్యోరపి స్వావస్థానివేదనే వ్రీళా భవతీతి వ్యజ్యతే. అనురాగదశాయామేవ నివేదితమిదానీమేతదవస్థాంతరసమయే స్వావస్థా నివేదనే సఖ్యౌ కిం వదిష్యత ఇతి భావః.

౨. సహీత్యాది. పరిహీయస ఇత్యనేన పరిహానిం తనుతాఖ్యాం పంచమీం మదనావస్థామనుభవసీతి భావః. లావణ్యస్య లక్షణం పూర్వమేవోక్తమ్. అవితథం సత్యమ్.

తథాహి—

క్షామక్షామకపోలమాననమురః కాఠిన్యముక్తస్తనం
మధ్యః క్లాన్తతరః ప్రకామవినతావంసౌ ఛవిః పాండురా,
శోచ్యా చ ప్రియదర్శనా చ మదనక్లిష్టేయమాలక్ష్యతే
పత్త్రాణామివ శోషణేన మరుతా స్పృష్టా లతా మాధవీ. ౭

శకున్తలా—(సలజ్జమ్) (౧) [1]సహి, కస్స వా అణ్ణస్స కహఇస్సం? కిందు ఆఆసఇత్తిఆ దాణిం వో భవిస్సమ్.

1 సఖి, కస్య వాఽన్యస్య కథయిష్యామి? కింతు ఆయాసయిత్రీ కేదానీం వాం భవిష్యామి.

౭. క్షామేత్యాది. కపోలయోః స్వాభావికీ క్షామతా ఇదానీం విరహపరంపరాజనితదుఃఖేనాతిశయేన జాతేత్యర్థః. కాఠిన్యముక్తస్తనమితి. ప్రత్యయవిశేషేణ సర్వావయవకార్శ్యేఽపి కుచయోః పరిణాహో న విహతః. కేవలమీషత్కాఠిన్యపరిత్యాగ ఏవేతి ధ్వన్యతే. అన్యథా ప్రియదర్శనత్వానుపపత్తేః. మధ్యః క్లాంతతర ఇతి. కృశోదరీత్వేన స్తనజఘనభారాభ్యాం చ మధ్యః పూర్వమేవ క్లాంతః. సంప్రత్యతిశయేన క్లాంత ఇత్యర్థః. అనేన కార్శ్యం నామావస్థాంతరముక్తమ్. ప్రకామవినతౌ అంసౌ స్తనభారాభ్యాం పూర్వమేవ నతౌ ఇదానీం ప్రకర్షేణ వినతావిత్యర్థః. ఛవిః పాండురేతి పూర్వమవిద్యమానైవ పాండుతోక్తా. అనేన పాండుత్వం నామావస్థాంతరముక్తమ్. శోచ్యా ఏతాదృక్పరిపుష్టావయవానామేవం క్షామతాదిజననేన శోచనీయా. ప్రియదర్శనా అవయవక్షామతాదిమత్త్వేఽపి లావణ్యస్యాతిశయితత్వేన స్వవిషయానురాగజనితక్షామతాది మత్త్వేన చ ప్రియదర్శనా. దర్శనం దృష్టిః. తస్యాః పరమసుఖదర్శనత్వేన ప్రియత్వమ్. రమ్యాణాం వికృతిరపి శోభావహేత్యర్థః. తదుక్తం భోజేన—"కించిదాశ్రయ సౌందర్యాద్ధత్తే శోభామసాధ్వపి, కాంతావిలోచనన్యస్తం మలీమసమివాంజన"మితి. పత్త్రాణామివేత్యాదిదృష్టాంతః. అత్ర శోషణేన పాండుతా కథితా. మరుతా స్పృష్టేతి మాధవీలతాయాం మలయమారుతస్పర్శేనాంకురాదిజననాద్దర్శనీయతోక్తా. అత్ర కాంతిర్నామ స్త్రీణాం స్వాభావికాలంకార ఉక్తః. తదుక్తం—"రూపయౌవనాద్యతిశయశ్శోభా. తస్యైవ మన్మథవికారోపబృంహితత్వే కాంతిః" ఇతి. అత్ర మన్మథజనితకార్శ్యేఽపి మనోహరత్వాత్కాంతిరుక్తా.

౧. సఖీత్యాది. అన్యస్య కథయిష్యామీతి భవిష్యద్వ్యపదేశేనేతః పూర్వం

ఉభే—[1]అదో ఎవ్వ నిబ్బంధో. సిణిద్ధజణసంవిభత్తం ఖు దుక్ఖం సజ్ఝవేదణం హోది.

దుష్యన్తః—

పృష్టా జనేన సమదుఃఖసుఖేన బాలా
నేయం న వక్ష్యతి మనోగతమాధిహేతుమ్,
దృష్టో వివృత్య బహుశోఽప్యనయా సతృష్ణ
మత్రాన్తరే శ్రవణకాతరతాం గతోఽస్మి. ౮

1 అతఏవ నిర్బంధః. స్నిగ్ధజనసంవిభక్తం ఖలు దుఃఖం సహ్యవేదనం భవతి.

కస్యాపి న కథితమితి ద్యోత్యతే. యువయోరకథనాదేవైవం దుఃఖమనుభూయత ఇతి భావః. ఇదానీం మయ్యేతదవస్థాంతరం గతాయాం సత్యామిత్యర్థః. ఆయాసయిత్రికా ప్రయాసకారిణీ. భవిష్యామిత్యనేన స్వస్యేప్సితప్రాప్తిం వినా దుఃఖం న గచ్ఛతీతి జ్ఞాప్యతే. తేన చ సఖ్యోస్సార్వకాలికస్వాభిలషితవస్తుసంపాదనైకపరత్వం సూచ్యతే. అత ఏవ అకథనాదేవ నిర్బంధః ప్రయాసః. సంవిభక్తం ఖలు సమ్యగ్వివిచ్య ప్రకటీకృతం చేత్, సహ్యవేదనం. తత్ప్రతీకారోపాయచింతయా సోఢుం శక్యమిత్యర్థః.

౮. పృష్టేత్యాది. ఇయం పరిదృశ్యమానా ఏతదవస్థాంతరం గతేయమితి యావత్. అనేన మరణసధ్రీచీనదశావత్తయా వక్తవ్యం సావశేషం న వదిష్యతీతి ద్యోత్యతే. కింతు వక్తవ్యం సర్వం వదిష్యతీత్యర్థః. తర్హి ప్రౌఢా చేల్లజ్జయా న వక్ష్యతీత్యత ఆహ—బాలా అప్రగల్భా. అనేన వ్రీళయాప్రౌఢేవ ప్రచ్ఛాద్య వక్తుం న జానాతీతి ద్యోత్యతే. కింతు దుఃఖసహనే ధార్ష్ట్యాభావాత్స్ఫుటమేవ వదిష్యతీతి యావత్. తర్హి, యద్యపి బాలా, తథాప్యన్యత్ర కథనశంకయా న వదేదిత్యత ఆహ—సమదుఃఖసుఖజనేన పృష్టేతి సఖీజనేన పృష్టేతి యావత్. తేనాన్యత్ర కథనశంకా నిరస్యతే. ఆధిహేతుం చిత్తదుఃఖకారణం. "ఆధిస్తు వ్యసనే చిత్తదుఃఖేఽధిష్ఠానబంధయోః" రితి వైజయంతీ. మనోగతం చిత్తసంబంధి న వక్ష్యతీతి న ఉక్తహేతుభిర్న వదిష్యతీతి న. కింతు వదిష్యత్యేవేత్యర్థః. సమదుఃఖజనేన పృష్టేత్యనేన తద్వచనస్యానుల్లంఘనీయత్వం శకుంతలాహృదయమర్మజ్ఞత్వం చ వ్యజ్యతే. మనోగతమాధిహేతుమిత్యనేన శరీరకార్శ్యాదీనాం సుభగత్వాన్మదనతాప ఏవేతి ప్రాగేవ స్తనన్యస్తోశీరమిత్యాదినా నిర్ణీతః. నత్వాతపదోషకథనశంకా. కింతు పరబుద్ధేరప్రత్యక్షత్వాత్తద్విషయకం కిం వక్ష్యతీతి ద్యోత్యతే. అత ఏవోక్తం మనోగతమితి. తన్మనోదుఃఖస్య

శకున్తలా—(సలజ్జమ్) (౧) [1]సహి, జదో పహుది మహ దంసణపహం గదో తవోవణరక్ఖిదా రాఏసి, తదో ఆరహిఅ తగ్గదేణ అహిళాసేణ ఏతదవత్థమ్హి సంవుత్తా.

దుష్యన్తః—(సహర్షమ్) శ్రుతం శ్రోతవ్యమ్.

స్మర ఏవ తాపహేతుర్నిర్వాపయితా స ఏవ మే జాతః,

1 సఖి, యతః ప్రభృతి మమ దర్శనపథం గతస్తపోవనరక్షితా రాజర్షిః, తత ఆరభ్య తద్గతేనాభిలాషేణ ఏతదవస్థాస్మి సంవృత్తా.

స్వనిమిత్తత్వమాహ—దృష్ట ఇత్యాదినా. అనయా పరిదృశ్యమానయా దృష్టః న తు సఖ్యోరభిప్రాయమాత్రేణ తదీయతాపస్య స్వవిషయకత్వనిర్ణయ ఇత్యర్థః. తర్హి కాదాచిత్కదర్శనేన కథమనురాగనిర్ణయ ఇత్యత ఆహ—బహుశ ఇతి. బహుశః వారం వారమిత్యర్థః. ఉత్తమనాయికాయా లలితవిలోకనం స్వాభావికమితి తదుపపత్తిమాహ—సతృష్ణమితి. సతృష్ణం సస్పృహం. అనేన స్నిగ్ధవీక్షణముచ్యతే. వివృత్యేత్యనేన స్వకీయదర్శనార్థం తయా కృతదర్భాంకురచరణక్షతాని వ్యాజాని సూచ్యంతే. అత్రాంతరే ప్రశ్నోత్తరక్షణే. శ్రవణకాతరతామాకర్ణనభీరుతాం.

౧. సహీత్యాది. మమ దర్శనపథం గత ఇత్యనేన దర్శనీయతయా వస్తుసౌందర్యప్రాబల్యముక్తమ్. తేన చ సౌందర్యాదయో బాహ్యగుణా కథితాః. తపోవనరక్షితేత్యనేన శౌర్యదాక్షిణ్యాదయ ఆంతరగుణా ఉక్తాః. యత్రాకృతిస్తత్ర గుణా వసంతీతి శ్రవణాత్. రాజర్షిరిత్యనేన మహాకులీనత్వం మహదైశ్వర్యం చ సూచితమ్. తేన చ స్వస్య తస్మిన్ననురాగవత్త్వే హేతురుక్తః. తపోవనరక్షితేత్యనేన విలాపో నామ షష్ఠీస్మరదశా సూచితా. తదుక్తం—"ఇహాస్థిత ఇహాసీన ఇహాచోపగతో మయా, ఇతి తైస్తైర్విలపితైర్విలాపం సంప్రయోజయేత్. ఉద్విగ్నాత్యర్థమాత్సుక్యాదరత్యాచ విలాపినీ, ఇతస్తతశ్చ భ్రమతి విలాపస్థానమాశ్రితా" ఇతి. ఉద్వేగాతిశయాత్పరిదేవనం విలాప ఇత్యర్థః. విలాపసాన్నిధ్యమేవోన్మాదాయతనం శంకాబీజమ్. తదుక్తం—"విలాపాతిశయాదేవ ప్రకృతివిపర్యయాదున్మాదస్సప్తమ్యవస్థా" ఇతి. అత్రైవ పూర్వాచార్యయోర్విప్రతిపత్తిః. యతః కిల మల్లనాగాచార్యస్సప్తమమున్మాదమాహ. వాత్స్యాయనస్త్వష్టమమితి. శ్రుతమిత్యాది. శకుంతలయా స్వశరీరసంతాపస్య దుష్యంతదర్శననిమిత్తతయా కథితత్వాచ్ఛ్రోతవ్యం శ్రుతమిత్యుక్తమ్.

౽. స్మర ఇతి. స్మర ఏవ మదన ఏవ తాపహేతుః. స్వస్య శకుంతలాయామనురాగముత్పాద్య విరహపరంపరాజనితదుఃఖేన సంతాపకరో జాత ఇత్యర్థః. నిర్వాపయితా

దివస ఇవాభ్రశ్యామ స్తపాత్యయే జీవలోకస్య. ౯

శకున్తలా—(౧) [1]తం జది వో అణుమదం తహ వట్టేహ జహ తస్స రాఏసిణో అణుఅంపణిజ్జా హోమి. అణ్ణహా సించహ మే ఉదఅం.

దుష్యన్తః—విమర్శచ్ఛేది వచనం

1 తద్యది వామనుమతం తథా వర్తేథాం యథా తస్య రాజర్షేరనుకమ్పనీయా భవామి. అన్యథా సించతం మే ఉదకమ్.

సంతాపశమయితా జాతః. స్వస్య యథా శకుంతలాయామనురాగం సంపాదితవాన్. తథా తస్యా అపి స్వస్మి న్ననురాగం సంపాద్య తచ్ఛరీరకార్శ్యాదీనాం స్వనిమిత్తశ్రవణాదనురాగస్యోభయానురాగత్వాత్సార్థక్యతయా ఫలోన్ముఖం కృతవానిత్యర్థః. మదనస్తు పక్షపాతరహితో జాత ఇతి భావః. తత్ర దృష్టాంతమాహ—దివస ఇవేత్యాది. తపాత్యయే గ్రీష్మాంతే. అభ్రైర్మేఘైశ్శ్యామః నీలః. వర్షోన్ముఖ ఇతి యావత్. వర్షాకాలే ఏకఏవ దివసః కంచిత్కాలం గ్రీష్మాపేక్షయాత్యర్థం తపతి. సఏవానంతరక్షణే అభివర్ష్య శైత్యజనకోభవతి. తథా రత్నావళ్యామపి—''తపతి ప్రావృషి నితరామభ్యర్ణజలాగమో దివస'' ఇతి.

౧. తం ఇత్యాది. యత్స్వశరీరసంతాపస్య దుష్యంతవిషయత్వం మయా కథితం తదిత్యర్థః. యువయోరనుమతం యది స్వానురాగస్య రూపలావణ్యమహాకులీనత్వాద్యాభిజాత్యగుణవిశిష్టపురుషవిశేషవిషయతయా యువయోర్మనసిపలితం చేదిత్యర్థః.తథావర్తేథామిత్యనేన తత్ప్రాప్త్యుపాయే దృఢప్రయత్నే భూత్వా మమ జీవితం ధారయేథామిత్యర్థః. యథానుకంపనీయా భవామీత్యనేన స్వస్య దుష్యంతవిషయగాఢానురాగో విద్యతే.తస్యాపి తస్మిన్ననురాగోఽస్తి వా నవేతి న జాన ఇతి వ్యజ్యతే. యద్యనురాగస్స్యాత్కథమేతాదృశావస్థాపన్నాం మాముపేక్షేత ఇతి భావః. రాజర్షేరిత్యనేన రాజ్ఞస్తు లోకోత్తరబహువల్లభాసు సతీషు కథమరణ్యవాసిన్యాం మయి తస్యానురాగో భవేదితి వ్యజ్యతే. యద్యంతఃపురస్త్రీభ్యస్స్వస్మిన్నధికగుణాస్సంతి, తర్హి మయి రాజ్ఞోఽప్యనురాగస్స్యాదితి భావః. యేన కేనాపి ప్రకారేణ తత్ప్రాప్త్యుపాయే యతనీయమిత్యభిప్రాయః. వైపరీత్యే దోషమాహ—అన్యథేతి. అన్యథా తత్ప్రాప్త్యభావే, ఉదకంసించతం నివాపజలం ప్రయచ్ఛతం. అనేన స్వస్య మరణమేవ శరణమిత్యాశయః. తేనాత్మన ఆసన్నమరణసమానదశా సూచ్యతే. సించతమితి ద్వివచనేన స్వస్యాపి జీవితవిషయే నైరాశ్యం వ్యజ్యతే. విమర్శచ్ఛేదీత్యాది. విమర్శచ్ఛేది సంశయాపనోది.

ప్రియంవదా—(జనాన్తికం) (౧) [1]అణసూఏ, దూరగఅమమ్మహో అక్ఖమా ఇఅం కాళహరణస్స. జస్సిం బద్ధభావా ఏసా, సో ళళామభూదో పోరవాణం. తా జుత్తం సే అహిళాసో అహిణందిదుం.

అనసూయా—(జనాన్తికం) (౨)[2]సహి జహ భణసి (ప్రకాశం) (శకున్తలాం దృష్ట్వా) సహి, దిట్ఠిఆ దే అణురువ్వో అహిణివేసో. సాఅరం ఉజ్ఝిఅ కహిం వా మహాణఈ వోదరఇ?

ప్రియంవదా—(3) [3]కో వా దాణిం సహఆరమందరేణ అదిముత్తలదం పల్లవిదం అరుహాది?

దుష్యన్తః—కిమత్ర చిత్రం? యది విశాఖే శశాఙ్కలేఖామనువర్తేతే.

---

1 అనసూయే, దూరగతమన్మథా ఽక్షమేయం కాలహరణస్య. యస్మిన్ బద్ధభావైషా, స లలామభూతః పౌరవాణామ్. తస్మాద్యుక్తమస్యా అభిలాషోఽభినన్దితుమ్.

2 సఖి యథా భణసి. సఖి, దిష్ట్యా తేఽనురూపోఽభినివేశః. సాగరముజ్ఝిత్వా కుత్ర వా మహానద్యవతరతి?

3 కో వేదానీం సహకారమన్తరేణాతిముక్తలతాం పల్లవితామర్హతి?

---

౧. ప్రియంవదాశకుంతలావచనవ్యంగ్యం మరణరూపమిత్యేవేతి హృది నిధాయ బ్రూతే— అణసూయే ఇతి. అత్ర మన్మథశబ్దేన మదనావస్థాః కథ్యంతే. దూరగతం మన్మథా అత్యర్థమన్మథావస్థా. మదనావస్థాసు బహ్వ్యోఽవస్థా అతిక్రాంతా ఇత్యర్థః. అత ఏవ కాలహరణస్యాక్షమా. విలంబే సతి చరమా మరణావస్థైవ భవిష్యతీతి యావత్.

అవస్థాః కథ్యంతే. శృంగారస్యాంకురితత్వపల్లవితత్వకుసుమితత్వఫలితత్వహేతవో ద్వాదశావస్థా భవంతి—"చక్షుః ప్రీతిర్మనస్సంగస్సంకల్పోఽథ ప్రలాపనం, జాగరః కార్శ్యమరతిర్లజ్జాత్యాగోఽథ సంజ్వరః. ఉన్మాదో మూర్ఛనా చైవ మరణం చరమం విదు" రితి.

౨. సహీత్యాది. యథాభణసి. తత్తథైవేత్యర్థః. అభినివేశః అనురాగప్రకర్షః. అనురూపః అనురాగస్య మహాకులీనరాజర్షివిషయకతయా యోగ్య ఇత్యర్థః. దిష్ట్యా ఆనాయాసేన. తే తవ ఆశ్రమవాసిన్యాస్తవేతి యావత్.

3. అతిముక్తలతా మాధవీలతా.

అనసూయా— [1]కో ఉణ ఉవాఓ హవే? జేణ అవిళంబిఅం ణిహుఅం చ సహీమణోరహం సంవాదేమ.

ప్రియంవదా—(౧) [2]ణిహుఅం త్తి చిందా హవే. సిగ్ఘం తి సుఅరం.

అనసూయా— [3]కహం విఅ?

ప్రియంవదా— [4]ణం ఎసో రాఏసీ ఇమస్సిం సిద్ధదిట్ఠిఏ సూఇదాహిళాసో ఇమాఇ దిఅహాఇ పఆఅరకిసో లక్ఖీఅది.

దుష్యన్తః—(౨) సత్యమిత్థం భూతోఽస్మి.

తథాహి—

ఇదమశిశిరైరన్తస్తాపాద్వివర్ణమణీకృతం
నిశినిశి భుజన్యస్తాపాఙ్గప్రసర్పిభిరశ్రుభిః,
అనతిలులితజ్యాఘాతాఙ్కం ముహుర్మణిబన్ధనాత్
కనకవలయం స్రస్తం స్రస్తం మయా ప్రతిసార్యతే. ౧౦

---

1. కః పునరుపాయో భవేత్? యేనావిలంబితం నిభృతం చ సఖీమనోరథం సమ్పాదయావః.

2. నిభృతమితి చిన్తా భవేత్. శీఘ్రమితి సుకరమ్.

3. కథ మివ?

4. నన్వేష రాజర్షి రస్యాం స్నిగ్ధదృష్ట్యా సూచితాభిలాషః ఇమాని దివసాని ప్రజాగరకృశో లక్ష్యతే.

---

౧. ణిహుఅమితి. నిభృతం గూఢం అప్రకాశమితి యావత్. శీఘ్రం స్ఫుటం. ప్రకాశమిత్యర్థః.

౨. సత్యమిత్యాది. సత్యం తత్త్వతః.

౧౦. ఇదమితి. ఇదం కనక వలయం మయా ప్రతిసార్యత ఇతి యోజనా. కీదృగిత్యాహ—అంతస్తాపాదితి. బాష్పస్యాగ్నిసంబంధాభావేనోష్ణత్వమసంభావ్యమితి. తదుపపత్తిమాహ — అంతస్తాపాదితి. విప్రలంభజనితజ్వరేణ సర్వాంగసంతాపవత్త్వాత్తతోఽగ్నిచ్ఛలతః బాష్పస్యోష్ణత్వోపపత్తేః. నిశి నిశీతి వీప్సాయాం. అనేన సార్వకాలికతదేకతానగాఢానురాగజనితచింతా వ్యజ్యతే. భుజన్యస్తాపాంగప్రసర్పి

భిరితి. అరత్యా శయ్యోపధానాద్యభావేనాన్యకాంతాలింగనాదిసంభావనాభావాచ్చ స్వభుజమేవోపధానీకృత్య శయనే క్రియమాణే అపాంగస్య తత్సంయోగిత్వేన తతస్సర్వదా ప్రసరణశీలైరిత్యర్థః. అశ్రుభిరితి బహువచనేన సార్వకాలికనిర్యంత్రణ ప్రసరణముచ్యతే. వివర్ణమణీకృతమితి స్వాభావికకాంతిమంతోఽపి మణయః ఉష్ణ జలాదిసంబంధేన దర్పణాదివద్వివర్ణా భవంతీతి చ్విప్రత్యయ ఉక్తః. అనతిలులిత జ్యాఘాతాంకమితి.జ్యాఘాతేన ప్రకోష్ఠస్య కిణితత్వేన వలయం తత్ర క్షణం ప్రతిబద్ధం భవతీత్యర్థః. అనేన స్వస్య శూరతయా యుద్ధవీరత్వం సూచ్యతే. స్రస్తం స్రస్తమితి వీప్సాయామ్. యదా ముహుస్తస్య డోలాహస్తతా తదా స్రస్తం భవతీత్యర్థః. మ యేతి స్వానుభవవిషయతోక్తా.ప్రతిసార్యత ఇతి ప్రతికూలం ప్రకోష్ఠాదూర్ధ్వంనీయతే. వర్తమానవ్యపదేశేన సార్వకాలికప్రతిసరణముక్తమ్. అశ్రుభిర్వివర్ణమణీకృత మిత్య నేనాశ్రునామ సాత్త్వికభావ ఉక్తః. తదుక్తం— "బాష్పోజ్జృంభోభయక్రోధసుఖై రనిమిషేక్షణైః, వియోగరోగశోకాదేర్జాయంతే జనభూమతా" ఇతి. అత్ర వియోగ జనితాశ్రుపాతస్సాత్త్వికపర్యవసాయితయా వర్ణితః. సాత్త్వికభావా నిరూప్యంతే. సత్త్వం చిత్తం. తత్ర స్థితాన్ స్థాయినో రత్యాదీన్సంచారిణో నిర్వేదాదీంశ్చాభివ్యం జయంతస్సాత్త్వికా ఉచ్యంతే. యదాహుః—"రజస్తమోభ్యామస్పృష్టం మనస్సత్త్వ మిహోచ్యతే, నిర్వృత్తాస్తేన తద్యోగాత్ప్రభవంతి హి సాత్త్వికా"ఇతి. సతశ్చిత్తస్వ భావః పరిణామస్సత్త్వం. సత్త్వశబ్దేన రత్యాదిశ్శృంగారాదిర్నిర్వేదాది శ్చోచ్యతే. సర్వేషాం చిత్తపరిణామరూపత్వాత్. తేన నిష్పన్నాస్సాత్త్వికాః. తే చ కృత్రిమా కృత్రిమభేదేన ద్వివిధాః. సాక్షాన్నాయకాదిగతా అకృత్రిమాః. నటాదిగతాః కృత్రిమాః. నాట్యశాస్త్రే సత్త్వశబ్దేనాంతఃకరణపరిణామ ఉచ్యతే. యద్యపి తత్పరి ణామరూపస్య రత్యాదిభావరససముదాయస్య స్తంభస్వేదాయః కటాక్షాదయశ్చ వ్యంజకాః. తథాపి విక్షిప్తచిత్తైరపి కటాక్షాదయః కర్తుం శక్యంతే. స్వేదాదయస్తు సమాహితచిత్తానామేవ భవంతీతి నటాదిభిరపి సమాహితచిత్తైరేవ తద్భావాపత్త్యా స్వేదాదయోఽభినేయా ఇతి స్వేదాదీనామేవ సాత్త్వికత్వం. ఆంగికవాచికాహార్యా ణాం విక్షిప్తచిత్తైరప్యభినేతుం శక్యత్వేన తేషామభినయత్వమేవ, నసాత్త్వికత్వమితి భావః. సిద్ధాంతస్తు ఏకైవ సంవిత్ స్థాయితాం ప్రతిపద్య సైవ తదనుగుణవ్యాపార విశిష్టా సంచారితాం ప్రతిపద్యతే. సైవ బాహ్యలింగైః స్ఫుటీభూతా సాత్త్వికతాం ప్రతిపద్యతే. కేచిత్తు చిత్తవృత్తీనాం విళంబితత్వతీవ్రత్వాదిభేదేన భేద ఇతి వదంతి. తే చ "స్తంభప్రళయరోమాంచాస్స్వేదో వైవర్ణ్యవేపథూ, అశ్రు వైస్వర్యమిత్యష్టౌ సాత్త్వికాః పరికీర్తితాః" ఇతి.

ప్రియంవదా—(విచింత్య) (౧) [1]హళా మఅణలేహోస్స కరీఅదు. తంసుమణోగోవిదం కరిఅ దేవదాపసాదవ్వవదేశేణ తస్స రణ్ణో హత్థం పావఇస్సమ్.

అనసూయా—[2]రోఅది మే అఅం సుఉమారప్పఓఓ. కింవా సఉదంళా భణది.

శకున్తలా—(౨) [3]కింనిఓఓ వాం విఅప్పీఅది ?

ప్రియంవదా—[4]తేణ హి అత్తణో ఉవణ్ణాసపువ్వం చింతేహి కింపి లలిదపదబంధణమ్.

శకున్తలా—[5]హళా చింతేమి. కిందు అవహీరణాభీరుఅం ఉణ వేవఇ మేహిఅఅమ్.

దుష్యన్తః—(ఆత్మగతమ్)

అయం స తే తిష్ఠతి సఙ్గమోత్సుకో
విశంకసే భీరు యతోఽవధీరణామ్,

---

1 సఖి మదనలేఖోఽస్య క్రియతామ్. తం సుమనోగోపితం కృత్వా దేవతా ప్రసాదవ్యపదేశేన తస్య రాజ్ఞో హస్తం ప్రాపయిష్యామి.

2 రోచతే మేఽయం సుకుమారప్రయోగః. కింవా శకున్తలా భణతి?

3 కింనియోగో వాం వికల్ప్యతే?

4 తేన హ్యాత్మన ఉపన్యాసపూర్వం చిన్తయ కిమపి లలితపదబన్ధనమ్.

5 తథా చిన్తయామి. కిన్త్వవధీరణాభీరుకం వేపతే మే హృదయమ్.

---

౧. హళేత్యాది. సుకుమారః ప్రయాసరహితః గూఢప్రయోగః. మదనలేఖ ఇత్యాదినైతదంతేన ప్రజ్ఞానామ సంధ్యంగముక్తమ్. యదాహ—“ప్రజ్ఞా సునిశ్చితా బుద్ధిః” ఇతి. అత్ర దుష్యంతప్రాప్తిం ప్రత్యసహకాలవిళంబనాయాశ్శకుంతలాయా నాయకప్రాప్త్యర్థం మదనలేఖః క్రియతామితి సునిశ్చితత్వాత్ప్రజ్ఞా భవతి.

౨. కిమిత్యాది. అవధీరణాభీరుకమిత్యనేన “సార్వభౌమస్య మమ బహువల్లభతయా అరణ్యవాసిన్యాం యువత్యాం కథమనురాగో భూయా”దితి రాజా వదిష్యతీతి న్యక్కారజనితభయగ్రస్తమిత్యర్థః. తేన ఆత్మనః కన్యాభావసులభమప్రాగల్భ్యం జ్ఞాప్యతే.

౧౧. అయం స త ఇత్యాది. భీరు భయశీలే. అత్ర భీరుపదం సాభిప్రాయకమ్. వస్తుతస్తు ధార్ష్ట్యమేవ. సఖ్యోరభిప్రాయజ్ఞానార్థం భీరుత్వప్రకటనమితి యావత్.

లభేత వా ప్రార్థయితా న వా శ్రియం
శ్రియా దురాపః కథమీప్సితో భవేత్ ?. ౧౧

ప్రియంవదా—(౧) [1] అఇ అత్తగుణావమాణిణి కో వా దాణిం సరీరని వ్వావఇత్తిఅం సారదిం జోసిణిం పటందేణ ణివారఇస్సది ?

శకున్తలా—(సస్మితమ్) [2] ణిఓఇదా దాణిం మ్హి.
(ఉపవిష్టా చిన్తయతి.)

దుష్యన్తః—స్థానే ఖలు విస్మృతనిమేషేణ చక్షుషా ప్రియామవలోకయామి.

తథాహి—

ఉన్నమితైకభ్రూలతమాననమస్యాః పదాని రచయన్త్యాః,
కణ్టకితేన ప్రథయతి మయ్యనురాగం కపోలేన. ౧౨

1 అయి ఆత్మగుణావమానిని, కో వేదానీం శరీరనిర్వాపయిత్రికాం శారదీం జ్యోత్స్నాం పటాన్తేన నివారయిష్యతి?

2 నియోజితేదానీమస్మి.

యతఃయస్మాదవధీరణాం న్యక్కారం విశంకసే. పరబుద్ధేరప్రత్యక్షత్వాత్ తస్యాప్యరణ్యవాసిన్యామనాగరికాయాం మయ్యనురాగోఽస్తి వా న వేతి సందేహే సతి స్వయమేవాభిసరణే క్రియమాణే ఔదాసీన్యం భవేదితి న్యక్కారం విశేషేణ తర్కయసి, సోఽయంతే సంగమోత్సుకస్సన్ తిష్ఠతి తవ రూపలావణ్యాద్యతిశయాదంతఃపురయువతిషు వైమనస్యం ప్రాప్య త్వద్బులాహరణే ఋషిశాపరూపానర్థం మత్వా సంగమః కదా భవిష్యతీతి నికట ఏవ వర్తత ఇత్యర్థః. తత్ర దృష్టాంతమాహ—లభేత వా ప్రార్థయితా న వా శ్రియమిత్యాది. శ్రియం సంపదం ప్రార్థయితా యాచమానః పురుషః. "లక్ష్మీ వాణీ ధాత్రీ త్రివర్గసంపద్విభూతిశోభాసు, ఉపకరణవేషరచనావిశేషేషు చ శ్రీరితి ప్రథితా" ఇతి నామమాలా. లభేత వా న వేతి వితర్కే-శ్రియా సంపదా ఈప్సితః వాంఛితః కథం దురాపః దుర్లభః? కథమిత్యాక్షేపే.
దురాపో న భవేదితి యావత్.

౧. అఈత్యాది. అయీతి అతిదుఃఖితజనం ప్రతి సుకుమారసంబోధనే. యద్వా—అయీత్యనేన మయ్యపి స్వాభిప్రాయగుప్తిం కరోషీతి సాసూయవచనమ్.

౧౨. ఉన్నమితేత్యాది. కంటకితేన సంజాతపులకోద్గమేన అనురాగమాంజిష్ఠాఖ్యం రాగవిశేషం ప్రథయతి నిస్సంశయం ప్రకటయతి. అన్యథారోమాంచాభావాత్

శకున్తలా—(౧)[1]హళా చిందిదా మఏ గీది. ణ ఖు సణ్ణిహిదాఇ లేహణ సాహణాఇ.

ప్రియంవదా— [2]ఏదస్సిం సుఓదరసుఉమారే నళిణీపత్తే ణహేహిం ణిక్ఖిత్తవణ్ణం కరేహి.

శకున్తలా—(యథోద్దిష్టం రూపయిత్వా)[3] హళా సుణుహ దాణిం సంగదత్థా ణ వెత్తి.

ఉభే— [4]అవహిదం హ్మి.

1 సఖ్యౌ! చిన్తితో మయా గీతిః. న ఖలు సన్నిహితాని లేఖనసాధనాని.
2 ఏతస్మిన్ శుకోదరసుకుమారే నళినీపత్రే నఖైర్నిక్షిప్తవర్ణాం కురు.
3 సఖ్యౌ, శృణుతమిదానీం సంగతార్థా నవేతి.
4 అవహితే స్వః.

అనురాగస్య లక్షణముక్తం పూర్వాచార్యైః— "ఇయమంకురితా ప్రేమ్ణా మనాక్పల్లవితా భవేత్, సకోరకా ప్రణయతః స్నేహాత్కుసుమితా భవేత్, రాగాత్పల్లవితా చేయమనురాగేణ భుజ్యత" ఇతి. ఏతేషాం లక్షణముచ్యతే— "పరస్పరాశ్రయఘనం నిరూఢం భావబంధనం, యదేకాయత్తతోపాధి తత్ప్రేమేతినిగద్యతే" అథ మానః—"యేనప్రేమానుబంధేన స్వాతంత్ర్యం హృదయంగమం, బధ్నాతి భావకౌటిల్యం సమాన ఇతి గీయతే" అథ ప్రణయః—"ఉపచారైర్మిథోయూనోర్యద్బాహ్యాభ్యంతరాభిధైః, ప్రేమ నీతం ప్రకర్షం చేత్ స ఏవ ప్రణయః స్మృతః" అథ స్నేహః— విస్రంభే పరమాం కాష్ఠామారూఢే దర్శనాదిభిః, యత్ర ద్రవత్యంతరంగం స స్నేహ ఇతి కథ్యతే." స్నేహస్త్రివిధః ప్రౌఢమధ్యమందభేదతః. "ప్రవాసాదిభిరజ్ఞాతచిత్తవృత్తౌ ప్రయోజనే, ఇతరక్లేశకారీయస్సప్రౌఢః స్నేహ ఉచ్యతే" ఇతరానుభవాపేక్షాంసహాతే యస్సమధ్యమః, ద్వయోరేకస్య మానాదౌ తదన్యస్య కరోతి యః, నైవాపేక్షాం న చోపేక్షాం స స్నేహో మంద ఉచ్యతే." రాగస్య లక్షణం ద్వితీయేఽఙ్కేఉక్తం. అథానురాగః—"రాగ ఏవ స్వసంవేద్యదశాప్రాప్త్యా ప్రకాశితః, యావదాశ్రయవృత్తిశ్చే దనురాగ ఇతీరితః."

౧. హళేత్యాది. నిక్షిప్తవర్ణాం కురు. గీతికామితి శేషః. అనేన లేఖో నామ సంధ్యంగముక్తమ్. యదాహ— "యూనోః పరస్పరం లేఖోమన్మథార్థవిలేఖన" మితి. అత్ర శకుంతలాయాః దుష్యంతం ప్రతి.

శకున్తలా—(వాచయతి)

[1]తుజ్ఝ ణ ఆణే హిఅఅం మహ ఉణ మఅణో దివా వి రత్తిం,
వి*ణిగ్ఘిణ తవేఇ బలిఅం తుఇ జుత్తమణోరహాఇ అంగాఇ. ౧౩

1 తవ న జానే హృదయం మమ పునర్మదనో దివాపి రాత్రిమపి,
* నిర్ఘృణ, తపతి బలవత్త్వయి ముక్తమనోరథాన్యఙ్గాని.

౧౩. తుజ్ఝేతి. హే నిర్ఘృణ. నిష్కరుణేతి దైన్యోక్త్యా సంబోధనమ్. స్వవిషయకగాఢానురాగజనితవిప్రలంభజ్వరసంపాదితాని మమ శరీరకార్శ్యాదీని దృష్ట్వాపి తవ దయా నోత్పద్యత ఇతి యత్ తస్మాన్నిర్ఘృణేతి సంబోధనమ్. స్వనిమిత్తవ్యసనాభిభూతం జనం పశ్యతః పురుషస్య తస్మిన్ దయోత్పత్తేస్సంభవాదితి భావః. అనేన స్వశరీరకార్శ్యాదినివేదనం కృతమ్. తవ హృదయం న జాన ఇత్యనేన మమ హృదయం స్థిరానురాగం. తవ చిత్తమపి స్థిరానురాగం వా న వేతి పరబుద్ధేరప్రత్యక్షత్వాచ్చిరసహవాసాభావాన్న జాన ఇతి ద్యోత్యతే. యది తవ హృదయమపి గాఢానురాగకం, తర్హ్యేతాదృశావస్థాపన్నాం మాం కథముపేక్షస ఇతి భావః. తేన స్వస్యానురాగస్య కాలాక్షమత్వం జ్ఞాప్యతే. తేన స్వస్యాః కన్యాభావసులభమప్రాగల్భ్యం చ సూచ్యతే. కించానేన లజ్జాత్యాగో నామ మదనదశావస్థాంతరం చ ధ్వన్యతే. తవేత్యనేన కఠినచిత్తస్య తవేత్యర్థః. స్వస్య ఏతాదృశావస్థాంతరోపేక్షకతయా నామధేయగ్రహణాయోగ్యస్య తవేతి వ్యజ్యతే. అత ఏవ దుష్యంతాదిపదం న ప్రయుక్తమ్. మమ పునః మమ తు. పునశ్శబ్దో విశేషవాచీ. యద్యపి తవ హృదయమపి స్థిరానురాగం, తథాపి మదనస్తు మాం యథా బాధతే తథా త్వాం న బాధత ఇత్యర్థః. మదనస్త్వయి యుక్తమనోరథాన్యంగానితపతీత్యనేనత్వయ్యనురక్తాం మాం కామో రూపలావణ్యాదినా త్వత్సదృశస్తవ ద్వేషాత్ త్వత్సంబంధితయా మాం బాధతే. తాదృశీం దుర్బలాం మాం త్వముపేక్షస ఇత్యర్థః. అతఏవ త్వయి యుక్తమనోరథానీత్యుక్తమ్. మమేత్యనేనానుభూయమానమరణసధ్రీచీనాత్మదశానివేదనం క్రియతే. తపతీతి వర్తమానవ్యపదేశేనాద్యాపి జీవితసంశయగతాయామపి మయిసత్యామపి తస్య కోపస్యోపశమో నాస్తీతి వ్యజ్యతే. మదన ఇత్యనేన పూర్వమేవ రూపలావణ్యాదివిషయే మదనస్య తవ చ గాఢశాత్రవమిదానీం విప్రలంభరూపరంధ్రే ప్రాప్తే కథం త్వత్సంబంధినం మాం న ప్రహరేదితి భావః. దివారాత్రమపీత్యనేన మందమారుతకోకిలాలాపచంద్రకిరణాదీనామసహ్యాదర్శనతయా పరమోద్దీపనవిభావ ఉక్తః. తేన మదనస్య చూతాదిసామ

* నిర్ఘృణస్తపతీతి పాఠాన్తరమ్.

శ్రీసంపత్త్యా బలోత్కర్ష ఉక్తః. మమాంగానీత్యనేన మదనస్తు త్వద్రూపలావణ్యాదీని దృష్ట్వా తవ పురస్తాత్ స్థాతుం వ్రీళితస్సన్ త్వయ్యనురక్తాం మామేవ బాధతే. యది మామివ మదనస్త్వామపి బాధేత, తదా మదీయదుఃఖం జ్ఞాస్యసీతి భావః. అనేన మదనస్యపక్షపాతిత్వం సూచ్యతే. అంగానీతి బహువచనేన మదనస్య సర్వాలక్ష్యేషు సావధానతా ధ్వన్యతే. అనేన కర్ణహస్తాద్యవయవానాం రహస్యశ్రవణగాఢాలింగనాద్యౌత్సుక్యం జ్ఞాప్యతే. అత్ర శ్లోకే త్రయస్త్రింశద్వ్యభిచారిభావాః, అష్టౌ సాత్త్వికాః. అష్టౌ స్థాయినః, ఆహత్యైకోనపంచాశద్భావాశ్చ యథాసంభవం ప్రతీయంతే. తథా హి. తవేతి స్మరణం. హృదయం న జానఇత్యభిప్రాయపరిజ్ఞానాభావాద్భయం. హృదయపరిజ్ఞానాభావేఽపి లేఖః కథం ప్రేష్యత ఇతి శంకా. తవ హృదయం న జాన ఇతి తవ మనః స్థిరానురాగం వా న వేతి వితర్కః. మమ హృదయం స్థిరానురాగమితి వ్యంగ్యేన లజ్జాభావాచ్ఛాంతిః. ప్రియప్రార్థనయా చపలతా. తవ హృదయం న జాన ఇతి త్వచ్చిత్తపరిజ్ఞానార్థం చతురాస్సఖ్యో న సంతీతి సఖీష్వసూయా. తవేతి దుష్యంతాదినామగ్రహణాభావాదవహిత్థం. హృదయపరిజ్ఞానాభావేఽపి లేఖప్రేషణాద్ధాసః. తవ హృదయం న జాన ఇతి విషాదః. తవ హృదయం న జాన ఇతి చిత్తపరిజ్ఞానాభావాత్ప్రాప్తిః కథం భవిష్యతీతి చింతా. తవేత్యస్మదేతాదృశీమవస్థాముపేక్షమాణస్య నామగ్రహణాయోగ్యస్య తవేతి మతిః, గర్వో, మదో వా. మదన ఇతి త్రాసః. తదనుగతో రోమాంచో వేపథుశ్చ. నిర్ఘృణేతి దైన్యమ్. తేన గద్గదత్వం చ. తదనుగతాశ్రుపాతః, వైస్వర్యం చ. త్వయి యుక్తమనోరథానీత్యౌత్సుక్యం. త్వయీతి రతిః అభిలాషశ్చ. బలవత్తపతీతి జీవితనైరాశ్యే ధృతిర్నిర్వేదశ్శోకశ్చ. అంగానీతి ప్రియవిరహేఽపి స్వశరీరే జీవసీతి తత్ర జుగుప్సా. దివారాత్రమపీతి ఇందుమలయానిలాదిష్వౌగ్ర్యం. తేనాహారనిద్రాద్యభావాద్వ్యాధిః. తేన సర్వకాలేష్వలసతా జడతా చ, పతతీతి వర్తమానప్రయోగేణాద్యాపి జీవితసంశయగతామపి మయి బాధత ఇతి విస్మయః. తవ హృదయం న జాన ఇతి మమ హృదయం స్థిరానురాగమితి సాక్షాన్నోక్తమితి వ్రీళా. నిర్ఘృణపదస్య విశేష్యం నోక్తమితి నామోచ్చారణే గ్లానిః చిత్తవిభ్రమాదున్మాదో వా. సమ్ముఖదర్శనాభావేఽపి తవేతి సాక్షాన్నిర్దేశాన్మోహః. నిర్ఘృణేతి దైన్యోక్త్యా వైవర్ణ్యం. మమపునరితి మమ విశేషోఽస్తీత్యర్థేన దుష్యంతస్యాపి మదనబాధాసంభావనయా హర్షః. అన్యేఽపిభావా బుద్ధిమతా ఊహ్యాః. ఉత్తమప్రకృతేర్నిర్వేదాదిభావవర్ణనా వ్యంగ్యతయైవ కార్యా. మధ్యమపాత్రస్య మధ్యవృత్త్యా. నీచపాత్రస్యాతిశయితః ప్రయోగః కార్యః. తత్రోత్తమపాత్రాణి దేవా రాజానో మునయః. స్త్రీషు. తత్ స్త్రియః. మధ్యప్రకృతయో యక్షగంధర్వాదయః. పురోహితమం

దుష్యన్తః—(౧) (సహసోపసృత్య)

తపతి తనుగాత్రి మదనస్త్వామనిశం మాం పునర్దహత్యేవ,
గ్లపయతి యథా శశాఙ్కం న తథాహి కుముద్వతీందివసః.౧౪

త్రసేనాపతిప్రభృతయశ్చ. స్త్రీషు తద్వనితాస్సఖ్యాదయః పరివ్రాజికాదయశ్చ. అన్యే విదూషకప్రభృతయో నీచప్రకృతయః. తత్రాపి దేశకాలావస్థాభేదం జ్ఞాత్వా భావా వర్ణనీయాః. దేశః ఉద్యానసరిత్పులినాదిర్గుర్వాదిసన్నిధిర్వా. కాలో వసంతాదిః. రాత్రిర్వా అవస్థా ముగ్ధామధ్యాప్రగల్భాభేదాః. అత్ర తుజ్ఝ ణ జాణ ఇత్యాదౌ వాచికశ్శృంగార ఉక్తః. తదుక్తం—"భావగర్భవచస్సంపిన్మధురంనర్మపేశలం,రహస్యశ్రవణానందశ్శృంగారోవాచికస్మృతః"ఇతి.అత్రతవహృదయంనజానఇత్యనేనసంవిదో మాధుర్యం సూచ్యతే. తేన నర్మాలాపోఽపి ప్రదర్శితః. త్వయి యుక్తమనోరథాన్యంగానీతి బహువచనేన కర్ణాద్యవయవానాం రహస్యశ్రవణేనాత్సుక్యకథనేన శ్రవణానందోఽపి ప్రకాశిత ఇతి వాచికశ్శృంగారః. శృంగారస్వరూపముచ్యతే—"దేశకాలవయోద్రవ్యగుణప్రకృతికర్మణాం, జ్యేష్ఠం శృంగం తదస్యాస్తి తేన శృంగార ఉచ్యతే." సోఽయం త్రివిధః. వాచిక నైపథ్యక్రియాభేదతః. వాచికస్య లక్షణముక్తమ్—"వాసోంగరాగభూషాదియోగో నైపథ్యముచ్యతే,క్రియాబహువిధాభావక్రీడాదిజలకేళయః. వీణావర్తనగానాదిసంభోగస్స్యాత్క్రియాత్మకః, సంభోగో విప్రలంభశ్చ శృంగారో ద్వివిధః స్మృతః. సమాగమస్తు సంభోగః కాంతయోర్దర్శనాదికః. ఆదిశబ్దాత్పరస్పరాలింగనసంభాషణమాల్యానులేపనసౌభాగ్యోపవన వాసక్రీడాదూతీసల్లాపపుష్పాపచయజలక్రీడాగీతాదిశ్రవణలీలాదికరణాదిరూపో బహువిధ ఉచ్యతే. విప్రలంభశృంగారస్తు—సంస్పృష్టయోర్విప్రలంభో విప్రయోగోఽనురక్తయోః సచాభిలాషేర్ష్యావిరహ ప్రవాసశాపజ" ఇతి పంచవిధః.

౧. సహసేత్యాది.సహసాహఠాత్.మదనస్తు మామేవ దృఢతరం బాధతే.న తు త్వామితిశకుంతళయా యదుక్తం తద్వచనాసహిష్ణుతయా హఠాదుపసర్పణమితి జ్ఞాతవ్యమ్.

౧౪. తపతీతి. తనుగాత్రి, హే తన్వంగీత్యనేన గాత్రం తు పూర్వమేవ కృశం. కోమళం చ. స్వల్పమపి న వ్యథాసహనశీలం. తాదృశగాత్రస్య స్వనిమిత్తకమదనబాధాజనితకార్శ్యాదిదుఃఖాద్యనుభవాత్ తస్యాం స్వస్య దయోత్పత్తిస్తనుగాత్రీత్యనేన దయావిషయకత్వం సూచ్యతే. కాకుశ్శబ్దధర్మః. తస్య లక్షణం పూర్వమేవోక్తం. అనేన నిర్ఘృణేతి పూర్వం శకుంతలోక్తస్య ఉత్తరముక్తమిత్యవగంతవ్యమ్. మదనః రూపలావణ్యాదిసామ్యేన మమ శత్రురితి యావత్. త్వాం తపతి. మత్సంబంధరూపతయా విశేషరూపరంధ్రే సతి సార్వకాలికచింతితవివిధమనోరథవిషయనాయకా

ఉభే—(విలోక్య సహర్షం) (౧) [1]సాఅదం అవిళంబిణో మణోరహస్స?
శకున్తలా—(అభ్యుత్థాతుమిచ్ఛతి).
దుష్యన్తః—అలమలమాయాసేన.

సందష్టకుసుమశయనాన్యాశు క్లాన్తబిసభఙ్గసురభీణి,
గురుపరితాపాని న తే గాత్రాణ్యుపచారమర్హన్తి.   ౧౫

---

1 స్వాగతమవిలమ్బినో మనోరథస్య?

లింగనచుంబనాద్యసంభవాత్సర్వావయవానాం కోకిలాలాపచంద్రాతపమలయమారుతాదిశ్రవణస్పర్శాద్వేదనాం కరోతి. తపతీత్యనేన మదనస్య తాదృశః కోపావేశస్త్వయి నాస్తి. మత్సంబంధమాత్రహేతునాఽంతస్తాపం జనయన్ తవాకృతిం న నాశయతి. కింతు తాపమాత్రకర ఇతి భావః. మాం పునః మాం ప్రత్యన్యథా. దహతి కేవలతాపకరణే పునర్జీవిష్యతీతి భస్మసాత్కరోతి. మరణసదృశీదీనదారుణదుఃఖానుభవాదితి భావః. జీవితే నైరాశ్యం జనయన్నాకారసద్భావే సందిగ్ధం మాం కరోతీతి యావత్. అనేన స్వస్యాపి శరీరకార్శ్యవైవర్ణ్యాదిప్రదర్శనం కృతమ్. అనిశమిత్యనేన స్వస్య స్రక్చందనాదివిషయవైముఖ్యం సూచ్యతే. తేన చ సార్వకాలికత్వదేకతానచిత్తత్వేన చంద్రాతపమలయమారుతకోకిలాలాపాదీనామసహ్యావ్యథాకారిత్వాన్నిద్రాహారాద్యభావ ఉక్తః. ఏవకారేణ స్వప్రయోజనార్థం న తు మిథ్యాభాషణం. కింతు స్వశరీరకార్శ్యవైవర్ణ్యాదికమేవ ప్రమాణమితి జ్ఞాప్యతే. మామిత్యనేన లోకోత్తరబహుస్త్రీరత్నవంతం సార్వభౌమం మామితి వ్యజ్యతే. తేన స్వాంతఃపురస్త్రీభ్యశ్శకుంతలాయా రూపలావణ్యాద్యతిశయవత్తయా తాసు వైముఖ్యం సూచ్యతే. తేన చ స్వశరీరకార్శ్యాదీనామంతఃపురస్త్రీవిరహో నిమిత్తం న భవతి. కింతు త్వద్విరహ ఏవ నిమిత్తమితి జ్ఞాప్యతే. గ్లపయతీత్యాది దృష్టాంతః. దివసః సర్వపదార్థప్రకాశకః దివా. శశాంకం స్వమివ తమోనిరోధకం చంద్రం. యథా యేన ప్రకారేణ. గ్లపయతి మ్లాపయతి. విచ్ఛాయం కృత్వా స్వరూపదర్శనే సదసద్బుద్ధిం కరోతి. తథా తదుదయాస్తమయాభ్యాం వికాససంకోచవతీం కుముద్వతీం న గ్లపయతి. కింతు సంకోచమాత్రం జనయతీతి యావత్.

౧. సాఅదమిత్యాది అత్ర మనోరథశబ్దేన తద్విషయో రాజా కథ్యతే.

౧౫. సందష్టేతి. సందష్టకుసుమశయనాని సందష్టాని సంసక్తాని కుసుమశయనాని పుష్పాస్తరణాని యైస్తాని తథోక్తాని. అనేన శ్లోకేన సంభోగం ప్రతి విళంబం కర్తుం న శక్యం. కిమర్థం న ప్రత్యుత్థానం క్రియత ఇతిభావః.

అనసూయా—(౧)[1]ఇదో సిళాతళేక్క దేసం అణుగెణ్హాదు పిఅవఅస్సో.
దుష్యన్తః—(ఉపవిష్టః.)
శకున్తలా—(సలజ్జం తిష్ఠతి)
ప్రియంవదా—[2]వఅస్స, దువ్వేణం వో అణ్ణోణ్ణాణురాఓ పచ్చక్ఖో. తహ వి సహీసిణేహో మం పుణరుత్తవాదిణిం కరేది.
దుష్యన్తః—భద్రే, నైతత్పరిహార్యం. వివక్షితం హ్యనుక్తమనుతాపం జనయతి.
ప్రియంవదా—(౨) [3]ఆవణ్ణస్స విసఅవాసిణో జణస్స అత్తిహరేణ రణ్ణా హోదవ్వం తి ణం ఏస వో ధమ్మో?
దుష్యన్తః—నాస్మాత్పరం.
ప్రియంవదా—(3) [4]తేణ హి ఇఅం ణో పిఅసహీ తుమం ఎవ్వ ఉద్దిసిఅ ఏదం అవత్థంతరం భఅవదా మమ్మహేణ ఆరోవిదా. తా అరుహసి అబ్భువవత్తీఏ జీవిదం సే అవళంబిదుం

1 ఇతశ్శిలాతలైకదేశమనుగృహ్ణాతు ప్రియవయస్యః.

2 వయస్య ద్వయోర్వామన్యోన్యానురాగః ప్రత్యక్షః. తథాపి సఖీస్నేహో మాం పునరుక్తవాదినీం కరోతి.

3 ఆపన్నస్య విషయవాసినో జనస్యార్తిహరేణ రాజ్ఞాభవితవ్యమితి నన్వేష వో ధర్మః?

4 తేన హీయం ప్రియసఖీ త్వామేవోద్దిశ్యేదమవస్థాంతరం భగవతా మన్మథే నారోపితా. తస్మాదర్హస్యభ్యుపపత్త్యా జీవితమస్యా అవలంబితుమ్.

౧. ఇదో ఇత్యాది.—ఇతః శిలాతలైకదేశముపవిశ్యానుగృహ్ణాత్వార్యః. ఉపవిశ్యానుగృహ్ణాత్విత్యనేన మదనశాతరతాదికం త్వయా కిమపి హాతాన్న కర్తవ్యం, కింతు వక్తవ్యాంశోఽస్తీతి భావః. అన్యోన్యానురాగః కాలాక్షమలక్షణోఽభిలాషవిశేషః. ప్రత్యక్షః శరీరకార్శ్యవైవర్ణ్యాదిభిస్సాక్షాద్దృష్టః. తథాపి సఖీస్నేహః శకుంతలావిషయకాహేతుపక్షపాతః పునరుక్తవాదినీం కరోతి. అనేన తవ శరీరకార్శ్యాదిర్న ప్రతి నిమిత్తాంతరమప్యస్తీతిభావః.(౨)తదేవాహ—ఆపన్నస్యేత్యాదినా. ఆర్తిహరేణ భవితవ్యమిత్యనేన రాజ్ఞో బహువల్లభత్వస్య యుక్తత్వాద్వ్యాయా రాజానం కామయతే సా సా రాజ్ఞా పరిగృహ్యేత ఇత్యర్థః. వః యుష్మాకం తవైవైకస్యైవన భవతీతి యావత్.ఏషః బహువల్లభత్వం ధర్మః కులాచారః. త్వచ్ఛరీరకార్శ్యాదీనామంతఃపురస్త్రీవిరహనిమిత్తకల్పనాపి సంభావ్యత ఇతి భావః. (3)త్వామేవోద్దిశ్యమదనేనారోపితేత్యనేన శకుంత

దుష్యన్తః—(౧) భద్రే, సాధారణోఽయం ప్రణయః. సర్వథానుగృహీతోఽస్మి.

శకున్తలా—(ప్రియంవదామవలోక్య) [1]హలా అళం అంతేఉరవిరహపయ్యుస్సుఅస్స రాఏసిణో ఉవరోహేణ.

దుష్యన్తః—

ఇదమనన్యపరాయణమన్యథా
హృదయసన్నిహితే! హృదయం మమ,
యది సమర్థయసే మదిరేక్షణే!
మదనబాణహతోఽపి హతః పునః. ౧౯

---

1 సఖి! అలమంతఃపురవిరహపర్యుత్సుకస్య రాజర్షేరుపరోధేన.

లాశరీరసంతాపాదేస్త్వమేవ నిమిత్తం. న తు పురుషవిశేషనిమిత్తాంతరకల్పనావకాశ ఇతి భావః. అభ్యుపపత్త్యాఅనుగ్రహేణ. జీవితమవలంబింతుమర్హసీత్యనేన రూపలావణ్యాభిజాత్యగుణాదిమత్తయా శకుంతలా త్వయా పరిగ్రాహ్యేతి వక్తుం న శక్యతే. కింతు నిర్హేతుకశోచ్యజనప్రార్థనయా పరిగృహీతుం యోగ్యేతిభావః.

భద్రఇత్యాది. ప్రణయఃప్రార్థనా. సాధారణంమమాపిజీవితంభవత్సఖ్యావలంబనీయమిత్యర్థః. సర్వథాసర్వప్రకారేణఅనుగృహీతోఽస్మి. అభ్యుపపత్తిరనుగ్రహః. అనేన పుష్పంనామప్రతిముఖసంధ్యంగముక్తమ్. తదుక్తం—"ప్రత్యక్షేణానురాగస్య పుష్పం ప్రకటనంవిదుః"ఇతి. అత్రశకుంతలానురాగస్సఖీముఖాదుక్తః. రాజ్ఞోఽనురాగస్తుస్వవచనేన సాధారణోఽయం ప్రణయఇత్యాదినా ప్రకాశితః. హళేత్యాది. అత్రాంతఃపురవిరహపర్యుత్సుకస్యేత్యనేన దుష్యంతశరీరకార్శ్యాదీనామన్యనాయికానిమిత్తత్వకథనేన స్వస్యాం తస్యానురాగాభావస్సూచ్యతే. అన్యథా యద్యనురాగస్స్యాదేతాదృశావస్థాపన్నాం మాం కథమసావుపేక్షేత ఇత్యభిప్రాయః. తేన నాయకవిషయస్యాపరాద్ధత్వంప్రకాశ్యతే. అతస్తదేవాహ.

౧౯. ఇదమిత్యాది. హృదయసన్నిహితే హృదయే సమ్యఙ్నిహితే. అనేన గాఢానురాగవిషయతోక్తా. అతఏవానన్యపరాయణం అనన్యాధీనం త్వదేకనియతమిత్యర్థః. ఏవంవిధంహృదయం యద్యన్యథా సమర్థయసే, అన్యకాంతానురాగేణ దూయమానం సంభావయసి, త్వం హృదయసన్నిహితాపి తస్యహృదయస్య త్వదేకతానతాం యది న జానాసి, మదిరేక్షణేమదిరావదీక్షణం విలోకనం యస్యాస్సా తథోక్తా. మది

అనసూయా—(౧) [1]వఅస్స బహువల్లహా రాఆణో సుణీయంతి. జహ ణో పిఅసహీబంధుజణసోఅణీయాణ హోది, తహ ణివ్వాహేహి

దుష్యన్తః—భద్రే! కిం బహునా.

పరిగ్రహబహుత్వేఽపి ద్వే ప్రతిష్ఠే కులస్య మే,
సముద్రరశనా చోర్వీ సఖీ చ యువయోరియమ్. ౧౭

ఉభేసఖ్యౌ—[2]ణివ్వుదమ్హ.

1 వయస్య. బహువల్లభా రాజానః శ్రూయన్తే. యథా నౌ ప్రియసఖీ బంధుజనశోచనీయా న భవతి తథా నిర్వాహస్వ.

2 నిర్వృతే స్వః.

రాయథా మోహజననీ తథా త్వదపాంగావలోకనమపి మోహజనకమితి యావత్. మదనబాణేత్యాది. త్వయ్యనురాగబద్ధే సతి త్వదప్రాప్త్యా మన్మథబాణైః ప్రథమం బాధ్యమానోఽపి సంగమాశయా జీవితమవలంబ్య తిష్ఠామి. ఇదానీం త్వద్దర్శనే జాతేఽపి యది త్వమన్యథా సంభావ్యాపేక్షసే, తర్హి సాప్యాశా కుతః? జీవితుమేవ న శక్నోమీతి భావః. అనేన పర్యుపాసనం నామ ప్రతిముఖసంధ్యంగముక్తమిత్యవగంతవ్యమ్. ఉక్తంచ—"అనునయః పర్యుపాసన" మితి. అత్ర దుష్యంతేన స్వానురాగప్రకటనపూర్వకదైన్యోక్త్యా నాయికానునయః కృతః.

౧. వఅస్సేత్యాది. బహువల్లభా రాజానఇత్యనేన స్వప్రయోజనార్థమిదానీమనురాగం ప్రకాశయసి. స్వప్రయోజనే నివృత్తే సతి నగరగమనానంతరమంతఃపురయువతిషు బద్ధచిత్తస్సన్ శకుంతలాం విస్మరిష్యసీత్యర్థః. బంధుజనశోచనీయా న భవతీత్యనేన స్వనగరగమనానంతరమయం వృత్తాంతస్త్వయా విస్మృతశ్చేత్సఖీభ్యామహం వంచితేతి శకుంతలా ఉత్తరకాలే యథా దుఃఖితా న భవతి తథా కర్తవ్యమ్. శపథపురస్సరం వక్తవ్యమితి భావః. భద్రే కిమిత్యాది. బహునోక్తేనేతి శేషః.

౧౭. పరిగ్రహేత్యాది. పరిగృహ్యంత ఇతి పరిగ్రహాః కళత్రాణి. తేషాం బహుభావే సత్యపి. బహువల్లభత్వేఽపీతి యావత్. కులస్యవంశస్య ప్రతిష్ఠే ప్రతిష్ఠాకారణే. "ఆయుర్ఘృత" మిత్యాదివదౌపచారికోఽయం ప్రయోగః. మే మమేత్యనేన స్వవ్యతిరిక్తా అన్యే రాజానస్స్వప్రయోజనార్థం యత్కించిత్కృత్వా పశ్చాదన్యథా ఆచరంతి చేత్స్వయం న తథేతి భావః. కులస్యేత్యనేన భోగార్థమేషా న పరిగృహ్యతే; కింతు శకుంతలామేవ పట్టమహిషీంకృత్వా తజ్జనితపుత్రస్యైవ సామ్రాజ్యమపీతి భావః. సముద్రరశనాచోర్వీత్యనేన స్వస్య నిష్కంటకం సామ్రాజ్యం సూ

ప్రియంవదా—(సదృష్టిక్షేపం) [1]అణసూఏ ఏసో ఇదో తదో దిణ్ణది ట్ఠీ పయ్యుస్సుఓ మిఅపోదఓ మాదరం అణ్ణేసది. ఏహి సంఓజే మ ణం.　　[ఇతి ప్రస్థితే.]

శకున్తలా—[2]హలా అసరణమ్హి. అణ్ణదరా వో ఆఅచ్ఛదు.

ఉభే సఖ్యౌ—[3]జో పుహవీఏ సరణం సో తుహ సమీవే వట్టఇ.

[ఇతి నిష్క్రాన్తే.]

శకుంతలా—[4]కహం! గదా ఎవ్వ.

దుష్యన్తః—(౧) అలమలమావేగేన. నన్వారాధయితా జనస్తవ సమీపే వర్తతే?

కిం శీతలైః క్లమవినోదిభిరార్ద్రవాతాం
త్సంచారయామి నలినీదళతాళవృన్తైః,

1 అనసూయే, ఏష ఇతస్తతో దత్తదృష్టిః పర్యుత్సుకో మృగపోతకో మాతర మన్వేషతే. ఏహి సంయోజయావ ఏనమ్.

2 సఖ్యౌ, అశరణాస్మి. అన్యతరా వామాగచ్ఛతు.

3 యః పృథివ్యాశ్శరణం, స తవ సమీపే వర్తతే.

4 కథం! గతే ఏవ.

చ్యతే. తేన రాజ్యవిషయే కృతకృత్యతా సూచ్యతే. ఇతః పరం శకుంతలయా సహ స్వస్య భోగసమయ ఇతి భావః. యువయోస్సఖీ చేత్యనేన ధర్మప్రజార్థమేవ పరిణీ యత ఇత్యర్థః.

౧. అలమిత్యాది. ఆవేగేన కాతర్యేణ. సంభ్రమో మాస్త్విత్యర్థః, తయోర్గ మనం సంభోగరూపకార్యం ప్రత్యనుకూలమితి భావః. తాభ్యాం కర్తవ్య మేవమేవ కరోమీతి యావత్. తదేవాహ - నన్వితి సంబోధనే. ఆరాధయితా ఉపచారకర్తా అనేన స్వస్య కామసూత్రజ్ఞత్వం ప్రకటితమ్. తదుక్తం కామసూత్రకారైః— "సహసా వా ప్యుపక్రాంతా కన్యాభావమవిందతా, భయం చింతాం సముద్వేగం సద్యో ద్వేషం చ గచ్ఛతి"ఇతి. ఆరాధయితా తవ సమీపే వర్తతఇత్యనేనాహం త్వమపి ద్వావేవాత్ర. కోఽప్యన్యో నాస్తీతి వివిక్తప్రదేశతా సూచ్యతే. తేన చ వివిధ క్రీడాయా నిశ్శంక నిరర్గళ ప్రవృత్తిః కర్తుం యోగ్యేతి సూచ్యతే.

౧౮. ఆరాధనప్రకారమాహ—కిం శీతలైరిత్యాది. శీతలైః జలసంపర్కాచ్ఛై త్యజనకైః. అనేన నికట ఏవ వాపీ విద్యతే. తత్ర గత్వా నూతననళినీపత్రాణ్యానీయోప

అంకే నిధాయ కరభోరు యథాసుఖం తే
సంవాహయామి చరణావుత పద్మతామ్రౌ. ౧౮

చారం కరిష్యామీతి ద్యోత్యతే. అతఏవోక్తం శీతలైరితి. జలసాన్నిధ్యమపి సంభోగాంతే గండూషాదిప్రక్షాళనకర్మణ్యనుకూలమితి భావః. క్లమవినోదిభిః పరిశ్రమవినోదిభిః. అనేన పూర్వం తాపశమనార్థం సఖీభ్యాం స్తనాదౌ యన్మృణాలోశీరాదికం సమర్పితం తత్సర్వం శుష్కంజాతమిదానీం తత్పరిత్యాజ్యమితి ద్యోత్యతే. అతఉక్తం క్లమవినోదిభిరితి, నళినీదళతాళవృంతైః ఆర్ద్రవాతాన్ జలసంపర్కాత్సశీకరానిత్యర్థః. సంచారయామి యథాసుఖం సర్వావయవేషు సమ్యక్చాలయామి? కిమితి ప్రశ్నే. వర్తమానవ్యపదేశేన తత్తత్కర్మకరణప్రవృత్తిస్సూచ్యతే. న తు వాఙ్మాత్రవ్యవహార ఇతి భావః. ఉత పక్షాంతరే. కరభోర్వితి సంబోధనే. కరభావివ కరబహిర్భాగావివ ఊరూ యస్యాస్సాతథోక్తా. తదుక్తం—"మణిబంధాదాకనిష్ఠం కరస్యకరభో బహి"రితి. కరభోర్విత్యనేన పాదసంవాహనే ఊరుయుగళస్యాత్యంతమానుకూల్యం ప్రదర్శ్యతే తేన చ స్వహస్తసద్భావస్య త్వదూరుయుగళస్పర్శేన సాఫల్యమితి భావః. అంకే నిధాయేత్యనేన నీవీబంధమోచనేచ్ఛా సూచ్యతే. యథాసుఖం సుఖమనతిక్రమ్య. అనేన మయైవ బలాత్సంభోగాదౌ ప్రవృత్తిర్న క్రియతే, కింతు యావతా కాలేన సురతప్రస్తావాంగీకారః క్రియతే, తావత్సంవాహయామీతి ద్యోత్యతే. అత ఉక్తం యథాసుఖమితి. తేన చ స్వస్య కామశాస్త్రవైదుష్యప్రకటనేన కన్యావిస్రంభణోపాయః ప్రదర్శితః. తదుక్తంద్వితీయాధ్యాయే. తద్యథా—సంగతయోస్త్రిరాత్రమధశ్శయ్యా బ్రహ్మచర్యమక్షారలవణాహారస్తథా సప్తాహం సతూర్యమంగళం స్నానం ప్రసాధనం సహ భోజనం చ తథా ప్రేక్షాసంబంధినాం పూజనం చ తస్మిన్నేవ చాహని మృదుభిరుపాయైర్నాయకస్తాముపక్రమేదితి. అన్యే వాత్స్యాయనవ్యతిరిక్తా ఆచార్యాస్తు, కన్యయా సహత్రిరాత్రం వచన మపిన వక్తవ్యమితి మన్వతే. బాభ్రవ్యాస్త్వాహుః—త్రిరాత్రమేవావచనే హి. స్తంభమివ నాయకం పశ్యంతి కన్యా నిర్విద్యతే పరిభవేచ్చ తృతీయామివ ప్రకృతిమితి. వాత్స్యాయనస్తు ఉపక్రమేత విస్రంభయేచ్చ నతు బ్రహ్మచర్య మితి వర్తత ఉపక్రమమాణశ్చ న ప్రసహ్య కించిదాచరేదిత్యాదినా ప్రబంధేనోక్తో బోద్ధవ్యః. చరణావిత్యనేన పాదసంవాహనే శనైర్జఘనస్పర్శకరణేచ్ఛా ద్యోత్యతే. పద్మతామ్రావిత్యనేన మదనకలాప్రయోగసమయే మిథ్యాబాహ్యకోపాద్యది చరణాభ్యాం ప్రహరేత్ తదపి స్వస్య సుఖకరమితి జ్ఞాప్యతే. సంవాహయామీతి వర్తమానవ్యపదేశేన పాదసంవాహనార్థం తత్ప్రతిబంధక వస్త్రమోక్షణారంభస్సూచ్యతే. అనేన శ్లోకేన నాయికానురాగార్థం నాయకక్రియమాణో

శకున్తలా—(౧) [1]ణ మాణణీఏసు అత్తాణం అవరాహఇస్సం.

(ఇత్యుత్థాయ ప్రస్థితా.)

దుష్యన్తః—సుందరి! అపరినిర్వాణోఽయం దివసః. ఇయం చ తే సమవస్థా.

ఉత్సృజ్య కుసుమశయనం నలినీదళకల్పితం స్తనావరణమ్,
కథమాతపే గమిష్యసి పరిబాధాపేశలైరఙ్గైః? ౧౯

(ఇతి బలాదేనాం నివర్తయతి.)

శకున్తలా—(౨) [2]పోరవ! రక్ఖ విణఅం. మఅణహద్ధగదా వి అత్తణో ణ ప్పహవామి.

---

1 న మానసీయేష్వాత్మానమపరాధయిష్యామి.

2 పౌరవ! రక్ష వినయం. మదనహస్తగతాప్యాత్మనో న ప్రభవామి.

పచారస్సూచితః. తదుక్తం భావప్రకాశే—ఉపచారో యథాసత్త్వం స్త్రీణామల్పోఽపి హర్షదః, మహానప్యన్యథా యుక్తో నైవ తుష్టికరో భవేత్. వాసోఽఙ్గరాగాభరణమాల్యశయ్యాసనాదిషు, యత్ర యత్ర స్పృహా తద్వద్దేశకాలానుకూలతః. అత్యాదరేణ సత్కార ఉపచార ఇతీరిత" ఇతి.

౧. ణ మాణణీఏస్విత్యాది. మానసీయేషు గురుజనేషు ఆత్మానం స్వం నాపరాధయిష్యామీత్యనేన కాశ్యపాసమ్మత్యా స్వాతన్త్ర్యం న కరిష్యామీత్యర్థః. అపరినిర్వాణః నిర్వాణరహితః. అప్రశాంతతాప ఇత్యర్థః. దివస ఇత్యనేన వివిధక్రీడాయాః ఆసాయంకాలమవకాశస్సూచ్యతే. సమవస్థా. అవస్థాయాం సమవస్థేతి ప్రయుజ్యతే.

౧౯. ఉత్సృజ్యేతి. అఙ్గైరిత్యుపలక్షణే తృతీయా. కథం కమిష్యసీత్యాక్షేపే. కుసుమశయనముత్సృజ్యేత్యనేన మద్విప్రలంభజనితజ్వరోపశమనార్థం కుసుమశయనాదికం కల్పితమ్. మయ్యాగతేఽపి కథం మాముపేక్షస ఇత్యర్థః. గమిష్యసీత్యేకవచనేన యది త్వం మాముపేక్ష్య గమిష్యసి, తర్హి తదా బలాద్గృహీత్వాపి ప్రకృతకార్యం కరిష్యామీతి ద్యోత్యతే, నివారకేతరజనసన్నిధానాభావాదితి భావః.

౨. పోరవేత్యాది. వినయం సౌశీల్యాదిగుణం రక్షేత్యనేన పరకన్యాబలాద్గ్రహణేన సర్వం గమిష్యతీత్యర్థః. తర్హి ఏతావన్తమనేహసం మదనజ్వరజనితకార్శ్యవైవర్ణ్యాదికం మిథ్యా కిమిత్యాశంక్యాహ—మదనహస్తగతాపీత్యాదినా. ఆత్మనః న ప్రభవామీత్యనేన స్వతన్త్రా న భవామి. కింతు కాశ్యపాధీనేత్యర్థః.

దుష్యన్తః—(౧)అలంభీరు! గురుజనభయేన. శ్రుత్వాపి తే విదితధర్మా తత్రభవానత్రదోషం న గ్రహీష్యతి కులపతిః.

పశ్య—

గాంధర్వేణ వివాహేన బహ్వ్యో రాజర్షికన్యకాః,
శ్రూయన్తే పరిణీతాస్తాః పితృభిశ్చాభినన్దితాః. ౨౦

---

౧. అలమిత్యాది. గురుజనభయేన "తాతే జీవే దేశికే చ శ్లాఘ్యాలఘ్వోర్గురుస్త్రిష్వి"తి నానార్థరత్నమాలా. అలమితి ప్రతిషేధే. కన్యాసంప్రదానాధికారిణో గురవః కిమపి చింతయిష్యంతీతి చింతాజనితం కార్యప్రత్యూహనిమిత్తం భీరుత్వం ముంచేతి భావః. విదితధర్మా విదితః జ్ఞాతః ధర్మో యేన స తథోక్తః. ధర్మాదనిచ్ కేవలాదితి సమాసాంతః. అత్ర అస్మిన్ సంగమవిషయే దోషం వ్యభిచారిత్వదోషం.

౨౦. అథ కామసూత్రవిద్దుష్యంతః గురుజనభీత్యాభిసరణభీరుకాం శకుంతలాం కామసూత్రోక్తకన్యావిస్రంభణోపాయం మనసి నిధాయ దృష్టాంతేన సమాధత్తే—గాంధర్వేణేత్యాదినా. యదాహవాత్స్యాయనః—"ఏవం చిత్తానుగాం బాలాముపాయేన ప్రసాధయేత్, తథా చేత్సానురాగా చ విస్రబ్ధా చాపి జాయతే. నాత్యంతమానులోమ్యేన న చాతిప్రాతికూల్యతః, సిద్ధిం గచ్ఛతి కన్యాసు తస్మాన్మధ్యేన సాధయేత్, ఆత్మనః ప్రీతిజననం యోషితాం మానవర్ధనం,కన్యావిస్రంభణం వేత్తి యస్సతాసాం ప్రియో భవేత్, అతిలజ్జాన్వితేత్యేవం యస్తు కన్యాముపేక్షతే, సోఽనభిప్రాయవేదీతి పశువత్పరిభూయత" ఇతి. గాంధర్వేణేత్యాది. గాంధర్వేణ వివాహేన గాంధర్వనామ్నా వివాహేన. పరస్పరం స్నేహాత్కృతో వివాహో గాంధర్వ ఇత్యుచ్యతే. తదుక్తం యాజ్ఞవల్క్యేన—"గాంధర్వస్సమయాన్మిథ" ఇతి. బహ్వ్యః. న తు త్వమేకేతి యావత్. రాజర్షికన్యకా ఇత్యనేన త్వమపి రాజర్షేర్విశ్వామిత్రస్య దుహితా. తవాపి గాంధర్వవివాహస్తు యుజ్యత ఇత్యర్థః. గాంధర్వవివాహవిషయే స్వస్య న విచికిత్సా. కింతు పితృజనాసమ్మత్యా స్వాతంత్ర్యే క్రియమాణే అపరాధస్స్యాదిత్యాశంక్యాహ—పితృభిశ్చాభినందితాః. గాంధర్వవివాహస్య పితృజనానపేక్షితత్వాత్. అనుమోదితాః అనురూపవరసన్నిధానమేవ గాంధర్వవివాహస్య హేతురితి భావః. స్వకులకళంకభూతవ్యభిచారిత్వదోషసంభావనా న కర్తవ్యేతి. భావః. అత్ర శ్లోకే ఉదాహరణం నామాలంకారః. తదాహ—"యత్ర త్వల్పార్థఉక్తేన వాక్యేనాభిప్రదర్శనాత్, సాధ్యంతే నిపుణైరర్థాస్తదుదాహరణం స్మృత" మితి. అత్ర నిపుణేన రాజ్ఞా గూఢాభిసరణభీతాం శకుంతలాం ప్రతి స్వాభిసరణస్య గాంధర్వవివాహత్వేన ప్రదర్శితత్వాత్. తేన చ కాశ్యపశ్లోపాశ్చావప్రతిపాదనాదుదాహరణం భవతి.

శకుంతలా—(౧) [1]అజ్జ దావ ముంచ మం. భూఓ వి సహీజనం అణుమాణయిస్సం.

దుష్యంతః—భవతు మోక్ష్యామి.

శకుంతలా—[2]కదా?

దుష్యంతః—

అపరిక్షతకోమలస్య యావత్
కుసుమస్యేవ నవస్య షట్పదేన,
అధరస్య పిపాసతా మయా తే
సదయం సుందరి! గృహ్యతే రసోఽస్య. ౨౧

[ఇతి ముఖం తస్యాః సమున్నమయితుమిచ్ఛతి.]

శకుంతలా—(౨) (నాట్యేన పరిహరతి.)

---

1 ఆర్య. తావన్ముంచ మాం, భూయోఽపి సఖీజనమనుమానయిష్యామి.

2 కదా?

---

౧. అజ్జేత్యాది. భూయోఽపి సఖీజనమిత్యనేన ప్రథమం సఖ్యనురోధేనేదమకృత్యమారబ్ధం. సత్యనురాగేణేతి ఆత్మగౌరవం వ్యజ్యతే. తేన స్వాత్మని ప్రణయాభిమానస్సూచ్యతే. తేన ధృతిః. భవత్విత్యంగీకారే. మోక్ష్యామీతి భవిష్యదర్థేన ఇదానీం న ముంచామి, కింతు ప్రకృతకార్యనిర్వాహానంతరం మోక్ష్యామీతి వ్యజ్యతే.

౨౧. అపరిక్షతేత్యాది. అపరిక్షతకోమలస్యానుపహతకోమలస్య కేనాప్యననుభూతస్యేతి యావత్. నవస్య నూతనస్య. సద్యో వికసితస్యేతి యావత్. అనేనాధరపానం ప్రత్యాదరత్వే హేతురుక్తః. అధరస్య కుసుమోపమానేనాతిమార్దవముచ్యతే. రాజ్ఞష్షట్పదోపమానేన భ్రమరస్య యథా బహుకుసుమరసాస్వాదనవైదగ్ధ్యం, తథా స్వస్యాపి బహుపద్మినీజాతిస్త్రీసంభోగచాతురీ సూచ్యతే. పిపాసతా పాతుమిచ్ఛతా మయేత్యనేన. "రత్నహారీతుపార్థివ" ఇతి న్యాయేన లోకోత్తరం చిరప్రార్థితముపనతం వస్తు కథం మయా పరిత్యాజ్యమితి ద్యోత్యతే. అస్యాధరస్యేతి నిర్దేశేన తద్గ్రహణే ప్రవృత్తిస్సూచ్యతే. సుందరీత్యనేన గాఢాలింగనాభిలాషస్సూచ్యతే. దేహసద్భావస్య త్వత్ప్రాప్త్యా సఫలత్వమితి భావః. అతఏవ సుందరీత్యుక్తమ్.

౨. నాట్యేన పరిహరతీత్యనేన నాటకస్యాభినేయత్వాదభినయస్య సంభోగశృంగారస్యాసభ్యత్వాత్తత్ర పరిహార ఇత్యవగంతవ్యమ్. నాటకస్య సంభోగవర్ణనేన

(౧) (నేపథ్యే)

[1]చక్కవాకవహూఏ! ఆమంతేహి సహఅరం. ఉవట్ఠిదా రఅణీ.

శకున్తలా—(కర్ణం దత్వా) (ససంభ్రమమ్) [2]పోరవ అసంసఅం సఅం మహ శరీరవుత్తంతోవళంభాఅ అజ్జా గోదమీ ఇదో ఎవ్వ ఆఅచ్ఛఇ. తా విడవంతరిదో హోహి.

దుష్యన్తః— (తథాత్మానమావృత్య స్థితః).

(తతః ప్రవిష్టా పాత్రహస్తా తాపసీ. సఖ్యౌ చ.)

సఖ్యౌ—[3]ఇదో ఇదో.

గౌతమీ— (శకున్తలాముపేత్య) [4]జాదే అవి లహుసందావాఇ దే అంగాఇ ?

శకున్తలా— [5]అత్థి మే విసేసో.

గౌతమీ— [6]ఇమిణా మందిదదబ్భోదఏణ ణిరాబాధం ఎవ్వ దే సరీరం భవిస్సది. (శిరసి శకున్తలామభ్యుక్ష్య) వచ్ఛే! పరిణదో దిఅహో. ఏహి ఉడజం ఎవ్వ గచ్ఛమ్హ. (ఇతి ప్రస్థితాః)

---

1 చక్రవాక వధూకే అమన్త్రయస్వ సహచరమ్. ఉపస్థితా రజనీ.

2 పౌరవ! అసంశయం స్వయం మమ శరీరవృత్తాంతోపలంభాయార్యా గౌతమీత ఏవాగచ్ఛతి. తస్మాద్విటపాంతరితో భవ.

3 ఇత ఇతః.

4 జాతే! అపి లఘుసంతాపాని తేఽఙ్గాని?

5 అస్తి మే విశేషః.

6 అనేన మన్త్రితదర్భోదకేన నిరాబాధమేవ తే శరీరం భవిష్యతి. (శిరసి శకున్తలామభ్యుక్ష్య) వత్సే! పరిణతో దివసః. ఏహి. ఉటజమేవ గచ్ఛావః.

రసభంగప్రసంగః. తదుక్తం—"సంరోధం భోజనం స్నానం సంభోగం చానులేపనం, అంబరగ్రహణాదీని ప్రత్యక్షాణి న నిర్దిశేత్" ఇతి.

౧. నేపథ్య ఇత్యాది. ఇదం సఖీవచనం. గౌతమ్యాగచ్ఛతి; దుష్యంతం ముంచేతి సమాసోక్త్యలంకారేణ వ్యజ్యతే. చక్రవాకవధూకే ఇత్యనేన ప్రచ్ఛన్నకాముకాను రక్తకామినీసంబోధనం క్రియతే. రజనీశబ్దేన ప్రారబ్ధకర్మప్రత్యూహ ఉక్తః. అత్ర నర్మస్ఫందో నామ ... యదాహ—"నర్మస్ఫందస్సుఖారంభో

శకున్తలా— (స్వగతమ్) (౧) [1]హిఅఅ! పుడమం ఎవ్వ సుహోవణదే మణోరహే కాదరభావం ణ ముంచేసి. సాణుసఅం విహడిఅస్స కహం ణు దే సంపదం ? (పదాంతరే స్థిత్వా) (ప్రకాశమ్) (౨)లదావళఅ! సందావహార! ఆమంతేమి భూఓవి పరిభోఆఅ.

(దుఃఖదుఃఖేన నిష్క్రాన్తా సహేతరాభిః.)

దుష్యన్తః—(పూర్వస్థానముపేత్య, సనిశ్శ్వాసమ్) (3)అహో! విఘ్నవత్యః ప్రార్థితార్థసిద్ధయః. మయా హి—

---

1 హృదయ! ప్రథమమేవ సుఖోపనతే మనోరథే కాతరభావం న ముంచసి. సానుశయం విఘటితస్య కథం ను తే సాంప్రతం (ప్రతీకారః)? లతావలయ! సంతాపహార! ఆమన్త్రయామి భూయోఽపి పరిభోగాయ.

భయాంతో నవసంగమ''ఇతి. అత్ర విరహఖేదఖిన్నాయాశ్శకుంతలాయాః ప్రియసమాగమేన సుఖారంభః గౌతమ్యాగమనిమిత్తభయేన భయాంత ఇతి నర్మస్ఫందః.

౧. హృదయేతి. ప్రథమమేవ సుఖోపనత ఇతి ప్రథమాంకే ఆశ్రమరక్షావ్యాజేన స్వయమేవానాయాసేన సమాగత ఇత్యర్థః. మనోరథే మనోరథవిషయే అనురూపవరే రాజనీత్యర్థః. మనోరథ ఇత్యనేనానురూపవరప్రాప్తౌ సత్యాం బహురహస్యకథనచుంబనాలింగనసంభోగాదికం కర్తవ్యమితి స్వమనసి స్థితముచ్యతే. కాతరభావం న ముంచసీత్యనేన దుష్యంతేన బహుప్రార్థనాయాం కృతాయామపి గురుజనాదిభీత్యా సంభోగాదివిషయే అనుమతిర్న కృతేత్యర్థః. సాంప్రతమిదానీం. అస్మిన్నేవ రాజని పునరప్యాగతే సతీత్యర్థః. సానుశయం విఘటితస్యేతి గౌతమ్యాగమనేన పశ్చాత్తాపపూర్వకం విఘటితస్య యథా మనోరథపరిపూర్తిర్భవతి తథా సంభోగాదికం న జాతమిత్యర్థః. మనోరథస్తు బహువారం సంభోగాదికం కర్తవ్యమితి మనసి స్థితమిదానీం గౌతమ్యాగమనేన ఏకవారమేవ జాతమితి భావః. సానుశయమిత్యనేన పూర్వం ప్రథమదర్శనే ఏకవారం సంభోగాదికం జాతం చేదిదానీమప్యేకవారసంభోగేన మనోరథపరిపూర్తిః కించిద్భవేత్. తథా న జాతమిత్యర్థః. అనేన పునరపినాయకప్రాప్తిం ప్రతి చిత్తాసంగో బిందురిత్యనుసంధేయమ్.

౨. లతావలయేత్యాది. అత్ర మనోరథో నామాలంకారః. తదుక్తం—''మనోరథస్తు వ్యాజేన వివక్షితనివేదన''మితి. అత్ర శకుంతలా లతావలయవ్యాజేన రాజానమామంత్రయత ఇతి మనోరథః.

3. అహో ఇత్యాది. అహో ఇత్యాశ్చర్యే. చిరప్రార్థితనాయికాసంగమజనితా

ముహురంగులిసంవృతాధరోష్ఠం
ప్రతిషేధాక్షరవిక్లబాభిరామమ్,
ముఖమంసవివర్తి పక్ష్మలాక్ష్యాః
కథమప్యున్నమితం న చుమ్బితం తు. ౨౨

సందానుభవస్య మధ్యే విఘటనాత్ స్వప్రతికూలవిధిప్రాబల్యం ప్రత్యాశ్చర్యం. ప్రార్థితార్థసిద్ధయ ఇతి బహువచనేన స్వస్య నాయికావిషయకవివిధమనోరథభేదా సూచ్యన్తే. మయేత్యనేనానుభవవిషయతోక్తా.

౨౨. ముహురంగులిసంవృతాధరోష్ఠమితి. అంగులీభిస్సంవృతః సమ్యక్ప్రచ్ఛాదితః అధరోష్ఠః యత్ర తత్తథోక్తం. అంగులీభిస్సంవృత ఇత్యనేన అధరచుంబనప్రతిబంధకతిరస్కారే సుకరత్వం సూచితమ్. న తు హస్తసంవృతాధరోష్ఠమిత్యుక్తమ్. తేనానురాగాతిశయాన్మానజనితబాహ్యకోపస్సూచ్యతే. అనేన సంవరణాంగుళ్యపకర్షణకార్యం తత్కారణభూతకేశగ్రహాదయశ్చ వ్యజ్యంతే. ముహుర్బహుళ ఇత్యనేన యదా ఏకేన హస్తేన కచం గృహీత్వా అన్యహస్తేనాంగుళీరపనుద్యతే నైవ హస్తేన నీవీమోచనం క్రియతే. తన్మధ్యే క్షణే క్షణే అంగులీభిరధరసంవరణమితి భావః. తేన చాధరసంవరణాంగుళ్యపనయనసమయే తదనునయార్థం బహువిధచాటుకరణచాతురీ సూచ్యతే. యావతా కాలేన సురతప్రస్తావాంగీకారః తావదవికలమేకేన హస్తేన కేశగ్రహం కృత్వా చాటూక్త్యానునీయాన్యహస్తేనాంగుళీరపనుద్య చుంబితమితిభావః. అనేన స్ఫురితాఖ్యః కన్యాచుంబనవిశేషస్సూచితః. యదాహ వాత్స్యాయనః—"నిమిత్తం,స్ఫురితం, ఘట్టితమితి త్రీణి కన్యాచుంబనాని." తత్ర వదనప్రవేశితమోష్ఠమవగ్రహీతుమిచ్ఛంతీ స్పందయంతీ స్వమోష్ఠం నోత్తరముత్సహత ఇతి స్ఫురితమితి. ప్రతిషేధాక్షరవిక్లబాభిరామం ప్రతిషేధాక్షరైః పరస్పరవిమర్దజనితానందాతిశయవశాన్మా మేత్యాదివచనైర్విక్లబం విహ్వలం పరవశమితి యావత్. అభిరామం. భ్రూక్షేపంగాధర స్పందన స్వేదబిందూనాం స్వసంపర్కసంభూత సుఖజనితత్వాద్రమణీయం. అనేన ప్రతిషేధాక్షరకథనేన హస్తయోర్వ్యాపారాభావాద్గాఢాశ్లేషస్సూచ్యతే. తేన చ స్తనముకుళాదిసర్వాంగస్పర్శనం సూచితమ్. అత్రాపి ముహురిత్యనుషజ్యతే. తేన చ దేశస్య వివిక్తతయా నిరర్గళసురతక్రియానుకూలబహువిధస్వరవిశేషవద్వాగ్విజృంభణచాతురీ ధ్వనితా. అంసవివర్తీతి. అంసయోర్వివర్తతే వివలత ఇత్యంసవివర్తి. ఏతదంసవివర్తనం గురుజనభీత్యా దంతక్షతకరణపరిహారార్థమిత్యవగంతవ్యమ్. అత్రాపి ముహురిత్యనుషజ్యతే. అనేన సమ్ముఖే సతి అధరచుంబనం తత్పరిహారార్థమం

సయోర్వివర్తనే సతి కపోలచుంబనం తదుభయపరిహారార్థం ముహురితి భావః. తేన నిరతిశయానందానుభవాద్వచసా నిషేధం కర్తుమశక్యత్వం సూచితమ్. అత ఏవ ముఖమిత్యుక్తమ్. న త్వధరమితి. ముఖస్యైవ బహుచుంబనవిషయత్వాత్. అత ఏవ పక్ష్మలాక్ష్యా ఇత్యనేన నేత్రచుంబనమపి సూచితమ్. అనేన సంభోగస్సూచ్యతే. తదుక్తం భావప్రకాశే—'కామోపచారస్సంభోగః కామస్త్రీపుంసయోస్సుఖం, సుఖమానందసంభేదః పరస్పరవిమర్దతః. ఉపచారస్తదానందకారకం కర్మ కథ్యత'' ఇతి. అత్ర కేశగ్రహణముష్టిపీడనవిశేషాదీనాం నాయికాసుఖకరత్వాదానందసంభోగః. కథమపీతి. కథంచిద్యత్నేనేతి యావత్. తదుక్తముత్పలమాలాయాం—''జ్ఞాతహేతువివక్షాయామప్యాదికథమవ్యయం, కథమాది తథాప్యంతం యత్నగౌరవబాధయో''రితి. ప్రథమమంగులిసంవరణం. తస్మిన్నపకృష్టే సతి ప్రతిషేధాక్షరవైక్లబ్యం. తస్మిన్విరమితే సతి అంసవివర్తనం. ఏవంప్రకారేణ కృచ్ఛ్రేణేత్యర్థః. కథమపీత్యనేన నవవధూశ్శనైరేవోపభోక్తుముచితేతి యుజ్యతే. న చుంబితం తు. అత్ర చుంబనశబ్దేన తదవినాభూతసంభోగస్సూచ్యతే. న చుంబితం త్వితి తుశబ్దః పునశ్శబ్దార్థవాచకః. తు పునర్న చుంబితమిత్యనేన ఏకవారమేవ చుంబితమితి వ్యజ్యతే. చిరప్రార్థితకృచ్ఛ్రలబ్ధనాయికాయాః బహువారసంభోగస్య సముచితత్వాత్ గౌతమ్యాగమనేన ఏకవారసంభోగో జాత ఇత్యర్థః. తేన చ మధ్యాహ్నే సంగతయోః స్త్రీపుంసోరాసాయమేకవారసంభోగకథనేన స్వస్య మన్మథకలాప్రావీణ్యేన దీర్ఘసురతం బహువిధక్రీడాశ్చ సూచ్యంతే. ధ్వనికారేణాపి నిపాతానాం రసాభివ్యంజకత్వోదాహరణే అయం శ్లోకస్తు 'న చుంబితం' త్విత్యేవోదాహృతః. కేచి 'న్న చుంబితం త'దితి పఠంతి. తదయుక్తం. ఉత్తరత్ర 'దుష్యంతేనాహితం తేజో దధానా'మితి, 'పీతం మయా సదయమేవ రతోత్సవేఽపి' ఇత్యనేన చ సంభోగగర్భధారణానామాకాశవాణీదుష్యంతముఖోదితత్వాత్. తు పునర్న చుంబితమిత్యనేన పునరపి తత్ప్రాప్తిం ప్రతి చిత్తాసంగో బిందురుక్త ఇతి బోధ్యమ్. అత్ర కుట్టమితం నామ స్త్రీణాం స్వాభావికాలంకార ఉక్తః. తదుక్తం—''అలంకారాస్తు నాట్యజ్ఞైః ప్రోక్తా భావసమాశ్రయాః, యౌవనేఽభ్యధికం స్త్రీణాం వికారా గాత్రవక్త్రజాః.'' తత్ర—''ఉపచారైస్సదానందాధరకేశగ్రహాదిభిః,సుఖోపచారవత్కోపో బాహ్యః కుట్టమితం జగు''రితి. అత్ర సుఖోపభోగపరమానందకేశగ్రహాదయః స్ఫుటాః. అంగులిసంవృతాధరోష్ఠత్వేన ప్రతిషేధాక్షరైశ్చ బాహ్యః కోపోఽనుమీయతే, అత్ర అనేకే రసాశ్చ ప్రతీయంతే. యదాహ భరతః—''న హ్యేకరసజం కావ్యం కించిదస్తి ప్రయోగతః, భావో వాపి రసో వాపి ప్రవృత్తిర్వృత్తిరేవ వా''ఇతి. లోకోత్తరవర్ణనానిపుణకవికర్మ కావ్యం. తదేవ ప్రయోగార్హం నాట్యం

(౧)క్వ ను ఖలు గచ్ఛామి? అథవా, ఇహైవ ప్రియాపరిభుక్త ముక్తే లతామణ్డపే ముహూర్తం స్థాస్యామి.

తస్యాః పుష్పమయీ శరీరలులితా
శయ్యా శిలాయామియం
క్లాన్తో మన్మథలేఖ ఏష నలినీ
పత్రే నఖైరర్పితః,
హస్తాద్భ్రష్టమిదం బిసాభరణమి
త్యాసజ్యమానేక్షణో
నిర్గన్తుం సహసా న వేతసగృహా
చ్ఛక్నోమి శూన్యాదపి. ౨౩

భవతి. భావాదివ్యతిరేకేణ ఏకరస ఏవ యస్మిన్కావ్యే దృశ్యతే, తాదృశం కావ్యం ప్రయోగార్హం న భవతీత్యర్థః. యథా ప్రకృతే నాయకారబ్ధః శృంగారస్స్ఫుట ఏవ. తదనుభావాః, అధరస్యాంగుళిసంవరణేన ధైర్యం. తేన చ మిథ్యామానేన గర్వో మదశ్చ. ముహురిత్యనేనానురాగగోపనాదవహిత్థమ్. ప్రతిషేధాక్షరవిక్లబమిత్యనేన దైన్యం. అంసవివర్తీత్యనేన వచనోచ్చారణే గ్లానిః. పరస్పరదృష్టిసంబంధే లజ్జా. చుంబితమిత్యనేన హర్షః. పునర్న చుంబితమిత్యనేన విఘ్నకారిణీం గౌతమీం ప్రతి క్రోధః. తేన రౌద్రరసః ప్రతీయతే. కించ, పునర్న చుంబితమిత్యనేన రాత్ర్యాగమనాత్ఖలు గౌతమ్యాగతేతి రాత్రిం ప్రత్యౌగ్ర్యమ్. అహో ఇతి విస్మయః. ప్రార్థితార్థసిద్ధయో విఘ్నవత్య ఇతి నిర్వేదశ్శోకశ్చ. పునర్న చుంబితమిత్యనేన పునస్తత్ప్రాప్తిం ప్రతి చింతావితర్కాశ్చ. ప్రతిషేధాక్షరవిక్లబమిత్యనేన లజ్జాభావశ్శాంతిశ్చపలతా చ. అంసవివర్తీత్యనేన చుంబనపరిహారేణ దంతక్షతాద్గురుభ్యశ్శంకా భయం చ. అంగుళిసంవృతాధరోష్ఠమిత్యనేన ముగ్ధత్వం. తేన నాయకారబ్ధశ్శృంగారః. తదుక్తం—"శృంగారే కదాచిన్నాయికారబ్ధత్వం కదాచిన్నాయకారబ్ధత్వం కదాచిదుభయారబ్ధత్వం కదాచిద్ధర్షేణారంభో మదేన వా చింతయా వోన్మాదేన వా"ఇత్యాది. అత్రానేకేషాం రసానాం శృంగారాంగత్వేనోపాదానం కృతమ్. అనేన కవినటయోశ్శిక్షాప్రకారః ప్రదర్శితః.

౧. క్వ ను ఖల్విత్యాది. ఖలుర్జిజ్ఞాసాయామ్.

౨౩. తస్యా ఇతి. తస్యా అనుభూతాయాః శకుంతలాయాః. శరీరలులితేత్యనేన తత్కృతబహువిధసురతక్రియాసూచ్యంతే. ఆసజ్యమానేక్షణః ఆ సమంతాద్బద్ధేక్షణః. సహసా న [illegible]

(నేపథ్యే)

రాజన్!

సాయంతనే సవనకర్మణి సంప్రవృత్తే
వేదీం హుతాశనవతీం పరితః ప్రవృత్తాః,
ఛాయాశ్చరన్తి బహుధా భయమాదధానాః
సంధ్యాపయోదకపిశాః పిశితాశనానామ్. ౨౪

దుష్యన్తః—(శ్రుత్వా) అయమహమాగచ్ఛామి.

(ఇతి నిష్క్రాన్తః)

ఇతి శ్రీమహాకవికాళిదాసకృతౌ శాకుంతలనాటకే
తృతీయోఽఙ్కః.

---

౨౪. సాయంతన ఇతి. సాయంతనే సాంధ్యే సవనకర్మణి యజ్ఞకర్మణి. ఛాయాః ప్రతిబింబాని. చరంతి ఘృతాదిపాత్రేషు దృశ్యంత ఇత్యర్థః. బహుధా భయమాదధానా ఇత్యనేన స్వేషాం తత్ప్రతీకారాశక్యత్వముక్తం. అయమహమాగచ్ఛామీత్యనేన స్వస్య యుద్ధవీరత్వం దయావీరత్వం చ సూచితమ్. నిష్క్రాంతాస్సర్వే. "శేషాఙ్కాంతే చ నిర్గమ" ఇత్యుక్తత్వాత్.

ఇతి శ్రీరమణవేంకటాచలేశ్వరపాదారవిందసమారాధక
వైఖానసకులతిలక శ్రీకౌశికగోత్ర శ్రీతిరుమలాచార్యపుత్త్రేణ
ధ్వనిప్రస్థానపరమాచార్యాష్టభాషాచక్రవర్తి
శ్రీనివాసాచార్యేణ విరచితాయాం శాకుంతల
వ్యాఖ్యాయాం తృతీయోఽఙ్కః.

శ్రీ ర స్తు.

అభిజ్ఞానశాకున్తలమ్

చతుర్థోఽఙ్కః.

తదాదౌ విష్కమ్భః.

(తతః ప్రవిశతః కుసుమాపచయమభినయన్త్యౌ సఖ్యౌ.)

అనసూయా—(౧) [1]హళా! పిఅంవదే! గంధవ్వేణ వివాహవిహిణా

---

1 సఖి! ప్రియంవదే! గాంధర్వేణ వివాహవిధినా నిర్వృత్తకల్యాణా శకున్తలాఽనురూపభర్తృగామినీ సంవృత్తేతి నిర్వృతం మే హృదయమ్. తథాప్యేతచ్చిన్తనీయమ్.

కవిరిదానీం కథాంతరమారభమాణో వస్తుసంఘటనార్థం విష్కమ్భం నామార్థోపక్షేపకం ప్రస్తౌతి—తతః ప్రవిశతఇత్యాది.తదుక్తం—"సూచ్యం శ్రావ్యం దృశ్యమితి తత్ర వస్తు త్రిధా మతమ్, నీరసానుచితం వస్తు సదా సంసూచ్యమేవ తత్. శ్రావ్యంతు యుద్ధసంక్షోభపుత్రజన్మాదికం స్మృతమ్, దృశ్యం తు మధురోదాత్తరసభావనిరంతరమ్. అర్థోపక్షేపకైస్సూచ్యం పంచభిః ప్రతిపాదయేత్, విష్కమ్భచూళికాంకాస్యాంకావతారప్రవేశకైః. అతీతానాం భావినాం చ కథాంశానాం ప్రదర్శకః, మధ్యమేనైకపాత్రేణ ద్వాభ్యాం త్రిభిరథాపి వా. ప్రయోజ్యో వస్తువిస్తారో విష్కమ్భస్తు ద్వివిధా భవేత్, శుద్ధసంకీర్ణభేదేన శుద్ధః కేవలమధ్యమైః. పాత్రైః ప్రయోజ్యో భాషైశ్యాత్సంకీర్ణో నీచమధ్యమైః, వాక్యైస్సాన్యద్భిన్నభాషార్థస్సంస్కృతప్రాకృతాదిభిః. ఆదౌ విష్కమ్భకం కుర్యాన్నాటకేషు మహాకవిః, అపేక్షితం పరిత్యజ్య నీరసం వస్తు విస్తరమ్. యదా సందర్శయేచ్ఛేషం కుర్యాద్విష్కమ్భకం తదా, యదా తు సరసం వస్తు మూలాదేవ ప్రవర్తతే. ఆదావేవ తదాంకాస్స్యాదాముఖాక్షేపసంయుతమ్, యథోచితం తు విష్కమ్భం సర్వాంకేషు ప్రకల్పయే"దితి.

౧. హళేత్యాది. సఖి ప్రియంవదే, యద్యపి గాంధర్వేణ వివాహవిధినా నిర్వృత్తకల్యాణా శకున్తలా అనురూపభర్తృగామినీ సంవృత్తేతి నిర్వృతం మే హృద

నివ్వు_త్తకళ్యాణా సఉందళా అణురూవభత్తుగామిణీ సంవు_త్తేతి ణివ్వుదం మే హిఅఅం. తహ వి ఏదం చింతణిజ్జమ్.

ప్రియంవదా—[1]కహం విఅ ?

అనసూయా—[2]అజ్జ సో రాఏసీ ఇట్ఠిం పరిసమావిఅ ఇసీహిం విసజ్జిదో అ_త్తణో ణఅరం పవిసిఅ అంతేఉరసమాఅదో ఇదోగదంవు_త్తం దం సుమరేది వా ణ వే_త్తి.

ప్రియంవదా—[3]విస్సద్ధా హోహి. *ణ తాదిసీ గుణవిరోహిణీ పకిదీ. తాదో దాణిం ఇమం వు_త్తంధం సుణియ ణ ఆణే కిం పడివజ్జిస్స ది_త్తి.

అనసూయా—[4]జహ అహం పెక్ఖామి, తహ తస్స అణుమదం.

ప్రియంవదా—[5]కహం విఅ ?

అనసూయా—[6]గుణవదే కణ్ణఆ పడివాదణిజ్జె_త్తి అఅం దావ పుఢమో సంకప్పో తాదస్స. తం జఇ దెవ్వం ఎవ్వ సంపాదేది, ణం అప్పా ఆసేణ కిదద్ధో గురుఅణో.

---

1 కథమివ?

2 అద్య స రాజర్షి రిష్టిం పరిసమాప్య ఋషిభిర్విసర్జిత ఆత్మనో నగరం ప్రవిశ్యాం తఃపురసమాగత ఇతోగతం వృత్తాంతం స్మరతి వా నవేతి.

3 విస్రబ్ధా భవ. న తాదృశీ గుణవిరోధినీ ప్రకృతిః. తాత ఇదానీమిమం వృత్తాంతం శ్రుత్వా న జానే కిం ప్రతిపత్స్యతీతి.

4 యథాహం పశ్యామి, తథా తస్యానుమతమ్.

5 కథమివ?

6 గుణవతే కన్యకా ప్రతిపాదనీయేత్యయం తావత్ప్రథమస్సంకల్పస్తాతస్య. తం యది దైవమేవ సంపాదయతి, నన్వల్పాయాసేన కృతార్థో గురుజనః.

యమ్. అనేన పునః పూర్వాంకార్థ ఉక్తఇత్యవగంతవ్యమ్. తహ వీత్యాది. అనే నో_త్తరాంకార్థసూచనం కృతమితి జ్ఞాతవ్యమ్. అనసూయాప్రియంవదయోర్నాయికా ప్రియసఖీత్వాన్మధ్యమపాత్రత్వమ్. దేశీయత్వాభావాత్. అత్ర పూర్వో_త్తరాంకవృ_త్త వ_ర్తిష్యమాణవస్తుసూచనమాత్రత్వాన్నీరసత్వేన విష్కంభత్వమ్.

---

* ణ తాదిసా ఆకిదివిసేసా గుణవిరోహిణో హోంది.

ఛా. న తాదృశా ఆకృతివిశేషా గుణవిరోధినో భవన్తి—ఇతి పాఠాంతరమ్.

ప్రియంవదా—(పుష్పభాజనం విలోక్య) (౧) [1]సహి, అవఇదాఇ ఖు బలిఅమ్మపజ్జత్తాఇ కుసుమాఇ.

అనసూయా—(౨) [2]ణం సఉందలాఏ సోహగ్గదేవదా అచ్చణిజ్జా.

ప్రియంవదా—[3]జుజ్జఇ.

(తదేవ కర్మారభేతే.)

(3) (నేపథ్యే)

అయమహం భోః!!

అనసూయా—(ఆకర్ణ్య) [4]అదిహీణం విఅ ణివేదిదం.

ప్రియంవదా—[5]ణం ఉడఅసణ్ణిహిదా సఉందలా.

అనసూయా—[6]న ఉణ హిఅఏణ సణ్ణిహిదా.

ప్రియంవదా—[7]హోదు. అళం ఎత్తిఏహిం కుసుమేహిం.

(ఇతి ప్రస్థితే.)

(నేపథ్యే) (౪)—ఆః! అతిథిపరిభావిని!

---

1 సఖి, అపచితాని ఖలు బలికర్మపర్యాప్తాని కుసుమాని.

2 నను, శకుంతలాయాః సౌభాగ్యదేవతాఽర్చనీయా.

3 యుజ్యతే.

4 అతిథీనామివ నివేదితమ్.

5 నను-ఉటజసన్నిహితా శకున్తలా.

6 న పునర్హృదయేన సన్నిహితా.

7 భవతు, అలమేతావద్భిః కుసుమైః.

---

౧ బలికర్మపర్యాప్తాని. పూజాక్రియాపరిపూర్ణాని.

౨. సౌభాగ్యదేవతా. యయా దేవతయా అనురూపవరసంఘటనా కృతా సా దేవతా అర్చనీయేత్యర్థః.

3. భోః ఇతి స్వగుణతారతమ్యానభిజ్ఞజనసంబోధనే. అయమహమాగత ఇత్యనేన నికటే ఆగత ఇత్యర్థః.

౪. నేపథ్య ఇత్యాది. ఆః ఇతి అవమానజనితపీడాయాం నిపాతః. "ఆస్తు స్యాత్కోపపీడయోః"రిత్యమరః. తేన పీడాజనితః కోపస్సూచితః. కోపే కారణమాహ—అతిథిపరిభావినీతి ఆగంతుకావమానిని. అతిథిపరిభావినీత్యనేనాతిథిస్తు సత్కారయోగ్యః. బహుదూరాగతత్వప్రీడితాతిథిః కేనోపాధినా త్వత్కృతావమానం సహత ఇతి భావః.

విచింతయంతీయమనన్యమానసా
తపోనిధిం వేత్సి న మాముపస్థితమ్,
స్మరిష్యతి త్వాం న స బోధితోఽపి సన్
కథాం ప్రమత్తః ప్రథమం కృతామివ. ౧

అనసూయా—[1]హద్ధి! హద్ధి!! తదెవ్వ సంవుత్తమ్, జస్సిం కస్సిం వి పూఆరుహే అవరద్ధా సుణ్ణహిఅఆ సఉందళా. (పునర్విలోక్య) ణ ఖు జస్సిం కస్సిం వి. ఏసో దువ్వాసో సుళహకోవో మహేసీ. తహ సవిఅ చడుళదువ్వారాఏ గఈఏ ణివ్వుత్తో. కో అణ్ణో హుదవహాదో దహిదుం పహవిస్సది? గచ్ఛ. పాదేసు పణమిఅ ణివత్తేహి ణం. జావ అహం అగ్ఘోదఅం గేణ్హిఅ ఉవసప్పామి.

---

1 హా ధిక్! హా ధిక్!! తదేవ సంవృత్తమ్. యస్మిన్ కస్మిన్నపి పూజార్హేఽపరాద్ధా శూన్యహృదయా శకున్తలా. (పునర్విలోక్య) న ఖలు యస్మిన్ కస్మిన్నపి. ఏష దుర్వాసాః సులభకోపో మహర్షిః. తథా శప్త్వా చటులదుర్వారయా గత్యా నివృత్తః. కోఽన్యో హుతవహాద్దగ్ధుం ప్రభవిష్యతి? గచ్ఛ. పాదయోః ప్రణమ్య, నివర్తయైనమ్. యావదహమర్ఘ్యోదకం గృహీత్వోపసర్పామి.

---

౧. స్వకృతావమానస్యానుభూయిష్యమాణఫలమాహ— విచింతయంతీ యమిత్యాది. యం స్వాభిలాషవిషయకం పురుషమనన్యమానసా తదేకతానచిత్తా. అనేన నాయకస్మరణేఽపి తత్సంపర్కజనితానందసమానసుఖానుభవస్సూచ్యతే. తేన చ విగళితవేద్యాంతరత్వేన ఉచితకార్యేఽపి ప్రవృత్త్యభావో వ్యజ్యతే. విచింతయంతీ విశేషేణ చింతయంతీ. త్వమితి శేషః. అత్ర త్వమితి విశేష్యపదోపాదానాభావస్త్వాగంతుకావమానకరణాదశ్లీలనామోచ్చారణాయోగ్యతాభిప్రాయః. మాం న వేత్సి. మామిత్యనేన స్వస్య ఇతరఋషివైలక్షణ్యేన శీఘ్రకోపోదయత్వమపమానాసహిష్ణుత్వం చ వ్యజ్యతే. తర్హి విప్రకృష్టం కథం వేద్మీత్యత ఆహ—ఉపస్థితం సన్నిహితం. న తు దూరస్థమిత్యర్థః. ఉపస్థితమిత్యనేన స్వావస్థితిస్థలం ప్రతి బహుదూరమప్యాగత్య జనైస్సత్కారయితుం యోగ్యస్తాదృశం నికటవర్తినం మాం న జానాసీతి వ్యజ్యతే. తర్హి ప్రమాదాత్కించిత్పాపముపనతం తత్పరలోకే అనుభవిష్యామీత్యత ఆహ—తపోనిధిమితి. అనేన స్వస్య కోపప్రసాదయోస్సద్యః ఫలప్రదత్వం జ్ఞాప్యతే. న వేత్సీతి వర్తమానవ్యపదేశేనాద్యాపి న వేత్సీతి స్వకృతబహునివేదనం వ్యజ్యతే. తేన శాపదానే స్వస్మిన్

ప్రియంవదా—[1]తహ. (ఇతి నిష్క్రాన్తా.)

అనసూయా— (పదాన్తరే స్ఖలితం నిరూప్య) [2]అహ్మో ! ఆవేఅక్ఖలిఆఏ మహ పబ్భట్ఠం అగ్గహత్థాదో పుప్ఫభాఅణమ్.

(ఇతి పుష్పోచ్చయం నిరూపయతి.)

ప్రియంవదా—(ప్రవిశ్య) (౧) [3]సహి! పకిదివక్కో కస్స వా సో అణుణఅం పడిగేణ్హది? కించి ఉణ సాణుక్కోసో కిదో.

అనసూయా—(సస్మితమ్) [4]తస్సిం బహు ఏదం వి కహేహి కహేహి.

---

1 తథా.

2 అహో! ఆవేగస్ఖలితాయా మమ ప్రభ్రష్టమగ్రహస్తాత్ పుష్పభాజనమ్.

3 సఖి! ప్రకృతివక్రః కస్య వా సోఽనునయం ప్రతిగృహ్ణాతి, కించిత్పునస్సానుక్రోశః కృతః.

4 తస్మిన్ బహ్వేతదపి. కథయ కథయ.

దోషాభావ ఉక్తః. స త్వాం న స్మరిష్యతి. సః త్వచ్చింతావిషయస్తాదృశత్వద్విషయకానురాగాతిశయవాన్పురుషః. త్వాం తాదృశానురాగవతీమనుభూతాం త్వామిత్యర్థః. న స్మరిష్యతి త్వద్విషయకస్మరణం న కరిష్యతి. తర్హి, తేన తేన స్మారకలింగేనబోధ్యతే చేత్ స్మరిష్యతీత్యత ఆహ—బోధితోఽపీతి. బోధితోఽపీత్యనేన నికటేన త్వాం స్మారితోఽపి స్వకృతం వృత్తాంతం న స్మరిష్యతి. దూరే స్మారకపత్రలేఖాదిప్రేషణేన స్మరణం కుత ఇతి భావః. న స్మరిష్యతీత్యనేన స్మరణమేవనాస్తి తత్సంపర్కాదికం కుత ఇత్యభిప్రాయః. స్మరిష్యతీతి భవిష్యద్వ్యపదేశేనేదానీం త్వయి తస్య గాఢానురాగాతిశయో విద్యతే. ఇతఃపరం మచ్ఛాపబలాన్న స్మరిష్యతీతి వ్యజ్యతే. నహ్యంతః పురస్త్రీగణాపహృతచిత్తతయా చిరవిశ్లేషేణ చ తవ స్మరణాభావః, కింతు మచ్ఛాపబలాదితి భావః. అత్ర దృష్టాంతమాహ—ప్రమత్తఇతి. యథా మదనీయద్రవ్యసేవయా ప్రకర్షేణ మత్తః ప్రథమం కృతాం పూర్వక్షణోక్తాం కథాం వార్తాం బోధితోఽప్యకథితపూర్వామివ ఉత్తరక్షణే న స్మరిష్యతి, తథేత్యర్థః. యథా మయా బహుధా బోధ్యమానాపి త్వన్నికటవర్తినం మాం న వేత్సి తథా త్వాం దుష్యంత ఇతి భావః. వార్ధీత్యాది.

౧. ప్రకృతివక్ర ఇత్యనేన శాపాంతాకథనశంకయా సవిషాదమిత్యుచ్యతే. సానుక్రోశః దయాసహితః. ఇత్యనేన హర్షాత్ స్మితం. తస్మిన్ తాదృశసులభకోపే ఋషౌ ఏతత్సానుక్రోశత్వం. బహ్వాధికం. తదేవాలమితి యావత్.

ప్రియంవదా—[1]జదా అణుణీదో వి ణివత్తిదుం ణ ఇచ్ఛది, తదా విణ్ణావిదో మఏ.

అనసూయా—[2]కహం విఅ?

ప్రియంవదా—[3]భఅవం పుఢమభత్తిం అవేక్ఖిఅ అవిణ్ణాదప్పహావస్స దుహిదుజణస్స భఅవదా ఏక్కో అవరాహో మరిసిదవ్వో త్తి.

అనసూయా—[4]తదో తదో.

ప్రియంవదా—[5]సో తదో 'ణ మే వఅణం అణ్ణహా హోదుం అరుహది. కిందు, అహిణ్ణాణాహరణదస్సణేణ సావో ణివత్తిస్సది' త్తి మంతఅంతో ఎవ్వ అంతరిహిదో.

అనసూయా—[6]సక్కం దాణిం అస్ససిదుం. అత్థి తేణ రాఏసిణా సంపత్థిదేణ సణామహేయంకిదం అంగులీఅఅం సుమరిణీయం త్తి సఅం పిణద్ధం. తేణ సాహీణోవాఅ సఉందలా భవిస్సది.

ప్రియంవదా—[7]ఏహి దేవకజ్జం దావ సేణివ్వత్తేమో (ఇతిపరిక్రామతః)

ప్రియంనదా— (విలోక్య) [8]అణసూఏ పెక్ఖ దావ ణం వామహత్థోవ

---

1 యదానునీతోఽపి నివర్తితుం నేచ్ఛతి తదా విజ్ఞాపితో మయా.

2 కథమివ?

3 భగవన్, ప్రథమభక్తిమవేక్ష్య అవిజ్ఞాతప్రభావస్య, దుహితృజనస్య భగవతైకోఽపరాధో మర్షితవ్య ఇతి.

4 తతస్తతః.

5 స తతో 'న మే వచనమన్యథా భవితుమర్హతి. కింత్వభిజ్ఞానాభరణదర్శనేన శాపో నివర్తిష్యతే' ఇతి మన్త్రయన్నేవాన్తర్హితః.

6 శక్యమిదానీమాశ్వాసితుం. అస్తి తేన రాజర్షిణా సంప్రస్థితేన స్వనామధేయాఙ్కితమఙ్గులీయకం స్మరణీయమితి స్వయం పినద్ధమ్. తేన స్వాధీనోపాయా శకున్తలా భవిష్యతి.

7 ఏహి దేవకార్యం తావదస్యా నిర్వర్తయావః.

8 అనసూయే! పశ్య తావదేనాం వామహస్తోపహితవదనామాలిఖితామివ ప్రియసఖీమ్. భర్తృగతయా చిన్తయాఽఽత్మానమప్యేషా న విభావయతి. కింపునరాగన్తుకమ్.

హిదవఅణం ఆలిహిదం విఅ పిఅసహిం భత్తుగదాఏ చిందాఏ అత్తాణం వి ఏసా ణ విభావేది. కిం ఉణ ఆఅందుఅమ్.

అనసూయా—[1]పిఅంవదే దువ్వేణం ఎవ్వ ణో ముహే ఏసో వుత్తం దో చిట్ఠదు. రక్ఖణీఆ ఖు పకిదిపేసలా సహీ.

ప్రియంవదా—[2]కో దాణిం ఉణ్హోదఏణ ణోమాలిఅం సించఇ?

[ఇతి నిష్క్రాన్తే.]

విష్కంభః

(౧) (తతః ప్రవిశతి సుప్తోత్థితః శిష్యః.)

శిష్యః—వేలోపలక్షణార్థమాదిష్టోఽస్మి తత్రభవతా ప్రవాసాదుపావృత్తేన కాశ్యపేన. తత్ప్రకాశం నిర్గతస్తావదవలోకయామి కియదవశిష్టం రజన్యా ఇతి. (పరిక్రమ్యావలోక్య చ) హన్త ప్రభాతమ్.

తథాహి—యాత్యేకతోఽస్తశిఖరం పతిరోషధీనా
మావిష్కృతోఽరుణపురస్సర ఏకతోఽర్కః,
తేజోద్వయస్య యుగపద్వ్యసనోదయాభ్యాం
లోకో నియమ్యత ఇవాత్మదశాన్తరేషు. ౨

1 ప్రియంవదే! ద్వయోరేవ నౌ ముఖే ఏష వృత్తాన్తస్తిష్ఠతు. రక్షణీయా ఖలు ప్రకృతిపేశలా సఖీ.

2 క ఇదానీముష్ణోదకేన నవమాలికాం సించతి?

౧. తతః ప్రవిశతీత్యాది. వేలోపలక్షణార్థం కాలపరిజ్ఞానార్థం. ప్రవాసాదుపావృత్తేన సోమతీర్థాత్ప్రతినివృత్తేన. ఆదిష్టోఽస్మి ఆజ్ఞప్తోఽస్మీతి యత్తత్తస్మాదిత్యర్థః. ప్రకాశస్థానం వివృతప్రదేశమిత్యర్థః. హన్తేతి ఖేదే.

౨. యాత్యేకత ఇత్యాది. ఏకతః ఏకత్ర పశ్చిమభాగ ఇతి యావత్. ఓషధీనాం పతిశ్చంద్రః అస్తశిఖరం యాతి వ్రజతి. ప్రాతస్సమయతయా నిస్తేజస్కో జాత ఇతి భావః. యాతీతి క్రియాపదస్య వర్తమానవ్యపదేశేన క్షయిష్ణోశ్చంద్రస్య దృష్టిపథ ఏవ పూర్వం యథా స్వస్య తేజస్విత్వముదయశ్చ, తతోఽధికం ద్వయమప్యన్యస్య భవతీతి వ్యజ్యతే. నతు పరోక్ష ఇతి భావః. ఓషధీనాం పతిరిత్యేకవచనేన క్షయశీలం పురుషం సర్వే పరిత్యజంతీతి వ్యజ్యతే. ఏకతః ఏకత్ర పూర్వభాగ ఇతి యావత్. అరుణసూర్యః అరుణ

పురస్సరః అరుణః అనూరుః పురస్సరోఽగ్రేసరో యస్య స తథోక్తః. అవి ష్కృత ఆవిర్భూతః వృద్ధిసమయతయా తేజస్వీ దృష్ట ఇతి భావః. అరుణపురస్సర ఇతి విశేషణేన ఉదయశీలజనస్య సర్వే సహాయా భవంతీతి వ్యజ్యతే. అవి ష్కృత ఇతి భూతార్థేన వర్ధిష్ణోస్సూర్యస్య పురస్తాదేవ కస్యచిదన్యతేజస్వినః నిష్ప్ర భత్వం నాశశ్చ భవతీతి వ్యజ్యతే. తేజోద్వయస్య చంద్రసూర్యయోః యుగపదేకదా ఏకస్మిన్ క్షణ ఇతి యావత్. పరస్పరదృష్టికథ ఏవేతి భావః. వ్యసనోదయాభ్యాం హ్రాసవృద్ధిభ్యాం. లోకః సుఖదుఃఖవాన్ జనః. జాత్యేకవచనం ఆత్మదశాంతరేషు స్వస్య సుఖదుఃఖావస్థాభేదేషు నియమ్యత ఇవ సుఖదుఃఖయోరనియతత్వాత్తయోః ప్రాప్తయోస్సతోః తదవస్థానుభవవికారో న కర్తవ్య ఇత్యుపదిశ్యత ఇవేత్యర్థః. నాటక నిబద్ధనిఖిలవర్ణనాదీనాం ప్రకృతోపయోగితయా యోజ్యత్వాదత్రశ్లోకే చంద్రసూర్య యోర్దుఃఖసుఖానుభవకథనేన దుష్యంతవిశ్లేషాద్రాత్రౌ చంద్రకిరణజనితదుఃఖం శకుంత లయా సోఢుముచితమితి వ్యజ్యతే. యథా నాయక సంగమసమయే సుఖం తద్వత్తద్విశ్లే షేఽపి దుఃఖముచితమితి శకుంతలయా సోఢవ్యమిత్యుపదిశ్యతఇవేత్యభిప్రాయః. నాట కస్య కావ్యస్యేవ యథా తథా బహువర్ణనం ప్రకృతాశ్రయతయా కర్తుం నశక్యతే. కింతు నిఖిలపదవాక్యప్రబంధైకదేశరచనావర్ణనార్థానాం వాచ్యలక్ష్యవ్యంగ్యతాత్పర్యాణాం చంద్రోదయసూర్యోదయవర్ణనానామపి ప్రకృతోపయోగిత్వం మహాకవినా కర్తవ్యమ్. నాటకాంతం కవిత్వమితి నాటకస్య బహుభారతీయాదిలక్షణగ్రంథలక్ష్యత్వాదితి భావః. మహాకవిప్రణీతకావ్యస్య వ్యంగ్యమేవ భూషణం. న తు వాచ్యాలంకారాది హి. తదుక్తం—"ముఖ్యా మహాకవిగిరామలంకృతిభృతామపి, ప్రతీయమానచ్ఛాయైవ భూషా లజ్జేవయోషితాం"ఇతి. యథా కేయూరహారనూపురాద్యనేకాలంకారాలం కృతానామపి స్త్రీణాం లజ్జైవ ముఖ్యా భూషా భవతి, తథా చిత్రయమకశ్లేషాద్య నేకాలంకారాలంకృతానామపి కావ్యానాం మహాకవిసంబంధినీనాం ప్రతీయమానార్థ చ్ఛాయైవ ముఖ్యా భూషా భవతి. భవతు చ్ఛాయామాత్రేణాపి ధ్వనేర్యత్రావస్థానం, తత్ర తస్య ముఖ్యత్వమపి. చిత్రయమకశ్లేషోపమాద్యలంకృతే వ్యుత్పత్తిమాత్రప్రదర్శన ఫలే కావ్యే కథమావిర్భవతు వ్యంగ్యచ్ఛాయేతి వాదినం ప్రత్యుచ్యతే—"నిర్గుణం నభవే త్కావ్యం గుణాశ్చ రసగోచరాః, తస్మాద్రసేన కేనాపి భావ్యం చిత్రేఽప్యనుజ్ఝితా. అనుల్బణత్వాద్వ్యంగ్యానామవ్యంగ్యం చిత్రమీరితమ్, వ్యంగ్యస్యాత్యంతవిచ్ఛిత్తిః కావ్యేష్వత్రాపి నేష్యతే." కావ్యేన తావత్సర్వథా గుణవతైవ భవితవ్యమ్. గుణాశ్చ రస ధర్మా భవంతి. తస్మాచ్చిత్రేఽపి కావ్యే అనుజ్ఝితా కేనాపి రసేన భవితవ్యమ్. అన్యథా కావ్యశబ్దవిషయత్వాభావాత్. తత్కథం కావ్యప్రకాశకారేణావ్యంగ్యమితి ప్రతి

అపి చ—

అంతర్హితే శశిని సైవ కుముద్వతీ మే
దృష్టిం న నందయతి సంస్మరణీయశోభా,
ఇష్టప్రవాసజనితాన్యబలాజనస్య
దుఃఖాని నూనమతిమాత్రసుదుస్సహాని. 3

పాదితమిత్యా శంక్యోక్తమ్—''అనుల్బణత్వాద్వ్యంగ్యానామవ్యంగ్యే చిత్రమీరిత'' మితి. తస్మాద్వ్యంగ్యార్థస్యాత్యంతవిచ్ఛిత్తిః కుత్రాపి కావ్యే నేష్యతే. యథా వ్యంగ్య త్వేన ప్రతిపాదితే చిత్రకావ్యే వ్యంగ్యార్థచ్ఛాయానువృత్తిరితి ప్రతిపాదయతి— ''అవ్యంగ్యే తు యథా కావ్యే వ్యంగ్యచ్ఛాయానువర్తతే, ధ్వనావప్యనలంకారే తథా లంకారవాసనా''ఇతి. కావ్యస్య కేనచిద్రసేనభవితవ్యమ్. రసోవ్యంగ్యః. రసఏవ కావ్య స్యాత్మా భవతి. దోషగుణాలంకారాణాం వ్యంగ్యస్యాపి శబ్దార్థాయత్తత్త్వే సమానే కథం ధ్వనేరాత్మత్వమిత్యాశంక్యేదముచ్యతే—''దోషాగుణాఽలంకారాస్సర్వేఽపిరస గోచరాః, కావ్యస్యాత్మా రసోయస్మాదాత్మధర్మాశ్చ తేయతః. సర్వథా ధ్వన్యమాన స్వరూపతయా రసఏవ కావ్యస్యాత్మా. ఆత్మనో ధర్మాశ్చ దోషాగుణా అలంకారా యస్మాత్తస్మాత్తే చ ధర్మాఏవ. నను, కావ్యేషు శబ్దదోషాఅర్థదోషా శ్శబ్దగుణా అర్థగుణా శ్శబ్దాలంకారా అర్థాలంకారా''ఇతివ్యవహారః కథమితి చేదుచ్యతే—''గదశౌర్యాం గదాదీనామంగధర్మతయా యథా, శబ్దార్థగోచరతయా తథా తేషాం చ కీర్తనమ్.'' యథా లోకే ఆత్మధర్మాణాం వ్యాధిరూపాణాం శౌర్యాదిరూపాణాం చ గుణానామం గదాదిరూపాణామలంకారాణాం చ శరీర ధర్మత్వేనావస్థానం,తథాత్రాప్యాత్మభూతరస ధర్మాణాం శ్రుతికటుకత్వాదిదోషాణాం మాధుర్యాదిగుణానామనుప్రాసోపమాద్యలంకా రాణాం చ శబ్దార్థగతత్వేన ప్రతిపాదనమితి జ్ఞాతవ్యమ్. అపిచేత్యాది. అపిచ కించ. ప్రాతఃకాలసంబంధ్యేవ కించిదుచ్యత ఇత్యర్థః.

3. అంతర్హిత ఇతి. శశిని చంద్రే అంతర్హితే అంతర్ధానం గతే సతి. సైవ కుము ద్వతీ. యా రాత్రౌ చంద్రకిరణస్పర్శాద్వికాసవత్తయా దర్శనీయా దృష్టా సైవ, కుముద్వతీతి యావత్. సంస్మరణీయశోభా అత్యర్థం చింతనీయప్రభా. సంకోచ వత్తయా వీతశోభేతి యావత్. దృష్టిం రమ్యపదార్థసాఫల్యహేతుమింద్రియం న నంద యతి న ప్రీణయతి. వర్తమానప్రయోగేణ కుముద్వత్యాస్సుభగత్వాసుభగత్వయోర వ్యవధానం వ్యజ్యతే. చంద్రాస్తమయానంతరక్షణ ఏవేతి భావః. దృష్టిమిత్యేకవచనేన వీతశోభతయా పునస్తదీయదర్శనవైముఖ్యం వ్యజ్యతే. ఇష్టప్రవాసేత్యాద్యర్థాంతర

అనసూయా—(౧) (ప్రవిశ్యపటాక్షేపేణ) (౨) [1]ఎవ్వం ణామ విసఅపరమ్ముహస్స వి జణస్స ణ ఏదం విదిదం. జం తహావిహేణ రణ్ణా సఉందలాఏ అణ్ణాఅం ఆఅరిదమ్.

1 ఏవం నామ విషయపరాఙ్ముఖస్యాపి జనస్య నైతద్విదితమ్. యత్తథావిధేన రాజ్ఞా శకున్తలాయామన్యాయ్యమాచరితమ్.

న్యాసః. అబలాజనస్య స్త్రీజనస్య ఇష్టప్రవాసజనితాని ప్రియవిరహజనితాని దుఃఖాని విరహపరంపరాజనితకార్శ్యవైవర్ణ్యాదీని. అతిమాత్రసుదుస్సహాని అతిమాత్రం ప్రమాణాధికం సుతరామవిషహ్యాణి. మరణాంతఫలానీతి యావత్. తేన స్మృతిగుణగణోద్వేగాదిమదనదశాభేదాస్సూచ్యంతే. యేన వినా న జీవ్యతే తత్రైవేష్టశబ్దప్రయోగః క్రియత ఇతి మహాకవీనాం సంకేతః. నూనమితి సంభావనాయామ్. దుఃఖానీతి బహువచనేన విరహపరంపరాజనితసర్వకార్యాలసతాదివివిధదుఃఖానుభవస్సూచ్యతే. తేన చ స్తంభప్రళయాదిభావాస్సూచితాః. అబలాజనస్యేత్యనేనానన్యగత్యా విరహదుఃఖాసహిష్ణుతాయాం పరా కాష్ఠా సూచితా. పురుషస్య బహువల్లభతాయా యుక్తత్వాన్న తథా దుఃఖానుభవ ఇతి భావః. అనేన చంద్రాస్తమయాత్కుముద్వత్యా నివృత్తిభత్వకథనేన శకుంతలాయా అపి దుష్యంతవిశ్లేషజనితబహుదుఃఖానుభవోఽస్తీతి సూచ్యతే.

౧. ప్రవిశ్యేత్యాది. పటాక్షేపేణ యవనికాపనోదనేన. సూచనం వినైవ ప్రవిశ్యేత్యర్థః. హర్షశోకాదిజనితసంభ్రమయుక్తస్య పాత్రస్య ప్రవేశః పటాక్షేపేణ క్రియత ఇతి కావ్యవ్యవహారః.

౨. ఎవ్వమిత్యాది విషయపరాఙ్ముఖస్యేతి. విషయేషు స్రక్చందనాద్యుపభోగార్థేషు పరాఙ్ముఖస్యోదాసీనస్య. "విషయస్స్యాదింద్రియార్థే దేశే జనపదేఽపి చ" ఇతి విశ్వః. విషయరసానభిజ్ఞస్య వీతరాగస్యాపీతి యావత్. జనస్యేతి జనశబ్దేన జనమాత్రముచ్యతే. న తు లోకోత్తరస్త్రీరత్నసంభోగవిషయక్రీడావిరహజనితసుఖదుఃఖానుభవజ్ఞస్యేతి భావః. ఏతదిష్టజనప్రవాసదుఃఖం కాంతాజనస్యాసహ్యమితి యదేతదిత్యర్థః. తథావిధేనేత్యనేన పరిగ్రహబహుత్వేఽపీత్యాదినాధర్మప్రకార్థమేవ శకుంతలా పరిగృహ్యేత ఇతి దుష్యంతకృతశపథాదికం సూచ్యతే. రాజ్ఞేత్యనేన నాగరికతయా రాజ్ఞో వంచనాప్రకారసామర్థ్యముక్తమ్. శకుంతలాయామిత్యనేనారణ్యవాసితయా నాగరికజనసంసర్గాభావాద్రాజకృతవంచనాభిజ్ఞత్వాసామర్థ్యముక్తమ్. అన్యాయ్యమ్. స్వప్రయోజనే నివృత్తే స్వవిశ్లేషదుఃఖితాం శకుంతలాం న స్మరతీతి యత్త

శిష్యః—యావదుపస్థితాం హోమవేళాం గురవే నివేదయామి.

[ఇతి నిష్క్రాన్తః.]

అనసూయా—(౧) [1]అహవా పడిబుద్ధావికింకరిస్సం. ణ మే ఉఇదేసు వి కరణిజ్జేసు హత్థపాదా పసరంతి. సకామో దాణిం కామో హోదు. జేణ అసచ్చసంధే జణే సుణ్ణహిఅఆ సఉందళా పదం కారిదా. (౨) అహవా దువ్వాసకోవో ఎవ్వం విఅ

1 అథవా ప్రతిబుద్ధాపి కిం కరిష్యామి? న మే ఉచితేష్వపి కరణీయేషు హస్తపాదాః ప్రసరన్తి. సకామ ఇదానీం కామో భవతు. యేనాసత్యసన్ధే జనే శూన్యహృద

దన్యాయ్యమనుచితమితి యావత్. తథావిధే నేత్యనేన తృతీయేఽంకే తపతితనుగాత్రీత్యాదినా దుష్యంతస్య స్వశరీరకార్శ్యవైవర్ణ్యాదీనాం శకుంతలావిరహనిమిత్తత్వకథనం స్వప్రయోజనార్థం కృత్రిమం. న తు స్వాభావికమితి భావః.

౧. అహవేత్యాది. అథవేతి పక్షాంతరే. ప్రతిబుద్ధాపి జ్ఞాతవత్యపి యద్యపి రాజ్ఞస్తాదృగ్రాగాతిశయ స్తథాప్యంతఃపురస్త్రీగణహృతచిత్తతయా విస్మరణకారణం జ్ఞాతవత్యపీతి యావత్. ఉచితేషు రాజానం ప్రతి స్మారకపత్రలేఖాదినిర్మాణేషు కృత్యేషు. హస్తపాదా న ప్రసరంతి. సామగ్ర్యభావాత్సఖీదుఃఖవశాచ్చ న ప్రవర్తంత ఇతి భావః. ఇదానీం సాంప్రతం తాదృగ్రాగాతిశయవతో రాజ్ఞస్స్వవిశ్లేషాసహనశీల శకుంతలావిషయకస్మరణాభావే సతి సఖీభూతాయాస్స్వస్యాఅపి తత్స్మారకపత్రలేఖనాదినిర్మాణసామర్థ్యాభావే సతి చ సాంప్రతమిత్యర్థః. కామఃరూపలావణ్యాదిభిరప్రతిభటస్సకామో భవతు ఫలితమనోరథపరంపరాసహితో భవతు. రూపలావణ్యాదివిషయే స్వశత్రుభూతదుష్యన్తవిషయకానురాగాద్యతిశయవతీం శకుంతలామరవిందాశోకాది శోషణ మోహనాదిబాణై స్సంహర్తుం విశేషరూపరంధ్రప్రాప్త్యా మదనస్య సకామత్వమితి భావః. శకుంతలాయాశ్చంద్రాతపకోకిలాలాపాదిస్మరోద్దీపనవిభావజనితదుఃఖేన మరణమేవ శరణమిత్యభిప్రాయః.

౨. అహ వేత్యాది. దుఃఖశీల ఇతి. ఆశ్రమవాసిత్వాద్రూపలావణ్యాద్యపోషక పరిమితాహారాదిక్లిష్టే తపస్విజనే అనాగరికజనవిషయే. శకుంతలాయామిత్యర్థః. కః అభ్యర్థ్యతే కో వా జనః ప్రార్థ్యతే. ప్రార్థనాం కురుత ఇతి యావత్. రాజవ్యతిరిక్తో జనః ప్రార్థనాం న కురుతే. రత్నహారీ తు పార్థివ ఇతి న్యాయేన లోకోత్తరజవాస్త్రీపరిభావీ రాజా కథం ప్రార్థ్యత ఇతిభావః. అభ్యర్థ్యత ఇతి వర్తమానవ్యపదేశేన అనురాగాభావే కథం ... మదనబాధానివృ

రేది. అణ్ణహే కహం సో రాఏసీ తారిసాఇ మంతిఅ ఏ_త్తిఅస్య కాళస్స లేహమే_త్తం వి ణ విసజ్జేది. తా ఇదో అహిణ్ణాణం అంగులీఆఅం సే విసజ్జేమి. దుఃఖసీలే తపస్సిజణే కో వా అబ్భత్థీఅది. ణం సహీగామిదోసో త్తి వవసిదా వి ణ పారేమి పవాసప్పడిణివు_త్తస్స తాదకస్సవస్స దుస్సందపరిణీదం ఆవణ్ణస_త్తం సఉందళం నివేదేదుం. ఇద్ధం గదే కిం ణు ఖు అహ్మేహిం కరణిజ్జమ్?

ప్రియంవదా—(౧) (ప్రవిశ్య సహర్షమ్) [1]హళా తువర తువర సఉందళాఏ పత్థాణకౌదుఅం ణివ్వ_త్తిదుం.

అనసూయా—[2]కహం ఏదం?

యా శకు_న్తలా పదం కారితా. అథవా దుర్వాసఃకోప ఏవం వికారయతి. అన్యథా కథం స రాజర్షిస్తాదృశాని మంత్రయిత్వా ఏతావతః కాలస్య లేఖమాత్ర మపి న విసర్జయతి. తస్మాదిత అభిజ్ఞానమంగులీయకమస్య విసర్జయామి. దుఃఖశీలేతపస్విజనే కోవాభ్యర్థ్యతే నను సఖీగామిదోష ఇతి వ్యవసితాపి న పారయామి ప్రవాస ప్రతినివృత్తాయ తాతకాశ్యపాయ దుష్య_న్తపరిణీతాం ఆపన్నసత్వాం శకు_న్తలాం నివేదయితుమ్. ఇత్థం గతే కిం ను ఖల్వస్మాభిః కరణీయమ్.

1 సఖి! త్వరయ త్వరయ శకు_న్తలాయాః ప్రస్థానకౌతుకం నిర్వ_ర్తయితుమ్.

2 సఖి! కథమేతత్?

_త్యర్థమేవ తృతీయేఽంకే అనురాగప్రకటనం రాజ్ఞా కృతం. నత్వాంతమనుష్ఠేయమితి వ్యజ్యతే. యద్యనురాగాతిశయోఽ_స్తి, తర్హి, కథమేనాం న స్మరతి తాదృగ్రాజాఽద్య స్మారకాంగులీయకప్రేషణేనాపి శకుంతలాం న స్మరతీతి భావః. యద్వా దుఃఖశీలే రాజానం ప్రతి స్మారకాంగులీయకం నేతుమసమర్థే శృంగారరసానభిజ్ఞ ఇతి యావత్. తపస్విజనే సర్వవిషయోదాసీనజనవిషయే కః అభ్యర్థ్యతే దైన్యపురస్సరం యాచ్యతే. ఇత్థం గతే ఏవం ప్రాప్తే కర్మణీత్యర్థః.

౧. ప్రవిశ్యేత్యాది. ప్రస్థానకౌతుకం ప్రయాణమంగళం నిర్వ_ర్తయితుం సమాపయితుం. తత స్తత ఇతి శ్రోతవ్యాత్సుక్యద్యోతికా వీప్సా ప్రస్తుతకథనీయశేషం కథ యేత్యర్థః.

ప్రియంవదా—[1]సుణాహి. దాణిం సుహసఇదపుచ్ఛిఆ సఉందలాఏ సఆసం గదమ్హి.

అనసూయా—[2]తదో తదో.

ప్రియంవదా—[3]జావ ణం లజ్జావణదవఅణం పరిస్సజిఅ తాద కస్స వేణ ఎవ్వం అహిణందిదం. దిట్ఠిఆ ధూమావరుద్ధదిట్ఠిణో వి జఅమాణస్స పావఏ ఎవ్వ ఆహుదీ పడిదా. వచ్ఛే సుసిస్సపరిదిణ్ణా విఅ విజ్జా అసోఅణిజ్జాసి మే సంవుత్తా. అజ్జ ఎవ్వ రాఏసిపరిగహీదం తుమం భత్తుణో సఆసం విసజ్జేమి త్తి.

అనసూయా—[4]అహ కేణ సూఇదో అం తాదకస్సవస్స వుత్తందో?

ప్రియంవదా—[5]అగ్గిసరణం పవిట్ఠస్స సరీరం విణా ఛందోమఈఏ వాఆఏ.

అనసూయా—(సస్మితమ్) [6]కహేహి కహేహి.

ప్రియంవదా—(సంస్కృతమాశ్రిత్య.)

దుష్యన్తేనాహితం తేజో దధానాం భూతయే భువః,
అవేహి తనయాం బ్రహ్మన్నగ్నిగర్భాం శమీమివ. ౪

---

1 శృణు. ఇదానీం సుఖశయితపృచ్ఛికా శకున్తలాయాస్సకాశం గతాస్మి.

2 తతస్తతః.

3 యావదేనాం లజ్జావనతవదనాం పరిష్వజ్య తాతకాశ్యపేనైవమభినందితమ్. దిష్ట్యా ధూమావరుద్ధదృష్టేరపి యజమానస్య పావక ఏవాహుతిః పతితా. వత్సే! సుశిష్యపరిదత్తేవ విద్యా అశోచనీయాసి మే సంవృత్తా. అద్యైవరాజర్షిపరిగృహీతాం త్వాం భర్తుస్సకాశం విసర్జయామీతి.

4 అథ కేన సూచితోఽయం తాతకాశ్యపస్య వృత్తాంతః?

5 అగ్నిశరణం ప్రవిష్టస్య శరీరం వినా ఛందోమయ్యా వాచా.

6 కథయ కథయ.

---

౪. దుష్యంతేనేతి. దుష్యంతపదేన రాజర్షికన్యాయాశ్శకుంతలాయాః రాజర్షివరగామితాయా యుక్తత్వాద్రాజర్షిదుష్యంతపరిగ్రహాదనురూపవరప్రాప్తిస్సూచ్యతే. తర్హ్యస్మదననుమత్యా కథం దుష్యంతేన పరిగృహీతేత్యత ఆహ— ఆహితం నిక్షిప్తం తేజో వీర్యం దధానామిత్యనేన గాంధర్వవివాహస్సూచితః. గాంధర్వవివాహస్య పిత్రాద్యననుమత్యాపి పరస్పరసంకేతితతాత్కాలికసంభోగస్య యుక్తత్వాత్ సద్యోగర్భధారణేన దుష్యంతస్య [illegible]త్వం జ్ఞాప్యతే

అనసూయా—(ప్రియంవదామాశ్లిష్య) [1]సహి పిఅం మే. కిందు అజ్జ ఎవ్వసఉందలా ణీఅది త్తి ఉక్కంఠాసాహారణం పరితోసం అణుహోమి.

ప్రియంవదా—[2]సహి వఅం దావ ఉక్కంఠం విణోదఇస్సామో. సా తవస్సిణీ ణివ్వుదా హోదు.

అణసూయా—[3]తేణ హి ఏదస్సిం చూదసాహావలంబిదే ణాలిఏరస ముగ్గఏ తణ్ణిమిత్తం ఎవ్వ కాళందరక్ఖమా ణిక్ఖిత్తా మఏ కేసర మాలిఆ. తం తుమం హత్థసణ్ణిహితం కరేహి. జావ అహం వి

---

1 సఖి! ప్రియం మే. కింత్వద్యైవ శకున్తలా నీయత ఇతి ఉత్కణ్ఠాసాధారణం పరితోషమనుభవామి.

2 సఖి! ఆవాం తావదుత్కంఠాం వినోదయిష్యావః. సా తపస్వినీ నిర్వృతా భవతు.

3 తేన హి ఏతస్మిన్ చూతశాఖావలంబితే నారికేలసముద్గకే తన్నిమిత్తమేవ కాలాన్తరక్షమా నిక్షిప్తా మయా కేసరమాలికా. తాం త్వం హస్తసన్నిహితాం కురు.

బ్రాహ్మార్షాదివివాహవిధివివాహితాయాః కన్యాయాః ఋతుసంగమనాది కాలాంతరేఽపి సంభోగస్య యుక్తత్వాదితి భావః. భువః భూమేః భూతయే సమృద్ధయ ఇత్యనేన శకుంతలాయా ఏవ పట్టమహిషీత్వం తజ్జనితపుత్రస్యైవ సామ్రాజ్యమితి చ జ్ఞాప్యతే. ధర్మప్రచారార్థమేవ పరిణీతా. న తు భోగార్థమితి భావః. కించ, భువో భూతయ ఇత్యనేన జనిష్యమాణో గర్భః పుత్రః. న తు పుత్రీతి వ్యజ్యతే. స్త్రియా రాజ్యాధికారాభావాదితి భావః. భూశబ్దేన భూమిష్ఠజనా లక్ష్యంతే. తత్సమృద్ధికథనేన ఉత్పత్స్యమానస్య భరతస్య షష్ఠాంశకరగ్రహాద్యుచితరాజధర్మానుష్ఠానన్యాయ ప్రవృత్తత్వం సూచితమ్. తేన చ—"సురాజ్ఞి దేశే రాజన్వాన్"ఇత్యభిధానాత్ భువో రాజన్వతీత్వం జ్ఞాపితం. శమీమివేతి శమ్యుపమానేన యజ్ఞాదికర్మార్హపత్నీత్వం వ్యజ్యతే. అగ్నిగర్భామిత్యనేన భరతస్య తేజస్విత్వేన మహారథతయా చాప్రతిరథత్వం గమ్యతే. హే బ్రహ్మన్ సకలవేదాంతాదిశాస్త్రార్థ తాత్పర్యవేదిన్. బ్రహ్మర్షే ఇతి యావత్. అనేన బ్రహ్మన్నితి సంబోధనేన బ్రహ్మర్షేః కాశ్యపస్య రాజర్షికన్యకాయాః శకుంతలాయాశ్చాసవర్ణత్వం సూచితమ్. అనురూపరాజర్షికృతగాంధర్వవివాహస్య క్షాత్త్రీయత్వాచ్చాపో న దేయః. కింతు బహుమతిరేవ కర్తవ్యేతి భావః. అవేహి. ఏతావం

సే గోరోఅణం తిత్థమిత్తిఅం దువ్వాకిసళఆఇ త్తి మంగళసమాళంభణాఇ విరఏమి.

ప్రియంవదా—[1]తహ కరీయదు.

అనసూయా—(నిష్క్రాన్తా).

ప్రియంవదా—(నాట్యేన సుమనోభాజనం గృహ్ణాతి.)

(నేపథ్యే)

గౌతమి, ఆదిశ్యన్తాం శార్ఙ్గరవమిశ్రాః శకున్తలానయనాయ,

ప్రియంవదా—(కర్ణం దత్వా) [2]అణసూఏ! తువర తువర, ఏదే ఖు అత్థిణఅరగామిణో ఇసిణో సద్దాఅన్తి.

(౧) (ప్రవిశ్య సమాలంభనహస్తానసూయా)

అనసూయా—[3]సహి! ఏహి ఏహి. గచ్ఛమ్హ. (ఇతి పరిక్రామతః)

ప్రియంవదా—(విలోక్య) [4]ఏసాసుజ్జోదఏ (౨) సిహా మజ్జిదా, ణీవా

యావదహమప్యస్యా గోరోచనాం తీర్థమృత్తికాం దూర్వాకిసలయానీతి మాంగలసమాలంభనాని విరచయామి.

1 తథా క్రియతామ్.

2 అనసూయే! త్వరయ. త్వరయ ఏతే ఖలు హస్తినగరగామినో ఋషయః శబ్దాయన్తే.

3 సఖి! ఏహ్యేహి గచ్ఛావః.

4 ఏషా సూర్యోదయే శిఖా మార్జితా. నీవారాక్షతహస్తాభిః స్వస్తివాచనికాభిస్తాపసీభిరభివంద్యమానా శకున్తలా తిష్ఠతి, ఉపసర్పావఏనామ్.

తమ నేపాసం త్వత్కృతపోషణాదిరూపప్రయాసస్యానాయా సేన సఫలత్వమవగచ్ఛ. అత్ర ప్రాకృతభాషైవ వక్తవ్యా. కథం సంస్కృతభాషాశ్రయణం? ఇతి నాశంకనీయమ్. కార్యవశాద్భాషావిపర్యయస్యాప్యుక్తత్వాత్. తదుక్తమ్—'' కార్యతశ్చోత్తమాదీనాం కార్యో భాషావిపర్యయః, దేశౌచిత్యాద్రసౌచిత్యాత్కార్యా వేష క్రియాభిదా.'' ఇతి.

౧. ప్రవిశ్యేత్యాది. సమాలంభనం నామ లేపనవిశేషః.

౨. శిఖా మార్జితేత్యనేన అభ్యక్తస్నాతేతి యావత్.

రక్ఖదహత్థాహింసొద్ధివాఅణిఅహిం తావసీహింఅహిణంది జ్జమాణా సఉందళా చిట్ఠఇ. ఉపసస్పావ ణం.

(ఇత్యుపసర్పతః.)

(తతః ప్రవిశతి యథోద్దిష్టవ్యాపారాఽసనస్థా శకున్తలా.)

తాపసీనామన్యతమా—(శకున్తలాముద్దిశ్య) [1]జాదే! భత్తుణో బహుమాణసూఅఅం మహాదేవీసద్దం అహిఅచ్ఛ.

అపరా—వచ్చే! [2]వీరప్పసవిణీ హోహి.

అన్యా—[3]జాదే భత్తుణో బహుమదా హోహి.

(ఇత్యాశిషో దత్త్వా గౌతమీవర్జం నిష్క్రాన్తాః.)

సఖ్యౌ—(ఉపసృత్య) [4]సహి సుహమజ్జణం దే జాదం?

శకున్తలా—[5]సాఅదం మే పిఅసహీణం! ఇదో ణిసీదహ.

ఉభే—(మంగళపాత్రాణ్యాదాయ ఉపవిశ్య) [6]హళా సఉందళే! సజ్జా హోహి. జావ దే వఅం మంగళసమాళంభణం విరఏమో.

శకున్తలా—[7]ఇదం ఖు బహు మంతవ్వమ్. దుల్లహం దాణి మే సహీమండణం భవిస్సది.

(ఇతి బాష్పం వికిరతి)

సఖ్యౌ—[8]సహి ణ దే ఉఇదం మంగళకాళే రోఇదుం.

(ఇత్యశ్రూణి ప్రమృజ్య నాట్యేన ప్రసాధయతః.)

---

1 జాతే! భర్తుర్బహుమానసూచకం మహాదేవీశబ్దమభిగచ్ఛ.

2 వత్సే! వీరప్రసవినీ భవ.

3 జాతే! భర్తుర్బహుమతా భవ.

4 సఖి! సుఖమజ్జనం తే జాతమ్?

5 స్వాగతం మే ప్రియసఖ్యోః! ఇతో నిషీదతమ్.

6 సఖి శకున్తలే! సజ్జా భవ. యావత్తే ఆవాం మంగలసమాలంభనం విరచయావః.

7 ఇదం ఖలు బహు మన్తవ్యమ్. దుర్లభం తావన్మే సఖీమండనం భవిష్యతి.

8 సఖి! న తే ఉచితం మఙ్గలకాలే రోదితుమ్.

ప్రియంవదా— [1]సహి ఆహరణోఇదం రూపం అస్సమసులహేహిం పసాహణేహిం విఆరీఅది.

(తతః ప్రవిష్టావుపాయనహస్తావృషికుమారౌ.)

ఋషికుమారౌ—ఇదమలంకరణమలంక్రియతా మత్రభవతీ.

(సర్వా విలోక్య విస్మితాః.)

గౌతమీ—[2]వచ్ఛ ణారద! కుదో ఏదం?

ప్రథమః—తాతకాశ్యపప్రభావాత్.

గౌతమీ—[3]కిం మాణసీ సిట్ఠీ?

ద్వితీయః— న ఖలు. శ్రూయతామ్. తత్రభవతా కాశ్యపేన వయమాజ్ఞాపితాః శకున్తలాహేతోర్వనస్పతిభ్యః కుసుమాన్యాహరతేతి. తత ఇదానీం.—

క్షౌమం కేనచిదిన్దుపాండు తరుణామాంగల్యమావిష్కృతం
నిష్ఠ్యూతశ్చరణోపభోగసులభో లాక్షారసః కేనచిత్,
అన్యేభ్యో వనదేవతాకరతలైరాపర్వభాగోత్థితై
ర్దత్తాన్యాభరణాని తత్కిసలయోద్భేదప్రతిద్వన్ద్విభిః. ౫

ప్రియంవదా—(శకున్తలాం విలోక్య) [4]హళా ఇమాఏ అబ్భువపత్తీఏ సూఇదా దే భత్తుణో గేహే అణుహోదవ్వా రాఅళచ్ఛీ.

1 సఖి ఆభరణోచితం రూపమాశ్రమసులభైః ప్రసాధనైర్వికార్యతే.

2 వత్స! నారద! కుత ఏతత్ ?

3 కిం మానసీ సృష్టిః?

4 సఖి! అనయాభ్యుపపత్త్యా సూచితా భర్తుర్గేహేఽనుభవితవ్యా రాజ్యలక్ష్మీః.

౫. క్షౌమమిత్యాది. కేనచిత్తరుణా వృక్షేణ మాంగళ్యం మంగళార్థం క్షౌమమావిష్కృతముద్భావితమ్. న తు శోభార్థం. ప్రథమేఽంకే—ఇయమధికమనోజ్ఞావల్కలేనాపి తన్వీతి వల్కలస్యాపి శోభాకరత్వకథనాత్. కింతు రాజగృహగమనే స్త్రియాః వల్కలధారణస్యామంగళత్వాన్మంగళార్థమేవ. అతః ప్రయుక్తం మాంగళ్యమితి.ఇందుపాండ్వితి విశేషణేన నైర్మల్యకథనాదితః పూర్వం కేనాప్యనుపభుక్తతయా క్షాళననైరపేక్ష్యాదవిళంబేన భర్తవ్యమతి జ్ఞాప్యతే. కేనచిత్తరుణా. చరణోపభోగసులభః చరణో

శకున్తలా—(వ్రీళాం నిరూపయతి.)

ప్రథమః—గౌతమ! ఏహ్యేహి అభిషేకావతీర్ణాయ కాశ్యపాయ వనస్పతిసేవాం నివేదయావః.

ద్వితీయః—తథా.

(ఇతి నిష్క్రాన్తౌ)

అనసూయా—[1]సహి! అణుపజుత్తభూసణో అఅం జణో. తహ వి చిత్తకమ్మపరిఅఏణ దాణిం తే అంగేసు ఆహరణవిణిఓఅం కరేమో.

శకున్తలా—[2]జాణే వో ణేఉణం.

(ఉభే నాట్యేనాలంకురుతః.)

(తతః ప్రవిశతి స్నానోత్థితః కాశ్యపః.)

కాశ్యపః—

యాస్యత్యద్య శకున్తలేతి హృదయం సంస్పృష్టముత్కణ్ఠయా
కణ్ఠస్తమ్భితబాష్పవృత్తికలుషశ్చిన్తాజడం దర్శనమ్,

---

1 సఖి! అనుపయుక్తభూషణోఽయం జనః. తథాపి చిత్రకర్మపరిచయేనేదానీం తే అంగేష్వాభరణవినియోగం కుర్వః.

2 జానే వాం నైపుణ్యమ్.

పభోగాయ పాదాలంకరణాయ సులభస్సుఖేన లభ్యః. అనురూపకాంతేన సహ క్రీడానాం యోగ్య ఇతి యావత్. అనేనానురూపవరప్రాప్తిర్వనదేవతాభిరపి జ్ఞాప్యత ఇతి వ్యజ్యతే. లాక్షారసః యావకరసః నిష్ఠ్యూతః ఉద్గీర్ణః. అన్యేభ్యః ఇతరేభ్యః ఆ పర్వభాగోత్థితైః పర్వభాగపర్యంతం నిస్సృతైః వనదేవతాకరతలైః. పునః కీదృగ్విధైః? తత్కిసలయోద్భేదప్రతిద్వంద్విభిః తేషాం వృక్షాణాం కిసలయోద్భేదాస్తేషాం ప్రతిద్వంద్విభిః ప్రతిపక్షైస్సదృశైరితి యావత్. ఆభరణానీతి బహువచనేన తత్తదవయవోచితభూషణవిశేషాః కథ్యంతే. అనేన నైపథ్యశృంగారస్సూచితః.భూషణాదిరాహిత్యేఽపి చిత్తాకర్షణశీలం వపురాభరణయుక్తం చేద్రమణీయతాయాం కిం వదామఇతి భావః.

౬. యాస్యతీత్యాది. శకుంతలా యాస్యతి గమిష్యతి. పతిగృహం ప్రతీతి వక్తవ్యే విశ్లేషసంభావనాజనితదుఃఖవశాత్తదుచ్చారణం న నిస్సృతమితి భావః. యాస్యతీతి భవిష్యద్వ్యపదేశేన భవిష్యద్గమనం సంభావ్య అద్య సాంప్రతం గమనాత్పూర్వకాల ఏవేతి యావత్. హృదయం సర్వకరణానాం ప్రధానభూతం చిత్తం. ఉత్కంఠ

వైక్లబ్యం మమ తావదీదృశమహో స్నేహాదరణ్యౌకసః
పీడ్యన్తే గృహిణః కథం ను తనయావిశ్లేషదుఃఖైర్నవైః ౬

(ఇతి పరిక్రామతి.)

యా విశ్లేషసహనతయా సంస్పృష్టమనుషక్తం ఆవేగయుక్తం జాతమితి యావత్. అనేనాంతరింద్రియస్య పారవశ్యముక్తమ్, తత్సహకారితయా ప్రవృత్తనివృత్తానామ న్యేంద్రియాణాం స్వవశతా కుత ఇతి భావః. దర్శనమితి. దృశ్యతేఽనేనేతి దర్శనం దృష్టిః. దర్శనేన సమస్తసుందరవస్తుసాఫల్యహేతుభూతా దృష్టిరితి యావత్. కంఠ స్తంభితబాష్పవృత్తికలుషం దుఃఖవశాత్ స్వచ్ఛస్యాపి బాష్పస్య నిస్సరణే సత్యమాంగ ళ్యధియా ధైర్యేణ కంఠ ఏవావరోధాద్బాష్పనిస్సరణాభావేన కలుషమావిలం. "బాష్పో నేత్రజలోష్మణో"రితి విశ్వః. ఉచితేష్వపి పురోవర్తిషు విషయేషు న ప్రవ ర్తత ఇతి భావః. చింతాజడం. ఏతావంతమనేహసం తత్కృతవృక్షసేచననీవారబల్యాది శుశ్రూషాస్మరణేన రాజగృహగమనే సతి పునర్దర్శనాభావరూపచింతయా చ జడం వ్యాపారరహితం. అనేన సర్వకరణానాం స్వస్వవిషయవ్యాపారశూన్యతాసూచ్యతే. 'కంఠస్తస్తంభితబాష్పవృత్తికలుష' ఇత్యపి పాఠః, అస్మిన్పాఠే కంఠశబ్దేన స్వరః కథ్యతే.—తదుక్తం "స్తనాభోగే స్తనభరః స్వరే కంఠః ప్రకీర్త్యతే" ఇతి. కంఠః స్తంభితబాష్పవృత్తితయా కలుషః సగద్గద ఇత్యర్థః. అరణ్యౌకసః అరణ్యవాసినః. అనేన వీతరాగతయా సర్వవిషయవిముఖత్వం జ్ఞాప్యతే మమేత్యనేన స్వస్యేతరఋషి విలక్షణరాగద్వేషాదిరాహిత్యముచ్యతే. అత్ర తావద్గ్రహణమవధారణే. మమైవే త్యర్థః. ఈదృశముక్తనానాప్రకారమిదమనుభవైకవేద్యం. వైక్లబ్యం శోకవశాదింద్రి యాదిపారవశ్యం. పుత్రీవిశ్లేషసమయే కస్యవా వైక్లబ్యం నాస్తీత్యత ఆహ— స్నేహా దితి. అనేన జన్యజనక భావసంబంధో నిరస్యతే. కింతు శరీరపోషణాదిమాత్రస్నేహా ద్ధేతోరితియావత్. అతఏవ శకుంతలా యాస్యతీతి ప్రయుక్తం న తు పుత్రీతి. తథా ప్రయోగే సతి పితుః పుత్ర్యాం స్నేహస్య సర్వలోకప్రసిద్ధత్వాత్, తదభిధానమనుచితం స్యాత్. గృహిణః గృహస్థాః. అనేన ప్రత్యయవిశేషేణ సర్వవిషయశీలా ఇతి కథ్యంతే. నవైర్నూతనైరనాపృత్తైరితి యావత్. తనయావిశ్లేషదుఃఖైః ధర్మప్రజార్థం స్వీకృత భార్యాజనితపుత్రీ విశ్లేషజనితదేహశోషకరదశాభేదైర్దుఃఖైరితి బహువచనేన సంస్కార పర్యంతం వివేకరాహిత్యేన మరణసధ్రీచీనదశానుభవస్సూచ్యతే. కథం, అసంఖ్యాతా నిర్వచనీయప్రకారేణ పీడ్యంతే బాధ్యంతే. ను జిజ్ఞాసాయామ్. వ్యభిచారాదీనాం వాచ్యత్వం యద్యపి దోషః, తథాపి యత్ర తైరన్యోఽర్థః ప్రతిపాద్యతే, తత్ర వాచ్యత్వే ఽపి న దోషః. యథా ప్రకృతే [illegible] విశ్లేషదుఃఖశబ్ద

సఖ్యౌ—[1]హళా సఉందళే! అవసిదమండణాసి. పరిధేహి సంపదం ఖోమజుఅళం.

(శకున్తలా ఉత్థాయ పరిధత్తే.)

గౌతమీ—(౧)[2] జాదే! ఏసో దే ఆణందపరివాహిణా చక్ఖుణా పరిసజ్జన్తోవిఅ గురూ ఉవట్ఠిదో. ఆఆరం దావ పడివజ్జస్స.

శకున్తలా—(సవ్రీడం) [3]తాద! వందామి.

కాశ్యపః—వత్సే!

యయాతేరివ శర్మిష్ఠా భర్తుర్బహుమతా భవ,
సుతం త్వమపి సమ్రాజం *చక్రవర్తినమాప్నుహి. ౭

1 సఖి శకున్తలే! అవసితమండనాసి. పరిధత్స్వ సాంప్రతం క్షౌమయుగళమ్.

2 జాతే! ఏష తే ఆనన్దపరివాహినా చక్షుషా పరిష్వజమాన ఇవ గురురుపస్థితః. ఆచారం తావత్ప్రతిపద్యస్వ.

3 తాత! వన్దే.

వాచ్యత్వేఽపి మునిత్వే స్వాభావిక వైరాగ్యోపబృంహితధైర్యలక్షణభావస్య శాన్తేర్వ్యంగ్యత్వేన న దోషః. ఉత్కంఠాదీనామపి వ్యంగ్యత్వే భావశాన్తేరపి వ్యవహితత్వేన చమత్కారో న స్యాత్. తథా చ సహృదయరంజనం ఝటితి న భవతీతి అత ఉత్కంఠాదీనాం వాచ్యతైవోచితా.

౧. జాద ఇతి. చక్షుషస్తావదానందపరివాహిత్వం. యథా జలాధారభూతే తటాకే జలాతిశయే సత్యుత్కూలప్రవాహః తద్వదానందస్యాపీత్యర్థః, ఆచారః ప్రత్యుత్థానవందనాదిః.

౭. యయాతేరిత్యాది. యయాతిర్నామ నహుషపుత్రస్సోమవంశ్యో రాజా. శర్మిష్ఠేతి వృషపర్వనామ్నోఽసురరాజస్య పుత్రీ. బహుమతా గౌరవితా. భవేత్యాశిషి లోట్. యథా పూర్వపరిణీతదేవయానాయాం వైముఖ్యేన యయాతేశ్శర్మిష్ఠా బహుమతా జాతా, తథా స్వాంతఃపురస్త్రీషు వైమనస్యాద్దుష్యంతస్య పట్టమహిషీ భవేతి యావత్. తర్హి, భోగార్థం వా దుష్యంతేన పరిణీతేత్యాశంక్యాహ—సమ్రాజం చక్రవర్తినం పుత్రమిత్యనేన ధర్మప్రజార్థమేవ త్వం పరిగృహీతా. త్వజ్జనితపుత్రస్యైవ సామ్రాజ్యమితి భావః. అత్ర నిదర్శనాలంకారః. తదుక్తం – "యత్రార్థానాం ప్రసిద్ధానాం క్రియతే పరికీర్తనం,పరాపేక్షావ్యుదాసార్థం తన్నిదర్శనముచ్యతే"ఇతి.అత్ర కాశ్యపేన స్వస్మిన్ శకుంతలాయాస్స్నేహవ్యపగమాయ యయాతిశర్మిష్ఠాపూరునిదర్శ

* 'సేవ పూరుమవాప్నుహి' ఇతి పాఠాంతరమ్.

గౌతమీ—(౧) [1]భఅవం! వరా ఖు ఏ దే. ణ ఆసిసా.
కాశ్యపః—వత్సే! ఏహి, ఇతః సద్యోహుతానగ్నీన్ ప్రదక్షిణీకురుష్వ.
(సర్వే పరిక్రామన్తి.)

1 భగవన్! వరా ఖల్వేతౌ, నాశిషా.

నం కృతమ్, పూరునిదర్శనేన శకుంతలాపుత్త్రస్య భరతస్యాసాధారణరాజ్యప్రాప్తిస్సూచ్యతే. ప్రసంగాదలంకారసామాన్యస్వరూప ముచ్యతే—"యే త్వంగభూతశబ్దార్థద్వారా తంసంతమేకదా, అలఙ్కుర్వన్త్యలఙ్కారా హారాద్యా ఇవ తే పునః." ప్రస్తుతేఽస్మిన్కావ్యే యే పునర్హారాద్యా ఇవ శరీరభూతశబ్దార్థద్వారేణ సంయోగవృత్త్యా వర్తమానం విద్యమానం రసం కదాచిదలంకుర్వన్తి తే త్వలంకారాః. గుణాస్తు ఆత్మీయస్థానీయం రసం సమవాయవృత్త్యా నియతస్థితయో యే ధర్మా ఉత్కర్షమాపాదయంతి యథా మానవశరీరేష్వాత్మానం శౌర్యాదయస్తే గుణాః. తస్మాత్సంయోగవృత్త్యా వర్తమానా అలంకారా బహిరంగాః. నను రసవ్యంజకత్వతదుత్కర్షాధారాభ్యామాత్మధర్మత్వం భవత్వలంకారాణాం పునరంగభూతశబ్దార్థవిషయాణాం రసాదిప్రతీతిశూన్యకేవలశబ్దార్థనిష్ఠానాం కథమాత్మధర్మత్వమితి చేత్ ? ఉచ్యతే. శరీరవర్తిభిర్హారాదిభిరాత్మైవాలంకార్యః. సత్యచేతనం శరీరం హారాదిభిరలంకృతం శవశరీరమనౌచిత్యాద్ధాస్యావహం భవతి.న చేదస్య కించిదనౌచిత్యాదాత్మైవాలఙ్కార్యః. అహమలఙ్కృత ఇత్యభిమానదర్శనాచ్చ. నను యత్ర రసో నాస్తి తత్ర కిమలంకారాణాం కృత్యమిత్యత్రాహ—యత్రచిత్రకావ్యే స్ఫుటప్రతీతికో రసో నాస్తి, తత్రచిత్రఫణితిమాత్ర విశ్రాంతాః. యథా చిత్రవర్తినో రాజాదేరలంకారాః రసస్య సత్త్వేఽపి కదాచిదలంకారాణామనుపయోగ ఇత్యుక్తత్వాత్. తస్మాదలంకారోపకృతసౌందర్యస్వీకారమంతరేణాపి రసస్సహృదయచమత్కారకారీ భవతి. విద్యమానరససంబంధీకరణేన స్వతంత్రవృత్త్యా వర్తమానాః పునరలంకారాస్స్వామిని విరుద్ధవృత్తయో భృత్యా ఇవ ద్వేష్యా భవంతి. అలంకారాణాం పునస్సహృదయహృదయచమత్కారకారిత్వం రసానువర్తనేనైవేతి సర్వం నిరవద్యమ్. అథవా తేషాం గుణాలంకారాణాం శబ్దార్థగతత్వేన వ్యపదేశ ఉపచారేణేతి ప్రతిపాదయంతి—"ఏషాం శబ్దార్థయోర్వృత్తిర్గుణవృత్త్యైవ సమ్మతా" ఇతి. అలంకారస్వరూపముక్తమ్.

౧. భఅవమిత్యాది. భగవన్వరౌ ఖల్వేతౌ నాశిషౌ, ఏతౌ వితి ద్వివచనేన భర్తుర్బహుమతా భవ సమ్రాజం; పుత్త్రమాప్నుహీ త్యేతద్ద్వయం గృహ్యతే; వరౌ వరకల్పావమోఘవచనే. నాశిషౌ; న తు ప్రియభాషణే. "ఆశీరురగదంష్ట్రాయాం ప్రియవాక్యాభిలాషయో"రితి యాదవః. వరకల్పావిత్యనేన యథా మహాత్మా తపసా పరితుష్టబ్ర

కాశ్యపః—(ఋక్ఛన్దసాశాస్తే)

అమీ వేదిం పరితః క్లృప్తధిష్ణ్యాః సమిద్వన్తః ప్రాన్తసంస్తీర్ణదర్భాః,
అపఘ్నన్తోదురితంహవ్యగన్ధైర్వైతానాస్త్వాం వహ్నయఃపాలయన్తు.

ప్రతిష్ఠస్వేదానీం. (సదృష్టిక్షేపమ్) క్వ తే శార్ఙ్గరవమిశ్రాః?

(ప్రవిశ్య)

శిష్యాః—భగవన్! ఇమే స్మః.

కాశ్యపః—శార్ఙ్గరవ! భగిన్యాస్తే మార్గమాదేశయ.

శార్ఙ్గరవః—ఇత ఇతో భవతీ.

(శకుంతలా పరిక్రామతి.)

కాశ్యపః—(౧) అహో సన్నిహితదేవతాస్తపోవనతరవః!

పాతుం న ప్రథమం వ్యవస్యతి జలం యుష్మాస్వపీతేషు యా
నాదత్తే ప్రియమణ్డనాపి భవతాం స్నేహేన యా పల్లవమ్,

ష్యాదిభిర్దత్తవరస్త్వమోఘస్సన్నవిద్యమానమపీప్సితార్థం ప్రయచ్ఛతి, తద్వత్కాశ్యప వాక్యమపీతి యావత్. నాశిషావిత్యనేన. స్వానుగ్రహాః ఫలంతువా; న వా; మహా స్నేహాత్సర్వే జనాః ఆశీఃప్రదానం కుర్వంతి. వరప్రదానే కతిచిదేవ మాహాత్మ్యవంతః ప్రభవంతీత్యర్థః. భర్తుర్బహుమతా భవ; సమ్రాజం పుత్త్రమాప్నుహీతి కాశ్యపోక్త లోడ్వ్యపదేశస్య విధిరేవార్థః. నాశీరితి భావః.

౮. అమీ ఇత్యాది. ప్రాంతసంస్తీర్ణదర్భాః ప్రాంతేషు చతుర్దిక్షు సంస్తీర్ణా దర్భా యేషాం తే తథోక్తాః. అనేన త్వత్ప్రేషణార్థం మయాపి ప్రాతఃకాలకర్త వ్యాగ్నిహోత్రకర్మాదికం సర్వం నిర్వర్తితమితి వ్యజ్యతే. వితానో యాగస్తత్సంబంధినో వైతానాః.

౧. అహో ఇత్యాది సన్నిహితదేవతాః మిళితదేవతాః. అహో ఇతి సంబుద్ధిః. సన్నిహితదేవతాత్వకథనేన బహువచనేన చాశ్రమస్య సార్వకాలికవసంతాదిసర్వర్తు సాన్నిధ్యం గమ్యతే.

౯. పాతుమితి. యా శకుంతలా యుష్మాసు ప్రథమం జలమపీతేషు. న విద్యతే పీతం పానం యేషాం తే తథోక్తాః. తేషు. పీతమితి భావేక్తః. పాతుం న వ్యవస్యతి నేచ్ఛతి. కింతు పీతేష్వేవ పాతుం వ్యవస్యతీత్యర్థః. పాతుమితి పానక్రియాకర్మీభూతం జలమాత్రేపాదేవ లాభటీతి. అనేన స్వశరీరసౌఖ్యమవిచార్య, సూర్యోదయాత్ప్రాగే

ఆద్యే వః కుసుమప్రసూతిసమయే యస్యా భవత్యుత్సవః,
సేయం యాతి శకున్తలా పతిగృహం సర్వైరనుజ్ఞాయతామ్.
(౧) (కోకిలరుతం సూచయిత్వా)

త్థాయ వృక్షాణాం జలం ప్రయచ్ఛతీతి వ్యజ్యతే. జలం పాతుం న వ్యవస్యతీతి శకున్తలాపక్షే. జలశబ్దస్తు ఫలమూలాద్యుపలక్షకః. వృక్షాణాం జలం దత్త్వైవ పశ్చాత్ఫలమూలాదిస్వీకార ఇతి భావః. తేన చ వృక్షజలప్రదానాదిదుష్కరకర్మణి స్వవచనానుకరణతయా స్త్రీత్వేఽపి ఋషిక్రియమాణతత్సౌశీల్యాదిప్రశంసా ద్యోత్యతే. వ్యవస్యతీతి వర్తమానప్రయోగేణ సార్వభౌమానురూపవరప్రాప్తావపి న గర్వః; కిన్త్వద్యాపి గమనదివసేఽపి స్వవచనానుకరణశీలా జలం ప్రయచ్ఛతీతి వ్యజ్యతే. వృక్షపక్షేఽపి జలశబ్దేన కీటాదినివారణకరీషదానాదితత్సంరక్షకసామగ్రీ గృహ్యతే. తర్హి, తపస్విపుత్ర్యాస్తత్కర్మోచితమేవ. కథం తత్ప్రశంసా క్రియత ఇత్యతఆహ—ప్రియమండనాపీతి. ఇష్టాలంకారాపి. అనేన రాజపుత్రీతి వ్యజ్యతే. బ్రహ్మర్షిపుత్ర్యాః పరిమితాహారాదిక్లిష్టవ్రతవిశేషానుష్ఠానతత్పరతయా స్వదేహాలంకారాదౌ వైమనస్యం సంభవతీతి. తాదృశకర్మానర్హేతి యావత్. భవతాం యుష్మాకం పల్లవం నవదళం. స్నేహేనాహేతుపక్షపాతేన హేతునా. న తు స్వదేహాలంకరణవిముఖతయేతి యావత్. నాదత్తే న గృహ్ణాతి. పల్లవమిత్యేకవచనేనానవధానేన లీలయా వా కదాప్యేకపల్లవభంగభీరుతా వ్యజ్యతే. భవతామితి బహువచనేన బహువృక్షలతానాం జలప్రదానాదిసంరక్షణక్రియయా కదాపి శకుంతలాయా విశ్రమాభావస్తేన చ సుఖోచితతాదృగ్రాజర్షిపుత్ర్యాస్స్వపోషిత శకుంతలాయాస్స్వాశ్రమే కదాపి సుఖానుభవో నాస్తీతి ఋషేరాశయో వ్యజ్యతే. వః యుష్మాకం. ఆద్యే ప్రాథమికే. కుసుమప్రసూతిసమయే యస్యా ఉత్సవో భవతి. ఉత్సూతే హర్షమిత్యుత్సవః. జలప్రదానాదినా స్వపరివర్ధితవృక్షాణాం స్వదృష్టిపథ ఏవ పుష్పోద్గమసాఫల్యదర్శనాద్ధర్షప్రకాశకాభ్యుదయికకర్మ ప్రవృత్తం భవతీతి యావత్. న తు ప్రత్యహం దేవపూజార్థం పుష్పానయనపరిశ్రమధియా వైమనస్యం జాయత ఇతి భావః. తేన చ ప్రత్యహం శకుంతలాకృతబల్యర్థపుష్పానయనాదిశుశ్రూషావిశేషశ్చ ద్యోత్యతే. సేయమితి. యా యుష్మాకం మమాపి జలప్రదానాదిపుష్పానయనాదిశుశ్రూషాపరా, సేయమితి యావత్. "పితా రక్షతి కౌమారే భర్తా రక్షతి యౌవనే" ఇతి న్యాయేన పతిగృహం యాతి సహధర్మచారిణీ సతీ ధర్మప్రజాజననార్థం ప్రజతి. సర్వైర్భవద్భిరనుజ్ఞాయతామనుమన్యతాం. పతిగృహమిత్యనేన లజ్జయా శకుంతలా న వదతి తస్మాన్మయోచ్యత ఇతి భావః.

కోకిలరుతమిత్యాది. రుతం శబ్దం. అ ఇతి హర్షే.

అనుమతగమనా శకుంతలా తరుభిరియం వనవాసబంధుభిః
పరభృతవిరుతం కలం యథా ప్రతివచనీకృతమేభిరీదృశమ్. ౧౦

(ఆకాశే)

రమ్యాంతరః కమలినీభరితైస్సరోభి
శ్ఛాయాద్రుమైర్నియమితార్కమయూఖతాపః,
భూయాత్కుశేశయరజోమృదురేణురస్యా
శ్శాన్తానుకూలపవనశ్చ శివశ్చ పన్థాః. ౧౧

(సర్వే సవిస్మయమాకర్ణయన్తి)

గౌతమీ—(౧) [1]జాదే! దాణిం ణాదిజణసిణిద్ధాహిం అణుణ్ణాదగమణాసి. తవోవణదేవదాహిం పణమ భఅవదీణం.

శకుంతలా—(సప్రణామం పరిక్రమ్య జనాంతికమ్)(౨)[2]హళా పిఅంవదే,

---

1 జాతే! ఇదానీం జ్ఞాతిజనస్నిగ్ధాభిరనుజ్ఞాతగమనాసి తపోవనదేవతాభిః. ప్రణమ భగవతీభ్యః.

2 సఖి ప్రియంవదే, ఆర్యపుత్రదర్శనోత్సుకాయా అపి ఆశ్రమపదం పరిత్యజన్త్యా దుఃఖదుఃఖేన మే చరణౌ పురోముఖౌ వర్తేతే.

---

౧౦. అనుమతేత్యాది. అనుమతగమనా అనుజ్ఞాతగమనా వనవాసబంధుభిః వనవాసపరిచితైః. అనేనాశ్రమవృక్షసహవాసమాత్రకథనేన ప్రగల్భజనసహవాసాభావాదనాగరికతయా కైతవానభిజ్ఞతా శకుంతలాయా ద్యోత్యతే. ఏతాదృశీ లోకవృత్తాంతానభిజ్ఞా రాజ్ఞో బహువల్లభత్వాన్నాగరికస్త్రీజనభూయిష్ఠే రాజగృహే సమర్థాసతీ కథం వత్స్యతీతి ఋషేశ్చింతా వ్యజ్యతే. కలమవ్యక్తమధురం. పంచమస్వరలక్షణమితి యావత్. అనేన వసంతసమయస్సూచ్యతే. వసంతకాలఏవ హి పికస్వరాణాం వికస్వరతా సంభోభవీతి. యథాశబ్ద ఇవార్థకః. ప్రతివచనీకృతమివేతి యావత్.

౧౧. రమ్యాంతర ఇత్యాది. రమ్యాంతరః ఉపభోగ్యాంతరాళః ఛాయాద్రుమైశ్ఛాయాప్రధానైర్వృక్షైః శాంతో మందః అనుకూలో గమనానువర్తీ పవనః యత్ర సతథోక్తః. కుశేశయానాం శతపత్రాణాం రజాంసీవ మృదురేణవో యస్మిన్ సతథోక్తః. శివశ్శుభః. చశబ్దస్సముచ్చయే.

౧. జాద ఇత్యాది. జాతే వత్సే.

౨. హళేత్యాది. అనేన స్వస్యాశ్రమావస్థానలబ్ధశరీరపోషణాదిబహుసౌఖ్యానుభవకృతజ్ఞతా ప్రకాశ్యతే.

అజ్జఉత్తదంసణోస్సుఆఏవి అస్సమపదం పరిచ్చఅన్తీఏ దుక్ఖదుక్ఖేణ మే చలణా పురోముహా వట్టంతి.

ప్రియంవదా—[1]ణ కేవళం తవోవణవిరహకాదరా సహీ ఎవ్వ. తుఏ ఉవహిదవిఓఅస్స తవోవణస్సవి దావ సమవత్థం పెక్ఖ.

[2]ఉగ్గళిఅదబ్భకబళా మిఆ పరిచ్చత్తణచ్చణా మోరా,
ఓసరిఅపండుపత్తా ముంఅంత్యంసూణి వ లదాఓ. ౧౨

శకుంతలా—(స్మృత్వా) (౧) [3]తాద! ళదాభఇణిం వణజోసిణిం దావ ఆమంతఇస్సం.

కాశ్యపః—అవైమి తే తస్యాం సోదర్యస్నేహమ్.

---

1 న కేవలం తపోవనవిరహకాతరా సఖ్యేవ. త్వయోపహితవియోగస్య తపోవనస్యాపి తావత్సమవస్థాం పశ్య.

2 ఉద్గలితదర్భకబలా మృగాః పరిత్యక్తనర్తనా మయూరాః,
అపసృతపాండుపత్రాః ముఞ్చన్త్యశ్రూణీవ లతాః.

3 తాత! లతాభగినీం వనజ్యోత్స్నాం తావదామన్త్రయిష్యే.

---

౧౨. ఉగ్గళిఏతి. అత్ర శకుంతలావిశ్లేషసమయజనితదుఃఖవశాన్మృగాణాం దర్భకబలభ్రంశకథనేన సార్వకాలికమృగసహవాసాచ్ఛకున్తలాయాదృష్టిచాంచల్యసౌభాగ్యం తాటస్థ్యేన ద్యోత్యతే. ఏతావత్పర్యంతం విజాతీయమృగైస్సహాసమయక్షేపః ఇతఃపరం బహుపరిచారికాజనసంకులసహవాసాత్సుఖీభూతాయా మమ విస్మరణం త్వయా న కర్తవ్యమితి సఖ్యుపాలంభగర్భితోక్తిరపి జ్ఞాప్యతే. మయూరాణాం నర్తనపరిత్యాగకథనేన మయూరసహవాసాన్మందగమనాదిగతివిశేషస్సూచ్యతే. లతానాం పాండుపత్రాపసరణకథనేన వసంతకాలస్సూచ్యతే. వసంతసమయే లతానాం పచేళిమపత్రాణి భ్రశ్యంతి. తతస్సుకుమారాంకురపుష్పోద్గమోత్పత్తిః. అనేన విరహిజనాసహ్యస్మరోద్దీపకమృగమిథునక్రీడామయూరనర్తనసపల్లవపుష్పాది భూయిష్ఠాశ్రమావస్థిత్యపేక్షయా వసంతసమయే పతిగృహగమనమేవోచితమితి జ్ఞాప్యతే. తేన చ పూర్వవాక్యే ఆర్యపుత్రదర్శనోత్సుకాయా అపి దుఃఖదుఃఖేన మే చరణౌ పురోముఖౌ వర్తేతే ఇత్యాదినా పతిగృహగమనసమయజనితహర్షాదిగోపనార్థం శకుంతలాకథితస్య సఖ్యా ప్రత్యుత్తరం దత్తమితి భావః.

౧. స్మృత్వేత్యాది. అత్రాచేతనలతాలింగనవ్యాజేన శకుంతలాయాస్సార్వకాలికస్వహృదయస్థితచేతనరూపసఖీవిషయకస్నేహప్రకర్షః కైముతికన్యాయేన జ్ఞాప్యతే.

శకున్తలా—(లతాముపేత్య)[1]వణజోసిణి! చూదసంగదావి పచ్చాలింగమం ఇదో గదాహిం సాహాబాహాహిం, అజ్జప్పహుది దూరవట్టిణీ ఖు దే భవిస్సం.

కాశ్యపః—

సంకల్పితం ప్రథమమేవ మయా తవార్థే
భర్తారమాత్మసదృశం సుకృతైర్గతా త్వమ్,
చూతేన సంగతవతీ నవమాలికేయ
మస్యామహం త్వయి చ సంప్రతి వీతచిన్తః. ౧౩

ఇతః పంథానం ప్రతిపద్యస్వ.

---

1 వనజ్యోత్స్నే! చూతసంగతాపి ప్రత్యాలింగ మామితో గతాభిః శాఖాబాహాభిః, అద్యప్రభృతి దూరవర్తినీ ఖలు తే భవిష్యామి.

---

౧౩. సంకల్పితమిత్యాది.తవారణ్యవాసిన్యాస్తవేత్యర్థః. అర్థే కృతే"అర్థేకృతే చ తాదర్థ్యే"ఇత్యుక్తత్వాదనురూపవరప్రాప్త్యయోగ్యస్థలవాసిన్యాస్తవార్థ ఇతి యావత్. మయేతి వీతరాగత్వాదరణ్యవాసితయానురూపవరసంఘటనార్థం నానాదేశ పర్యటనాయోగ్యేన మయేతియావత్. ప్రథమమేవ మేనకావిశ్వామిత్రపరిత్యాగానంతరం త్వదానయనసమయఏవేత్యర్థః.సంకల్పితమనురూపవరప్రదానేన లోకావిరుద్ధసముచితం కుర్యామితి ప్రతిజ్ఞాతమ్.ఆత్మసదృశం"కన్యావరయతే రూప"మితిన్యాయేన త్వత్సౌందర్యయౌవనకులోచితం. ఆత్మసదృశమిత్యనేన యద్యప్యస్మదననుమత్యా త్వం దుష్యంతేన పరిణీతా, తథాప్యనురూపవరప్రాప్తిహేతునా మయాపి ప్రీతిరేవ కృతేతి వ్యజ్యతే. భర్తారం—పతిరేవ స్త్రియాం దేవ ఇతి న్యాయేన స్వస్త్రీత్వరూపలావణ్యాదిసాఫల్యహేతుభూతం సహచరం. అత్ర భర్తృశబ్దప్రయోగేణ ధర్మప్రజార్థ మేవ త్వం పరిణీతా, న తుభోగార్థమితి పట్టమహిషీత్వం జ్ఞాప్యతే.అతఏవ దయితః కాంతః ప్రియ ఇతి శబ్దో నప్రయుక్త ఇతి జ్ఞాతవ్యం. సుకృతైః పుణ్యవిశేషైః. బహువచనేనానేక జన్మాంతరోపార్జితసుకృతవిశేషా గృహ్యంతే. త్వం గతేత్యనేన సుకృతైరేవ గతా న తు స్వయత్నవిశేషైరితి యావత్. అనేన అనురూపవరప్రదానరూపస్వసంకల్పస్యానాయాసేన సాఫల్యాదఘటనాఘటకం స్వస్య దైవానుకూల్యం సూచ్యతే. ఆశ్రమపరిత్యాగాద్దుఃఖం న కర్తవ్యం కింత్వనురూపవరగృహగమనేన హర్ష ఏవ త్వయా కర్తవ్య. ఇతి భావః. అస్యాం నవమాలికాయాం అచేతనాయామితి యావత్. త్వయి చ చేతనాయాం త్వయి చేత్యర్థః. సంప్రతి ఇదానీం వీతచింతః పరస్పరముచితాశ్రయలాభాచ్చింతారహితః.

శకున్తలా—[1]హళా, ఏసా దువ్వేణం వో హత్థనిక్ఖేవో!

ఉభే—[2]అఅం జణో దాణిం తుఏక స్స హత్థే అప్పిదో?.

(ఇతి బాష్పం వికిరతః)

కాశ్యపః—అనసూయే! అలం రుదిత్వా. ననుభవతీభ్యామేవ స్థిరీకర్తవ్యా శకుంతలా.

(సర్వే పరిక్రామంతి.)

శకుంతలా—(౧)[3]తాద! ఏసా ఉడజపజ్జంతచారిణీ గర్భమంథరా మిఅవహూా జదా అణఘుప్పసవా హోఇ, తదా మే కింవి పిఅణివేదఇత్తఅం విసజ్జేహి.

కాశ్యపః—భవతు. నేదం విస్మరిష్యామః.

శకున్తలా—(గతిభఙ్గం రూపయిత్వా.) [4]కిం ణు ఖు ఏసో పుణో పుణో వి ణివసణం మే సజ్జఇ?

(ఇతి పరావర్తతే.)

కాశ్యపః—వత్సే!

యస్య త్వయా వ్రణవిరోపణమింగుదీనాం
తైలం న్యషిచ్యత ముఖే కుశసూచివిద్ధే,

---

1 సఖ్యౌ, ఏషా ద్వయోర్వాం హస్తనిక్షేపః.

2 అయం జనస్త్వయేదానీం కస్య హస్తే ఒర్పితః?

3 తాత! ఏషా ఉటజపర్యన్తచారిణీ గర్భమన్థరా మృగవధూర్యదా అనఘప్రసవా భవతి, తదా, మే కిమపి ప్రియనివేదయితృకం విసర్జయ.

4 కిం ను ఖల్వేష పునః పునరపి నివసనం మే సజ్జతి?

అత్ర చేతనాచేతనయోశ్శకుంతలానవమాలికయోస్సమానబుద్ధికథనేన కాశ్యపస్య శకుంతలాదుష్యంతాభ్యాం ప్రత్యుపకారలక్షణరత్నధనపశ్వాదిలాభనైరపేక్ష్యం ప్రతీయతే.

౧. తాదేత్యాది. అనఘప్రసవా వ్యసనరహిత ప్రసూతిరిత్యర్థః. ప్రియనివేదయితృకం శోభనజ్ఞాపనపత్రలేఖాదికమ్. కిన్న్విత్యాది.

౧౪. యస్యేతి. యస్య ముఖే కుశసూచివిద్ధే దర్భాంకురక్షతే వ్రణవిరోపణం వ్రణసమాధాయకం న్యషిచ్యత నితరామసిచ్యత. నిరిత్యుపసర్గేణ వ్రణావసానపర్యంతం తదేక[illegible] ధాన్యవిశేషముష్టిభిః

శ్యామాకముష్టిపరివర్ధితకో జహాతి
సోఽయం న పుత్త్రకృతకః పదవీం మృగ స్తే. ౧౪

శకున్తలా— [1]వచ్ఛ! కిం సహవాసపరిచ్చాఇణిం మం అణుసరసి? అచిర ప్పసూదావి జణణీఏ విణావి వడ్ఢిదో ఎవ్వ. దాణిం వి తుమం మఏ విరహిదం తాదో చింతఇస్సది. ణివట్టేహి దావ.

(ఇతి రుదతీ ప్రస్థితా.)

కాశ్యపః— ఉత్పక్ష్మణోర్నయనయోరుపరుద్ధవృత్తిం
బాష్పం కురు స్థిరతయా విరతానుబన్ధమ్,
అస్మిన్నలక్షితనతోన్నతభూమిభాగే
మార్గే పదాని ఖలు తే విషమీభవన్తి. ౧౫

శార్ఙ్గరవః— భగవన్! ఓదకాన్తాత్ స్నిగ్ధో జనోఽనుగన్తవ్య ఇతి శ్రూయతే. తదిదం సరస్తీరమ్. అత్ర సందిశ్య నః ప్రతిగన్తుమర్హసి

కాశ్యపః— తేన హీమాం క్షీరవృక్షచ్ఛాయామాశ్రయామః.

(సర్వే పరిక్రమ్య స్థితాః.)

---

1 వత్స! కిం సహవాసపరిత్యాగినీం మామనుసరసి? అచిరప్రసూతయా జనన్యా వినాపి వర్ధిత ఏవ. ఇదానీమపి త్వాం మయా విరహితాం తాతశ్చిన్తయిష్యతి. నివర్తస్వ తావత్.

పోషితః. ముష్టిపరివర్ధితక ఇత్యనేన భూసంసర్గేణ వ్రణే తృణాదికం లగ్నం స్యాదితి హస్తేనైవాహారాదికం దత్తమితి యావత్. వర్ధితక ఇతి కప్రత్యయేనానుకంపయా వర్ధిత ఇతి ద్యోత్యతే. "అనుకంపాయాం క" ఇత్యుక్తత్వాత్. పుత్త్రకృతక ఇతి బాలార్థే కప్రత్యయః.

౧౫. ఉత్పక్ష్మణోరితి. ఖలు యతో హేతోః అలక్షితనతోన్నతభూమిభాగే అదృష్టనిమ్నోన్నతభూమిప్రదేశే విషమీభవంతి విపరీతాని భవంతి. స్ఖలంతీతి భావః. తతో. హేతోః ఉపరుద్ధవృత్తిః ఉపరుద్ధా అంతరితా వృత్తిర్వ్యాపారో యేన తత్తథోక్తం. రహితానుబద్ధం రహితః త్యక్తః అనుబద్ధస్సంబద్ధో యేన తథోక్తమ్.

కాశ్యపః—(ఆత్మగతమ్) (౧) కిం ను ఖలు తత్రభవతో దుష్యన్తస్య యుక్తరూపమస్మాభిస్సన్దేష్టవ్యమ్?

(ఇతి చిన్తయతి.)

శకున్తలా—(జనాన్తికమ్) (౨) [1]హళా! పెక్ఖ దక్ఖిణదో ణలిణీపత్తంతరిదం వి సహఅరం అదేక్ఖంతీ ఆదురా చక్కవాఈ ఆరసఇ. దుక్కరం ఖు అహం కరేమి.

అనసూయా—[2]సహి! మా ఎవ్వం మంతేహి.

---

1 సఖి! పశ్య దక్షిణతో నళినీపత్రాంతరితమపి సహచరమపశ్యన్తీ ఆతురా చక్రవాకీ ఆరసతి. దుష్కరం ఖల్వహం కరోమి.

2 సఖి! మైవం మన్త్రయస్వ.

---

౧. కిం ను ఖల్విత్యాది. యుక్తరూపం యోగ్యతరం కులగోత్రచరిత్రానురూపమితి యావత్. ప్రశంసాయాం రూపప్ప్రత్యయః.

౨. హళేత్యాది. అత్ర చక్రవాకీశబ్దేన పక్షిజాతేర్వాత్స్యాయనాదిమదనశాస్త్రభిజ్ఞతాధికారాభావాత్ సంభోగమాత్రసుఖాభిజ్ఞతా సూచ్యతే. నతు నైపథ్యాత్మకక్రియాత్మకబహువిధశృంగారోచితేతి యావత్. తాదృశీ చక్రవాకీ సహచరం ప్రియం. సహచరశబ్దప్రయోగేణ పక్షిజాతేర్విధినిషేధాత్మకశాస్త్రపాఠానుష్ఠానానధికారతయా కర్మపారవశ్యాభావాత్ సార్వకాలికసంభోగాదిక్రీడాపరతా వ్యజ్యతే. న తు కార్యాంతరచికీర్షయా కదాపి మనుష్య ఇవ విదేశగమనోద్యోగపర ఇతి యావత్. అత ఏవ సహచరశబ్దప్రయోగః. న తు కాంతః ప్రియ ఇతి ప్రయుక్తిః. నళినీపత్రాంతరితం నళినీపత్రమాత్రవ్యవహితం న తు భిత్త్యాదివ్యవహితం విదేశస్థం వా. అపశ్యంతీత్యనేన దర్శనాభావమాత్రమేవ కింతు తదీయప్రతిస్వరాదికం జ్ఞాయత ఇత్యర్థః. ఆరసతి. అసమంతాచ్ఛబ్దాయతే. వర్తమానవ్యపదేశేన తస్య బహువిధదుఃఖావిష్కరణం ప్రదృశ్యతే. అహమిత్యనేన పూర్వోక్తగుణవిలక్షణాస్వచ్ఛందనవస్త్రభూషణాదివిషయార్హా మానుషీలబ్ధైకవారప్రియసంభోగా చ, తాదృశ్యహమిత్యర్థో గృహ్యతే. దుష్కరం దుష్కృత్యం అనుచితమితి యావత్. యువతికృత్యం న భవతీతి భావః. కరోమి అనుతిష్ఠామి. స్వవశేంద్రియగణా జీవామీత్యర్థః. ప్రియస్య చిరవిశ్లేషణ మరణే సముచితే సతి స్వయం తద్విపరీతమేవ కరోమీతి భావః. మైవమితి. ఏవమితి ఉక్తనిర్వేదవచనం. మేతి ప్రతిషేధే. కదాపి న వదేత్యర్థః.

[1]ఏసావి పిఏణ విణా గమేఇ రఅణిం విసాదదీహఅరం,
గరుఅంవి విరహదుక్ఖం ఆసాబంధో సహావేది. ౧౬

కాశ్యపః—శార్ఙ్గరవ, త్వయా మద్వచనాత్స రాజా శకున్తలాం పురస్కృత్య వక్తవ్యః.

శార్ఙ్గరవః—ఆజ్ఞాపయత్వత్రభవాన్.

కాశ్యపః—

అస్మాన్ సాధు విచిన్త్య సంయమధనానుచ్చైః కులం చాత్మన
స్త్వయ్యస్యాః కథమప్యబాంధవకృతాంస్నేహప్రవృత్తిం చ తామ్,

1 ఏషాపి ప్రియేణ వినా గమయతి రజనీం విషాదదీర్ఘతరాం,
గుర్వపి విరహదుఃఖమాశాబన్ధస్సహయతి.

౧౬. ఏసేతి. ఏషా క్షణమపి ప్రియవిశ్లేషాసహనశీలా తాదృశ్యేషా చక్రవాకీతి యావత్. ప్రియేణ కాంతేన యద్దర్శనాదర్శనే ఏవ జీవితమరణయోర్హేతూ తత్రైవ ప్రియశబ్దప్రయోగః క్రియత ఇతి మహాకవీనాం సంకేతః. తాదృశ ప్రియేణ వినా ప్రియసంసర్గమంతరేణాపి. రజనీం చంద్రాతపమలయమారుతాదిసన్నిధానేనాఖండితమదనప్రచురాద్యూనోర్బహువిధక్రీడోచితసమయాం నిశామిత్యర్థః. గమయతి బుద్ధిపూర్వకం ప్రత్యహం నయతి. నతు దైవాత్కదాచిత్కప్రియసంసర్గశూన్యాం రజనీంగమయతీత్యర్థః. దీర్ఘతరం బహుకాలవ్యాపకం విరహితానాసహ్యామద్భుతవ్యాపకమపీత్యర్థః. గురుకం ప్రమాణాధికం స్మృతిగుణోద్వేగాదిక్రమేణ మరణాంతఫలకమపీత్యర్థః. విరహదుఃఖం ఇష్టజనవిప్రయోగజనితదుఃఖం. ఆశాబంధః ప్రియసమాగమప్రత్యాశా సహయతి మర్షయతి. తథా మేఘసందేశే—"ఆశాబంధః కుసుమసదృశం ప్రాణ"మిత్యాదౌ.

౧౭. అస్మానిత్యాది. అస్మానితి బహువచనేన పుత్రీభూతశకుంతలాయాః అనాయాసేనానురూపవరప్రాప్త్యా స్వస్య కృతార్థతా సూచ్యతే. తేన రాజకృతగాంధర్వవివాహం ప్రతి స్వస్య హర్షజనితప్రీతిశ్చ ప్రకాశ్యతే. తర్హి సర్వత్ర కన్యకాయా వర్ణానురూపవరః కిం దుర్లభఇత్యత ఆహ—సంయమధనానితి. సంయమధనాన్ తపోధనానిత్యనేన స్వస్య సార్వకాలికాత్మస్వరూపమననపరత్వాదరణ్యవాసిత్వాచ్చానురూపవరవిచారార్థం నానాదేశభ్రమణాసామర్థ్యం వ్యజ్యతే. కించ సంయమధనానిత్యనేనాస్మదసన్నిధానేఽపి త్వత్కృతగాంధర్వవివాహాదివృత్తాంతస్తపోమహిమ్నా జ్ఞాత ఇత్యపి జ్ఞాప్యతే. సాధు విచింత్య. యద్యపి రాజ్ఞస్సర్వకాలికరాజ్యభారపాలనపర

సామాన్యప్రతిపత్తిపూర్వకమియం దారేషు దృశ్యా త్వయా
భాగ్యాయత్తమతఃపరం న ఖలు తద్వాచ్యం వధూబన్ధుభిః. ౧౭

తంత్రతా, తథాప్యస్మదనురోధేన క్షణమాత్రం సమవధాయ సమ్యగ్విశేషేణ చింతయిత్వా. సంయమధనానిత్యనేన స్వస్య రాజనిమిత్తకధనవస్త్రాదిభిరనపేక్ష్యం జ్ఞాప్యతే. కింతు రాజ్ఞ ఏవ తపోధనానుగ్రహాపేక్షేతి భావః. అనేన స్వాశ్రమపరిపోషితశకుంతలాయాః తాదృఙ్నాగరికజనసహవాసాభావాత్ కైతవానభిజ్ఞతయా సౌశీల్యాదిగుణాః ప్రకాశ్యంతే. గాంధర్వవివాహం ప్రతి స్వకృతానుజ్ఞాయాం హేతుమాహ—ఉచ్చైః కులమిత్యాది. ఆత్మనః స్వస్య ఉచ్చైఃకులం వంశోన్నతిం సాధు విచింత్య స్వాభిజాత్యకళంకభూతపరదారాభిమర్శనకృతఘ్నతాదివిరహితం కులం సమ్యగ్గణయిత్వా. ఆత్మన ఇత్యేకవచనేన కులాభిజాత్యాదావద్వితీయత్వం రాజ్ఞస్సూచ్యతే. ఉభయోరనురూపత్వాన్మయాప్యనుమతిరేవ కృతేతి భావః. పునరపీప్సితార్థసిద్ధ్యర్థం హేత్వంతరమాహ—త్వయీత్యాది. స్వారసికతాదృగనురాగాతిశయవతి త్వయీతి యావత్. త్వయివిషయే. అస్యా ఆరణ్యవాసిత్వాత్ కైతవానభిజ్ఞాయాః శకుంతలాయా అస్యా ఇతి యావత్. కథమపి కథంచిత్ కృచ్ఛ్రేణేతి యావత్. కృచ్ఛ్రత్వం నామ గురుజనాసమ్మత్యా స్వాచ్ఛందికవివాహే సద్య ఏవానిష్టజనకం గురుజనేభ్యః శాపమప్యవిచార్య కథమపీత్యర్థః. తదేవాహ—అబాంధవకృతామితి. అనేన యద్యపి రాజర్షికన్యకాయాః రాజర్షివరగామితాయాః యుక్తత్వాత్తత్రాపి సన్నిహితస్య పరిత్యాగే కారణాభావాచ్చ అనురూపవరసన్నిధానమేవ కన్యకాయా వివాహహేతుస్తథాపి బాంధవాః కులమిచ్ఛంతీతిన్యాయేన వివాహస్య బంధుజనసమ్మత్యా భావ్యమితి జ్ఞాప్యతే. అనురాగవశాత్ బంధుజనానప్యవిచింత్య శకుంతలయా త్వద్విషయే ప్రవృత్తిః కృతేతి భావః. తదేవ జ్ఞాపయతి—తామితి. తాం త్వదేకవేద్యామనిర్వచనీయామనుభూతామితి యావత్. యద్వా—తాముభయవేద్యామకృత్రిమాముభయోరనురాగవిశేషముభావేవ జానీథస్తథైవ పరస్పరం వర్తేయాథా మిత్యభిప్రాయః. స్నేహప్రవృత్తిం స్నేహశబ్దేన ద్రవీభూతచిత్తస్య భావవిశేషః కథ్యతే. తదుక్తం—'విస్రంభే పరమాం కాష్ఠామారుఢే దర్శనాదిభిః, యత్ర ద్రవత్యంతరంగం స స్నేహ ఇతి కథ్యత'' ఇతి. తస్య ప్రవృత్తిస్స్వారసికనిర్గళద్వ్యాపారః మాంజిష్ఠానురాగవిశేషసూచకశరీరకార్శ్యవైవర్ణ్యాదిరిత్యర్థః. తాదృశీం స్నేహప్రవృత్తిం చ సాధు విచింత్యేత్యనుషజ్యతే. సాధుపశ్చాత్తాపపురస్సరం విచింత్య క్షణమపి త్వద్విశ్లేషాసహాం తాదృశీమేతావంతమనేహసం విహాయ స్థితమిత్యనుశయపూర్వం విశేషేణ చింతయిత్వా. అత్ర విచింత్యేతి ల్యప్ప్రత్యయేన విశేషవాచకోపసర్గేణ చ చింతాయా నిర్ణయాంతత్వముచ్యతే. దారేషు కళత్రేషు సత్సు బహువచ

నేన "రత్నహారీ తు పార్థివ" ఇతి న్యాయేన రాజానో బహువల్లభా ఇత్యభిధానేన చ
బహుకళత్రపరిగ్రహస్సముచిత ఇతి జ్ఞాప్యతే. నిర్ధారణే సప్తమీ. సామాన్యప్రతిపత్తి
పూర్వకం కలత్రాంతరసామ్యజ్ఞానపురస్సరం. త్వయా అస్మత్సందేశవాక్యద్వయార్థవిశేష
చింతానిర్ణయాంకజ్ఞానవతా త్వయేతి యావత్. ఏకవచనేన స్వారసికతయా స్వకృ
తానురాగవిశేషాదికం స్వయమేవ జానాసీతి సూచ్యతే. తాదృశేన త్వయా ఇయం
మత్పోషితా శకుంతలా. దృశ్యా ఉక్తహేతుభిర్ద్రష్టుం యోగ్యా. త్వత్కటాక్షపత
నార్హేతి యావత్. తర్హి లోకే పిత్రాదిభిః కన్యకాయా జామాతరం ప్రతి విశేష
ప్రతిపత్త్యాదికమేవ ప్రార్థనీయం తత్కథం సామాన్యప్రతిపత్త్యాదికం ప్రార్థ్యతే?
ఇత్యత ఆహ—అతః పరమితి. అతః సామాన్యప్రతిపత్తేః పరం భిన్నం విశేషప్రతిప
త్త్యాదికం. ఖలు శబ్దో హేత్వర్థకః. యతో హేతోః భాగ్యాయత్తం జన్మాంతరో
పార్జితసుకృతవిశేషాధీనం న తు కన్యకాయాః కులాభిజాత్యసౌందర్యవినయాదిగుణ
విశేషాయత్తమితి యావత్. అనేన గర్హ్యోక్త్యా శకుంతలాయా స్సౌశీల్యాదిబహుగుణ
యోగితా సూచ్యతే. తతో హేతోః తద్విశేషప్రతిపత్త్యాదికం. వధూబంధుభిః వధూ
నామాప్తైర్న వాచ్యమ్. నయాచ్యమిత్యపి పాఠః. అత్ర శ్లోకేఽన్యాపి యోజనా క్రి
యతే. అస్మానితి బహువచనేన కాశ్యపగౌతమీశార్ఙ్గరవాదిశిష్యా గృహ్యంతే. తాదృ
శేషు బహుష్వస్మాసు సత్స్వపి త్వయా కోఽపి న పృష్ట ఇతి రాజ్ఞ్యపరాధారోపః
ప్రకాశ్యతే. తర్హి తాత్కాలికసుఖప్రాప్త్యర్థం కృత పరకన్యకాహరణజనితపాపస్య
ఫలం కాలాంతరే పరలోకే అనుభవిష్యామి; రాజ్ఞో మమ క ఇదానీం శిక్షక ఇత్యత
ఆహ—సంయమధనానితి. అనేన స్వస్య కోపప్రసాదయోశ్శాపానుగ్రహాభ్యాం సద్యః
ఫలప్రదత్వం వ్యజ్యతే, సాధు విచింత్యాత్మన ఉచ్చైః కులం సాధు విచింత్యేత్యనేన
కళంకరహితచిరంతనస్వవంశస్య తపోధనవిషయకాపరాధకారణాత్ క్షతికరణం తవ
నోచితమితి వ్యజ్యతే. ఆత్మన ఇత్యేకవచనేన స్వకృతశకుంతలాపరిణయరూపవృత్తాంతం
స్వయమేవ జానాసి. న త్వన్యదుష్టజనబోధనాత్ కృతశకుంతలాసంగమకృత్యవానితి
స్వస్యైవాపరాధః. న తు నికటవర్తినామితి జ్ఞాప్యతే. తాత్కాలికసుఖానుభవార్థం
యత్కించిత్ కృతం తదాంతం కిమర్థమనుష్ఠేయమిత్యవజ్ఞా నోచితా. కింతు ఉక్త
హేతూనాం విశేషప్రతిపత్తి రేవోచితేతి భావః. పునరపి హేత్వంతరేణ విశదయతి—
త్వయీత్యాది. త్వయీత్యేకవచనేనాత్మనస్స్వతంత్రతయా స్వకృతం స్వయమేవ
జానాసి. యది త్వయా విశేషప్రతిపత్తిర్న క్రియతే శకుంతలావిషయే. తదా త్వత్కృ
తానురాగ విశేషజ్ఞాపక సవనికటవర్త్యన్యజనో నాసీత్యవిదితాన్యజనాత్మకృత్యతాజ్ఞా
పనం ప్రకాశ్యతే. అస్యాశ్శకుంతలాయాః. సంబంధే షష్ఠీ. కథమపి కథంచిత్. యత్నే

నేతి యావత్. యదాహోత్పలః—"జ్ఞాతహేతువివక్షాయామప్యాదికథమంత్యభాక్, కథమాదితథాప్యంశంయత్నగౌరవబాధయోః" ఇతి. తాం త్వదేకవేద్యాం శకుంతలాసంబంధినీం యత్నేన త్వత్కృతాంతామితి యావత్. కథమపి తామిత్యనేన స్వస్యాసన్నిధానేఽపి శకుంతలాసంగమార్థం యత్నేన త్వత్కృతానురాగవిశేషశపథాదికం సర్వం తపోమహిమ్నా జ్ఞాతమితి పరిగ్రహబహుత్వేఽపీత్యాద్యనురాగవిశేషద్యోతకశపథవాక్యం దుష్యంతస్య స్మార్యతే. అబాన్ధవకృతామిత్యనేన బంధుజనాసమ్మత్యా స్వాభిసరణభీరుకాయాశ్శకుంతలాయాః వ్యభిచారిత్వదోషాపనయనార్థం గాంధార్వవివాహస్య బంధుజనానపేక్షితయా తదాసీం దుష్యంతకథితం "గాంధర్వేణ వివాహేన బహ్వ్యో రాజర్షికన్యకా" ఇత్యాదిదృష్టాంతవాక్యం దుష్యంతస్య ప్రకాశ్యతే. స్నేహప్రవృత్తిం పరిణతానురాగవిశేషాత్ కాలాక్షమలక్షణౌత్సుక్యవిశేషవ్యాపారం చ సాధు విచిన్త్యేత్యనుషజ్యతే. అనేన "తపతి తనుగాత్రి మదనస్త్వా"మిత్యాద్యనురాగప్రకాశనార్థం ఫణితదుష్యంతవాక్యం రాజ్ఞః స్మార్యతే. దారేషు కళత్రాణాం మధ్యే. సా త్వచ్ఛపథవాక్యానురాగవిశేషమాత్రవిశ్వాసవతీ సేతి యావత్. ఇయం బాలేయమితి యావత్. త్వయా మాన్యప్రతిపత్తిపూర్వకం. మాన్యా పూజ్యా ప్రతిపత్తిర్జ్ఞానం తత్పూర్వకం తత్పురస్సరం. దారాణాం మధ్యే ప్రతిపత్తేర్మాన్యత్వం తు పట్టమహిషీభావః, దృశ్యా ద్రష్టుం యోగ్యా. నిష్కలంకే మహాకులీనత్వసౌందర్యసౌశీల్యాదిగుణవిశేషైః పట్టమహిషీభావేన త్వద్విశేషకటాక్షపతనార్హా. యద్వా. సేయం దారేషు సత్స్వపి అన్యప్రతిపత్తిపూర్వకం మాదృశ్యాకలత్రాంతరసామ్యగౌరవపూర్వకం న దర్శనీయేత్యపి యోజయంతి—ప్రతిపత్తిస్తు గౌరవే, ప్రాప్తిప్రవృత్త్యోః ప్రాగల్భ్యే ప్రతిభాజ్ఞానయోరపీత్యుక్తత్వాత్. తర్హి లోకే సర్వైర్వధూబంధుభిస్సామాన్యప్రతిపత్తిరేవ ప్రార్థ్యతే తత్కథమిదానీం విశేషప్రతిపత్తిః ప్రార్థ్యతే? ఇత్యత ఆహ—అతఃపరమితి. అతః విశేషప్రతిపత్తేః పరం భిన్నంసామాన్య ప్రతిపత్త్యాదికమితి యావత్. ఖలుశబ్దో హేత్వర్థకః. యతో హేతోరభాగ్యాయత్తం దురదృష్టాధీనం. త్వయా భాగ్యాయత్తమిత్యత్రసంధావకారప్రశ్లేషః కార్యః. అభాగ్యాయత్తమితి. తతో హేతోస్తత్సామాన్యప్రతిపత్త్యాదికం వధూబంధుభిర్వధూనామిష్టతమైర్జ్ఞైరితి యావత్. న వాచ్యం న కథనీయం. అభాగ్యఫలత్వాన్న ప్రార్థనీయమితి యావత్. అత్ర శ్లోకే మాలానామాలంకారః. తదుక్తం—"ఈప్సితార్థప్రసిద్ధ్యర్థం క్రియతే యత్ర సూరిభిః, ప్రయోజనాన్యనేకాని సా మాలేత్యభిసంజ్ఞితా" ఇతి. అత్ర శకుంతలాపరిగ్రహే కాశ్యపేన స్వప్రీతిః దుష్యంతస్య పునరభివృద్ధిః తాదృగ్రూపాయాః శకుంతలాయా లాభః ఇత్యాదీని బహ[illegible]

శార్ఙ్గరవః—గృహీతస్సందేశః.

కాశ్యపః—(౧) వత్సే! త్వమిదానీమనుశాసనీయాసి. పశ్య, వనౌకసో
ఽపి సన్తో లౌకిజ్ఞా వయమ్.

శార్ఙ్గరవః—న ఖలు ధీమతాం కశ్చిదవిషయో నామ.

కాశ్యపః— తత్ త్వమితః పరం పతికులం ప్రాప్య,

శుశ్రూషస్వ గురూన్ కురు ప్రియసఖీవృత్తిం సపత్నీజనే
భర్తుర్విప్రకృతాపి రోషణతయా మా స్మ ప్రతీపం గమః,
భూయిష్ఠం భవ దక్షిణా పరిజనే భాగ్యేష్వనుత్సేకినీ
యాన్త్యేవం గృహిణీపదం యువతయో వామాః కులస్యాధయః.

కథం వా గౌతమీ మన్యతే?

---

౧. వత్సే ఇత్యాది. ఇదానీం సాంప్రతం. "పితా రక్షతి కౌమారే భర్తా రక్షతి యౌవన" ఇతి న్యాయేన పతిగృహగమనసమయే ప్రాప్తే సతీతి యావత్. అనుశాసనీయా నిష్కళంకాస్మత్కులస్య కళంకిత్వాపాతనభియా శిక్షణీయా. పశ్య విభావయ. ఆమన్త్రణే లోట్. మమాంకసమీపే ఆగచ్ఛేతి యావత్. అత్ర శిక్షావచనస్య శ్రవణార్హత్వాత్ శృణ్వితి వక్తవ్యే పశ్యేతి దర్శనక్రియాభిధానం శ్రోత్రశ్రుతం తు యదాకదాచిచ్చిత్తాస్వాస్థ్యకాలే విస్మృతం స్యాత్ సాక్షాన్నయనాభ్యాం దృష్టం తు హఠాద్విస్మృతం తథా న భవతీతి పశ్యేతి ప్రయుక్తమిత్యభిప్రాయః. వనౌకసోఽపి అరణ్యవాసినోఽపి లౌకజ్ఞాః స్థావరజంగమాత్మకబహువిధజ్ఞాః లోకవృత్తాంతాభిజ్ఞా ఇతి యావత్. తపోమహిమ్నేతి భావః. లోకశబ్దేన లోకవృత్తాంతః కథ్యతే. యదాహ వామనః—'లోకవృత్తం లోక' ఇతి.

౧౭. శుశ్రూషస్వేతి. గురూన్ పూజార్హాన్ శుశ్రూషస్వ పరిచర. సనంతశ్శృణోతిః పరిచర్యాయాం రూఢః. "జ్ఞాశ్రుస్మృదృశాంసన" ఇత్యాత్మనేపదం "శుశ్రూషా శ్రోతుమిచ్ఛాయాం పరిచర్యావధానయో"రితి విశ్వః. అత్ర శకుంతలాయాః కాశ్యపేన గురుజనశుశ్రూషావైపరీత్యదోషజనితశాపాత్ పంచమాంకే దుష్యంతస్య శకుంతలావిషయకస్మరణాభావే బీజమత్రోపన్యస్త మిత్యవగంతవ్యమ్. ఏవం సర్వవాక్యేషు బీజానుగుణ్యం బుద్ధిమతోహ్యమ్. సపత్నీజనే ప్రియసఖీవృత్తిం ప్రియసఖీవ్యాపారం

గౌతమీ—[1]ఏ త్తిఓ ఎవ్వ వహూజణస్స ఉపదేసో. వచ్ఛే! ఏదం ఖు సవ్వం ఓధారేహి.

కాశ్యపః—వత్సే! పరిష్వజస్వ మాం, సఖీజనం చ.

శకుంతలా—[2]తాద, ఇదో ఎవ్వ కిం పిఅంవదామిస్సా సహీఓ ణివత్తిస్సంతి?

కాశ్యపః—వత్సే! ఇమే అపి ప్రదేయే! న యుక్తమనయోస్తత్ర గన్తుం త్వయా సహ గౌతమీ యాస్యతి.

శకుంతలా—(పితరమాశ్లిష్య) [3]కహం దాణిం తాదస్స అంకాదో పరిబ్భట్టా మళఅతడుమ్మూలిదావిఅ చందణలదా దేసంతరే జీవిదం ధారఇస్సం!

కాశ్యపః—వత్సే! కిమేవం కాతరాసి!

---

1 ఏతావానేవ వధూజనస్యోపదేశః. వత్సే! ఏతత్ఖలు సర్వమవధారయ.

2 తాత, ఇత ఏవ కిం ప్రియంవదామిశ్రాః సఖ్యో నివర్తిష్యన్తే?

3 కథమిదానీం తాతస్యాఙ్కాత్పరిభ్రష్టా మలయతటోన్మూలితేవ చన్దనలతా దేశాన్తరే జీవితం ధారయిష్యామి!

చాటుభాషణాదివృత్తిమితియావత్. వృత్తిమిత్యనేన ప్రియభాషణాదిచేష్టయైవప్రియ సఖీత్వదర్శనం కర్తవ్యం. న తు మనఃపూర్వమితి భావః. సాపత్న్యవ్యవహారాదికం న ప్రదర్శనీయమితి యావత్. విప్రకృతాపి విగతం ప్రకృతం ప్రకృతిర్యస్యాస్సాతథోక్తా కోపితాపీత్యర్థః. రోషణతయా కోపనతయా ప్రతీపః ప్రతికూలం మాగమః మాగచ్ఛ. "పతిరేవ బుధైః స్త్రీణాం దేవతేతి నిగద్యతే" ఇతిన్యాయాత్కోపసమయే భర్తుశ్చిత్త రంజనానుకూలవ్యవహారాదికమేవ కర్తవ్యమిత్యర్థః. పరిజనే ఉపజీవిజనే. భూయిష్ఠ మతిశయేన. దక్షిణా అనుకూలా. భోగేషు సుఖేషు అనుత్సేకినీ అనుత్కంఠితా అగ ర్వితా భవేత్యనుషజ్యతే. ఏవముక్తప్రకారేణ గృహిణీపదం గృహిణీవ్యపదేశం యాంతి వ్రజంతి. వామాః ప్రతికూలాః కులస్య వంశస్యాధయః అపకర్షహేతవః. యథా ఆధ యస్తు దేహస్యాపకర్షహేతవస్తథా కులస్యేతి యావత్. "ఆధిస్తు వ్యసనే చిత్తదుః ఖేఽధిష్ఠానబంధయో"రితి వైజయంతీ.

అభిజనవతో భర్తుశ్శ్లాఘ్యే స్థితా గృహిణీపదే
విభవగురుభిః కృత్యైస్తస్య ప్రతిక్షణమాకులా,
తనయమచిరాత్ప్రాచీవార్కం ప్రసూయ చ పావనం
మమ విరహజాం వత్సే న త్వం శుచం గణయిష్యసి. ౧౮

(శకుంతలా పితుః పాదయోః పతతి.)

కాశ్యపః—(౧)యదిచ్ఛామి తే తదస్తు.

శకుంతలా—[1](సఖ్యావుపేత్య)హళా! దువే వి మం సమం ఎవ్వ పరిస్సజహ.

ఉభే—(తథా కృత్వా) [2]సహి, జఇ ణామ సో రాఏ పచ్చహిణ్ణాణమంథరో భవే తదా సే ఇదం సణామహేఅం కిదం అంగులీఅఅం దంసేహి.

శకున్తలా—[3]హళా, ఇమిణా సందేహేణ వో ఆఅంపిదమ్హి.

ఉభే—[4]మా భాఅహి. అదిసిణేహో పావసంకీ.

శార్ఙ్గరవః—యుగాన్తర మారూఢస్సవితా. త్వరతాం భవతీ.

శకున్తలా—(ఆశ్రమాభిముఖీ స్థిత్వా) [5]తాత కదా ణు ఖు భూఓ పి తవోవణం పెక్ఖిస్సం ?

---

1 సఖ్యౌ ! ద్వే అపి మాం సమమేవ పరిష్వజేథాం.

2 సఖి ! యది నామ స రాజర్షిః ప్రత్యభిజ్ఞానమన్థరో భవేత్తదాస్మై ఇదం స్వనామధేయాంకితమంగుళీయకం దర్శయ.

3 సఖ్యౌ, అనేన సందేహేన వామాకంపితాస్మి.

4 మా భైషీః. అతిస్నేహః పాపశంకీ.

5 తాత! కదా ను ఖలు భూయోఽపి తపోవనం ద్రక్ష్యామి ?

---

౧౮. అభిజనవత ఇత్యాది. అభిజనవతః కులీనస్య శ్లాఘ్యే పూజ్యే గృహిణీపదే పట్టమహిషీస్థానే.

౧. యదితి. యత్పట్టమహిషీత్వం సత్పుత్రలాభశ్చ తదస్త్వితి ఆశిషి లోట్.

కాశ్యపః— శ్రూయతామ్.

భూత్వా చిరాయ చతురన్తమహీసపత్నీ
దౌష్యన్తిమప్రతిరథం తనయం ప్రసూయ,
భర్త్రా తదర్పితకుటుంబభరేణ సార్థం
శాన్తే కరిష్యసి పదం పునరాశ్రమేఽస్మిన్. ౧౯

గౌతమీ—[1]జాదే, పరిహీఅది గమణవేలా. ణివత్తేహి పిదరమ్. అవాహ చిరేణ వి పుణోపుణో పి ఏసా ఎవ్వం మంతఇస్సది. ణివట్టేదు భవం.

కాశ్యపః—వత్సే! ఉపరుధ్యతే మే తపోఽనుష్ఠానమ్.

శకున్తలా—(భూయః పితరమాశ్లిష్య, [2]భూఓ వి తపచ్చరణ పీడిదం తాదస్స సశరీరం అతిమెత్త మహ కిదే ఉక్కంఠిదం హవిస్సది.

కాశ్యపః—(సనిశ్వాసమ్)

శమమేష్యతి మే శోకః
కథం ను వత్సే త్వయా రచితపూర్వమ్,
ఉటజద్వారనిరూఢం
నీవారబలిం విలోకయతః! ౨౦

గచ్ఛ. శివాస్తే పంథానస్సన్తు.

(నిష్క్రాన్తా శకుంతలా సహాయాయినశ్చ)

---

1 జాతే, పరిహీయతే తే గమనవేళా. నివర్తయ పితరమ్. అథవా చిరేణాపి పునఃపునరేషైవం మంత్రయిష్యతే. నివర్తతాం భవాన్.

2 భూయోఽపి తపశ్చరణపీడితం మమ కృతే తాతస్య శరీరమతిమాత్రం ఉత్కంఠితం భవిష్యతి.

---

౧౯. భూత్వేత్యాది. చతురంతమహీసపత్నీ. చత్వారో అంతా యస్యాస్సా సమస్తేత్యర్థః. సాచాసౌ మహీ చ. సా తథోక్తా తస్యాస్సపత్నీ భూత్వా. పట్టమహిషీ భూత్వేతియావత్. దుష్యంతస్యాపత్యం దౌష్యంతిః తమప్రతిరథమప్రతిరథికం. అత్ర రథశబ్దేన రథికో లక్ష్యతే. శాన్తే రాగద్వేషాదిరహితే.

౨౦. శమమిత్యాది. శమం శాంతిం. మే రాగద్వేషాదిరహితస్య మే ఇతి యావత్. కథం [illegible]

సఖ్యౌ—(శకుంతలాం విలోక్య (౧) [1]హద్ధి హద్ధి. అంతరిహిదా అపి సహీ సఉందలా వణరాఈఏ.

కాశ్యపః— (సనిశ్వాసం) అనసూయే! గతవతీ వాం సహచారిణీ, నిగృహ్య శోక మనుగచ్ఛతం మాం ప్రస్థితం.

ఉభే—(౨)[2] తాద! సఉందలావిరహిదం సుణ్ణం విఅ తవోవణం కహం పవిసామో?

కాశ్యపః—స్నేహప్రవృత్తిరే వందర్శినీ. (సవిమర్శం పరిక్రమ్య) హంత భోః! శకున్తలాం ప్రతి విసృజ్య లబ్ధ మిదానీం స్వాస్థ్యమ్. కుతః—

అర్థో హి కన్యా పరకీయ ఏవ
తామద్య సంప్రేష్య పరిగ్రహీతుః,
జాతో మమాయం విశదః ప్రకామం
ప్రత్యర్పితన్యాస ఇవాన్తరాత్మా. ౨౧

(ఇతి నిష్క్రాన్తాః సర్వే.)

ఇతి శ్రీమహాకవి కాళిదాసకృతౌ శాకుంతలనాటకే
చ తు ర్థో ऽ ఙ్కః.

---

1 హాధిక్! హాధిక్! అంతర్హితా ప్రియసఖీ శకున్తలా వనరాజ్యా.
2 తాత! శకున్తలావిరహితం శూన్యమివ తపోవనం కథం ప్రవిశామః?

---

౧. హాధిక్ హాధిగితి నిర్వేదే.

౨. సవిమర్శం సవిచారం. హంత హర్షే. భో ఇత్యామంత్రణే. స్వాస్థ్యమవ్యాకులత్వం. కుతః కస్మాత్.

౨౧. అర్థో హీత్యాది. కన్యా పరకీయ ఏవార్థః పరస్యైవధనం. హిః ప్రసిద్ధౌ. అనేన సర్వవర్ణసమ్మతిరుక్తా. తాం తాదృశీం పరకీయధనభూతాం కన్యాం అద్యేదానీం "భర్తా రక్షతి కౌమార" ఇతి న్యాయేన సమయే ప్రాప్తే పరిగ్రహీతుః పత్యుః సంప్రేష్య ప్రస్థాప్య [illegible] మమ అంతరాత్మా అంతఃకరణం ప్రత్యర్పితన్యాసః

ప్రత్యర్పితః ప్రతిసమర్పితః న్యాసః ఉపనిధిర్యేన స తథోక్తః. ప్రకామమతిశయేన విశదః స్వస్థో జాతస్సంవృత్తః.

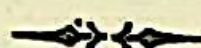
ఇతి శ్రీరమణవేంకటాచలేశ్వరపాదారవిందసమారాధక
వైఖానసకులతిలక శ్రీకాశికగోత్ర శ్రీతిరుమలాచార్యపుత్త్రేణ
ధ్వనిప్రస్థానపరమాచార్యాష్టభాషాచక్రవర్తి
శ్రీనివాసాచార్యేణ విరచితాయాం శాకుంతల
వ్యాఖ్యాయాం చతుర్థోఽంకః.

శ్రీ ర స్తు.

అభిజ్ఞానశాకున్తలమ్

పఞ్చమో౽ఙ్కః.

(తతః ప్రవిశత్యాసనస్థో రాజా, విదూషకశ్చ)

విదూషకః—(కర్ణం దత్వా)(౧) [1]భో వఅస్స సంగీదసాలందరే అవహాణం దేహి. కళవిసుద్ధావ గీదీఏ సరజోఓ సుణీయది. జాణే తత్తహోదీ హంసవదిఆ వణ్ణపరిఅఅం కరేది త్తి.

రాజా—తూష్ణీం భవ. యావదాకర్ణయామి.

---

1 భో వయస్య సంగీతశాలాన్తరే౽వధానం దేహి. కలవిశుద్ధాయాం గీత్యాం స్వరయోగః శ్రూయతే. జానే తత్రభవతీ హంసపదికా వర్ణపరిచయం కరోతీతి.

కవిరిదానీం స్వస్య మహాకవిత్వప్రదర్శనార్థం శాపజనమ్మఖవిరహం వర్ణయిష్యన్ కథాంతరమారభతే—తతః ప్రవిశతీత్యాది.

౧. భోవయస్యేత్యాది. — "గీతం వాద్యం తథా నృత్తం త్రయం సంగీతముచ్యతే" ఇత్యుక్తత్వాత్. ఏతత్త్రయం యత్ర శాలాయాం తస్యాశ్శాలాయా ఆభ్యంతరే అంతశాలే గీతిర్నామ రాగాద్యాశ్రయస్సందర్భవిశేషః. తస్యా గీతేః కలవిశుద్ధత్వం విశేషణం. యదా, నిషాదష్షడ్జస్య శ్రుతిద్వయం సంశ్రయేత్, తదా స స్వరః కాకలీత్యుచ్యతే. యదా గాంధారో మధ్యమస్య శ్రుతిద్వయం సంశ్రయేత్. సాంతరకాకలీ. తదుక్తం—"శ్రుతిద్వయం చేత్ షడ్జస్య నిషాదస్సంశ్రయేద్యదా, సా కాకలీ మధ్యమస్య గాంధారస్త్వంతరః స్మృత" ఇతి సైవ కాకలీకల ఇత్యుచ్యతే— "కాకలీ తు కలే సూక్ష్మే ధ్వనౌ తు మధురా స్ఫుట" ఇత్యుక్తత్వాత్. ఏతాదృగ వ్యక్తమధురస్వరయోగేన గీతేరత్యంతశ్రావ్యతా భవతి. యదాహ—"గీతయః పంచ శుద్ధాద్యా భిన్నా గౌడీ చ వేసరా, సాధారణీ విశుద్ధా స్యాదవక్రైర్లలితైస్స్వరైః. భిన్నా సూక్ష్మైస్స్వరైర్వక్రైర్మధురైరమకైర్యుతా, గాఢైస్త్రిస్థానగమకైరోహాటీలలితైస్స్వరైః. అఖండితస్థితిస్థానత్రయే గౌడీ మతా సతాం, ఓహాటీ కంపితైర్మం

(ఆకాశే గీయతే.)

శ్లో. [1]అహిణవమహులోలుభావో తుమం
తహ పరిచుంబిఅ చూఅమంజరిం,
కమళవసదిమెత్తనివ్వుదో
మహుఅర ? విమ్హరిదోఽసి ణం కహం ? ౧

1 అభినవమధులోలుపస్త్వం తథా పరిచుంబ్య చూతమంజరీం,
కమలవసతిమాత్రనిర్వృతో మధుకర విస్మృతోఽస్యేనాం కథమ్ ?

ద్రుతమధ్యద్రుతతరైస్స్వరైః. హకారాకారయోగేన హ్రస్వైస్తే చుబుకే భవేత్, వేగవద్భిస్స్వరైర్వర్ణచతుష్కవ్యతిరక్తితః. వేగస్వరారాగగీతిర్వేసరా చోచ్యతే బుధైః, చతుర్గీతిగతం లక్ష్మ శ్రితా సాధారణీ మతా. శుద్ధాదిగీతియోగేన రాగాశ్శుద్ధాదయో మతాః, పంచధా గ్రామరాగాస్స్యుః పంచగీతిసమాశ్రయా'' ఇత్యుక్తత్వాత్, స్వరయోగ ఇతి. యద్యపి స్వరశబ్దో నానార్థకః. తథాపి షడ్జాదిష్వేవ రూఢః. తదుక్తమాంజనేయేన — ''స్వరశబ్దో మయూరాదిసముత్పన్నేషు సప్తసు, షడ్జాదిష్వేవ రూఢోఽయమితి నైవాత్ర వర్తతే''ఇతి. గీత్యభ్యాసే ప్రథమతో వర్ణపరిచయః కార్యః. ఆకాశే గీయత ఇతి. నాట్యే రంగమధ్యే నేపథ్యవ్యతిరిక్తస్థానమాకాశమిత్యుచ్యతే.

౧. అహిణవేత్యాది. అత్ర మధుకరవృత్తాంతేన ప్రకరణాదిసహకృతేన దుష్యంతవృత్తాంతో ధ్వన్యతే. అర్థస్తు మధుకరవృత్తాంతకథనద్వారా కృచ్ఛ్రాత్పూర్వపరిగృహీతతాదృగ్రూపశకుంతలావిస్మరణాద్రాజ్ఞ ఉపాలంభః క్రియతే. మధుకరోపమానేన మధుకరస్య యథా నానాపుష్పరసగ్రహణశీలత్వం తథా రాజానో బహువల్లభా ఇతి న్యాయేన వివిధపద్మినీజాతిస్త్రీసంభాషణాలింగనచుంబనాదిసారవేత్తృతా సూచ్యతే నత్వనాగరికతయా స్త్రీరత్నతారతమ్యానభిజ్ఞతేతి భావః. అభినవమధులోలుపస్త్వం. అభినవపదేన ''రత్నహారీ తు పార్థివ''ఇతి న్యాయేన ఉపర్యుపరి తతోఽధికాననుభూతాదృష్టాశ్రుతపూర్వలోకోత్తరయువతిసంభోగలంపటత్వం ప్రకాశ్యతే. మధుపదేన తద్దర్శనమాత్రేణ సంజాతమదభావేన తత్సంపర్కాదేః కాలాక్షమత్వం ప్రతీయతే. తేన వస్తుసౌందర్యప్రాబల్యాదనురాగవృద్ధేః కారణముక్తం లోలుపపదేన అంతఃపురస్త్రీభ్యశ్శకుంతలాయా మధికరూపలావణ్యాదిగుణబాహుళ్యాదిదర్శనాత్. తద్దర్శనానంతరం తత్సంపర్కజనితసర్వకార్యవైముఖ్యాత్. తత్ప్రాప్తినిమిత్తకచింతయా తత్కాలజనిత[illegible]జ్ఞాయతే. త్వమిత్యనేన స్వకృతకార్యం

స్వయమేవ జానాసి నాన్యఇతిద్యోత్యతే. చూతమంజర్యుపమానేన చూతమంజర్యాఇతర పుష్పాణీవహతాద్వికాసాభావోఽవగమ్యతే.తథైవషష్ఠేఽంకేవదిష్యతి—"చూతానాం చిరనిర్గతాపి కలికా బధ్నాతినస్వంరజ" ఇతి. అనేనగురుజనాసమ్మత్యాస్వాభిసరణభీరు భావేన నాయక సంపర్కం ప్రతి హతాన్నాయికానుమతిర్న కృతేతి ధ్వన్యతే. చూత మంజరీమిత్యనేన ఇతరస్త్రీవైలక్షణ్యాత్సజాతీయోత్కృష్టతాసూచ్యతే. తథా పరిచుం బ్యేతి. తథేత్యనేనతద్దర్శనానంతరంవిరహపరంపరాజనితస్వశరీర కార్శ్యవైవర్ణ్యాశ్రుపాత స్తంభప్రళయాదిమరణసధ్రీచీనాత్మదశానుభవాత్తత్సంగమాసంగమయోరేవ స్వజీవితస ద్భావాసద్భావనిమిత్తత్వధియా గురుజనాసమ్మత్యా స్వాభిసరణే సతి స్వకులకళంకభూ తవ్యభిచారిత్వదోషశంకిన్యా నాయికాయాస్స్వాభిసరణార్థవిశ్వాసార్థం చ హేతు త్వేనోక్తం—"గాంధర్వేణ వివాహేన బహ్వ్యో రాజర్షికన్యకా" ఇత్యాదిపరిగ్రహబ హుత్వేఽపీత్యాదివాక్యం చ స్మారయిత్వాదుష్యంతస్యతత్కాలజనితమదనకాతరతాయా అనిర్వచనీయత్వం ప్రకాశ్యతే. పరిచుంబ్యేతి చుంబనశబ్దేన నాయకారబ్ధసంభోగశృం గారః కథ్యతే. పరితస్సర్వవిషయేషు చుంబనం కృత్వేత్యనేన యావతా కాలేన సురత ప్రస్తావాంగీకారః తావత్ క్రమేణ నాయక కృతబహువిధానునయవశీకరణప్రకార చాతురీ ద్యోత్యతే. తేన నాయకస్య కామతంత్రవైదగ్ధ్యంనాయికాయాః. కన్యాభావ సులభం మౌగ్ధ్యం చ ధ్వన్యతే.యద్వా—సర్వవిషయచుంబనార్థేనాధరశ్రవణహస్తనేత్రా ద్యవయవానాం చుంబనరహస్యశ్రవణస్తనముకుళాదిసర్వాంగ స్పర్శనాలింగన సర్వాంగ దర్శనాదిభి ర్యథా మనోరథపరిపూర్తిర్భవతి, తథా సంభోగః కృత ఇతి జ్ఞాప్యతే. తేన దేశస్యవివిక్తతయానిరర్గళసురతక్రియా ధ్వనితా, కమలవసతిమాత్రనిర్వృతఇతి కమల స్య రాత్రౌ సంకోచవత్తయా దివామాత్రదర్శనీయతా సూచితా. కమలోపమానే నాంతఃపురస్త్రీణాం మానుషశరీరసద్భావాత్ వికారాదిసంభవాత్ కతిపయకాలసం భోగార్హత్వం సూచితం. శకుంతలాయాస్తుతాదప్సరస్సంభవత్వేన పూర్వోక్తవికారా సంభవాత్ సార్వకాలికసంభోగార్హత్వముక్తం. వినాంలోకోత్తరచమత్కారకారిబహు గుణాధారభూతా మేనాతి యావత్. కథం కేన హేతునా విస్మృతోఽసీతి మధు కరవృత్తాంతేన రాజ్ఞ ఉపాలంభః క్రియతే. అత్ర హేతుర్నామాలంకారః. తదు క్తం—"యత్ప్రయోజనసామర్థ్యాద్వాక్యమిష్టార్థసాధకమ్, సమాసోక్తం మనోగ్రాహి సహేతురితి కీర్తితః" ఇతి.యద్వాక్యమిష్టసాధకంయత్ప్రయోజనవశాత్ సంక్షేపేణార్థాం తరోపయోగి భవతి సహేతుః. అత్ర మధుకరవృత్తాంతేన పూర్వపరిగృహీతశకుంతలా స్మరణాత్. ఆశ్రమాత్ స్వనగరం ప్రతి సర్వథా నేతవ్యా. చూతమంజర్యుపమానేన ఇతరస్త్రీవిలక్షణాలోకోత్తరబహుగుణవత్తయా [illegible] యోగ్యతా

రాజా—(౧) అహో రాగపరివాహినీ గీతిః.

విదూషకః. (౨) [1]కిం దావ గీదీఏ భవదా అవగదో అక్ఖరత్థో?.

రాజా—(స్మితం కృత్వా) (3) సకృత్ కృతప్రణయోఽయం జనః. (౪) తదస్యా దేవీం వసుమతీమన్తరేణ మదుపాలమ్భమవగతో ఽస్మి. సఖే మాఢవ్య! మద్వచనాదుచ్యతాం హంసపదికా నిపుణముపాలబ్ధోఽస్మి' ఇతి.

1 కిం తావత్ గీత్యా భవతాఽవగతోఽక్షరార్థః?

చేతి ద్వయమపి సంక్షేపేణ ప్రత్యపాది. కించాత్రాన్యోక్త్యలంకారేణ పతాకాస్థానము క్తమ్ తదుక్తం—ప్రాకరణికస్య వస్తునో భావినస్సూచనం పతాకాస్థానకమితి. యథా పతాకా స్వాం సేనాం సూచయతి. తద్వదిదమపీతి పతాకాస్థానకం. తద్ద్వివిధం సమానేతివృత్తం సమానవిశేషణం చేతి. ఏతచ్చాన్యోక్తి సమాసోక్త్యలంకారభేదా ద్భవ తి. అత్ర మధుకరవృత్తాన్తేన ప్రకరణాదిసహకృతేన దుష్యన్తవృత్తాన్తో ధ్వన్యతే. న తుల్లిఙ్గశబ్దేనోచ్యతే.

౧. అహో ఇత్యాది. రాగపరివాహినీతి గీతేరాశ్రయత్వేన రాగస్యాతిశయేన అభివ్యక్త్యా పరీవాహ ఇవ భవతి, యథా జలాధారభూతే తటాకే జలాతిశయే సత్యు త్కూలప్రవాహో భవతి, తద్వదిత్యర్థః.

౨. కిమిత్యాది. కిమితి ప్రశ్నే. తావత్ సాకల్యే.

3. సకృత్కృతప్రణయః సకృత్ ఏకవారం కృతః ప్రణయః విస్రంభః య స్మిన్ సతథోక్తః. అభినవేత్యాదినా ఏతదంతేన. భ్రంశో నామాలంకారో వ్యజ్యతే తదుక్తం—"వాచ్యమర్థం పరిత్యజ్య దృష్టాంతాద్యైరనేకథా, అన్యస్మిన్నేవ పతనాదిహ భ్రంశస్సఉచ్యతే"ఇతి. అత్ర మధుకరవృత్తాంతరూపం వాచ్యార్థం పరిత్యజ్య రాజ్ఞాస్వ వృత్తాంతవిచారః కృతఇతి భ్రంశః. కించ, నాళికానామ వీథ్యంగముక్తం తల్లక్షణం—"సోపహాసనిగూఢార్థప్రహేళికా నాళికా" ఇతి.

౪. తదిత్యాది. వసుమతీమంతరేణ మదుపాలంభమవగతోఽస్మీత్యనేన భ్రమరో పాలంభవ్యాజాత్ సమనంతరాగమ్యమానశకుంతలావృత్తాంతం స్మృతవతో దుష్యంత స్యోపాలంభః కవినాకృతః. తమజానన్ దుష్యంతోఽస్యా అభిధాయా అన్యథాభి ప్రాయమకల్పయదితి జ్ఞాతవ్యమ్. నిపుణం సకౌశలం.

విదూషకః—[1]జం భవం ఆణవేసి. (ఇత్యుత్థాయ) భో వఅస్స గహీదస్స తాఏ పరకీఏహిం హత్థేహిం సిహండఏ అఙ్ఝరాహిం వి అ వీదరాఅస్స ణత్థి మే మోక్ఖో.

రాజా—గచ్ఛ (౧) నాగరికవృత్త్యా సంజ్ఞాపయైనామ్.

విదూషకః—[2]కా గఈ. (ఇతి నిష్క్రాన్తః.)

రాజా—(ఆత్మగతమ్.) (౨) కిం ను ఖలు గీతమేవంవిధార్థమాకర్ణ్య, ఇష్టజనవిరహాదృతేఽపి బలవదుత్కంఠితోఽస్మి. అథవా—

రమ్యాణి వీక్ష్య మధురాంశ్చ నిశమ్య శబ్దాన్
పర్యుత్సుకో భవతి యత్సుఖితోఽపి జన్తుః.
తచ్చేతసా స్మరతి నూనమబోధపూర్వం
భావస్థిరాణి జననాన్తరసౌహృదాని. ౨

(ఇతి పర్యాకులస్తిష్ఠతి.)

---

1 యద్భవానాజ్ఞాపయతి. భో వయస్య, గృహీతస్య తయా పరకీయైర్హస్తైః శిఖండకేఽప్సరోభిరివ వీతరాగస్య నాస్తి మే మోక్షః.

2 కా గతిః.

---

౧. నాగరికవృత్త్యా నాగరికః ప్రవీణః ప్రౌఢాంగనాసంభాషణకుశల ఇతి యావత్. తస్య వృత్తిః వక్రోక్తివైచిత్ర్యేణ తద్విడంబనచాతురీ. సంజ్ఞాపయ ఆవేదయ.

౨. కిం ను ఖల్విత్యాది. కింను ఖల్వితి హేతుజిజ్ఞాసాయాం.ఏవంవిధార్థం ఉక్తార్థకం. ఇష్టజనవిరహాదృతే ప్రియజనవిశ్లేషం వినా. బలవద్దృఢం. ఉత్కంఠితః పర్యుత్సుకః.

౨. రమ్యాణీతి. జంతుః జనః సుఖితోఽపి ఇష్టజనసమేతోఽపి రమ్యాణి సుభగాని. రూపాణీతి శేషః. వీక్ష్య. మధురాన్ మనోహరాన్. శబ్దాన్ గీతాదీన్. నిశమ్య ఆకర్ణ్య. పర్యుత్సుకః ఉత్కంఠితో భవతీతి యత్ తస్మాత్ భావస్థిరాణి ఆత్మనిష్ఠాని. జననాంతరసౌహృదాని జన్మాంతరప్రేమాణి చేతసా మనసా. అబోధపూర్వం అజ్ఞాతపూర్వం. నూనం స్మరతీత్యుత్ప్రేక్షితం. అత్ర గీతస్యోద్దీపకత్వముక్తం. తదుక్తం—"సదృశాదృష్టచింతాద్యైః స్మృతిజ్ఞాతార్థభావనం, దేశాంతరేఽనుభూతస్య తథా కాలాంతరేఽపి వా, తద్దేశాదివిశిష్టస్య చింతాస్మృతినిరంతరా" ఇతి. అత్ర గీతశ్రవణాద్బుద్ధిరితి వ్యసనం చ శృంగారరసపోషణం భవతి.

(౧) (ప్రవిశ్య కంచుకీ)

కంచుకీ— (నిశ్వస్య) అహో ఖల్వీదృశీమవస్థాం ప్రతిపన్నోఽస్మి

ఆచార ఇత్యభిహితేన మయా గృహీతా
యా వేత్రయష్టిరవరోధగృహేషు రాజ్ఞః,
కాలే గతే బహుతిథే మమ సైవ జాతా
ప్రస్థానవిక్లబగతేరవలమ్బనార్థమ్. 3

---

౧. కంచుకీ సౌవిదల్లః—"విదుషాం సంస్కృతభాషా మంత్రికంచుకినామపి" ఇతివచనాత్ సంస్కృతభాషా ప్రయుక్తా. నిశ్వస్యేతి. నిశ్వాసబాహుళ్యం తు కంచుకీయస్య స్వావస్థా వస్తుస్వరూపజ్ఞానాన్నిర్వేదే వర్తతే, తదేవాహ—అహో ఇత్యాది. అహో ఆశ్చర్యే. ఈదృశీమనుభూతవక్ష్యమాణామవస్థాం దశాభేదం ప్రతిపన్నోఽస్మి సంప్రాప్తో భవామి.

3. ఆచార ఇతి. ఆచారః కులధర్మః ఇత్యవహితేన ఆప్తైః శిక్షితేన మయా అవరోధగృహేషు అంతఃపురగృహేషు. బహువచనేన రాజ్ఞో బహువల్లభతయా తత్తత్సమస్తయువతిగృహద్వారాణాం స్వస్యైవ సంరక్షణాధికారస్సూచ్యతే. తేన చ రాజ్ఞస్స్వకీయవిశ్వాసపాత్రతా ప్రకాశ్యతే. బహుతిథే బహుసంఖ్యాపూరకే కాలే శైశవకౌమారయౌవనాదిసమయే. గతే వయోబలాత్ శుద్ధాంతగృహద్వారసంరక్షణవిభవకృత్యైర్యనాయాసేన నీతే సతి. అనేన చిరాదారభ్య రాజగృహావస్థానాత్ "శీలం సంవసతా జ్ఞేయం తచ్చ కాలేన భూయసా" ఇతి వచనాత్ రాజచిత్తవృత్త్యభిజ్ఞతయా విశ్వస్తతయా చ రాజ్ఞోఽంతఃపురవిహరణాద్యుచితానుచితసమయేఽపి స్వస్య ప్రవేశనివేదనాదావనర్గళత్వం ద్యోత్యతే. తేన కణ్వశిష్యాగమననివేదనే స్వస్యావసరానపేక్షిత్వం ధ్వనితమితిభావః. మమేత్యేకవచనేన శుద్ధాంతగృహపాలనకృత్యే స్వస్యైవ ప్రేష్యప్రేషకత్వం చ ధ్వన్యతే. నత్వితరాధికారస్యైవాన్యద్వారా కృత్యకరణమితి భావః. కించ, మమేత్యేకవచనేన స్వస్య కళత్రపుత్రశూన్యత్వం చ ప్రకాశ్యతే. సేతి. యా పూర్వం రాజద్వారనివారణసామగ్రీకతయా గృహీతా సేతి యావత్. అనేనసార్వకాలికవేత్రధారణేన రాజగృహఏవ జన్మత్వేపాత్ ఇతరాధికారానియుక్తతయా కదాపి విశ్రమాభావో గమ్యతే. ప్రస్థానవిక్లబగతేః ప్రస్థానే సంచారే విక్లబా విహ్వలా గతిర్గమనం యస్య స తథోక్తః. తస్యావలంబనార్థమాదాయ జాయత ఇతి యావత్. అత్ర కంచుకీయస్య తత్త్వజ్ఞానోపజనితనిర్వేద ఏవ [illegible] ప్రథమము

(౧) భోః కామం ఖలు ధర్మకార్యమనతిపాత్యం దేవస్య. తథాపీదానీమేవ ధర్మాసనాదుత్థాయ పునరుపరోధకారి కణ్వశిష్యాగమనమస్మై నోత్సహే నివేదయితుమ్. అథవా అవిశ్రమో హి లోకతన్త్రాధికారః.

కుతః—

భానుస్సకృద్యుక్తతురఙ్గ ఏవ రాత్రిందివం ! గన్ధవహః ప్రవాతి,
శేషస్సదైవాహితభూమిభారః షష్ఠాంశవృత్తేరపి ధర్మ ఏషః. ౪

పాదానం సర్వైరాచార్యైరకారి. సంచారిణామపి కదాచిత్ స్థాయితా భవతి. స్థాయినామపికదాచిత్ సంచారితా భవతి. యథా వీరరసస్య ధృతిస్థాయియా భవతి. సవివ శృంగారరసస్య సంచారీ నిర్వేదస్య. యదాశాన్తరసస్థాయిత్వం తదా రోమోద్గమానందాశ్రుస్తంభాదిభిరభినయో యోజ్యః. తస్యైవ యదా విప్రలంభాంగతా తదా దైన్యస్వేదశ్రమవైవర్ణ్యాదిభిరభినయః.

౧. భో ఇత్యాది. ధర్మకార్యం శిష్టజనాగమనప్రయోజనశ్రవణకరణాదికం కామం యద్యపి అనతిపాత్యం అనుల్లంఘనీయం. లోకతంత్రాధికారః లోకానాం జనానాం తంత్రః ప్రయోగః రక్షాకర్మ తస్మిన్నధికారో యోగః అవిశ్రమః విశ్రాంతిరహితః. కుతః ప్రశ్నే.

౪. భానురితి. భానుస్సూర్యః సకృదేకవారమేవ. యుక్తతురంగః సన్నద్ధాశ్వః. రాజ్ఞస్సూర్యసాదృశ్యకథనేన భానోర్యథా చక్రవాళావధితమోనివారణశక్తిమత్త్వం తథా దుష్యంతస్యాపి జనానామజ్ఞానజనితామార్గప్రవర్తననివారకత్వేన చక్రవాళపర్యంతమాజ్ఞాసంపత్తిర్ధ్వన్యతే. గంధవహః పవనః. రాత్రిందివమిత్యచతురేత్యాదినా నిపాతః. కాలాధ్వనోరత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. ప్రవాతి అవిశ్రాంతం వాతి. వర్తమానవ్యపదేశేన సర్వజనానుభవప్రసిద్ధిరుక్తా. పవనసదృశార్థకథనేనపవనగతేర్యథా సర్వత్రనిరర్గళత్వం తథా దుష్యంతరథగతేస్సర్వత్రాకుంఠితత్వం ప్రకాశ్యతే. శేషః ఫణీంద్రః. సదా ఆహితభూమిభారః ఆహితః నిహితః భూమిభారః యత్ర స తథోక్తః. శేషస్యేవ రాజ్ఞోఽపి భూమిభరణసామర్థ్యం ధ్వనితమ్. షష్ఠాంశవృత్తేః షష్ఠాంశః రక్షాశుల్కషడ్భాగః వృత్తిర్జీవనం యస్య స తథోక్తః. ఏష లోకతంత్రాధికారే విశ్రమాభావః. ధర్మః వ్యాపారః. అత్ర పదానాం సదృశార్థాదుచ్చయాలంకారః. తదుక్తం—“బహూనాం తు ప్రయుక్తానాం పదానాం బహుభిః పదైః, ఉచ్చయస్సదృశార్థై యస్స నిక్షేపః పదోచ్చయః" ఇతి.

(౧) యావన్నియోగమనుతిష్ఠామి. (పరిక్రమ్యావలోక్య చ)
ఏష దేవః—

ప్రజాః ప్రజాః స్వా ఇవ తంత్రయిత్వా
నిషేవతే శాన్తమనా వివిక్తమ్,
యూథాని సంచార్య రవిప్రతప్తః
శీతం దివాస్థానమివ ద్విపేన్ద్రః. ౫

(౨) (ఉపగమ్య) జయతు దేవః. ఏతే ఖలు హిమవద్గిరేరుపత్యకారణ్యవాసినః కాశ్యపసందేశమాదాయ సస్త్రీకాస్తపస్వినస్సంప్రాప్తాః. శ్రుత్వా దేవః ప్రమాణం.

---

౧. యావదిత్యాది. నియోగం శాసనం.

౫. ప్రజాః జనాన్ స్వాః స్వకీయాః ప్రజాఇవ అపత్యానీవ. తంత్రయిత్వా తత్తదుచితమార్గే వ్యాపార్య. శాంతమనాః స్వస్థచిత్తః. వివిక్తం విజనస్థానం ఏకాంతమంతఃపురమిత్యర్థః. నిషేవతే నితరామాశ్రయతే. వర్తమానవ్యపదేశేన వివిక్తస్థలాశ్రయకాలస్యావ్యవధానం వ్యజ్యతే. ప్రాతస్సాయంకాలయోః రాజ్యపాలనాదికృత్యకరణచింతయా మనశ్శాంతం న భవతి మధ్యాహ్నకాలే అన్తఃపురవిహరణాదినా చిత్తం సుఖంభవతీతిభావః. తత్ర దృష్టాంతమాహ—యూథానీత్యాదినా. యూథాని గజసమూహాన్ సంచార్య తత్తదభీష్టాహారాదిక్రీడాసు వ్యాపార్య దివా మధ్యాహ్నే రవిప్రతప్తో ద్విపేంద్రః శీతం శైత్యజనకంస్థానం వృక్షచ్ఛాయాదికం. అత్ర వివిక్తం నిషేవత ఇతి మధ్యాహ్నకాలాంతఃపురవిహరణకథనాద్రాజ్ఞః స్నానదేవపూజాహారాదికరణేన సుస్థచిత్తతయా ఆగామిఋషిభిస్సమం సంభాషణాదికం కర్తుమాసాయమవకాశద్యోతనార్థం శకుంతలాయాః పూర్వానుభూతముఖకరచరణాదిరూపలావణ్యాదేస్సమ్యక్ప్రదర్శనార్థం చేత్యవగంతవ్యమ్. తేన శకుంతలారూపలావణ్యాదేరకృత్రిమమనోహారత్వం ధ్వన్యతే. రాత్రౌ హి మండనాదిసంస్కారజనితకృత్రిమరూపలావణ్యాదేరేవ సమ్యక్ప్రదర్శనమితి భావః.

౨. ఉపగమ్య ఉపసర్ప్య. ప్రమాణం అనంతరకర్తవ్యజ్ఞః. అథకిమిత్యంగీకారే. అగ్నిశరణమార్గం అగ్నిహోత్రగృహమార్గం. నిరూప్య అభినీయ. సర్వాః సర్వే జనాః. ప్రార్థితమీప్సితం. అధిగమ్య సంప్రాప్య. సుఖీ సంపద్యతే అవ్యాకులో భవతి రాజ్ఞాం నృపాణాం. న తు స్వస్యైకస్యైవ. భవతీతి యావత్. తు పునరన్యథా కుతః కస్మాద్ధేతోరిత్యత ఆహ—

రాజా—(సాదరమ్) కిం కాశ్యపసన్దేశహారిణః ?

కంచుకీ—అథ కిమ్.

రాజా—తేన హి మద్వచనాదుచ్యతాముపాధ్యాయస్సోమరాతః అమూనాశ్రమవాసినః శ్రౌతేన విధినా సత్కృత్య స్వయమేవ ప్రవేశయితుమర్హసి, ఇతి. అహమప్యేతాన్ తపస్విజనసన్దర్శనయోగ్యే దేశే స్థితః ప్రతిపాలయామి.

కంచుకీ—యదాజ్ఞాపయతి దేవః. (ఇతి నిష్క్రాన్తః)

రాజా—(ఉత్థాయ) కోఽత్ర భోః.

ప్రతిహారీ—(ప్రవిశ్య) [1]ఆణవేదు దేవో.

రాజా—వేత్రవతి! అగ్నిశరణమార్గమాదర్శయ.

ప్రతీహారీ—[2]ఇదోఇదో దేవో. (పరిక్రామతి)

రాజా—(అధికారఖేదం నిరూప్య) సర్వః ప్రార్థితమర్థమధిగమ్య సుఖీ సంపద్యతే జన్తుః. రాజ్ఞాంతుచరితార్థతా తు దుఃఖోత్తరైవ. కుతః—

ఔత్సుక్యమాత్రమవసాదయతి ప్రతిష్ఠా
క్లిశ్నాతి లబ్ధపరిపాలనవృత్తిరేవం,
నాతిశ్రమాపనయనాయ న చ శ్రమాయ
రాజ్యం స్వహస్తధృతదండమివాతపత్రమ్. ౬

1 ఆజ్ఞాపయతు దేవః.

2 ఇత ఇతో దేవః.

౬. ఔత్సుక్యమిత్యాదినా. ప్రతిష్ఠా ఆస్పదం రాజ్యలాభ ఇత్యర్థః. ఔత్సుక్యమాత్రం తత్తత్పదార్థోత్కంఠామాత్రం. అవసాదయతి నాశయతి. తత్తద్వస్తులాభే సతి తత్తద్విషయకేచ్ఛాయా నివృత్తేరితి భావః. లబ్ధపరిపాలనవృత్తిః లబ్ధస్య ప్రాప్తస్య రాజ్యాదేః పరిపాలనాయ రక్షణాయ వృత్తిర్వ్యాపారః. ఏవకారేణానుభవవిభయతా కథ్యతే. క్లిశ్నాతి. యది సుఖం నాస్తి తర్హి సర్వైః కథం రాజ్యం ప్రార్థ్యత ఇత్యత ఆహ—నాతిశ్రమాపనయనాయేతి. రాజ్యమతిదుఃఖనిరసనం కర్తుం న ప్రభవతీతి యావత్. దివారాత్రం జనవిషయకవినయాధానరక్షణభరణాదిరాజ్యపరిపాలనచింతాయాః విద్యమానత్వాదితి భావః. యది రాజ్యలాభేఽపీతరజనవిలక్షణసుఖానుభవో [illegible] తర్హి [illegible] చ శ్రమాయేతి.

(౧) (నేపథ్యే)

వైతాలికౌ—విజయతాం దేవః.

ప్రథమః—

స్వసుఖనిరభిలాషః ఖిద్యసే లోకహేతోః
ప్రతిదినమథవా తే వృత్తిరేవంవిధైవ,
అనుభవతి హి మూర్ధ్నా పాదపస్తీవ్రముష్ణం
శమయతి పరితాపం ఛాయయా సంశ్రితానామ్. ౨

శ్రమార్థమపి న భవతి. విషయాద్వ్యుత్క్రాంతాయా నివృత్తేరితి యావత్. అనుభవైకవే ద్యస్సుఖదుఃఖానుభవ ఇతి దృష్టాంతేన విశదయతి—స్వహస్తధృతదండమాతపత్రమి వేతి. వర్షాతపస్పర్శజనితదుఃఖనిరసనార్థం స్వహస్త ఏవ ఛత్రధారణే సతి వహనపరి శ్రమో వర్షాతపాదిస్పర్శరహితసుఖం చేతి యావత్.

౧. నేపథ్యఇత్యాది. వైతాలికలక్షణం భావప్రకాశే కథితం తథాహి—"తత్త త్ప్రహరకయోగ్యైరాగైస్తత్కాలవాచిభిశ్శ్లోకైః, సరభసమేవ విశాళం గాయన్వై తాళికో భవతి" ఇతి.

౨. స్వసుఖేత్యాది. ప్రతిదినం దినే దినే న త్వేకదిన ఇతి యావత్. అనేన సార్వకాలికజనసంరక్షణజాగరూకతా సూచ్యతే. స్వసుఖనిరభిలాషః స్వస్య సుఖే షు విషయేసుఖనిమిత్తకతత్తదృతుయోగ్య సార్వకాలికాంతఃపురవిహరణాది క్రీడాభేద విషయే నిరభిలాషః అతిమాత్రాభిలాషశూన్యః. లోకహేతోః ప్రజానిమిత్తం. అనేన జనసంరక్షణనిమిత్తకఏవ ఖేదానుభవః. న తు ప్రతిపక్షనిమిత్తక ఇతి రాజ్ఞః కృతకృత్య తయా నిష్కంటకంసార్వభౌమత్వం ధ్వన్యతే. ఖిద్యసే. దివారాత్రం తత్తద్వర్ణోచిత మార్గప్రవర్తకతయా దూయసే. వర్తమానవ్యపదేశేన అద్యాపి ఖిద్యస ఇతి ఆతపబా హుళ్యాత్సంచారాయోగ్యతయా సర్వజంతూనాం విశ్రమస్థలాపేక్షికకాలే మధ్యా హ్నేఽపీత్యనవరతజనసంరక్షణైకపరతా ద్యోత్యతే. తవ రాజశబ్దశ్చ ఆజ్ఞామాత్రం చ జాగర్తి. సుఖానుభవస్తు జనానామేవేతి భావః. తే రక్షాశుల్కషడ్భాగాదాతుస్త వేతి యావత్. త ఇత్యేకవచనేన తవైవ నాన్యస్యేతి ఇతరరాజవైలక్షణ్యముక్తమ్. వృత్తిర్మరణపర్యంతం వ్యాపారః. ఏవంవిధైవ సుఖదుఃఖానుభవపూర్వకజనసంతాప శమనపూర్వైవ. ఏతద్దృష్టాంతేన స్ఫుటయతి—అథవా అనుభవతీత్యాదినా. అథవా తథాహీతి సంభావనాయాం. పాదపః వృక్షః అచేతనసామాన్యఇతి యావత్. పాద శబ్దేన బహుజంత్వాధారతా ప్రకాశ్యతే. చేతనేతరపురుషవిలక్షణాసాధారణత్వ

ద్వితీయః—

నియమయసి విమార్గప్రస్థితా నాత్తదణ్డః
ప్రశమయసి వివాదం కల్పసే రక్షణాయ,
అతనుషు విభవేషు జ్ఞాతయః సన్తు నామ
త్వయి తు పరిసమాప్తం బన్ధుకృత్యం ప్రజానామ్. ౮

రాజా—(౧) ఏతే వయం క్లాన్త మనసః పునర్నవీకృతాః స్మః.

(ఇతి పరిక్రామతి.)

ద్విధం ప్రతి సకలజనాధారతాయాం కిముతేతి భావః. మూర్ధ్నా శిరసా 'సర్వస్య గాత్రస్య శిరః ప్రధాన'మితి సర్వావయవప్రధానభూతేన శిరసా. తీవ్రం క్రూరం. పత్రశాఖాత్వక్శోషణకరణసమర్థమితి యావత్. ఉష్ణం అనుభవతి నిర్వికారం వహతి. వర్తమానవ్యపదేశేనాద్యాప్యనుభవతీతి ప్రాతఃకాలాదారభ్య సాయంకాలపర్యంతం నిరంతరతాపానుభవస్సూచ్యతే. రాజ్ఞస్తు మధ్యాహ్నే అంతఃపురవిహరణాదినా కించిద్విశ్రాంతి రస్తి. వృక్షస్య న తథేతి భావః. సంశ్రితానాం జంతూనాం పరితాపం పరితః సర్వావయవతాపం. ఛాయయా. ఛాయయేత్యేకవచనేన ప్రభాతమధ్యాహ్న సాయంకాలేషు స్వస్య మందతీవ్రాతపానుభవసమయేఽపి స్వకీయచ్ఛాయాగుణస్యైకరూపతా ద్యోత్యతే. శమయతి నాశయతి. హిశబ్దశ్చకారార్థః. శమయతి చేతి యావత్. అనేన తీవ్రోష్ణానుభవసమయస్య సంశ్రితజంతుపరితాపశమనకాలస్య చావ్యవధానం ద్యోత్యతే.

౮. నియమయసీత్యాది. ఆత్తదండః గృహీతనీతిః విమార్గప్రస్థితాన్ విరుద్ధ మార్గగతాన్ అన్యాయవర్తిన ఇతి యావత్. నియమయసి నివారయసి. తదుక్తం మానసోల్లాసే— "అనుగ్రహే నిగ్రహే చ దానే చాదానకర్మణి, ప్రవృత్తౌ చ నివృత్తౌ చ గ్రహణే మోక్షణే తథా, స్వయం సమర్థో యస్సోఽయం రాజా సాక్షాన్నిరర్గళః" ఇతి. వివాదం కలహం ప్రశమయసి. రక్షణాయ కల్పసే సమర్థో భవసి. అనుగ్రహస్య రాజ్ఞ ఏవాధికారిత్వాదితి భావః. అతనుషు ప్రచురేషు విభవేష్వైశ్వర్యేషు సత్సు జ్ఞాతయః బాంధవాస్సంతు భవంత్వితి సంభావనాయామ్. నామ ప్రసిద్ధౌ. కింతైర్నిగ్రహానుగ్రహాసమర్థైరితి వాక్యశేషః. ప్రజానాం జనానాం బంధుకృత్యం విమార్గనియమనేష్టప్రాపణానిష్టనివారణాదికం. త్వయి తు త్వయ్యేవ పరిసమాప్తం.

౧. ఏతే ఇత్యాది. క్లాన్త మనసః [illegible] ఖిన్నమానసాః పునర్నవీకృతాః.

ప్రతీహారీ— [1] ఏసో అహిణవసమ్మజ్జణసస్సిరీఓ సణ్ణిహిదహోమధేణూ అగ్గిసరణాళిందో ఆరుహదు దేవో.

రాజా—(ఆరుహ్య, పరిజనాంసావలంబీ స్థిత్వా) వేత్రవతి, కిముద్దిశ్య భగవతా కాశ్యపేన మత్సమీపమృషయః ప్రేషితాః స్యుః?

కిం తావద్వ్రతినాముపోఢతపసాం విఘ్నైస్తపో దూషితం?
ధర్మారణ్యచరేషు కేనచిదుత ప్రాణిష్వసచ్చేష్టితమ్?
ఆహోస్విత్ప్రసవో మమాపచరితైర్విష్టంభితో వీరుధా?
మిత్యారూఢబహుప్రతర్కమపరిచ్ఛేదాకులం మే మనః. ౯

ప్రతీహారీ—[2]సుఅరిదాహిణందిణో ఇసిఓ దేవం సంభావేదుం ఆఅదెత్తి తక్కేమి.

(తతః ప్రవిశన్తి గౌతమీసహితాం శకున్తలాం పురస్కృత్య మునయః. పురతశ్చైషాం పురోహితః కఞ్చుకీ చ.)

కంచుకీ—(ఇత ఇతో భగవన్తః.)

శార్ఙ్గరవః—శారద్వత!

---

1 ఏషోఽభినవసమ్మార్జనసశ్రీకః సన్నిహితహోమధేనురగ్నిశరణాళిన్దః. ఆరోహతు దేవః.

2 సుచరితాభినందిన ఋషయో దేవః సంభావయితుమాగతా ఇతి తర్కయామి.

వైతాళికయోః ప్రియసత్యవచనైః రాజ్యభరణజనితశోకాన్ముక్తా భవామః. తదుక్తం—"శోకాన్ముక్తః పునర్నవః" ఇతి.

౯. కిమిత్యాది. ఉపోఢతపసాం సంప్రాప్తతపసాం వ్రతినామృషీణాం విఘ్నైః ఈప్సితార్థాన్ విశేషేణ ఘ్నంతీతి విఘ్నాః ప్రతిబంధకాః తైః. తపః స్వధర్మానువర్తనం. దూషితం నాశితం. కిం వితర్కే? ధర్మారణచరేషు తపోవనవర్తిషు విషయే కేనచిదజ్ఞాతతపఃప్రభావేన యేన కేనచిద్ధూర్తేన. అసత్ అన్యాయ్యం. కర్మ చేష్టితమాచరితం? వీరుధాం ప్రసవః పుష్పఫలాదిః అపచరితైర్దురాచారైర్విష్టంభితః ప్రతిషిద్ధః? ఇత్యనేన ప్రకారేణారూఢబహుప్రతర్కం అధిగతానేకవితర్కం. అపరిచ్ఛేదాకులం విహ్వలం. మే ఇత్యనేన రాజ్యవ్యాపారం ప్రతి కృతకృత్యస్య మే ఇతి యావత్. దుష్టని [illegible]

మహాభాగః కామం నరపతిరభిన్నస్థితిరసౌ
న కశ్చిద్వర్ణానామపథమపకృష్టోఽపి భజతే,
తథాపీదం శశ్వత్పరిచితవివిక్తేన మనసా
జనాకీర్ణం మన్యే హుతవహపరీతం గృహమివ. ౧౦

శారద్వతః— స్థానే భవాన్ పురప్రవేశాదిత్థంభూతః సంవృత్తః. అహమపి—

అభ్యక్తమివ స్నాతః శుచిరశుచిమివ ప్రబుద్ధ ఇవ సుప్తమ్,
బద్ధమివ స్వైరగతిర్జనమిహ సుఖసంగినమవైమి. ౧౧

శకున్తలా—(అనిమిత్తం సూచయిత్వా) [1]అమ్హహే, కిం వా మేదరం ణఅణం *విప్ఫురది ?

గౌతమీ— [2]జాదే, పడిహద మమంగళం, సుహాఇ దే భత్తుకుళ దేవదాఓ విదరందు. (ఇతి పరిక్రామతి)

---

1 అహో, కిం వా మేతరం నయనం విస్ఫురతి?

2 జాతే, ప్రతిహతమమంగళమ్, శుభాని తే భర్తృకులదేవతా వితరన్తు.

---

౧౦. మహాభాగ ఇతి. మహాభాగః మహాభాగ్యః. అనేన మహదైశ్వర్యవత్త్వేన కృతకృత్యతా కథితా. కామం ప్రాయేణ అభిన్నస్థితిః అవిహతమర్యాదః. అనేన రక్షాశుల్కషడ్భాగాదాతృత్వేన న్యాయవర్తిత్వం సూచితం. వర్ణానాం బ్రాహ్మణాదీనాం మధ్యే అపకృష్టోఽపి అకించనోఽపి. అపథమమార్గం న భజతే. అనేన ప్రాణినాం నిఖిలవాంఛితపూరకతయా వినయాధానరక్షణభరణాదిసామర్థ్యం ధ్వనితం. అత ఏవ నరపతిరిత్యనేన సకలవర్ణాశ్రమరక్షణకర్తృత్వం వ్యజ్యతే. తథాపి ఇతరనరపతివిలక్షణగుణయుక్తోఽపి శశ్వత్పరిచితవివిక్తేన సార్వకాలికాసేవిత విజనేన మనసా ఉపలక్షితః జనాకీర్ణం ప్రజాసంకులం హుతవహపరీతమనలాక్రాంతమివ ప్రవేష్టుం దుస్సహమితి యావత్. స్థానే యుక్తం.

౧౧. అభ్యక్తమివేతి. శుచిస్సద్వృత్తః. అశుచిమసద్వృత్తం. సుఖసంగినం విషయాసక్తం. సుఖసంగినమిత్యనేన రాజరక్షితప్రాణినామైశ్వర్యబాహుళ్య ముక్తమ్.

---

* [illegible]

పురోహితః— (రాజానం నిర్దిశ్య) భో స్తపస్వినః, అసావత్రభవాన్ వర్ణాశ్రమాణాం రక్షితా ప్రాగేవ ముక్తాసనో వః ప్రతిపాలయతి, పశ్యతైనమ్.

శార్ఙ్గరవః— (౧) భో మహాబ్రాహ్మణ ! కామమేతదభినందనీయం తథాపి వయమత్ర మధ్యస్థాః. కుతః ?

భవన్తి నమ్రాస్తరవః ఫలోద్గమై
ర్నవామ్బుభిర్దూరవిలంబినో ఘనాః,
అనుద్ధతా స్సత్పురుషా స్సమృద్ధిభి
స్స్వభావ ఏవైష పరోపకారిణామ్. ౧౨

ప్రతీహారీ—[1] దేవ్వ, పసణ్ణముహరాఆ విఅ ఇసిణో దీసంతి, *తాజాణామి విస్సద్ధకజ్జత్తి.

దుష్యన్తః—(౨) (శకున్తలాం దృష్ట్వా) అథాత్రభవతీ—
కాస్విదవకుంఠనవతీ నాతిపరిస్ఫుటశరీరలావణ్యా,
మధ్యే తపోధనానాం కిసలయమివ పాండుపత్రాణామ్. ౧౩

---

1 దేవ, ప్రసన్నముఖరాగా ఇవ ఋషయో దృశ్యన్తే. తస్మాజ్జానామి విస్రబ్ధకార్యా ఇతి.

---

౧. మహాబ్రాహ్మణేత్యాది. కామం యద్యప్యేతత్ప్రత్యుత్థానాదికం రాజపురోహితత్వాదభినందనీయం తథాపి వయమత్ర ప్రత్యుత్థానాదౌ మధ్యస్థాః పక్షపాతరహితాః. వదామ ఇతి శేషః.

౧౨. భవంతీత్యాది. ఫలోద్గమైర్హేతుభిః దూరవిలంబినః అత్యర్థమవనతాః సమృద్ధిభిరైశ్వర్యైః అనుద్ధతా అనహంకారిణః. నమ్రా ఇతి యావత్. ఏషః నమ్రత్వాదిః.

౨. అథాత్రభవతీత్యాది. అత్రభవతీ సుశీలా. అనేనాగమనసమయే శకుంతలాయాః నమ్రాననత్వం పరపురుషనిరీక్షణాభావశ్చ రాజ్ఞా సూచ్యతే.

౧౩. తత్రాప్యవకుంఠనవతీత్యనేన తాపసస్త్రీ న భవతి కన్యా కాచిదితి సూచ్యతే. తాపస్యాః సర్వత్ర సమబుద్ధిభావేన వికారాద్యభావాదవకుంఠనమనుచితమితి యావత్. తత్రాపి నాతిపరిస్ఫుటశరీరలావణ్యేత్యనేనాపన్నసత్త్వేతి వ్యజ్యతే. ఆసన్న

---

* తహ జాణామి, తావిస్సద్ధకజ్జా ఎవ్వ; తథా జానామి తస్మాద్విస్రబ్ధకార్యా ఏవ.

ప్రతీహారీ—(౧) [1]దేవ్వ! కుదూహాళగబ్భో మే * తక్కోౖపసీదది. దంసణిజ్జా ఉణ సే ఆకిదీ ళక్కీ అది.

రాజా—భవతు, అనిర్వర్ణ్యం పరకళత్రం.

శకున్తలా—(౨) (హస్తమురసి కృత్వా, ఆత్మగతం.) [2]హిఅఅ, కిం ఎవ్వం వేవసి? అజ్జఉత్తస్స హావం అణవధారిఅ. ధీరం దావ హోహి.

పురోహితః— (పురోగత్వా) దేవ, ఏతే విధివదర్చితా స్తపస్వినః. కశ్చిదేషాముపాధ్యాయసందేశోఽస్తి. తం దేవః శ్రోతు మర్హతి.

రాజా—అవహితోఽస్మి.

ఋషయః—(హస్తముద్యమ్య) విజయస్వ రాజన్.

---

1 దేవ! కుతూహలగర్భో మే *తర్కః ప్రసీదతి. దర్శనీయా పునరస్యా ఆకృతిర్లక్ష్యతే.

2 హృదయ, కిమేవం వేపసే? ఆర్యపుత్రస్య భావమనవధార్య ధీరం తావద్భవ.

ప్రసవసమయతయా శరీరలావణ్యమత్యర్థం న దృశ్యత ఇతి భావః. ఏతాదృశ్యాః స్వనికటమాగమనం కిమర్థకమితి శాస్విదితి వితర్కః. తత్ర దృష్టాంతమాహ—కిసలయమిత్యాదినా. పాండుపత్రాణాం రాగరహితశుష్కపర్ణానాం మధ్యే కిసలయమివ లోకైరాదిభిస్స్పృహణీయం రాగయుక్తపల్లవమివ.

౧. దేవేత్యాది. తర్కో విచారః కుతూహలగర్భః. అరణ్యే పరిమితాహారాదిక్లిష్టతపస్వినామేతాదృశరూపలావణ్యాద్యతిశయవత్యా సహాగమనజనితతర్కస్త్వాశ్చర్యగర్భ ఇతి యావత్, తదేవ విశదయతి—దర్శనీయేతి. దర్శనీయా స్పృహణీయా. నిరుపపదేన స్త్రీణామపి వస్తుసౌందర్యబలాత్ స్పృహణీయేతి వ్యజ్యతే. న తు పురుషాణామేవేతి భావః. భవత్విత్యంగీకారే. సకలజనస్పృహణీయా తాదృశాకృతిరేవేత్యంగీకారః.

౨. హిఅయేత్యాది. భావోఽభిప్రాయః. పరకళత్రమితి సామాన్యేనోక్తత్వాన్మా వేపస్వేతి యావత్.

---

*తక్కో మే పసరది' ఇతి పాఠాన్తరమ్.

రాజా—అఖిలానభివాదయే వః.

ఋషయః—స్వస్తి భవతే. ఇష్టేన యుజ్యస్వ.

రాజా—అపి నిర్విఘ్నతపసో మునయః?

ఋషయః—

కుతో ధర్మక్రియావిఘ్నః సతాం రక్షితరి త్వయి,
తమస్తపతి ఘర్మాంశౌ కథమావిర్భవిష్యతి? ౧౪

రాజా—(౧)అర్థవాన్ ఖలు మే రాజశబ్దః. అథ భగవాన్ లోకానుగ్రహాయ కుశలీ కాశ్యపః?

శార్ఙ్గరవః—స్వాధీనకుశలాః సిద్ధిమన్తః. స భవన్త మనామయప్రశ్నపూర్వమిదమాహ—

రాజా—కిమాజ్ఞాపయతి భగవాన్?

శార్ఙ్గరవః—(౨) యన్మిథస్సమయాదిమాం మదీయాం దుహితరం భవానుపాయంస్త, తన్మయా ప్రీతిమతా యువయోరనుజ్ఞాతమ్.

---

౧౪. కుతఇత్యాది. సతాం సజ్జనానాం న దుష్టానాం రక్షితరి పరిపాలకే.

౧. అర్థవాన్ రంజనాద్రాజేతి రాజశబ్దార్థవాన్. యద్యపి రాజశబ్దో రాజృ దీప్తావిత్యర్థాత్. కనిన్ప్రత్యయాంతః. న తు రంజేః. తథాపి ధాతూనామనేకార్థత్వాదుపపద్యతే. అథేతి ప్రశ్నే, కుశలీతి. కుశలప్రశ్నస్తు* "బ్రాహ్మణం కుశలం పృచ్ఛేత్ క్షత్రబంధుమనామయం, వైశ్యం క్షేమం సమాగమ్య శూద్రమారోగ్యమేవ చ" ఇతి మనువచనాదిత్యవగంతవ్యమ్.

౨. యన్మిథఇత్యాది. మిథస్సమయాత్. పరస్పరకృతసంకేతాత్. గాంధర్వవివాహాదితి యావత్. ఇమామనాగరికాం. దుహితరం వాత్సల్యవిషయభూతాం. భవాన్ సకలవర్ణాశ్రమమర్యాదాపరిపాలకో రాజా భవానిత్యర్థః. భవచ్ఛబ్దప్రయోగస్తు జామాతృభూతదుష్యంతం ప్రతి పూజ్యవాచకః. ఉపాయంస్తేతి యత్ తత్కర్మ. మయేత్యనేనారణ్యవాసిత్వాదనురూపవరసంఘటనార్థం నానాదేశభ్రమణకరణాసమర్థేన మయేతి వ్యజ్యతే. ప్రీతిమతా అనాయాసేన అనురూపవరప్రాప్త్యా పరితోషవతా. ప్రీతికరణే ఉభయోరనురూపత్వమేవ హేతురితి యావత్. అత ఏవోక్తం—యువయోరితి. ఏతదేవ విశదయతి — తత్రభవద్భిరనుజ్ఞాతమితి.

(౧) కుతః ?

త్వమర్హతాం ప్రాగ్రసరః స్మృతోఽసి నః
శకున్తలా మూర్తిమతీవ సత్క్రియా,
సమానయంస్తుల్యగుణం వధూవరం
చిరాయ వాచ్యం న గతః ప్రజాపతిః. ౧౫

తదియమిదానీమాపన్నసత్త్వా ప్రతిగృహ్యతాం సహధర్మాచరణాయేతి.

గౌతమీ—[1]అజ్జ, కిం వి వత్తుకామమ్హి. ణ ఖు మే వఅణావఆసో అత్థి. కహం విఅ?

ణావెక్ఖిఓ గురుఅణో తుఏ ఇమాఏ ణ పుచ్ఛిఅ బంధూ,
ఎక్కెక్కం ఎవ్వ చరిదే భణామి కిం ఎక్కఎక్కస్స. ౧౬

---

1 ఆర్య, కిమపి వక్తుకామాస్మి. న ఖలు మే వచనావకాశోఽస్తి. కథమివ?
నాపేక్షితో గురుజనస్త్వయానయా న పృష్టా బన్ధవః,
ఏకైకమేవ చరితే భణామి కిమేకైకస్య. ౧౬

---

౧. కుత ఇత్యాదినా.

౧౫. త్వమితి. అర్హతాం కులాభిజాత్యాదిమతాం పూజ్యానాం ప్రాగ్రసరః ముఖ్యతమః. త్వమిత్యేకవచనేన పూజ్యాగ్రగణ్యతాయామద్వితీయత్వం వ్యజ్యతే. సత్క్రియా సౌశీల్యాదిః సమానయన్. సమ్యగ్యోజయన్. చిరాయాద్యసృష్టి కర్మారభ్య వర్తమానం. వాచ్యం అసమానగుణవధూవరసంఘటనాజనితాపవాదం న గతః. అద్య శకుంతలాదుష్యంతసంఘటనేన ప్రాప్త ఇత్యర్థః. అత్ర వర్తమానార్థకాద్వ్యాది పదానుపాదానాత్ ప్రజాపతిర్బుద్ధిపూర్వకానురూపవరసంఘటనయా లోకాపవాదం న గత ఇతి న, కింతు దైవాన్నగత ఇతి ప్రజాపతేరపి అనుకూలవిధ్యంతరాపేక్షా ధ్వన్యతే. అత్ర సమాలంకారః. తదుక్తం— * "సమం యోగ్యతయా యోగో యది సంభావితః క్వచిత్" ఇతి. ఇదమనయోశ్శ్లాఘ్యమితి యోగ్యతయా సంబంధస్య నియత విషయమధ్యవసానం చేత్సమం భవతి. ప్రకృతే శకుంతలాదుష్యంతయోస్సంబంధస్య సమత్వకథనాత్ సమం భవతి.

అజ్జేత్యాది.

౧౬. ణావెక్ఖిఓ ఇతి. చరితే వివాహవ్యాపారే * "కన్యా వరయతే రూపం మాతా విత్తం పితా శ్రుతం, బాంధవాః కులమిచ్ఛంతీ"తి న్యాయేన బహుజనానుజ్ఞాపేక్షితే వివాహకర్మణీత్యర్థః. అతఏవోక్తం. నాపేక్షితో గురుజనో బంధవ ఇతి.

శకున్తలా—(ఆత్మగతమ్) [1]కిం ణు ఖు అజ్జఉత్తో భణాది?

రాజా—కిమిద ముపన్యస్తమ్ ?

శకున్తలా—(ఆత్మగతమ్) [2]పావఓఖు వఅణోవణ్ణాసో.

శార్ఙ్గరవః—(౧) తత్కథం కిమిదం నామ? నను భవన్త ఏవ నితరాం లోకతన్త్రనిష్ణాతాః.

సతీమపి జ్ఞాతికులైకసంశ్రయాం
జనోఽన్యథా భర్తృమతీం విశఙ్కతే,
అతస్సమీపే పరిణేతురిష్యతే
తదప్రియాపి ప్రమదా స్వబంధుభిః. ౧౭

1 కిం ను ఖల్వార్యపుత్రః భణతి?

2 పావనః ఖలు వచనోపన్యాసః.

ఏకైకమేవ కేవలావేవ యువాం. ఏకైకస్య కిం భణామః. న కిమపి వక్తవ్యమస్తి. మిథస్సమయం యువామేవ కృతవన్తః. తత్రైవ పరస్పరం వర్తేథా మిత్యభిప్రాయః.

౧. తత్కథమితి. "కిమిదముపన్యస్త మి"తి యదుక్తం, తత్కథమితి హేతు ప్రశ్నే. లోకతంత్రనిష్ణాతాః లోకసిద్ధాంతనిపుణాః— "తంత్రం కుటుంబకృత్యే స్యాత్కారణేఽపి పరిచ్ఛదే, శాస్త్రే ప్రధానే సిద్ధాంతే తంతువాయే గదోత్తమే" ఇతి విశ్వః.

౧౭. సతీమిత్యాది. సతీమపి సాధ్వీమపి, తర్హి సాధ్వ్యాస్సర్వత్రావస్థానం దుష్టం కిం? ఇత్యత ఆహ—జ్ఞాతికులైకసంశ్రయామితి. అత్రాప్యపిశబ్దోఽనుషజ్యతే. జ్ఞాతీనాం జననపోషణకారణభూతపితౄణాం కులం ఏకః కేవలస్సంశ్రయో యస్యాస్సా తథోక్తా. ఏకగ్రహణేన పితృగృహే కాదాచిత్కావస్థానం న దుష్టమితి వ్యజ్యతే, తర్హి కింరూపభర్తృమత్యాఏవ పితృగృహావస్థానం శంకాస్పదం? ఇత్యాశంక్యాహ— భర్తృమతీమపీతి. స్త్రీత్వసాఫల్యహేతుభూతసంభాషణాలింగనచుంబన సంభోగగర్భోత్పత్త్యాది కారణభూతభర్తృమతీమపి. మతుప్ప్రత్యయేన ప్రశస్తతర కాంతవతీత్వం సూచ్యతే. జనః బంధుశత్రుమధ్యస్థభూతలోకః. న తు శత్రుమాత్రజనః. అన్యథా అన్యప్రకారేణ. అసతీమితి యావత్. విశంకతే. యద్యపి అనురూప భర్తృమతీత్వం, తథాపి సార్వకాలికపితృగృహాదస్థానాదసతీతి విశేషేణ తర్కయతి. వర్తమానవ్య[illegible] యువతిః.

రాజా—కించాత్రభవతీ మయా పరిణీతపూర్వా?

శకున్తలా—(సవిషాదమ్) (ఆత్మగతమ్) (౧) [1]హిఅఅ, సంపదం జుత్తం దే ఆదంక ఆసీ.

శార్ఙ్గరవః—

కిం కృతకార్యద్వేషో ధర్మం ప్రతి విముఖతా కృతావజ్ఞా?

రాజా—కుతోఽయమసత్కల్పనాప్రశ్నః?

శార్ఙ్గరవః—

మూర్ఛన్త్యమీ వికారాః ప్రాయేణైశ్వర్యమత్తేషు. ౧౮

1 హృదయ, సాంప్రతం యుక్తం తే ఆతంక ఆసీత్.

న తు వృద్ధా. స్వబంధుభిః స్వస్య హితైషిభిరాప్తతమైః పరిణేతుః భర్తుస్సమీపే ఇష్యతే వాంఛ్యతే. సహధర్మచారిణీ భూత్వా తయా భర్తృసమీపస్థయా భావ్యమితి వాంఛ్యత ఇతి యావత్. తర్హి భర్తురపి ప్రియా చేత్ కిం కర్తవ్యం? ఇత్యతఆహ— తదప్రియాపి అనిష్టాపీత్యర్థః.

౧. ఆత్మగతమిత్యాది. ఆతంకో భయం.

౧౮. కిమిత్యాది. కృతే నిర్వర్తితే కార్యే శకుంతలాపరిణయవ్యాపారే ద్వేషః అసహనత్వం కిమితి ప్రశ్నే—"సప్రత్యవాయదుర్లభనిషేధ విషయశ్చ యో విషయః, కామ స్స్వభావవామః ప్రసరతి తత్రైవ దుర్వారః" ఇతి న్యాయేన తాత్కాలిక సుఖార్థం యత్కించిత్కృతం తత్కిమర్థమాంతమనుష్ఠేయమితి స్వప్రయోజనే నివృత్తే సతి తత్ర గుణాభావాత్ జుగుప్సయా ద్వేషః కిమితి భావః. ధర్మం ప్రతి విముఖతా వైముఖ్యం. కిమితి ప్రశ్నే. విధ్యుక్తగాంధర్వవివాహేన ధర్మప్రజార్థం పరిణీయ తత్పరిత్యాగేనాద్యప్రభృతి తవ ధర్మేచ్ఛా నాస్తి కిం ఇతి యావత్. అవజ్ఞా అవధీరణా కృతా కిం? ఏతే తపస్వినః రాజ్ఞో మమ కథం సంబంధిన ఇత్యవమాననా కృతా కిమిత్యర్థః. కుతః కస్మాత్కారణాత్ అసత్కల్పనాప్రశ్నః అసతః అవిద్యమానార్థస్య కల్పనయా సంపాదనేన కృతః ప్రశ్నః.

౧౮. మూర్ఛంతీతి. అమీ వికారాః కృతకార్యద్వేషాదయః మూర్ఛంతి అభ్యువంతి. వర్తమానవ్యపదేశేన త్వయ్యనుభవరూపేణ దృష్టా ఇతి భావః. అధిక్షేప్తః సోప హాసం [illegible]

రాజా—విశేషేణాధిష్ఠితోఽస్మి.

గౌతమీ—[1]జాదే! ముహుత్తం మాళజ్జేసు అవణఇస్సం దావ దే అవకుంఠణం. తదో తుమం భట్టా అహిజాణస్సది.

(యథోక్తం కరోతి.)

రాజా—(శకున్తలాం నిర్వర్ణ్య ఆత్మగతమ్)

ఇద ముపనత మేవం రూపమక్లిష్టకాన్తి
ప్రథమపరిగృహీతం స్యాన్న వేత్య వ్యవస్యన్,
భ్రమర ఇవ విభాతే కున్దమన్తస్తుషారం
న చ ఖలు పరిభోక్తుం నైవ శక్నోమి హాతుమ్. ౧౯

(ఇతి విచారయన్ స్థితః.)

పరిజనః—(జనాన్తికమ్) [2]అమ్హో! ధమ్మావేక్ఖిదా భత్తుణో. ఈరిసం ణామ సుహోవణదం రువ్వం దక్ఖిఅ కో అణ్ణో విఆరేది?

శార్ఙ్గరవః—(౧) కిమిదం జోషమాస్యతే?

1 జాతే! ముహూర్తం మాలజ్జస్వ. అపనయిష్యామి తావత్తేఽవకుణ్ఠనమ్. తత స్త్వాం భర్తాఽభిజ్ఞాస్యతి.

2 అహో! ధర్మావేక్షితా భర్తుః. ఈదృశం నామ సుఖోపనతం రూపం దృష్ట్వా కోఽన్యో విచారయతి?

౧౯. ఇదమిత్యాది. ఇదమిత్యనేన సర్వావయవప్రత్యక్షతా కథితా. ఉపనత ముపస్థితం.అక్లిష్టకాంతి అనవద్యసౌందర్యం."అనేన రత్నహారీ ను పార్థివ"ఇతి న్యాయే నాపరిత్యాజ్యత్వముక్తం. అవ్యవస్యన్ అనిశ్చిన్వన్. కుందం కుందకుసుమం. అంతస్తు షారమిత్యనేన భ్రాంతిహేతురుక్తః అత్ర విపర్యయో నామాలంకారః. తదుక్తం— "...తద్విపర్యయో విచారఇవ విపర్యయః, విచారస్యాన్యథాభావః తథా దృష్టోపయోగతః. సందేహాత్కల్ప్యతే వస్తు స విజ్ఞేయో విపర్యయః" దృష్టోపయోగినో వస్తునస్సందేహాదన్యథాకల్పనం విపర్యయః. అత్ర దుష్యంతస్య శకుంతలాం ప్రతి పరిగ్రహసందేహాత్ విపర్యయః.

అహ్మోఇత్యాది. ౧. జోషం తూష్ణీం "తూష్ణీం జోషం భావే నూనమిత్యవ్యయే షు" హలాయుధః. తూష్ణీంశీలవంతం. ఆశా. జాతేతి శేషః. మాతావదిత్యాది.

రాజా—భో స్తపోధన! చి న్తయన్నపి న ఖలు స్వీకరణమత్ర భవత్యాః స్మరామి. తత్కథమిమా మభివ్య క్తసత్త్వలక్షణాం ప్రత్యాత్మానం క్షేత్రిణమాశజ్కమానః ప్రతిపత్స్యే?

శకు న్తలా—(సవిషాదం, ఆత్మగతమ్) [1]పరిణవ ఎవ్వ సందేహో కుదో మే దాణిం దూరాహిరోహిణీ ఆసా?

శార్ఙ్గరవః—మా తావత్.

కృతాభిమర్శా మనుమన్యమానః
సుతాం త్వయా నామ మునిర్విమాన్యః,
ముష్టం ప్రతిగ్రాహయతా స్వమర్థం
పాత్రీకృతో దస్యురివాసి యేన. ౨౦

శారద్వతః—శార్ఙ్గరవ! విరమ త్వమిదానీం. శకున్తలే! వ క్తవ్యము క్తమస్మాభిః. సోఽయమత్రభవా నేవమాహ. దీయతామస్మై ప్రత్యయ ప్రతివచనమ్.

1 పరిణయ ఏవ సందేహః. కుతో మే దూరాధిరోహిణ్యాశా?

తావత్సాకల్యే. పరిగ్రహాపరిగ్రహరూపశకుంతలావిషయకాస్మద్భవదుక్తవృత్తాదికం సర్వమిత్యర్థః. మాజ్ నిషేధే.

౨౦. కృతేతి. సుతాం సదసద్వ్యవహారాభ్యాం స్వకులకీర్తికలంకకారణభూతాం పుత్రీం త్వయా కృతాభిమర్శాం కృతస్పర్శాం కృతసంగ్రహణామిత్యర్థః, అనుమన్యమానః అనాయాసేనానురూపవరప్రాప్తిర్జాతేతి బహుమన్వానః మునిః మననాన్మునిరితి సార్వకాలికాత్మస్వరూపమననేన లోకవృత్తాంతానభిజ్ఞః కాశ్యపః. నామావధారణే. మునిరేవేతి యావత్. విమాన్యః అసద్వృత్తఇవ తిరస్కార్యః. విమాన్యతాయాం హేతుమాహ — ముష్టమిత్యాదినా. ముష్టం చోరితం. న తు స్వారసికతయా దత్తం. స్వం స్వకీయం న తు పరకీయం అర్థం. "అర్థా బహిశ్చరాః ప్రాణా" ఇతి న్యాయేన త్యాగభోగేష్టాపూర్తాదికారణహేతుభూతం ధనం ప్రతిగ్రాహయతా దేహీదేహమపి వాత్రాగత ఇత్యభిధానాద్వినంబే సతి సముచితకాలదేశద్రవ్యాతిక్రమధియా దానరూపేణాంగీకారయతా ధనినా దస్యురివ బహువిధదండార్హః శోచ్యరణఇవ యేన మునినా పాత్రీకృతః దానార్హీకృతః. త్వమితి విశేష్యపదానుపాదానాత్ కృతఘ్నజననా మోచ్ఛేరణాయమిత్యభిప్రాయః. సమునిరితి సంబంధః.

శకున్తలా—(ఆత్మగతమ్) [1]ఏదం అవత్థంతరం గదే తారిసే అణురాఏ కిం వా సుమరిదేణ? అత్తా దాణిం మే సోఅణిజ్జో త్తి వవసిదం. (ప్రకాశం) (౧)అయ్యఉత్త(ఇత్యర్ధోక్తే) సంసఇదే దాణిం పరిణఏ ణ ఏసో సముదాఆరో. పోరవ! ణ జుత్తం ణామ దే పురా అస్సమపదే సహావుత్తాణహిఅఅం ఇమం జణం సమఅపువ్వం పదారిఅ సంపదం ఈరిసేహిం అక్ఖరేహిం పచ్చాచక్ఖిదుం.

రాజా—(కర్ణౌ పిధాయ) శాన్తం పాపం శాన్తం పాపం.

---

1 ఇదమవస్థాన్తరం గతే తాదృశే ఽనురాగే కింవా స్మారితేన? ఆత్మేదానీం మే శోచనీయ ఇతి వ్యవసితమేతత్. ఆర్యపుత్ర (ఇత్యర్ధోక్తే) సంశయిత ఇదానీం పరిణయే, నైషసముదాచారః. పౌరవ! న యుక్తం నామ తే పురాశ్రమపదే స్వభావోత్తానహృదయమిమం జనం సమయపూర్వం ప్రతార్య, సాంప్రతమీదృశైరక్షరైః ప్రత్యాఖ్యాతుం.

---

౧. అయ్యఉత్తేత్యాది. పౌరవేతి తత్కృతకృతఘ్నత్వయోగ్యవర్ణనావిస్తరసంరంభేణ ఫణితిః. తవ కులప్రసిద్ధ్యా విశ్వసనీయస్య. తాదృశానురాగప్రకటనవత స్తవేతి యావత్. నయుక్తం కృతఘ్నతయా విశ్వస్తజనవంచనం న యోగ్యం. నామావధారణే. యుక్తమేవ న భవతీత్యర్థః. పురేతి కాలజ్ఞాపనేన చిరవిశ్లేషాదంతఃపురస్త్రీగణాపహృతచిత్తతయా మాం విస్మృతోఽసీతి జ్ఞాప్యతే. ఆశ్రమపదేశాంతిప్రధానరాగద్వేషాదిరహితజనావస్థానయోగ్యధర్మారణ్యే. దుష్టజనప్రవేశానర్హావిశేషప్రదేశ ఇతి యావత్.. బహుయువతిప్రాప్తిసంభావితసామాన్యనగరప్రవేశాదౌ రాజ్యపరిపాలనభ్రమణకాలే రత్నహారీ తు పార్థివ ఇతి న్యాయేన కామవశాద్యత్కించిత్కృతకార్యం రాజానో బహువల్లభా ఇతి న్యాయేన పునఃపునః స్త్రీరత్నసంపర్కాద్విస్మృతం భవతి. పరయువతిప్రాప్త్యనుచితవిలక్షణవిశేషప్రదేశే కృతకార్యం కథం విస్మృతమితి భావః. విస్మరణకార్యం స్వస్యావివ దోష ఇత్యాహ—స్వభావోత్తానహృదయమితి. అరణ్యవాసిత్వాదనాగరికతయా పరకృతవంచనానభిజ్ఞత్వేన త్వద్వచనశ్రవణమాత్రవిశ్వస్తచిత్తం. అనేన తదా స్వస్యాః కన్యాభావసులభమప్రాగల్భ్యం ప్రతినిందా ధ్వన్యతే. జనమితి. అరణ్యే మృగజాతిభిస్సహ వర్ధితతయా తాదృగ్విదగ్ధనాగరికకన్యకాజనసహవాసాభావాత్ జననమాత్రఫలకం. జనమిత్యేకవచనేన వివిక్తే ఏకాకినీం మామేవ వంచితవానసి నతు మత్పిత్రాదీన్ వంచయిత్వా తదనుజ్ఞయా మాం పరిణీతవానసీతి భావః. కించ జనశబ్దేనత్వదపరిగ్రహేణఇతః పరం భర్తృపితృకులభ్రష్టతా స్వస్యాసూచ్యతే. సమయపూర్వం సంకేతపురస్సరం.

వ్యపదేశమావిలయితుం కిమీహసే జనమిమం చ పాతయితుం?
కూలఙ్కషేవ సిన్ధుః ప్రసన్నమమ్భస్తటరుహం చ. ౨౧

శకున్తలా—[1]హోదు. జఇ పరమత్థదో పరపరిగ్గహాసంకిణా తుఏ ఎవ్వం పవుత్తం, అహిణ్ణాణేణ ఇమిణా తుహ సందేహం అవణఇస్సం.

రాజా—(౧) ఉదారః కల్పః.

శకున్తలా—(ముద్రాస్థానం పరామృశ్య) [2]హద్ధిహద్ధి! అంగులీఅఅసుణ్ణా మే అంగులీ. (సవిషాదం గౌతమీమవేక్షతే)

గౌతమీ—[3]ణూణం సక్కావదారబ్భందరే సఈతిత్థం వందమాణాఏ తుహ హత్థాదో పబ్భట్ఠం అంగులీఅఅం.

1 భవతు. యది పరమార్థతః పరపరిగ్రహాశఙ్కినా త్వయైవం ప్రవృత్తం, అభిజ్ఞానేనానేన తవ సన్దేహమపనేష్యామి.

2 హాధిక్! హాధిక్! అంగులీయకశూన్యా మేఽఙ్గులీ.

3 నూనం శక్రావతారాభ్యన్తరే శచీతీర్థం వన్దమానాయాస్తవ హస్తాత్ప్రభ్రష్టమఙ్గులీయకం.

ప్రతిజ్ఞాపురస్సరం చ. అనేన యద్యపి త్వత్కృతవంచనాఫలస్య అత్ర లోకే రాజ్ఞస్తవ శిక్షకజనో న విద్యతే. తథాపి శపథ పరిత్యాగజనితదోషస్య పరలోకానుభవనీతిర్నాస్తి కిం? ఇతి వ్యజ్యతే, ప్రతార్య ప్రకర్షేణ వంచయిత్వా, ప్రతారణాయాః ప్రకర్షకథనేన విశ్లేషాసహానురాగప్రకటనార్థం. "ఏకైకమత్ర దివసే దివసే మదీయం నామాక్షరమి"త్యాదిబహుస్త్రీవిలక్షణపట్టమహిషీభావకరణ పరిగ్రహబహుత్వేఽపి "ద్వే ప్రతిష్ఠే కులస్య మే" ఇత్యాదిరాజకథితబహ్వాశ్వాసకరణవంచనావచనచాతురీ సూచ్యతే. సాంప్రతమిదానీం స్వప్రయోజనే నివృత్తే సతీత్యర్థః. ఈదృశైః లోకవిలక్షణ తదానీంతనానురాగప్రకటనానుచితైరక్షరైః మర్మవ్యథాకారివర్ణసమూహైః ప్రత్యాఖ్యాతుం నిరాకర్తుం న యుక్తమితి సంబంధః.

౨౧. వ్యపదేశమిత్యాది. వ్యపదేశం పరదారాభిమర్శవిముఖకులప్రసిద్ధిం ఆవిలయితుం కలుషయితుం ఇమం జనమాత్మానం పాతయితుం పతితం కర్తుం కిమీహసే ఇచ్ఛసి కిం? ఇతి ప్రశ్నే, తత్ర దృష్టాంతమాహ—కూలంకషేత్యాది. కూలంకషా ఉత్కూల ప్రవాహా మర్యాదాలంఘినీతి యావత్.

౧. ఉదారః కల్పః ఉన్నతః ప్రకారః సందేహాపనయనక్షమ ఇత్యర్థః.

రాజా—(సస్మితమ్) (౧) ఇదం తత్, ప్రత్యుత్పన్నమతి స్త్రైణమితి యదుచ్యతే.

శకుస్తలా—[1]ఎత్థ దావ విహిణా దంసిదం పహుత్తణం. అవరం దేక హాయిస్సం.

రాజా—(౨) శ్రోతవ్యమిదానీం సంవృత్తం.

శకుంతలా—(3) [2]ణంఎక్కస్సిం దిఅహే ణోమాళిఆమండవే ణళిణీప త్తభాఅణగదం ఉదఅం తుహహత్థే సణ్ణిహిదం ఆసి.

రాజా—శృణుమస్తావత్.

శకుంతలా—[3]తక్ఖణం మహ పుత్తకిదఓ దీహాపంగో ణామ హారిణపో దఓ ఉవట్ఠిదో, తదో తుఏ దావ పుడమం ఏసో పిబదు త్తి అణు అంపిణా ఉపచ్ఛందిదో ఉఅఏణ. ణడుణ సో దే అపరిచఆదో హత్థబ్భాసం ఉవగదో. పచ్ఛా తస్సిం ఎవ్వ మఏ గహీదే సలిళే కిదో దేణ పణఓ. తదో ఇద్థం పహసిదో సి—సవ్వో సగం దేసు విస్ససది. దువే వి ఖు ఎత్థ ఆరణ్ణ ఆ త్తి.

---

1 అత్ర తావద్విధినా దర్శితం ప్రభుత్వమ్. అపరం తే కథయిష్యామి.

2 నన్వేకస్మిన్ దివసే నవమాలికామణ్టపే నళినీపత్రభాజనగతముదకం తవ హస్తే సన్నిహితమాసీత్.

3 తత్క్షణం మమ పుత్రకృతకో దీర్ఘాపాఙ్గో నామ హారిణపోతక ఉపస్థితః. తదా త్వయా తావత్ప్రథమ మేష పిబత్విత్యనుకమ్పినోపచ్ఛన్దిత ఉదకేన. న పునరేష తేఽపరిచయాద్ధస్తాభ్యాశ ముపగతః. పశ్చాత్తస్మి న్నేవ మయా గృహీతే సలిలే కృత స్తేన ప్రణయః. తత ఇత్థం ప్రహసితోఽసి—'సర్వస్సగన్ధేషు విశ్వసితి ద్వావపి ఖల్వ త్రారణ్యకావితి.'

---

౧. స్త్రైణం స్త్రీజాతిః. ప్రత్యుత్పన్నమితి ప్రత్యుత్పన్నా తాత్కాలికీ మతి ర్యస్య తత్తథోక్తం. యదుచ్యతే, లోకై రితిశేషః. తదద్యానుభవాత్ సత్యమితి యావత్. అనేన ప్రత్యుత్పన్నమతిర్నామ సంధ్యంగముక్తమిత్యవగంతవ్యం. తదుక్తం—"తాత్కాలికీ మతిర్యాస్యాద్దోషే పరిజిహీర్షయా, ప్రత్యుత్పన్నమతిస్సా"ఇతి.

౨. శ్రోతవ్యమిత్యాది. ఇదానీం సాంప్రతం సందేహాపనయనార్థం దర్శనీయానాం గుళీయకే గతే, శ్రోతవ్యం శ్రోతుముచితం సంవృత్తం సంపాదితం.

3. ణమిత్యాది. నన్వితి సంబోధనే. ఏకదివసే. ఏకపదేన పునరపి దివసాంతర

రాజా—(౧) ఏవమాదిభిరాత్మ కార్యనిర్వ ర్తినీనాం యోషితామనృత వాఙ్మధుభిరాకృష్య న్తే విషయిణః.

గౌతమీ—[1]మహాభాఅ, ణారుహసి ఎవ్వం మం తేదుం. తవోవణసంవ ద్ధిదో అణహిణ్ణో అఅం జణో కఇఅవస్స.

రాజా—అయి తాపసవృద్ధే!

స్త్రీణామశిక్షితపటుత్వమమానుషీషు
సందృశ్యతే కిముత యాః ప్రతిబోధవత్యః,
ప్రాగన్తరిక్షగమనాత్స్వమపత్యజాత
మన్యైర్ద్విజైః పరభృతాః ఖలు పోషయన్తి. ౨౨

1 మహాభాగ, నార్హస్యేవం మన్త్రయితుమ్, తపోవనసంవర్ధితో ఽనభిజ్ఞో ఽయం జనః కైతవస్య.

సంసర్గాభావాన్మాం విస్మృతో ఽసీతిజ్ఞాప్యతే. దివసపదేన సర్వావయవప్రదర్శనేన త్వమేవేతి నిశ్చితజ్ఞానాత్ త్వన్నికటాగమనం న తు పురుషాంతరసామ్యభ్రాంత్యాగమనమితి భావః. ద్వావప్యారణ్యకావితి మృగసామ్యకథనేన నాగరికప్రౌఢాంగనాసంసర్గాభావాత్ సంభోగసమయే స్వస్యాః కామతంత్రసామర్థ్యాభావాన్నాయకారబ్ధశృంగారస్సూచితః.

౧. ఏవమిత్యాది. యోషితాం న తుశకుంతలాయా ఏకస్యా ఏవ భవతి. విషయిణః విషయశీలాః.

౨౨. స్త్రీణామిత్యాది. స్త్రీణాం కామినీనాం న తు శకుంతలాయా ఏకస్యా ఏవ భవతి; అశిక్షితపటుత్వం— "నాసంవత్సరవాసినే బ్రూయాది" తిన్యాయేన యస్యకస్యచిత్తద్విద్యా నిపుణ జనస్య సహవాస శుశ్రూషాదిభిరుపదేశరాహిత్యేన పటుత్వం గూఢవంచనాకరణప్రకారచాతుర్యం. అమానుషీషు మనుష్యజాతివ్యతిరిక్తేషు తిర్యగ్జాతిష్వితి యావత్. బహువచనేన దైవాదేకత్ర దృష్టమితి సంభావనయా సర్వత్రనారోప్యతే. కింతు బహుస్థలేష్వితి భావః. సందృశ్యతే సమ్యక్ స్ఫుటం సమస్తలోకసమ్మత్యా విభావ్యతే. వర్తమానవ్యపదేశేన పురాణాది ప్రసిద్ధిర్న భవతి, కిం త్వద్యాపి దృశ్యత ఇతి భావః. యాః స్త్రియో బోధవత్యః—"జ్ఞానం విశేషో గదితో నరాణా"మితి న్యాయేన తాః ప్రత్యక్షిక్షితకైతవపాటీ యస్య ఇత్యత్ర కిమాశ్చర్యమిత్యర్థః. అప్రసిద్ధం ప్రసిద్ధేన బోధనీయమితి న్యాయాదుక్తార్థం దృష్టాంతేన విశదయతి—పరభృతాః [illegible] అన్యైర్ద్వి

శకున్తలా—(సరోషం) (౧)[1]అణజ్జ, అత్తణో హిఅఆణుమాణేణ సవ్వం పెక్ఖసి. కో దాణిం అణ్ణో ధమ్మకంచు అప్పవేసిణో తిణచ్ఛణ్ణకూవోవమస్స తుహ అణుకిదిం పవిస్సది.

రాజా—(ఆత్మగతం) (౨)సందిగ్ధబుద్ధిం మాం కుర్వన్నకైతవ ఇవాస్యాః కోప ఉపలక్ష్యతే. తథాహ్యనయా—

మయ్యేవ విస్మరణ దారుణచిత్తవృత్తౌ
వృత్తం రహః ప్రణయమప్రతిపద్యమానే,
భేదాద్భ్రువోః కుటిలయోరతి లోహితాక్ష్యా
భగ్నం శరాసనమివాతిరుషా స్మరస్య. ౨౩

---

1 అనార్య. ఆత్మనో హృదయానుమానేన సర్వం పశ్యసి. క ఇదానీమన్యో ధర్మకంచుకప్రవేశిన స్తృణచ్ఛన్న కూపోపమస్య తవానుకృతిం పశ్యతి.

జైరన్యజాతీయైః పక్షిభిర్వాయసైరిత్యర్థః, పోషయంతి వర్ధయంతి. ఖలు ప్రసిద్ధౌ. అనేన సర్వలోక ఉక్తః. అత్ర విచ్ఛేదకారకబీజానుగుణం కావ్యార్థోఽపి ద్యోత్యతే. తథాహి, అంతరిక్షగమనాత్ ప్రాగ్దుష్యంతస్య మాతలినా సహ స్వర్గగమనాత్పూర్వం స్వమపత్యజాతం స్వకీయం పుత్రం అన్యైర్ద్విజైర్మారీచాదిభిః పోషయంతీతి ప్రకృతార్థం న పరిత్యజ్యతి, అత్ర హేత్వవధారణం నామ సంధ్యంగముక్తం. ఉక్తం చ—"నిశ్చయో హేతునార్థస్య మతం హేత్వవధారణ"మితి. అత్ర పరభృతసిదర్శనోపబృంహితేన స్త్రీత్వహేతునా మృషాభాషణలక్షణస్యార్థస్య నిశ్చయాద్ధేత్వవధారణం భవతి.

౧. అణజ్జేతి. అనార్యేతి స్వప్రయోజనమాత్రపరతయా పరదుఃఖకరణశీలేతి సంరంభిసంబోధనం. యస్తు కుటిలాశయస్స స్వభిన్నమపి సమస్తం జనం కుటిలమేవ పశ్యతీత్యర్థః. ఇదానీం సాంప్రతం స్వప్రయోజనే నివృత్తే సతీత్యర్థః. ధర్మకంచుకప్రవేశినఇత్యనేన లోకవిశ్వాసార్థం పరస్త్రీపరిగ్రహవిముఖతాభినయః క్రియతే అంతర్ధర్మో నాస్తీతి భావః. తృణచ్ఛన్నకూపోపమస్యేత్యనేన విశ్వస్తజనఘాతార్థం ప్రచ్ఛన్నదుశ్శీలత్వం సూచ్యతే.

౨. సందిగ్ధబుద్ధిమిత్యాది. అకైతవ ఇవ అకృత్రిమ ఇవ.

౨౩. మయీతి. విస్మరణదారుణచిత్తవృత్తౌ విస్మరణేన కృతకార్యస్య సంస్కారపర్యంతం స్మరణరాహిత్యేన దారుణా పరస్త్రీస్పర్శదోషబుద్ధ్యా సంగ్రహణరూపద[illegible] అనేన

(ప్ర కాశమ్) (౧)భద్రే, ప్రథితం దుష్యన్తచరిత్రం.తథాపీదం న లక్ష్యతే.
శకున్తలా—[1] సుట్ఠు దావ సచ్ఛందచారిణీ కిదమ్హి. జా అహం ఇమస్స పచ్చఏణ మహువమ్హుణో హిఅఅవిసస్స హత్థబ్భాసం ఉవగదా, (ఇతి పటాన్తేన ముఖమావృత్య రోదితి.)
శార్ఙ్గరవః—(౨) ఇత్థమాత్మకృతంచాపలమప్రతిహత మాత్మానందహతి.

అతః పరీక్ష్య కర్తవ్యం విశేషాత్సంగతం రహః,
అజ్ఞాతహృదయేష్వేవం వైరీభవతి సౌహృదమ్. ౨౪

1 సుష్ఠు తావత్స్వచ్ఛన్దచారిణీ కృతాస్మి, యాహమస్య ప్రత్యయేన మధుమధ్వో ర్హృదయవిషస్య హస్తాభ్యాశముపగతా.

యద్యపి మమ సంగ్ర హేచ్ఛా విద్యతే, తథాపి చిత్తే తు తద్విషయే స్వారసికవృత్తిర్న భవతీతి వ్యజ్యతే. రహోవృత్తం రహస్సంజాతం ప్రణయం ప్రేమవిషయమ ప్రతి పాద్యమానే మయి విషయే కుటిలయోర్వక్రయోః భ్రువోః భేదాల్ భంగాత్ అనేన భ్రువోర్వక్రతాయా, ఉపభేదకథనేనాకృత్రిమతయాతిశయితకోపో వ్యజ్యతే. యథాహ—భరతః—"ఉత్క్షేపః పాతనం చైవ భ్రుకుటీ చతురంభ్రువోః, కుంచితం రేచితం చైవ సహజం చైవస్తథా. భ్రువోస్సహజవిక్షేపాద్భ్రుకుటీ పరికీర్తితా, క్రోధ స్థానేషు దీప్తేషు యోజయేద్భ్రుకుటీం బుధః''ఇతి, భ్రువోర్మూలసముత్క్షేపాత్ భ్రుకుట్యాః కుటిలత్వం భవతీత్యర్థః. అతిలోహితాక్ష్యేతి అత్యర్థమరుణాక్ష్యా. అనేన కృత్రిమశ్చేత్కోప స్తదాక్ష్ణోరతిలోహితత్వం భవతీతి ప్రాక్తనదృష్టాంతాపహ్నవ జనిత రోషేణాతిలోహితత్వం భవతీత్యకృత్రిమఏవ కోపఇతి వ్యజ్యతే. అతిరుషా అత్యర్థ కోపతయా. స్మరస్య స్త్రీపురుషయోః స్సంయోగకారణభూతస్య శరాసనం ప్రధాన సాధనం చాపం భగ్నమివ త్రుటితమివ. యద్యపి స్వవిషయకాకృత్రిమానురాగాతిశయా తిరస్కారజనితకోపజనిత భ్రూభేదో న వస్తుసౌందర్యబలాల్ స్వీకరణాకాజనక స్తథాపి ప్రాక్తనవృత్తాంతస్మరణాభావేన పర స్త్రీబుద్ధ్యా తద్దర్శనజనితవికారో న జాయతఇతి భావః.

౧. భద్రఇత్యాది. భద్రే ప్రసన్నముఖి! ప్రథితం ప్రసిద్ధం చరితం, తథాపి ప్రసిద్ధమపి ఇదం పరిణయరూపచరితం న లక్ష్యతే. న కేనాపి ప్రమాణేనావగమ్యతే.

౨. అస్య పూరువంశస్య. ఇత్థమిత్యాది. ఇత్థమనుభూయమానప్రకారేణ ఆత్మకృతం పిత్రాద్యనుజ్ఞాం వినా స్వకృతం చాపలం అనాలోచితం కర్మ.

౨౪. అతఇతి. అత ఉక్తకారణాత్. కర్తవ్యం కర్తుమర్హం కర్మ పరీక్ష్య ఇష్ట జనైస్సహాలోచ్య తు [illegible] విశేషాత్ విశేషేణ

రాజా—(౧) అయి భోః కిమత్రభవతీ ప్రత్యయాదేవాస్మాన్ సంభృత రోషాక్షరేణ వచసా క్షిణుథ?

శార్ఙ్గరవః— (సాసూయమ్) (౨) శ్రుతం భవద్భిరధరోత్తరమ్.

ఆ జన్మనశ్శాఠ్య మశిక్షితో య
స్తస్యాప్రమాణం వచనం జనస్య,
పరాతిసంధానమధీయతే యై
ర్విద్యేతి తే సన్తు కిలాప్తవాచః. ౨౫

రాజా—(3) భోభోసత్యవాదిన్! అభ్యుపగతం తావదస్మాభిరేవమ్. కింపునరిమామతిసంధాయ లభ్యతే?

పరీక్ష్య అనేన సహమిదం యోగ్యమయోగ్యం వేతి నానాప్రకారేణ విచార్య. కర్తుముచితం. వైపరీత్యే దోషం దర్శయతి—అజ్ఞాతహృదయేష్వితి. "శీలం సంవసతా జ్ఞేయం తచ్చ కాలేన భూయసా" ఇత్యనవగతస్వరూపేషు జనేషు సౌహృదం మైత్రం. ఏవం రాజని యథా. తథా వైరీ భవతి. తదప్యహితం భవతీత్యర్థః.

౧. అయీత్యాది. అత్రభవతీ ప్రత్యయాదేవ శకుంతలావచనమాత్రవిశ్వాసాదేవ. ఏవకారేణ వచనవిశ్వాసమాత్రమేవాస్యత్ జ్ఞాపకప్రమాణాంతరం నాస్తీత్యర్థః. క్షిణుథ నాశయథ, దూషయథేత్యర్థః. అనేన ఓజో నామ సంధ్యంగముక్తం. తదుక్తం—"అధిక్షేపాద్యసహన మోజః ప్రాణాత్యయేష్వపీ"తి. అత్రరాజ్ఞా శార్ఙ్గరవాధిక్షేపాసహనమయిభో ఇత్యాక్షేపోక్త్యా ప్రకటీకృతం.

౨. శ్రుతమిత్యాది. అధరోత్తరం అధరస్య నికృష్టస్య మమేత్యర్థః. ఉత్తరం ప్రతివచనం. భవద్భిరితి బహువచనముపహాసే. అహం నికృష్టస్త్వమేవ పూజ్యఇత్యర్థః.

౨౫. తదేవాహ—ఆజన్మనఇత్యాది. ఆజన్మనః జన్మారభ్య. శాఠ్యం పరవంచనాచాతుర్యం.. అశిక్షితః అరణ్యవాసిత్వాద్దుష్టజనసహవాసాభావాదనుపదిష్టః. తస్య తాదృగ్రాగద్వేషాదిరహితస్య జనస్యానాగరికస్య వచనమప్రమాణం ప్రమానిశ్చాయకం న భవతి. పరాతిసంధానం "రత్నహారీతు పార్థివ" ఇతి న్యాయేన పరవంచనం యైర్విద్యేతి జీవనోపాయశాస్త్రమితి అధీయతే పఠ్యతే. తే కిల తఏవ ఆప్తవాచః ప్రమాణగిరః సంతు భవంత్విత్యర్థః.

3. సత్యవాదిన్నితి. తపస్వీ భవాన్ కథమసత్యం వదతీతి యావత్. తావత్ సర్వం. సార్వకాలికపరవంచనాభ్యాసపుణ్యమేవ జీవనోపాయవిద్యేతి యదుక్తం తత్సర్వ

శార్ఙ్గరవః—వినిపాతః.

రాజా—(౧) వినిపాతః పౌరవైః ప్రార్థ్యత ఇతి న శ్రద్ధేయమేతత్.

శార్ఙ్గరవః—భో రాజన్! కిముత్తరోత్తరేణ? అనుష్ఠితో గురునిదేశః. ప్రతివర్తామహే వయమ్.

తదేషా భవతః కాన్తా త్యజ వైనాం గృహాణ వా,
ఉపపన్నా హి దారేషు ప్రభుతా సర్వతోముఖీ. ౨౬

గౌతమి, గచ్ఛాగ్రతః. (ఇతి ప్రస్థితాః.)

శకున్తలా—[1]కహం దావ ఇమిణా కిదవేణ విప్పలద్ధమ్హి; తుమ్హే వి మం పరిదేవిణిం పరిచ్చఅహ. (ఇత్యనుప్రతిష్ఠతే)

గౌతమీ—(స్థిత్వా) [2]వచ్ఛ సంగరవ, అణుగచ్ఛది ఇఅం ణో కరుణపరిదేవిణీ సఉందలా. పచ్చాదేసపరుసే భత్తుమ్హి కిం వా మే పుత్తిఆ కరేది?

---

1 కథం తావదనేన కితవేన విప్రలబ్ధాఽస్మి; యూయమపి మాం పరిదేవినీం పరిత్యజథ.

2 వత్స శార్ఙ్గరవ, అనుగచ్ఛతీయం నః కరుణపరిదేవినీ శకున్తలా. ప్రత్యాదేశపరుషే భర్తరి కిం వా మే పుత్త్రికా కరోతి?

మిత్యర్థః. అస్మాభిరితి బహువచనేన స్వస్య నాగరికతయా పరోక్తివైచిత్ర్యాభిజ్ఞతా నైపుణ్యం సూచ్యతే. వయం తాదృశా ఏవ భవామ ఇతి భావః. ఇమామనాగరికాం తాపసీం అతిసంధాయ స్వప్రయోజనార్థం ప్రతార్య. ఇమామిత్యనేన శకుంతలావ్యతిరిక్తస్థలేఽన్యత్ర యత్కించిత్ప్రయోజనవశాద్రాజ్ఞో మమ పరాతిసంధానం సంభావయంతు. ప్రకృతే తదభావాత్ ప్రతారణయా కిం ప్రయోజనమితి యావత్.

౧. వినిపాతః ధర్మప్రచారార్థం స్వీకృతసహధర్మచారిణీపరిత్యాగేన ప్రత్యవాయః. గురునిదేశః కాశ్యపస్యాజ్ఞా.

౨౬. తదిత్యాది. కాంతా సహధర్మచారిణీ. దారేషు కళత్రేషు. సర్వతోముఖీ గుణదోషాభ్యాముపాదేయహేయాదినానారూపా. ప్రభుతా స్వాతంత్ర్యం. ఉపపన్నా ప్రత్యవాయాభావాద్యుక్తా. హి ధర్మశాస్త్రప్రసిద్ధిరిత్యర్థః.

శార్ఙ్గరవః—(౧) (సరోషం సన్నివృత్త్య) ఆః పురోభాగిని! కిమిదం స్వాతన్త్ర్యమవలమ్బసే? (శకున్తలా భీతా వేపతే.)

శార్ఙ్గరవః—శకున్తలే!

యది యథా వదతి క్షితిపస్తథా
త్వమసి కిం పితు*రుత్పథయా త్వయా?
అథ తు వేత్సి శుచి వ్రతమాత్మనః
పతికులే తవ దాస్యమపి క్షమమ్. ౨౭

తిష్ఠ తిష్ఠ. సాధయామో వయమ్.

రాజా—భో స్తపస్విని, కిమత్ర భవతీం విప్రలమ్భసే?
కుముదాన్యేవ శశాఙ్కస్సవితా బోధయతి పఙ్కజాన్యేవ,
వశినాం హి పరపరిగ్రహసంశ్లేషపరాఙ్ముఖీ వృత్తిః. ౨౮

---

౧. పురోభాగిని దోషమాత్రదర్శిని. తిరస్కారరూపదోషమేవ గృహ్ణాసి. ఆపరిత్యాజ్యభర్తృత్వగుణం న గణయసీత్యర్థః. స్వాతంత్ర్యం స్వచ్ఛందవృత్తిం.

౨౭. యదీత్యాది. క్షితిపో రాజా. అనేన క్షితిప ఏవ న్యాయ్యాన్యాయ్యవిచారాభ్యాం నిగ్రహానుగ్రహకర్తా. స ఏవం కరోతి చేదస్మాభిః కిం కర్తవ్యమితి భావః. యథా వదతి మదీయకళత్రం న భవతీతి. తథా త్వమసి. యది తస్య భార్యా న భవసి చేదసతీ చేదితి యావత్. తదా ఉత్పథయా స్వకులకళంకభూతయాఽస్మత్పథగామిన్యా త్వయా. పితుః "పితా రక్షతి కౌమార" ఇతి న్యాయేన ఇతః పూర్వం త్వత్పోషకైకపరస్య కాశ్యపస్య. కిమిత్యాక్షేపే. న కిమపి ప్రయోజనమస్తీత్యర్థః. తర్హి స ఏవ పతిరితి నిశ్చితజ్ఞానవత్యప్యహం తేనైవ తిరస్కృతా చేత్ కిం విధేయం? ఇత్యాశంక్యాహ— అథత్వితి. అథానంతరం. తు ప్రకారాంతరమస్తి. ఆత్మనస్స్వస్య వ్రతం చరితం శుచి శుద్ధం. అవ్యభిచరితమితి యావత్. "శుచి శ్శుద్ధేఽనుపహతే శృంగారాషాఢయోరపి" ఇతి విశ్వః. వేత్సి భ్రమరాహిత్యేన జానాసి. దాస్యమపి దాసీకర్మాపి క్షమం యుక్తం. యేన కేనాపి ప్రకారేణ సాధ్వ్యా పతికుల ఏవ స్థాతవ్యం. కాలాంతరే క్రమేణ భర్తాంగీకరిష్యతీతి భావః.

౨౮. కుముదానీత్యాది. శశాంకో నిశాకరః కుముదాన్యేవ ఏకసరస్థితాన్యపి స్వాస్తమయోదయాభ్యాం సంకోచవికాసవంతి కుముదాన్యేవ బోధయతి. సూర్యాస్తమయప్రాప్తిధియా న తు పంకజాని. సవితా సూర్యః చంద్రే అసంగతే పంక

---

* "రుత్కులయేతి" పాఠాంతరం.

శార్ఙ్గరవః—యది, (౧) పూర్వవృత్తమన్యాసఙ్గాద్విస్మృతో భవాన్.
తత్కథమధర్మభీరుః?

రాజా—భవన్తమేవాత్ర గురులాఘవం పృచ్ఛామి.

మూఢస్స్యామహమేషా వా వదేన్మిథ్యేతి సంశయే,
దారత్యాగీ భవామ్యాహో పరస్త్రీస్పర్శపాంసులః. ౨౯

పురోహితః—(విచార్య) యది తావదేవం క్రియతాం.

రాజా—అనుశాస్తు మాం పురోహితః.

పురోహితః—అత్రభవతీ తావదాప్రసవాన్మమ గృహే తిష్ఠతు. కుత ఇదముచ్యత ఇతి చేత్, త్వం సాధుభిరాదిష్టపూర్వ ఏవ 'ప్రథమం చక్రవర్తినం జనయిష్యసీ'తి. స చేన్మునిదౌహిత్రస్తల్లక్షణోపపన్నో భవేత్తతః ప్రతినన్ద్య శుద్ధాన్తమేనాం ప్రవేశయిష్యసి. విపర్యయే పితురస్యాస్సమీపగమనముపస్థితమేవ.

రాజా—యథా గురుభ్యో రోచతే.

పురోహితః—వత్సే! అనుగచ్ఛ మామ్.

శకున్తలా—(౨) [1]భఅవది వసుహే, దేహి మే వివరం.

---

1 భగవతి వసుధే, దేహి మే వివరం.

జాన్యేవ. కుముదానాం పంకజానామేకత్రావస్థానేఽపి పంకజాన్యేవ బోధయతి. వర్తమానవ్యపదేశేన సర్వలోకప్రసిద్ధిరుక్తా. వశినాం జితేంద్రియాణాం. న తు మమైకస్యైవ. పరపరిగ్రహసంశ్లేషపరాఙ్ముఖః అన్యకళత్రసంగమవిముఖః. హిరవధారణే.

౧. పూర్వవృత్తం పూర్వకృతచరిత్రం, అన్యాసంగాత్ పునః కళత్రాంతరసంగమమధిగమ్య. అత్ర పరిగ్రహాపరిగ్రహవిషయే.

౨౯. మూఢ ఇత్యాది. అహం వా మూఢః కృతకార్యస్మరణాభావేనాజ్ఞః. ఏషా వా మిథ్యా అసత్యం స్వప్రయోజనార్థం వదేత్. ఇతి ఉక్తం కల్పద్వయప్రకారేణ సంశయే సంభావితే సతి. పరస్త్రీస్పర్శపాంసులః కామవశాత్ పరకళత్రసంగమపాపీయాన్.

౨. భగవతి వసుధే! దేహి మే వివరం. సీతాయా ఇవ వివరం దేహీతి యావత్.

(ఇతి రుదతీ నిష్క్రాన్తా సహ పురోధసా తపస్విజనైశ్చ)
(రాజా శాపవ్యవహితస్మృతిశ్శకున్తలామేవ చిన్తయతి.)

(నేపథ్యే)

ఆశ్చర్యమాశ్చర్యం.

రాజా—(ఆకర్ణ్య) కిం ను ఖలు స్యాత్?

పురోహితః—(ప్రవిశ్య) (సవిస్మయం) దేవ, అద్భుతం ఖలు సంవృత్తం,

రాజా—కిమివ?

పురోహితః—దేవ, పరావృత్తేషు కణ్వశిష్యేషు,

సా నిన్దన్తీ స్వాని భాగ్యాని బాలా
బాహూత్క్షేపం క్రన్దితుం చ ప్రవృత్తా,

రాజా—కిం తతస్తతః?

పురోహితః—

స్త్రీసంస్థానం చాప్సరస్తీర్థమారా
దాక్షిప్యైనాం జ్యోతిరేకం తిరోఽభూత్. 30

(సర్వే విస్మయం రూపయన్తి.)

రాజా—భగవన్, ప్రాగపి సోఽస్మాభిరర్థః ప్రత్యాదిష్ట ఏవ. కిం వృథా తర్కేణాకృష్యతే. విశ్రామ్యతు భవాన్.

పురోహితః—(విలోక్య) విజయస్వ (ఇతి నిష్క్రాన్తః)

రాజా—(౧) వేత్రవతి, పర్యాకులోఽస్మి. శయనభూమిమార్గమాదేశయ.

ప్రతీహారీ—[1]ఇదో ఇదో దేవో. (ఇతి పరిక్రామతి)

రాజా—(ఆత్మగతమ్)

కామం ప్రత్యాదిష్టాం స్మరామి న పరిగ్రహం మునేస్తనయాం,

---

1 ఇత ఇతో దేవః.

---

30. సేతి. బాహూత్క్షేపం బాహూ ఉత్క్షిప్య. అప్సరస్తీర్థమితి తస్య తీర్థస్య నామ. ఆరాదంతికే. ఆక్షిప్యాదాయ.

౧. శయనభూమిమార్గమాదేశయ ఆదర్శయ. అనేన సర్వకార్యానుత్సాహ ఉక్తః.

బలవత్తు దూయమానం ప్రత్యాయయతీవ మే హృదయం. ౩౧

(ఇతి నిష్క్రాన్తాః సర్వే.)

ఇతి శ్రీమహాకవికాళిదాసకృతౌ శాకున్తలనాటకే

పఞ్చమోఽఙ్కః

---

౩౧. కామమిత్యాది. ప్రత్యాదిష్టాం నిరాకృతాంమునేస్తనయాం శకున్తలాం పరిగ్రహం కళత్రత్వేన స్వీకృతాం. కామం యద్యపి న స్మరామి, తథాపి మే హృదయం తు బలాద్దూయమానం నిరాకరణేనాధికతరం క్లిశ్యమానం ప్రత్యాయయతీవ తత్పరిగ్రహవృత్తాంతస్మరణాభావేఽపి వాసనాబలాత్తత్పరిత్యాగనిమిత్తహృదయసంతాపబాహుళ్యేనానుమాపయత ఇతి భావః. అత్ర శకున్తలాప్రత్యాదేశేన వస్తువిచ్ఛేదే సతి దుష్యంతస్య చిత్తక్షోభ ఏవ పునః ప్రాప్తిం ప్రతి బిందురిత్యవగంతవ్యం. ఇతిహాసస్యైవ సాక్షాద్విస్మరణం నాయికాపకర్ష హేతుతయా రసపరిపోషణం న భవతీతి శాపరూపవిస్మరణం కవినా కల్పితమ్.

ఇతి శ్రీరమణవేంకటాచలేశ్వరపాదారవిందసమారాధక
వైఖానసకులతిలక శ్రీకాశికగోత్ర శ్రీతిరుమలాచార్యపుత్త్రేణ
ధ్వనిప్రస్థానపరమాచార్యాప్తభాషాచక్రవర్తి
శ్రీనివాసాచార్యేణ విరచితాయాం శాకుంతల
వ్యాఖ్యాయాం పఞ్చమోఽఙ్కః.

శ్రీ ర స్తు.

అభిజ్ఞానశాకున్తలమ్

పఞ్చమషష్ఠాఙ్కమధ్యే ప్రవేశకః.

(తతః ప్రవిశతి నాగరికస్స్యాలః; పశ్చాద్బద్ధం పురుష మాదాయ రక్షిణౌ చ)

రక్షిణౌ—(తాడయిత్వా) [1]అహ్మే కుమ్భీళఅ, కహేహి కహేహి కహిం తుఏ ఏశే మణిబంధణుక్కిణ్ణణామహేఏ లాఅకీఏ అంగులీఅఏ శమాశాదిదే?

పురుషః—(భీతినాటితకేన) [2]పశీదంతు భావమిశ్శా. హగే ణ ఈరిశకమ్మకాలీ.

రక్షిణోః ప్రథమః—[3]కిం ఖు శోభణే బహ్మణేత్తి కలిఅ రణ్ణా పడిగ్గహే దిణ్ణే?

---

1 అహో కుంభీలక, కథయ కథయ కుత్ర త్వయైతన్మణిబన్ధనోత్కీర్ణనామధేయం రాజకీయమంగులీయకం సమాసాదితమ్?

2 ప్రసీదన్తు భావమిశ్రాః. అహం నేదృశకర్మకారీ.

3 కిం ఖలు శోభనో బ్రాహ్మణ ఇతి కృత్వా రాజ్ఞా ప్రతిగ్రహో దత్తః?

కవిరిదానీం కథాసంఘటనార్థం ప్రవేశకం నామార్థోపక్షేపకం ప్రస్తౌతి తతః ప్రవిశతీత్యాదినా—నాగరికస్స్యాలః నగరే నియుక్త ఇతి నాగరికః. తత్ర నియుక్త ఇతి ఠక్ప్రత్యయః. నగరపాలక ఇతి యావత్. తస్య స్యాలః పత్నీభ్రాతా. తాడయిత్వా. బద్ధం.పురుషమితి శేషః.కుంభీలకశ్చోరః. మణిర్బధ్యతేఽస్మిన్నితి మణిబంధనం మణిస్థాపనస్థానం. తత్రోత్కీర్ణం వ్యక్తం నామధేయం దుష్యంతస్యేతి శేషః; యస్య తత్తథోక్తం. రక్షిణోరతినీచపాత్రత్వాన్మాగధీ భాషా ప్రయుక్తా. తదుక్తం—"పైశాచీ మాగధీ వాస్యాత్ పిశాచాత్యంతనీచయో"రితి. లాయకీఏ ఇత్యత్ర ర్సోర్లశావితి రేఫస్య లకారః. అంగులిఅఏ ఇత్యత్ర లింగమతంత్రమితి సూత్రాత్పుంలింగతా. శమాశాదిదే ఇత్యత్ర మాగధ్యాం శౌరసేనీవదిత్యాదేశాత్ తకారస్య దకారః.

పురుషః—[1]శుణుహ దాణిం. హగే శక్కావదాళతిత్థవాశీ ధీవళే.
ద్వితీయః—[2]పాడచ్చళ, కిం అహ్మేహిం జాదీ దే పుచ్ఛిదా ?
స్యాలః—[3]సూఅఅ, కహేదు సవ్వం అణుక్కమేణ మా ణం అంతళా పడిబద్ధేహ.
ఉభౌ—[4]జం ఆవుత్తే ఆణవేది త్తి (ఇతి తూష్ణీం తిష్ఠతః.)
స్యాలః—[5]కహేహి కహేహి.
పురుషః—[6]హగే జాలుగ్గళాదీహిం మచ్ఛబంధణోవాఏహిం కుడుంబభళణం కళేమి.
స్యాలః—(విహస్య) [7]విసుద్ధో దావ దే ఆజీవో.
పురుషః—[8]భట్టా సుణోదు.

[9]శహాఏ కిళ జే విణిందిఏ ణ హు శే కమ్మ వివజ్జణీఅఏ,
పశుమాళణకమ్మ దాళుణే అణుఅంపామిదు ఎవ్వ శొత్తిఏ. ౧

స్యాలః—[10]తదో తదో.
పురుషః—[11]అహ ఎక్కదిఅశే ఖండశో లోహిదమచ్ఛే మఏ కప్పిదే. తశ్శ ఉదళబ్భంతళే ఇదం ళదనభాశుళం అంగులీఅఅం దక్ఖిఅ

---

1 శృణుతమిదానీం. అహం శక్రవతారతీర్థవాసీ ధీవరః.
2 పాటచ్చర, కిమస్మాభిర్జాతి స్తే పృష్టా?
3 సూచక, కథయతు సర్వమనుక్రమేణ మైనమన్తరా ప్రతిబధ్నీతమ్.
4 యదావుత్త ఆజ్ఞాపయతి.
5 కథయ కథయ.
6 అహం జాలోద్గారాదిభిర్మత్స్యబంధనోపాయైః కుటుంబభరణం కరోమి.
7 విశుద్ధస్తావత్త ఆజీవః.
8 భర్తః శృణోతు.
9 సహజం కిల యద్వినిందితం న ఖలు తత్కర్మ వివర్జనీయమ్,
పశుమారణకర్మదారుణః అనుకంపామృదురేవ శ్రోత్రియః. ౧
10 తతస్తతః.
11 అథైక దివసే ఖండశః [illegible] మత్స్యో మయా కల్పితః. తస్యోదరాభ్య

పచ్చా అశ్శ విక్క_అస్స దంశఅంతే హగే గహీదే భావ మిశ్శేహిం మా శేహ వా ముంచేహ వా. అఅం సే ఆఅమో.

స్యాలః—[1]జాణుఅ, విస్సగంధీ, ఘోశాకిదీ, మచ్ఛబంధో ఎవ్వ ణిస్సంసఅం. అంగులీఅఅదంసణం సే విమరిసిదవ్వం. తా శాఅ ఉళం ఎవ్వ గచ్ఛమ్హ.

రక్షిణౌ—[2]తహ. గచ్ఛ అశే గంధిభేలఅ.

(సర్వే పరిక్రామన్తి.)

స్యాలః—[3]సూఅఅ, ఇమం గోవురదువారే అప్పమత్తా పడివాశేహ. జావ ఇమం అంగులీఅఅం జహాగమణం భట్టిణో ణివేదిఅ తదో సే సాసణం పడిచ్ఛిఅ ణిక్కమామి.

ఉభౌ—[4]పవిశదు ఆవుత్తే శామిప్పశాదాఅ.

(ఇతి నిష్క్రాన్తః స్యాలః.)

ప్రథమః—[5]జాణుఅ, చిరాఅది ఖు ఆవుత్తో.

ద్వితీయః—[6]ణం అవశలోవశప్పణీఆ శాఆణో.

ప్రథమః—[7]జాణుఅ, ఫురంతి మే హత్థా ఇమశ్శ వజ్ఝశ్శ శుమణశం పిణద్ధుం. (ఇతి పురుషం నిర్దిశతి.)

న్తరే ఇదం రత్నభాసుర మఙ్గుళీయకం దృష్ట్వా పశ్చాదస్య విక్రయాయ దర్శయన్న హం గృహీతో భావమిశ్రైః. మారయత వా ముంచత వా. అయమస్యాగమః.

1 జానుక, విస్రగన్ధిర్గోధాకృతిర్మత్స్యబన్ధ ఏవ నిస్సంశయమ్. అంగులీయక దర్శనమస్య విమర్శితవ్యం తస్మాద్రాజకులమేవ గచ్ఛామః.

2 తథా. గచ్ఛ రే గ్రంథిభేదక.

3 సూచక, ఇమం గోపురద్వారే అప్రమత్తౌ ప్రతిపాలయతమ్. యావదిదమఙ్గు లీయకం యథాగమనం భర్తుర్నివేద్య తతోఽస్య శాసనం ప్రతీక్ష్య నిష్క్రామామి.

4 ప్రవిశత్వావుత్తః స్వామిప్రసాదాయ.

5 జానుక, చిరాయతి ఖల్వావుత్తః.

6 నన్వవసరోపసర్పణీయా రాజానః.

7 జానుక, స్ఫురతో మే హస్తావస్య వధ్యస్య సుమనసః పినద్ధుమ్.

పురుషః—[1]ణాళుహది భావే అకాళణమాళణే హోదుం.

ద్వితీయః—(విలోక్య) [2]ఏశే అమ్హాణం శామీ గేణ్హిఅ ళాఅశాశణం ఇదో ముహం దేక్ఖది. తదో తుమం గిద్ధబలీ భవిశ్శశి.

స్యాలః—(ప్రవిశ్య) [3]సూఅఅ, ముంచిఅదు ఏశే జాలోవజీవీ. ఉవవణ్ణో కిళ సే అంగులీఅఅశ్శ ఆఅమో.

ప్రథమః—[4]జహా ఆవుత్తే భణాది.

ద్వితీయః—[5]ఏశే జమగోదణం పవిశిఅ పడిణివ్వుత్తే.

(ఇతి పురుషముస్ముక్తబన్ధనం కరోతి.)

పురుషః—(స్యాలం ప్రణమ్య) [6]భట్టా, తుమ్హాకేళఏ మే జీవిదే.

స్యాలః—[7]ఏశే భట్టిణా అంగులీఅఅముల్లశమ్మిదో అత్థో పారితోసిఓ పదావిదో. (ఇతి పురుషాయార్థం ప్రయచ్ఛతి.)

పురుషః—(సప్రణామం పరిగృహ్య) [8]భట్టా, అణుగ్గహీదమ్హి.

సూచకః—[9]ఏశే ణామ అణుగ్గహీదే. జే శూళాదో అవదాళిఅ హత్థిక్కన్ధే పడిట్ఠావిదే.

జానుకః—[10]ఆవుత్త, పారితోసిఅం ఎవ్వ కహేది తేణ అంగులీఅఏణ భట్టిణో శమ్మదేణ హోదవ్వం త్తి.

---

1 నార్హతి భావః అకారణమారణే భవితుమ్.

2 ఏషోఽస్మాకం స్వామీ గృహీత్వా రాజశాసనమితో ముఖం పశ్యతి. తతస్త్వం గృధ్రబలిర్భవిష్యసి.

3 సూచక,ముచ్యతామేష జాలోపజీవీ.ఉపపన్నః కిలాస్యాంగులీయకస్యాగమః.

4 యథావుత్తః భణతి.

5 ఏష యమసదనం ప్రవిశ్య ప్రతినివృత్తః.

6 భర్తః, యుష్మదీయం మే జీవితమ్.

7 ఏష భర్త్రాంగులీయకమూల్యసమ్మితార్థః పారితోషికః ప్రదాపితః.

8 భర్తః, అనుగృహీతోఽస్మి.

9 ఏష నామానుగృహీతః. యశ్శూలాదవతార్య హస్తిస్కన్ధే ప్రతిష్ఠాపితః.

10 ఆవుత్త, పారితోషికమేవ కథయతి। తేనాంగులీయకేన భర్తుస్సమ్మతేన భవితవ్యమితి.

స్యాలః—[1]ణ తస్సిం మహాళుహం శదనం భట్టిణో బహుమదం_త్తి తక్కేమి. తస్స దంసణేణ కోవి అహిమదో భట్టిణా జణో సుమరిదో. జం ముహు_త్తఅం పకిదిగంభీళోవి పజ్జస్సుణఅణో ఆసీ.

సూచకః—[2]శేవిదం ణామ ఆవు_త్తేణ ?

జానుకః—[3]ణం భణాహి ఇమస్స కిదే మచ్ఛసత్తుణో_త్తి.

(పురుషమసూయయా పశ్యతి.)

పురుషః—[4]భట్టా, ఇదో అద్ధం తుమ్హాణం శుమణోముళ్లఅం హోదు.

జానుకః—[5]ఏదం జుజ్జఇ.

స్యాలః—[6]ధీవళ, మహ_త్తళపిఅవఅస్సో దాణిం మే సంవుత్తో. కాదంబరీసక్కిఅం అమ్హాణం పుడమసోహిదం ఇచ్ఛీఅదు. తా సోండిఆపణం ఎవ్వ పవిసామో.

పురుషః—(౧) [7]తహ. (ఇతి నిష్క్రాన్తాః సర్వే.)

(ప్రవేశకః.)

---

1 న తస్మిన్ మహార్ఘం రత్నం భర్తుర్బహుమతమితి తర్కయామి. తస్య దర్శనేన కోఽప్యభిమతో భర్త్రా జనః స్మృతః. యన్ముహూర్తం ప్రకృతిగంభీరోఽపి పర్యశ్రునయన ఆసీత్.

2 సేవితం నామావు_త్తేన?

3 నను భణ అస్య కృతే మత్స్యశత్రోరితి.

4 భర్తారః, ఇతోఽర్ధం యుష్మాకం సుమనోమూల్యం భవతు.

5 ఏతద్యుజ్యతే.

6 ధీవర, మహ_త్తరప్రియవయస్య ఇదానీం మే సంవృ_త్తః. కాదంబరీసాక్షికమస్మాకం ప్రథమసౌహృదమిష్యతామ్. తస్మాచ్ఛౌండికాపణమేవ ప్రవిశామః.

7 తథా.

---

౧. తథేతి నిష్క్రాన్తాస్సర్వే. అత్రాంగుళీయకప్రదర్శనార్థో ధీవరప్రసంగః.

ఇతి పఞ్చమషష్ఠాఙ్కమధ్యే ప్రవేశకః.

శ్రీ ర స్తు.

అభిజ్ఞానశాకున్తలమ్

షష్ఠో ఽఙ్కః

(తతః ప్రవిశత్యాకాశయానేన సానుమతీ నామాప్సరాః.)

సానుమతీ—[1]ణివ్వ త్తిదం మఏ పజ్జాఅణివ్వ త్తణిజ్జం అచ్ఛరాతిత్థసణ్ణిజ్ఝం. జావ సాహుజణస్స అహిసేఅకాలో త్తి. సంపదం ఇమస్స రాఏసిణో వుత్తంతం పచ్చక్ఖీకరిస్సం. మేణఆసంబంధేణ సరీరహూదా మే సఉందళా. తాఏ దుహిదుణిమిత్తం ఆదిట్ఠపువ్వమ్హి. (౧) (సమన్తాదవలోక్య) కిం ణు ఖు ఉచ్ఛవకాళే వి నిరుచ్ఛవారంభం విఅ ఏదం రాఅఉళం దిస్సఇ. అత్థి మే విహవో పణిధాణేణ సవ్వం పరిణ్ణాదుం. కిందు సహీఏ ఆఅరో మఏ మాణఇదవ్వో. హోదు ఇమాణం దావ ఉజ్జాణపాలిఆణం తిరక్ఖరిణీపడిచ్ఛణ్ణా పస్సపరివట్టిణీ భవిఅ ఉవళంభిస్సం. (నాట్యేనావతీర్య స్థితా)

---

1 నిర్వ ర్తితం మయా పర్యాయనిర్వ ర్తనీయమప్సరస్తీర్థసాన్నిధ్యమ్. యావత్సాధుజనస్యాభిషేకకాల ఇతి. సాంప్రతమస్య రాజర్షేర్వృత్తాన్తం ప్రత్యక్షీకరిష్యామి. మేనకాసంబంధేన శరీరభూతా మే శకున్తలా. తయా దుహితృనిమిత్తమాదిష్టపూర్వాస్మి. కిం ను ఖలూత్సవకాలేఽపి నిరుత్సవారంభమివైతద్రాజకులం దృశ్యతే. అస్తి మే విభవః ప్రణిధానేన సర్వం పరిజ్ఞాతుమ్. కింతు సఖ్యా ఆదరో మయా మానయితవ్యః. భవతు అనయోస్తావదుద్యానపాలికయోస్తిరస్కరిణీపరిచ్ఛన్నా పార్శ్వవర్తినీ భూత్వోపలప్స్యే.

---

౧. ఉత్సవకాలేఽపి హర్షోత్పాదకసమయేఽపి. తదుక్తం—"ఉత్సవో హర్ష మిత్యేవ...

(తతః ప్రవిశతి చూతాఙ్కురమవలోకయన్తీ చేటీ, అపరా చ పృష్ఠత
స్తస్యాః.)

ప్రథమా—

[1]చూఅం హరిసిఅపిఅఅం జీవిదసరిసం వసందమాసస్స,

సచ్ఛళణచళణభగ్గం ఉదుమంగళం విఅ పేక్ఖామి. ౧

ద్వితీయా—[2]సహి పరహుదివ్ ! కిం ఏదం ఏఆఇణీ మంతేసి ?

ప్రథమా—[3]మహుఅరివ్ ! చూఅకళిఅం దక్ఖిఅ ఉమ్మత్తిఆ ఖు పర
హుదిఆ హోది.

---

1 చూతం హర్షితపికకం జీవితసదృశం వసన్తమాసస్య,
షట్చరణచరణభగ్నం ఋతుమంగళమివ పశ్యామి.

2 సఖి పరభృతికే! కిమేతదేకాకినీ మన్త్రయసే?

3 మధుకరికే! చూతకలికాం దృష్ట్వోన్మత్తా ఖలు పరభృతికా భవతి.

---

౧. చూఅమిత్యాది. అత్ర చూతశబ్దేన మదనస్యామోఘాస్త్రరూపామ్రకలి కాభిధీయతే. హర్షితపికకమిత్యనేన పికానాం పఞ్చమస్వరోద్గమప్రతిబన్ధకశిశిరకాలే నీతే సతి స్వాభిమతాస్వాదనద్రవ్యసంపత్తిమద్వసంతర్త్వాగమనసూచకతయా చూత కలికాయా హర్షకారణత్వమితి యావత్. అనేన మదనస్య సామగ్రీసంపత్త్యా ఇతర ర్తువిలక్షణబలో'త్కర్ష ఉక్తః. షట్చరణచరణభగ్నమిత్యనేన చూతకలికాయాశ్చిరా దపి యేన కేనాపి మదనప్రతిబంధకహేతునా స్వారసికవికాసాభావాత్ మకరందా స్వాదనత్వరయా భ్రమరచరణైర్దళితం. చరణైరిత్యనేన ముఖక్రియమాణవిరహిజనపర మోద్దీపకవివిధఝుంకారకరణం సూచ్యతే. జీవితసదృశమిత్యనేన ఇతరపుష్పాణ్యవయవ భూతాని, చూతం తు ప్రాణసమమితి యావత్. వసంతమాసస్య సకలపుష్పాద్యాధార భూతతయా పుష్పాపచయాదివివిధక్రీడాకరణసముచితకాలస్య. మంగళమివ శోభన మివ హర్షకారణమివేతి యావత్.

(వ్యాఖ్యానాంతరమ్.)

ఋతుమంగళమివ. ఉద్దీపకతయా మానిన్యా మానఖండకస్య వసంతర్తోర్మంగళ మివ విఘ్ననివారకమివ. యథా మంగళం సర్వత్రాద్యం తథా వసంతస్యాపి చూత మిత్యర్థః. అనేన వసంతస్యాద్యదశా వ్యజ్యతే. తదేవాహ—హర్షితపికకమిత్యాదినా. అభిమతవసంతర్త్వాగమనసూచనాదానందితకోకిలం. జీవితసదృశం ప్రాణసమం. వసంతస్య సర్వస్వమిత్యర్థః. [illegible] సాధ్యమితి భావః.

ద్వితీయా— (౧) (సహర్షం త్వరయోపగమ్య) [1]కహం ఉవట్ఠిదో మహుమాసో!

ప్రథమా—[2]మహుఅరిఏ! తుహ దాణిం కాలో ఏసో మదవిబ్భమగీదాణం.

ద్వితీయా—[3]సహి! ఒలంబేసు మం. జావ అగ్గపాదట్ఠిఆ భవిఅ కామదేవచ్చణస్స చూఅంకురావచఅం కరేమి.

ప్రథమా—[4]జఇ మహ వి అద్ధం అచ్చణఫలస్స.

ద్వితీయా—[5]అఫణిదే వి ఎవ్వం ఏదం సంపజ్జఇ. జదో ఎక్కం ఎవ్వ ణో జీవిదం. దుహా ఠిదం సరీరం. (సఖ్యావలంబితా చూతాఙ్కురం గృహ్ణాతి) (౨) అమ్మహే! అప్పడిబుద్ధో వి చూదప్పసవో ఎత్థ బంధణభంగసురహీ హోది.

---

1 కథముపస్థితో మధుమాసః!

2 మధుకరికే! తవేదానీం కాల ఏష మదవిభ్రమగీతానామ్.

3 సఖి! అవలంబస్వ మామ్. యావదగ్రపాదస్థితా భూత్వా కామదేవార్చనాయ చూతాఙ్కురాపచయం కరోమి.

4 యది మమాప్యర్ధమర్చనఫలస్య.

5 అఫణితేఽప్యేవమేతత్సంపద్యతే. యత ఏకమేవ నౌ జీవితమ్. ద్విధా స్థితం శరీరమ్. అహో, అప్రతిబుద్ధోఽపి చూతప్రసవో ఽత్ర బన్ధనభఙ్గసురభిర్భవతి.

షట్చరణచరణభగ్నమిత్యనేన చూతానాం కోరకాదిసద్భావేన మకరందపానాగ్రహేణ త్రుటితమితి భావః.

౧. కథమిత్యాశ్చర్యే. మధుమాస ఇత్యనేన మలయపవనసహకారాంతరకోకిలాలాపాద్యలంకృతో మాస ఇతి భావః. ఉపస్థితః ఆగతః. విరహిజనవధసామగ్రీసంపన్నః కాల ఆగత ఇతి భావః.

౨. అమ్మహే ఇతి హర్షే నిపాతః. అప్రతిబుద్ధః అవికసితః. బంధనస్య వృంతస్య భంగేన సురభిః.

(౧) (కపోతం కృత్వా)

౧. కపోతం కృత్వేతి. కపోతో నామ సంయుక్తహస్తవిశేషః. యదాహ భరతః—"ఉభాభ్యామపి హస్తాభ్యామన్యోన్యం పార్శ్వసంగ్రహాత్, హస్తః కపోతకో నామ కర్మ చాస్య నిబోధత"ఇతి. ఏష వినయాభ్యుపగమే ప్రణామకరణే గురోశ్చ సంభాష ఇతి. ప్రసంగాత్ హస్తభేదాశ్చ నిరూప్యంతే. "పతాకస్త్రిపతాకశ్చ తథా వైకర్తరీముఖః,అర్ధచంద్రోహ్యరాళశ్చ శుకతుండస్తథైవచ. ముష్టిశ్చ శిఖరాఖ్యశ్చ కపిత్థః కటకాముఖః, సూచ్యాస్యః పద్మకోశశ్చ సర్పశీర్షో మృగశీర్షకః. లాంగూలకోలపద్మశ్చ చతురో భ్రమరస్తథా, హంసాస్యో హంసపక్షశ్చ సదంశో ముకుళస్తథా. ఊర్ణనాభస్తామ్రచూడశ్చతుర్వింశదిమే కరాః, అసంయుతాస్సంయుతాశ్చ గదతో మే నిబోధత. అంజలిశ్చ కపోతశ్చ కర్కటస్స్వస్తికస్తథా, కటకో వర్ధమానశ్చ ఉత్సంగో నిషధస్తథా. డోళః పుష్పపుటశ్చైవ తథా మకర ఏవచ, గజదంతోఽవహిత్థశ్చ వర్ధమానస్తథైవచ. ఏతే చ సంయుతా హస్తా మయా ప్రోక్తాస్త్రయోదశ, వృత్తహస్తాంస్తతోర్ధ్వం గదతో మే నిబోధత. చతురశ్రౌతథోద్వృత్తౌ తదా తలముఖౌ స్మృతౌ, స్వస్తికౌ విప్రకీర్ణౌ చాప్యరాళకటకాముఖౌ. ఆవిద్ధవక్త్రౌ సూచ్యాస్యౌ రేచితావర్ధరేచితౌ, ఉత్తానవంచితౌ చాపి పల్లవౌ చ తథా కరౌ. నితంబౌ చాపి విజ్ఞేయౌ కేశబద్ధౌ తథైవచ,(గ్రంథపాతశ్లోకః.) పక్షవంచితకౌ చైవ పక్షప్రద్యోతకౌ తథా. జ్ఞేయౌ గరుడపక్షౌ చ దండపక్షౌ తథైవ చ, (గ్రంథపాతః. శ్లో.) ఊరోమండలినౌ చైవ హ్యురఃపార్శ్వార్ధమండలౌ. ముష్టికస్వస్తికౌ చాపి(గ్రంథపాతః. శ్లో.)లలితౌ వలితౌ తథా, సప్తషష్టికరా హ్యేతే నామతోఽభిహితా మయా." ఏతేషాం స్వరూపముచ్యతే. అత్ర పతాకస్య సర్వహస్తప్రకృతిత్వాత్ త్రిపతాకాదీనాం పతాకవికారత్వాదాదౌ పతాకస్యోపాదానం. పతాకస్త్రిపతాకశ్చేత్యాదావేక వచనప్రయోగస్తు బహుష్వర్థేష్వేకైకస్య వినియోగదర్శనాత్. అంజల్యాదిషు సంయుతహస్తేష్వేకవచననిర్దేశస్తు సంయుతత్వనియమార్థః. వృత్తహస్తేషు చతురశ్రావిత్యాదిద్వివచనప్రయోగేణ ద్వయోరపి ప్రాధాన్యం లక్ష్యతే. నృత్తహస్తానామభినయహస్తేషు కథనం తదంగతాఖ్యాపనాయ. అత ఏవ సప్తషష్టికరా ఇతి మిళిత్వా సంగృహ్యహ. ప్రకరణపాఠే మిళిత్వా నిర్దేశాదంగాంగిభావో జ్ఞేయః. మయాభిహితా ఇత్యనేన మతాంతరాణ్యపి విద్యంత ఇతి స్వశాస్త్రస్యాప్తతమత్వప్రదర్శనార్థం. తత్ర కర్తృబాహుళ్యం సూచ్యతే. తథాహి—"సంగీతార్థం పురా బ్రహ్మా భరతః కాశ్యపశ్శివః, మతంగో యాష్టికో దుర్గా శక్తిశ్శార్దూలకోహళౌ. విశాఖిలో దత్తిలశ్చ కంబళోఽశ్వరతస్తథా, వాయుర్విశ్వావసూ రంభార్జునా నారదతుంబురూ. ఆంజనేయో మాతృగుప్తో రావణో నందికేశ్వరః, స్వాతిర్గణో దేవరాజః

[1]తుం సి మఏ చూఅంకుర దిణ్ణో కామస్స గహీదధణుఅస్స,
*పరికువిదజువఇళక్ఖో పంచబ్భహిఓ సరో హోహి. ౩
(ఇతి చూతాఙ్కురం క్షిపతి)

1. త్వమసి మయా చూతాఙ్కుర దత్తః కామాయ గృహీతధనుషే,
పరికుపితయువతిలక్ష్యః పఞ్చాభ్యధికశ్శరో భవ. 3

క్షత్రరాజశ్చరాహుళః, రుద్రసేనోఽథ భూపాలో భోజో భూవల్లభస్తథా. పరమర్ద్దీ చ సోమేశో జగదేకమహీపతిః, వ్యాఖ్యాతారో భారతీయే లోల్లటోద్భటశంకుకాః. భట్టోఽభినవగుప్తశ్చ శ్రీమత్కీర్తిధరోఽపరః, అన్యేఽపి బహవః పూర్వే చక్రుస్తన్త్రాణ్యనేకశః.'' మతాంతరే త్రయోహస్తాః. మిళిత్వా సప్తతిః. తే త్రయో హస్తా మదీయే మాళవికాగ్నిమిత్రవ్యాఖ్యానే ద్రష్టవ్యాః. ప్రకృతమనుసరామః.

3. తుమిత్యాది. చూతాంకుర. విరహిజనప్రాణహరణబ్రహ్మాస్త్రభూతామోఘాస్త్రరూపేతి యావత్. గృహీతధనుష ఇత్యనేన యథాయుద్ధార్థినాం యుద్ధవీరాణాం శరత్కాలో విహితః. తద్వత్ భువనత్రయవిజిగీషోః కామస్యాపి మలయమారుతకోకిలాలాపాదిసామగ్రీసంపత్తిమద్వసంతకాల ఏవ సముచితసమయః. అతఏవ యుద్ధార్థం చాపగ్రహణమితి యావత్. కామాయ విరహిజనాంతకభూతాయ. మయేత్యనేన స్వస్యాః స్త్రీత్వాదాత్మగౌరవసంరక్షణార్థం నాయకనిమిత్తకాసామ్ముఖ్యాసంభాషణారహస్యశ్రవణాచుంబనాదిజనితాసహ్యాంతర్దుఃఖానుభవజ్ఞానవత్యా మయేతి యావత్. దత్తః. స్త్రీపుంసయోస్సంఘటనే కామస్యైవాసాధారణప్రభుత్వం నిశ్చిత్య బుద్ధిపూర్వకం సమర్పితః. దానప్రయోజనమాహ—పరీత్యాది. పరితః నాయకకృతచాటూక్తిపాదపతనాదిసర్వానునయప్రకారేణాపి. కుపితా మానేర్ష్యావతీ. యువతిః యౌవనమధ్యవర్తినీ. లక్ష్యంసముచితంశరవ్యం యస్యా భేద్యభేదకశరస్య స తథోక్తః. పంచాభ్యధికః. స్వేన సహారవిందాశోకనవమల్లికానీలోత్పలేషుపంచమ అభ్యధికః. ''సమానానాముత్తమశ్లోకో అస్తు''ఇతి న్యాయేన శ్రేష్ఠః. అమోఘవ్యాపార ఇతి యావత్.శరో భవ మృదుత్వరూపకుసుమభావం విహాయ మర్మభేదనసమర్థతీక్ష్ణతరలోహాదిమయసాయకో భవ. అనేన చూతవ్యతిరిక్తారవిందాదిచతుర్ణాం వసంతవ్యతిరిక్తసమయేషు పరికుపితయువతిమానఖండనసామర్థ్యాభావాదుద్యానపాలికాయాస్తేషు సుకుమారకుసుమత్వప్రతీతిస్సూచ్యతే. ఇతః పరం వసంతే ప్రాప్తే చూతాంకురప్రాదుర్భావాత్ యువత్యా మానరక్షణం కర్తుం న శక్యమితి భావః.

(వ్యాఖ్యానాంతరం) చూతాంకురేత్యనేన అత్యుద్దీపకతయా అమోఘాస్త్రత్వముచ్యతే. గృహీతధనుష ఇత్యనేన విద్యమానశరాణాం కుంఠితత్వాత్ సమర్థశరప్రతీ

* 'పహిఅజణజువఇళక్ఖో' ఇతి పాఠాన్తరమ్.
'పథికజనయువతిలక్ష్య'

(౧) (ప్రవిశ్య పటాక్షేపేణ కుపితః కంచుకీ.)

కఞ్చుకీ—మా తావదనాత్మజ్ఞే! దేవేన ప్రతిషిద్ధే వసన్తోత్సవే త్వమాత్రకలికాభఙ్గమారభసే !

ఉభే—(భీతే) (౨) [1]పసీదదు అజ్జో. అగహీదత్థా వఅం.

కఞ్చుకీ—న కిల శ్రుతం యువాభ్యాం యథా వాసన్తికైస్తరుభిరపి దేవస్య శాసనం ప్రమాణీకృతం; తదాశ్రయిభిః పత్త్రిభిశ్చ ?

---

1 ప్రసీదత్వార్యః. అగృహీతార్థే ఆవామ్.

క్షమా కేవలధనుష్పాణిస్సన్ తిష్ఠతీతి వ్యజ్యతే. మయా దత్తోఽసీతి వర్తమానవ్యపదేశేన నూతనత్వప్రతీత్యా అనుపక్షీణసామర్థ్యం వ్యజ్యతే. పరికుపితయువతిలక్ష్య ఇతి. పరికుపితయువతిః లక్ష్యం శరవ్యం యస్య స తథోక్తః. పంచాభ్యధికః పంచభ్యశ్శరేభ్యోఽభ్యధికః వ్యతిరిక్తః. సాధ్యసాధక ఇత్యర్థః. భవేతి విధౌ లోట్. అయమభిప్రాయః. రాజప్రతిరుద్ధవసంతోత్సవమజ్ఞాతవతీతి ఉపవనేఽపి వసంతకాలే మదనప్రచారాభావాత్ మదనస్య శరాస్సర్వే మోఘా ఇతి మత్వా త్వం పంచభ్యశ్శరేభ్యో వ్యతిరిక్తః సాధ్యసాధకో భవేత్యుక్తవతీ. సాధకత్వం కుపితనాయికానాయకయోశ్శమీకరణం. అత్ర కేనచిత్పంచాభ్యధిక ఇత్యత్ర పంచసు శరేషు అభ్యధికశ్శ్రేష్ఠ ఇతి వ్యాఖ్యాయి. తదసంగతం. తథాసతి గృహీతధనుష ఇత్యనేన కేవలం ధృతచాపస్సన్ త్వాం ప్రతిపాలయతి. తస్మాత్త్వద్వ్యతిరిక్తేభ్యశ్చతుర్భ్యశ్శరేభ్యః శ్రేష్ఠో భవేత్యేతాదృశార్థో లభ్యతే. తథాచేన్మదనస్య కాదాచిత్కపంచశరత్వాపత్తిః. తథాభ్యుపగమే, యస్మిన్ ఋతౌ పంచస్వేకమపి ప్రసూనం నాస్తి, తదా పంచశరత్వానుపపత్తిః.

౧. ప్రవిశ్యేత్యాది. పటాక్షేపేణ యవనికాపనోదనేన.

౨. అగృహీతార్థే అగృహీతస్సర్వకాలికోద్యానావస్థానాదనవగతః అర్థః నిమిత్తం యాభ్యాం తే తథోక్తే. వాసంతికైః వసంతసంబంధిభిః జలప్రదానదోహదాదిరాహిత్యేఽపి నిఖిలవృక్షలతానాం ప్రసరన్నూతనకిసలయాంకురపుష్పోత్పత్త్యాదికారణభూతవసంతకాలసంబంధిభిరితి భావః. తరుభిర్వృక్షైః స్థావరాచేతనరూపైరితి యావత్. బహువచనేన బహుస్థలప్రదర్శనేన మద్వచసి విశ్వాసో విధేయ ఇతి వ్యజ్యతే. తదాశ్రయిభిః తదుపజీవిభిః పత్త్రిభిః పక్షిజాతిభిరపీతి యావత్. ప్రమాణీకృతం రాజా కాలస్య కారణమితి ధియా తరుభిస్తదుపజీవిభిరప్యంగీకృతం.

తథాహి—

చూతానాం చిరనిర్గతాపి కలికా బధ్నాతి న స్వం రజః
సన్నద్ధం యదపి స్థితం కురవకం తత్కోరకావస్థయా,
కణ్ఠేషు స్ఖలితం గతేఽపి శిశిరే పుంస్కోకిలానాం రుతం
శఙ్కే సంహరతి స్మరోఽపి చకితస్తూణార్ధకృష్టం శరమ్. ౪

---

౪. చూతానా మిత్యాది. చూతానాం వసన్తప్రాణభూతతయా మదనతూణీరరూపాణామ్రవృక్షాణాం. బహువచనేన వృక్షదోషాత్ క్వాచిత్కకోరకవికాసాభావో న కింతు సర్వవృక్షాణాం దేవశాసనాంగీకారస్సూచ్యతే. కలికా పరమోద్దీపకతయా విరహిజనవధబ్రహ్మాస్త్రరూపః కోరకః. ఏకవచనేనాద్వితీయతయా పుష్పత్వసజాతీయోత్కృష్టతా ధ్వన్యతే. చిరనిర్గతేతి—చిరపదోపాదానేన చూతకలికాయాస్సకలపుష్పరాజతయా ధీరోదాత్తప్రకృతివత్ హఠాద్వికాసాభావోఽవగమ్యతే. చిరనిర్గతతాదృక్కోరకః స్వం స్వకీయం కాలప్రాప్తమితి యావత్. రజః విరహిలోకస్ఫులింగకల్పం. న బధ్నాతి న ప్రకటయతి. వర్తమానవ్యపదేశేన ప్రత్యక్షానుభవః ప్రకాశ్యతే. కలికాయాః మదనవికారజనకస్వనిర్గమప్రయోజనం వికాసాభావాన్న భవతీతి భావః. యత్కురవకం వసన్తదేహభూతతయా మదనస్య ద్వితీయతూణీరభూతకురవకకుసుమం. సన్నద్ధమపి మదనవికారప్రతిబంధకచిరముకుళభావాసహిష్ణుతయేవ వికాసోన్ముఖమపి కోరకావస్థయా స్థితం. వికసనరాహిత్యేన మదనవికారాజనకతయా శాణాదావనుల్లీఢా తీక్ష్ణశరభావేన చాపే ప్రయోగానర్హతయా స్థితమితి భావః. భిన్నజాతీయకుసుమశరావస్థానతూణీరభూతామ్రకురవకవృక్షద్వయోపాదానేన మదనస్య సవ్యసాచిత్వం ధ్వన్యతే. శిశిరే జలక్రీడాంగలేపనాద్యనుచితశిశిరర్తౌ. కోకిలపంచమస్వరోద్గమప్రతిబంధకసమయ ఇతియావత్. పుంస్కోకిలానాం. మదనస్య నిర్గమనసంచారయుద్ధాదితత్తత్కాలోచితజంగమవీరవాద్యభూతానాం. రుతం కూజితం స్ఖలితం. ఉత్పత్తిసమయే పంచమస్వరశూన్యం గద్గదితం. స్మరోఽపి నిరర్గళవ్యాపారోఽపీత్యర్థః. తూణార్ధకృష్టం ప్రాప్తకాలసామగ్రీలక్ష్యతయా ధనుష్యనుసంధానాత్ తూణీరభూతచూతకురవకాభ్యాం నిర్గళితయోరపి కలికాకుసుమయోః వికసనరజోమకరంద ప్రాదుర్భావరాహిత్యేన మదనవికారాభావాదర్ధాకృష్టత్వముత్ప్రేక్షితం. శరం. దూరాదూరలక్ష్యవేధనసమర్థం బాణం చకితః రూపలావణ్యాదినా స్వాధికదుష్యంతాజ్ఞాపరిపాలనధియా భీతః. సంహరతి భీత్యా సర్వాంగకంపహస్తశైథిల్యస్థైర్యాభావాదిభిః ప్రతిక్షిపతి. వర్తమానవ్యపదేశేన అద్యాపి వివిధమదనవికారజనక వస[illegible]దుష్యంతప్రతిషిద్ధవసంతోత్సవేన బలాభావాన్మందం

సానుమతీ—[1]ణత్థి ఎత్థ సందేహో. మహప్పహావో ఖు రాఏసీ.

ప్రథమా—[2]అజ్జ! కది దిఅహాఇ గదాఇ అమ్హాణం మిత్తావసుణా రట్ఠిఏణ పేసిఆణం భట్టిణో పాదమూలాదో ఎత్థ చరందీణం? ఇదం చ ణామ పమదవణస్స సఅళం పడికమ్మ అప్పిదం. తా అస్సుదపువ్వో అమ్హేహిం ఏసో వుత్తంతో.

కఞ్చుకీ—భవతు, న పునరేవం ప్రవర్తితవ్యమ్.

ఉభే—[3]అజ్జ! కోదూహళం ణో హోఇ. జఇ ఇమిణా జణేణ సోదవ్వం, కహేదు అజ్జో. కిం ణిమిత్తం భట్టిణా వసంతూసవో పడిసిద్ధో?

సానుమతీ—[4]ఉస్సవప్పిఆ ఖు మాణుసా, గురుణా కాళణేణ హోదవ్వం.

కఞ్చుకీ—(౧) బహులీభూతమేతత్కిం న కథ్యతే? కిమత్రభవత్యోః కర్ణపథం నాయాతం శకున్తలాప్రత్యాదేశకౌలీనమ్ ?

ఉభే—[5]సుదం రట్ఠిఅముహాదో జావ అంగులీఅఅదంసణం.

---

1 నాస్త్యత్ర సందేహః. మహాప్రభావః ఖలు రాజర్షిః.

2 ఆర్య! కతి దివసాని గతాన్యావయోర్మిత్రావసునా రాష్ట్రియేణ ప్రేషితయోః భర్తుః పాదమూలాదత్ర చరన్త్యోః? ఇదం చ నామ ప్రమదవనస్య సకలం ప్రతికర్మార్పితమ్. తస్మాదశ్రుతపూర్వ ఆవాభ్యామేష వృత్తాన్తః.

3 ఆర్య! కుతూహలం నౌ భవతి. యద్యనేన జనేన శ్రోతవ్యం, కథయత్వార్యః. కిం నిమిత్తం భర్త్రా వసన్తోత్సవః ప్రతిషిద్ధః?

4 ఉత్సవప్రియాః ఖలు మానుషాః. గురుణా కారణేన భవితవ్యమ్.

5 శ్రుతం రాష్ట్రియముఖాద్యావదంగులీయకదర్శనమ్.

మందం సంహరతీతి వ్యజ్యతే. శంకే దుష్యంతస్యామానుషప్రభావత్వాదైతత్సర్వం భవతీతి తర్కయామి. (వ్యాఖ్యానాంతరం) చిరనిర్గతాపీత్యనేన చూతకలికాయా అచిరాద్వికాసో నాస్తీతి లభ్యతే. యత్కురవకం సన్నద్ధమపి వికాసోన్ముఖమపి శిశిరే శిశిరర్తౌ గతేఽపి రుతం కూజితం స్ఖలితం గద్గదితం పంచమస్వరశూన్యం నిర్గతమిత్యర్థః. శరం సంహరతి ప్రతిక్షిపతి. సర్వేషాం మదనవికారః ప్రతిబద్ధ ఇతి భావః.

౧. బహులీభూతమిత్యాది. కౌలీనం శకుంతలానిరాకరణహేతునా లోకాపవాదః,

కఞ్చుకీ—తేన హ్యల్పం కథయితవ్యమ్. యదైవ స్వాఙ్గులీయకదర్శనా దనుస్మృతం దేవేన 'సత్య మూఢపూర్వా మయా తత్రభవతీ రహసి శకుంతలా మోహాత్ప్రత్యాదిష్టా' ఇతి తదాప్రభృత్యేవ పశ్చాత్తాపముపగతో దేవః.

తథాహి—

రమ్యం ద్వేష్టి యథాపురం ప్రకృతిభిర్న ప్రత్యహం సేవ్యతే
శయ్యాప్రాన్తవివర్తనై ర్విగమయత్యున్నిద్ర ఏవ క్షపాః,
దాక్షిణ్యేన దదాతి వాచముచితా మన్తఃపురేభ్యో యదా
గోత్రేషు స్ఖలిత స్తదా భవతి చ వ్రీడావిలక్షశ్చిరమ్. ౫

౫. రమ్యమిత్యాది. రమ్యం నృత్తగీతస్రక్చందనవనితాదిదృశ్యశ్రావ్యధార్యోపభోగార్హస్వభావమనోహరం వస్తు. ఏకవచనేన రాజ్ఞ స్తద్విషయకద్వేష్యభావపరాకాష్ఠా సూచ్యతే. ద్వేష్టి. విరహపరంపరాజనితదుఃఖానుభవాత్ దుఃఖితే మనసి సర్వమసహ్యమితి న్యాయేన తస్య విపరీతబుద్ధిజనకతయా న సహతే. రమ్యవస్తువిద్వేషేణ విషయనివృత్తిర్వ్యజ్యతే. తయా చ నిర్వేదః. అనేన ఉద్వేగో నామ దశా కథితా, తదుక్తం—''మనసః కంపఉద్వేగః కథిత స్తత్ర విక్రియాః, చిత్తసంతాపనిశ్వాసౌ ద్వేష స్సర్వత్ర వస్తుషు'' ఇతి. యథాపురం పూర్వం యథా తథా ప్రకృతిభిరమాత్యైః. ప్రజాభిర్వా. ప్రత్యహం న సేవ్యతే. చిత్తపారవశ్యాన్నాన్విష్యతే. సార్వకాలికతదేకతానచిత్తత్వేన కదా వా శకుంతలాప్రాప్తిర్భవిష్యతీతి చింతాజనితాలసతయా తాభిస్సమమిష్టానిష్టాలోచనమపి న క్రియత ఇతి యావత్. అనేన జడతా ధ్వనితా. తదుక్తం— ''ఇదమిష్టమనిష్టం తదితి వేత్తి న కించన, నోత్తరం భాషతే ప్రశ్నే నేక్షతే న శృణోతి చ, యత్ర ధ్యాయతి నిస్సంజ్ఞం జడతా సా ప్రకీర్తితా'' ఇతి. క్షపాః సౌధాదివివిధ క్రీడోచితచంద్రమలయానిలాలంకృతా రాత్రీః. శయ్యాప్రాంతవివర్తనైః విప్రలంభజనితసర్వాంగసంతాపేనాన్యకాంతాలింగనాభావాత్ శయ్యాప్రాంతపర్యావర్తనైః ఉన్నిద్ర ఏవ అరత్యా నిద్రాశూన్య ఏవ. విగమయతి. న తు తత్తాదృశకామకలావిదగ్ధ కామినీభిస్సమం చందనాద్యంగలేపనకుసుమధారణసంభాషణాలింగనచుంబనవివిధ సురతప్రణయకలహాత్మగౌరవమాన రక్షణక్షణవైముఖ్యపాదప్రణామానిమిషప్రేమవీక్షణాది నానా క్రీడాపరిశ్రమజనితగ్లాన్యవశస్వారసికప్రాప్తనిద్రయా క్షపాః విగమయతీతి భావః. శయ్యాపర్యావర్తనైస్సంతాపః, తేన చ వ్యాధిలక్షణా మానసీ పీడా. నిద్రాభావేన విషాదః చింతా [illegible] ం. అనేన-

సానుమతీ—(౧) [1]పిఅం మే పిఅం మే.

కంచుకీ—అస్మాత్ప్రభవతో వైమనస్యాదుత్సవః ప్రత్యాఖ్యాతః.

ఉభే—[2]జుజ్జఇ జుజ్జఇ.

(నేపథ్యే.) [3]ఏదు ఏదు భవం.

కంచుకీ—(కర్ణం దత్వా) అయే, ఇత ఏవాభివర్తతే దేవః. స్వకర్మాను ష్ఠీయతామ్.

ఉభే—[4]తహ. (ఇతి నిష్క్రాన్తే.)

1 ప్రియం మే ప్రియం మే.
2 యుజ్యతే యుజ్యతే.
3 ఏత్వేతు భవాన్.
4 తథా.

వ్యాధిర్నామావస్థా సూచితా. తదుక్తం—"అతీష్టసంగమాభావాద్వ్యాధిస్సంతాపలక్షణ" ఇతి. అంతఃపురేభ్యః అంతఃపురకాంతాభ్యః. ఆకారగోపనార్థం దాక్షిణ్యేన సర్వాసు సమభావప్రకటనేన. యదా యస్మిన్ కాలే ఉచితాం తత్కాలయోగ్యాం వాచం వచనం. న తు వాక్యం. తీవ్రపదకదంబాత్మకత్వాత్ గ్లాన్యా వచనమాత్రముచ్చారితమితి భావః. దదాతీతి వర్తమానవ్యపదేశేనోన్మాదప్రాప్త్యా బుద్ధిపూర్వకోచ్చారణాభావాదుక్తమేవ పునఃపునర్వదతీతి వ్యజ్యతే. తదా తస్మిన్ కాలే గోత్రేషు నామధేయేషు స్ఖలితః విపర్యస్తః. అయథావాది శకుంతలానామవాదీత్యర్థః. చిరం వ్రీడావిలక్షణః వ్రీడయా లజ్జయా విగతలక్షః కర్తవ్యశూన్య ఇతి భావః. చ శబ్దః క్రియాసముచ్చయార్థః. అంతఃపురాణాం దాక్షిణ్యాదనుచితవాక్ప్రదానాదవహిత్థం. గోత్రస్ఖలనేన మోహః. తేన చోన్మాదః. తదుక్తం—"సర్వావస్థాసు సర్వత్ర తన్మనస్కతయా సదా, అతస్మిన్ తదితి భ్రాంతిరున్మాదః పరికీర్తిత" ఇతి. వ్రీడావైలక్షణ్యేన శంకావిబోధో వా. (సాహిత్యటీకా) అనేన శ్లోకేన గోత్రస్ఖలితం నామ సంధ్యంగముక్తం. తదుక్తం—"తద్గోత్రస్ఖలితం విదుః, ప్రియానుస్మరణాదన్యాహ్వానమన్యాభిధానత" ఇతి. స్ఫుటమేవైతత్.

౧. పిఅం మే ఇత్యాది. అస్మాత్కారణాత్, ప్రభవతః ప్రభోః. ఉత్సవః. ప్రత్యాఖ్యాతః నిరాకృతః. అనేన ఛలనం నామ సంధ్యంగముక్తమ్. ఛలనం చావమాననం అవమాననం నామ ప్రత్యాఖ్యానం. అత్రోత్సవప్రత్యాఖ్యానమవమాననం.

(తతః ప్రవిష్టః పశ్చాత్తాపసదృశవేషో రాజా,
విదూషకశ్చ, ప్రతీహారీ చ.)

విదూషకః— [1]ఏదు ఏదు భవం.

కంచుకీ—(రాజానమవలోక్య) అహో! సర్వాస్వవస్థాసు రమణీయత్వమాకృతివిశేషాణామ్. తథాహి— ఏవముత్సుకోఽపి ప్రియదర్శనో దేవః.

ప్రత్యాదిష్టవిశేషమణ్డనవిధిర్వామప్రకోష్ఠార్పితం
బిభ్రత్కాఞ్చనమేకమేవ వలయం శ్వాసాపరక్తాధరః,
చిన్తాజాగరణప్రతాన్తనయనస్తేజోగుణాదాత్మనః
స్సంస్కారోల్లిఖితో మహామణిరివ *క్షీణోఽపి నాలక్ష్యతే. ౬

సానుమతీ— (రాజానం దృష్ట్వా) [2]ఠాణే ఖు పచ్చాదేసవిమాణిదావి, ఇమస్స కిదే సఉందలా కిళిమ్మది.

రాజా—(౧) (ధ్యానమన్దం పరిక్రమ్య)

---

1 ఏత్వేతు భవాన్.

2 స్థానే ఖలు ప్రత్యాదేశవిమానితాపి, అస్య కృతే శకున్తలా క్లామ్యతి.

---

౬. ప్రత్యాదిష్టేత్యాది. ప్రత్యాదిష్టః నిరస్తః. విశేషమండనస్య విశిష్టాలంకరణస్య విధిః కరణం యేన స తథోక్తః. వామప్రకోష్ఠార్పితం సవ్యకూర్పరమణిబంధమధ్యభాగన్యస్తం పురుషస్యైకకటకధారణం దక్షిణహస్తేనైవ కర్తవ్యం. అత్ర వామహస్తధారణం తు శకుంతలావిరహసంభ్రాంతచిత్తత్వేనేతి భావః. కాంచనం స్వర్ణమయం. న తు రత్నఖచితం. ఏక మేవ. ఇతరపురుషవిలక్షణార్థం బిభ్రత్. తేజోగుణాత్. ఏకవచనేన గుణస్యాద్వితీయత్వం వ్యజ్యతే. సంస్కారోల్లిఖితః శాణోల్లీఢః. క్షీణోఽపి స్వాభిలాషాలంబనభూతనాయికావిరహపరంపరాజనితదుఃఖానుభవాత్ కృశోఽపి. సంలక్ష్యతే. పూర్వావస్థాపేక్షయా దర్శనీయో భవతి. అనేన కార్శ్యం నామావస్థాంతరముక్తం. చింతాజాగరశ్వాసాస్తు వాచ్యతయైవోక్తాః.

౧. ధ్యానమందమిత్యాది. శకుంతలాచింతయా శనైః పరిక్రమ్య. (సాహిత్యటీకా) అనేన శూన్యదృష్టితా వ్యజ్యతే. విషయాలోకనేఽపి తద్విషయప్రవృత్తేరసంభవాత్.

---

* క్షీణోఽపి సంలక్ష్యతే ఇతి పాఠః వ్యాఖ్యాతః.

ప్రథమం సారఙ్గాక్ష్యా ప్రియయా ప్రతిబోధ్యమానమపి సుప్తమ్,
అనుశయదుఃఖాయేదం హతహృదయం సంప్రతి విబుద్ధం. ౭

సానుమతీ— [1]ణం ఈరిసాణి తపస్సిణీభాఅహేఆఇ.

విదూషకః— (అపవార్య) [2]లంఘిదో ఏసో భూఓవి సఉందలా వాహిణా. ణఆణె కహం చిఇచ్ఛిదవ్వో భవిస్సది త్తి.

కఞ్చుకీ—(ఉపగమ్య) జయతు దేవః. మహారాజ ప్రత్యవేక్షితాః ప్రమదవనభూమయః. యథాకామమధ్యాస్తాం వినోదనస్థానాని మహారాజః.

రాజా—వేత్రవతి, మద్వచనాదమాత్యమార్యపిశునం బ్రూహి. చిరప్రబోధనాన్న సంభావితమస్మాభిర్ధర్మాసనమధ్యాసితుమ్. యత్ప్రత్యవేక్షితం పౌరకార్యమార్యేణ తత్పత్రమారోప్య దీయతామితి.

---

1 నన్వీదృశాని తపస్వినీభాగధేయాని.

2 లంఘిత ఏష భూయోఽపి శకున్తలావ్యాధినా. న జానే కథం చికిత్సితవ్యో భవిష్యతీతి.

---

౭. ప్రథమమితి. హతహృదయమితి హృదయశబ్దేన స్వాత్మాభిధీయతే. విబుద్ధమితి జ్ఞానాధారతా ప్రతిపాదనాదాత్మన ఏవ జ్ఞానాధారత్వాత్. అనేనాత్మావమానరూపో నిర్వేద ఉక్తః. ఆత్మన్యక్కారస్య కారణమాహ—ప్రథమమిత్యాదినా. సారంగాక్ష్యా మృగాక్ష్యా. అనేన పూర్వానుభూత తాదృశకటాక్షావలోకనాదీనాం స్మరణం వ్యజ్యతే. ప్రియయేత్యనురాగవిషయతా సూచితా. ప్రతిబోధ్యమానమపి సుప్తమితి. జాగ్రతోఽపి గాఢసుషుప్తిదశాయామివ ప్రతిబోధో న జాత ఇత్యర్థః. అనేన తత్తాదృగ్రూపవత్యా స్వానురాగావలంబనభూతయా తయా తథా తథా ప్రతిబోధనేఽపి స్వకృతకార్యస్మరణాభావేనాజ్ఞానస్య పరా కాష్ఠోక్తా. తాదృశసుఖప్రాప్తిదశాయామజ్ఞానమేవ దోషః. సంప్రతి తదసన్నిహితకాలే బోధనం తు కేవలమనుశయేన దుఃఖజననాయ. న తు సుఖాయేతి భావః. పూర్వమజ్ఞానాదకార్యం కృత్వా వివేకాత్ పశ్చాత్తాపోఽనుశయః. అనుశయదుఃఖాయేత్యనేన తత్సంపాదనోపాయాభావస్సూచితః. ఉపాయవత్త్వేఽనుశయాభావాత్. దుఃఖజననేన ధైర్యాభావ ఉక్తః. ధీరస్య మహత్యపి వినిపాతే దుఃఖాభావాత్. ధ్యానమందమితి శూన్యదృష్టితా కథితా. విషయావలోక

ప్రతీహారీ—[1]జం దేవో ఆణవేది. (ఇతి నిష్క్రాన్తా.)

రాజా—(౧) వాతాయన, త్వమపి నియోగమశూన్యం కురు.

కఞ్చుకీ—తథా.

(ఇతి నిష్క్రాన్తః.)

విదూషకః—[2]కిదం భవదా దాణిం ణిమ్మక్ఖిఅం. సంపదం సిసిరే తావచ్ఛేఅరమణిజ్జే ఇమస్సిం పమదవణుద్దేసే సుహం అత్తాణం రమఇస్ససి.

రాజా—(౨) (నిశ్వస్య) వయస్య, రన్ధ్రోపనిపాతినోఽనర్థా ఇతి యదుచ్యతే తదవ్యభిచారి వచః. కుతః?

మునిసుతాప్రణయస్మృతిరోధినా
మమ చ ముక్తమిదం తమసా మనః,

1 యద్దేవ ఆజ్ఞాపయతి.

2 కృతం భవతేదానీం నిర్మక్షికం. సామ్ప్రతం శిశిరే తాపచ్ఛేదరమణీయేఽస్మిన్ ప్రమదవనోద్దేశే సుఖమాత్మానం రమయిష్యసి.

నేఽపి తద్విషయప్రవృత్త్యసంభవాత్. (సాహిత్యటీకా) అథవా సారం మనోహరం గచ్ఛత ఇతి సారంగే అక్షిణీ యస్యాస్సా తథోక్తా.

౧. వాతాయన ఇతి తస్య కంచుకినో నామధేయం.

౨. వయస్యేత్యాది. వయస్యశబ్దేన త్వమేవ ప్రకృతదుఃఖప్రతీకారహేతుర్నాన్య ఇతి భావః. తదుక్తం— "సమానశీలవ్యసనో గుహ్యాఖ్యానైకభాజనం, విపత్ప్రతిక్రియాభిజ్ఞో వయస్యః పరికీర్తిత"ఇతి. రంధ్రే ఛిద్రే స్వాస్థ్యాభావే సతి ఉపనిపతంతీతి తే తథోక్తాః అనర్థాః ఆపదఇతి యదుచ్యతే. లోకేనేతి శేషః. తద్వచః తద్వచనం. ఏకవచనేన సర్వలోకైకకంఠ్యతా వ్యజ్యతే. అవ్యభిచారి అవిపర్యాసి అనుభవప్రమాణేనాన్యథా న భవతీత్యర్థః. నిశ్వస్యేతి. దుఃఖపరంపరా జనితశ్వాసః కంఠోక్తః. రంధ్రోపనిపాతినోఽనర్థాఇతి దైన్యం.

౩. తదేవోపపాదయతి – మునిసుతేత్యాదినా. మునిసుతేత్యనేన శాపానుగ్రహాభ్యాం సద్యఏవానిష్టశుభజనకకాశ్యపాధీనతయా శతశకశిరోరత్నప్రాప్తిరివ దుర్లభస్త్రీరత్నప్రాప్తిసూచ్యతే. తాదృశ్యాః ప్రణయః గాఢానురాగః. తస్య స్మృతిః. వస్తుసౌందర్య[illegible] తద్రోధినా సంస్కార

మనసిజేన సఖే ప్రహరిష్యతా
ధనుషి చూతశరశ్చ నివేశితః. ౮

విదూషకః—(౧) [1]చిట్ఠ దావ. ఇమిణా దణ్డకట్ఠేణ కందప్పవాహిం ణాసేమి. (ఇతి దణ్డముద్యమ్య చూతాఙ్కురం పాతయితుమిచ్ఛతి).

రాజా—(౨) (సస్మితం) భవతు. దృష్టం బ్రహ్మవర్చసం. (3) సఖే క్వోపవిష్టః ప్రియాయాః కిఞ్చిదనుకారిణీషు లతాసు దృష్టిం విలోభయామి ?

---

1 తిష్ఠ తావత్. అనేన దణ్డకాష్ఠేన కన్దర్పవ్యాధిం నాశయామి.

పర్యంతం ప్రతిబంధకేన. తమసా అజ్ఞానేన. ఇదం యన్మనః తయా ప్రతిబోధ్యమానమపి కృతకార్యస్మరణాభావాత్ స్మరణరహితం. తాదృగిదం మన ఇతి తస్మిన్నిందా వ్యజ్యతే. ముక్తం పరిత్యక్తం. తదా ప్రణయవిశేషకృతసంభోగాదివివిధక్రియాః స్మర్యంత ఇతి భావః. అతఏవ ప్రహరిష్యతా మనసిజేన సదా సన్నిహితేనేత్యర్థః. అనేన మదనస్య ప్రాబల్యముక్తం. చూతశరశ్చ నివేశితఇతి అమోఘాస్త్రరూపత్వేనాతిశయ ఉక్తః. ధనుషి గోప్యభావేఽపి ప్రయోక్తుః ప్రయోగార్హాయుధవిశేషభూతచాపే నివేశితః స్థాపితః. పరమోద్దీపకోద్యానచూతకలికాదర్శనాచ్చరమావస్థైవ భవిష్యతీతి భావః.

౧. చిట్ఠేత్యాది. పూర్వం వయస్యశబ్దప్రయోగేణ త్వమేవ మదనజనితప్రకృతదుఃఖనిరసనకరణకుశలఇతి రాజవచనస్య దండకాష్ఠప్రహారేణ వినాన్యదుపాయాంతరం న జానామీత్యుత్తరం దత్తమితి భావః. (సాహిత్యటీకా) కందర్పవ్యాధమితి మదనస్య కిరాతోపమానేన నిర్దయత్వముచ్యతే.

౨. భవత్విత్యంగీకారే. బ్రహ్మవర్చసం బ్రహ్మతేజోవిశేషః. దృష్టం—"ఇదం బ్రాహ్మమిదం క్షాత్రం శాపాదపిశరాదపి" ఇతి న్యాయేన అనుభూతం. (సాహిత్యటీకా) బ్రహ్మవర్చసం వసిష్ఠాదీనామివ తేజః దృష్టం. భవతు తథాకుర్విత్యర్థః.

3. సఖే ఇత్యాది. అనుకారిణీషు లతాస్విత్యనేన విరహిజనవినోదస్థానముక్తం. తదుక్తం—విరహిణాం చత్వారి వినోదస్థానాని—"తత్సాదృశ్యం తత్ప్రతికృతిస్తదంగసంస్పృగ్యాత స్తత్స్వప్నశ్చ" ఇతి.

విదూషకః—[1]ణం ఆసణ్ణపరిచారిఆ చఉరిఆ భవదా సందిట్ఠా "మాహవీ మణ్డవే ఇమం వేళం అదివాహఇస్సమ్. తహిం మే చిత్త ఫళఏ సహత్థలిహిదం తత్తహోదీఏ సఉందళాఏ పడికిదిం ఆణహే" త్తి.

రాజా—ఈదృశం హృదయవినోదస్థానమ్! తమేవ మార్గమాదేశయ.

విదూషకః—[2]ఇదో ఇదో భవం.

(రాజా పరిక్రామతి. సానుమతీ అనుగచ్ఛతి.)

విదూషకః—[3]ఏసో మణిసిళాపట్టసణాహో మాహవీమండఓ ఉవఆర రమణిజ్జదాఏ ణిస్సంసఅం సాఅదేణ విఅ ణో పడిచ్ఛఇ. తా ప విసిఅ ణిసీదదు భవం.

(ఉభౌ ప్రవేశం రూపయిత్వోపవిష్టౌ)

సానుమతీ—[4]ళదాసణ్ణిహిదా దక్ఖిస్సం దావ సహీఏ పడికిదిం. తదో సే భట్టిణో బహుముహం అణురాఅం ణివేదఇస్సమ్.

(ఇతి తథా కృత్వా స్థితా.)

రాజా—సఖే! సర్వమిదానీం స్మరామి శకున్తలాయాః ప్రథమవృత్తాన్తం. కథితవానస్మి భవతే చ. స భవాన్ ప్రత్యాదేశ వేళాయాం మత్సమీపముపగతో నాసీత్. పూర్వమపి న త్వయా కదాచిత్సుకథాసు సంకీర్తితం తత్రభవత్యా నామ. కిమహమివ విస్మృతవానసి త్వమపి?

---

1 నన్వాసన్నపరిచారికా చతురికా భవతా సందిష్టా "మాధవీమణ్డపే ఇమాం వేళామతివాహయిష్యే. తత్ర మమ చిత్రఫలకే స్వహస్తలిఖితాం తత్రభవత్యాశ్శకున్తలాయాః ప్రతికృతి మానయ" ఇతి.

2 ఇత ఇతో భవాన్.

3 ఏష మణిశిలాపట్టసనాథో మాధవీమణ్డప ఉపచారరమణీయతయా నిస్సంశయం స్వాగతేనేవ నౌ ప్రతీచ్ఛతి. తస్మాత్ప్రవిశ్య నిషీదతు భవాన్.

4 లతాసన్నిహితా ద్రక్ష్యామి తావత్సఖ్యాః ప్రతికృతిమ్. తతోఽస్యై భర్తృబహుముఖమనురాగం నివేదయిష్యామి.

విదూషకః—— (౧) [1]ణ విసుమరామి. కిందు సవ్వం కహిఅ అవసాణే తుఏ పరిహాసవిఅప్పో ఏసో. ణ భూదత్థో త్తి ఆచక్ఖిదమ్. మఏ వి మిప్పిండబుద్ధిణా తహ ఎవ్వ గహీదం. అహవా భవిదవ్వదా బళవఈ.

సానుమతీ——[2]ఎవ్వం ఏదమ్.

రాజా——(ధ్యాత్వా) సఖే! పరిత్రాయస్వ మామ్.

విదూషకః—— [3]భో కిం ఏదం? అణువవణ్ణం ఖు ఈరిసం తుఇ. కదావి సప్పురుసా సోఅపత్తప్పాణో ణ హోంతి. ణం పవాదేవి ణిక్కంపా గిరిణో.

రాజా——(౨) వయస్య! నిష్కారణనిరాకరణవిక్లబాయాః ప్రియాయాః సమవస్థామనుస్మృత్య బలవదశరణోఽస్మి. సా హి——

ఇతః ప్రత్యాదేశాత్స్వజన మనుగన్తుం వ్యవసితా
*తత స్తిష్ఠేత్యు చ్చైర్వదతి గురుశిష్యే గురుసమే,

1 న విస్మరామి. కింతు సర్వం కథయిత్వావసానే త్వయా పరిహాసవిజల్ప ఏషః న భూతార్థ ఇత్యాఖ్యాతమ్. మయాపి మృత్పిణ్డబుద్ధినా తథైవ గృహీతమ్. అథవా భవితవ్యతా బలవతీ.

2 ఏవమేతత్.

3 భోః కి మేతత్? అనుపపన్నం ఖల్వీదృశం త్వయి. కదాపి సత్పురుషాశ్శోక పాత్రాత్మానో న భవన్తి. నను ప్రవాతేఽపి నిష్కమ్పా గిరయః.

౧. ణవిసుమరామీత్యాది. మృత్పిండబుద్ధినా పరచ్ఛలోక్త్యనభిజ్ఞతయా ప్లవమానస్థూలబుద్ధినేతి యావత్.

౨. వయస్యేత్యాది. నిష్కారణనిరాకరణవిక్లబాయాః స్వపరిత్యాగం ప్రతియం కంచిత్ స్వకృతాపరాధం వినా నిరాకరణేన దుఃఖపరవశాయాః ప్రియాయాః స్వాభిలాషవిషయభూతాయాస్సమవస్థాం స్వనిమిత్తకవ్యసనాభిభూతశోచ్యదశాం. అనుచింత్య ప్రత్యాదేశసమయజనితతదీయావస్థాభేదాన్ముహుర్ముహుశ్చింతయిత్వా. బలవద్భృశం. అశరణోఽస్మి జీవితధారణే ఉపాయరహితో భవామి. (సాహిత్యటీకా) నిష్కారణనిరాకరణవిక్లబాయాః ప్రియాయా ఇత్యనేన తస్యాస్సహభూతావలోకన మందగమనాదీనామనుభూతత్వాత్ స్మరణం.

౫. ఇత ఇతి. ఇతః స్వస్మాత్ ప్రత్యాదేశాత్ కిమిదముపన్యస్తం వ్యపదేశమా

*(స్థితా తిష్ఠేత్యుచ్చైః ఇతి పాఠాంతరమ్.

పునర్దృష్టిం బాష్పప్రసరకలుషా మర్పితవతీ
మయి క్రూరే యత్తత్సవిషమివ శల్యం దహతి మామ్. ౯

విలయితుమిత్యాదివాక్యైర్న్యక్కారం ప్రాప్య. ల్యబ్లోపే పంచమీ. స్వస్మాత్ ప్రత్యాదేశాదితి వక్తవ్యే ఇత ఇత్యనేన తాదృక్ఛకుంతలాపరిత్యాగేనాత్మనిందా వ్యజ్యతే. అత స్తదనభిధానమితి భావః. స్వజనమనుగంతుం వ్యవసితేతి. స్వజనపదేన స్వజనప్రతియోగిశత్రుభూతే స్వస్మిన్ శకుంతలాయాః—"శత్రుః కిం న వదేదసత్" ఇతి న్యాయేన బహుపారుష్యవాక్యానుభవస్సూచ్యతే. అనుగంతుం. వ్యవసితా ఉద్యుక్తా. నత్వనుగతా. గమనవ్యవసాయమాత్రకథనేన తాదృక్ప్రత్యాదేశదశాయామపి స్వస్మిన్ శకుంతలాయా భర్తృత్వాపరిత్యాజ్యబుద్ధిస్సూచ్యతే. తతః పశ్చాత్. గురుశిష్యే. "ఆః పురోభాగి"నీత్యాదినా "పితురుత్సఙ్గయా త్వయే"త్యాదినాచ తిష్ఠేత్యుచ్చైర్వదతి సతి మృదుభాషణార్హా స్వజనభావం విహాయ విపరీతపరుషవాక్యమాలపతి సతి. గురుసమ ఇత్యనేన హితవచనప్రదానాత్తద్వచనస్యానుల్లంఘనీయతా ప్రకాశ్యతే. పునః. ప్రతికూలే తవ దాస్యమపి క్షమమితి కథితగురుశిష్యవచనం ప్రమాణీకృత్య పశ్చాదపీతి యావత్. క్రూరే కృతకార్యస్మరణాభావేన స్వనిమిత్తకవ్యసనాభిభూతజనవిషయకదయాకరణాభావాద్దారుణే. మయీతి. "భర్తారక్షతి యౌవనే" ఇతి న్యాయేన సకలభోగానుభవకారణభూతే మయీతి యావత్. దృష్టిమిత్యనేన. ఏవమాదిభిరాత్మకార్యనిర్వర్తినీనాం యోషితామిత్యాదివాక్యైస్తద్వచ స్యప్రామాణ్యారోపాత్ పునర్దృష్ట్యర్పణముక్తం. ఏకవచనేన పౌరవకులానుచితకృతఘ్నుతాం కరోషీతి మయ్యేకదృష్ట్యర్పణం. స్వాం పరిత్యజ్య గమిష్యతీతి భియా గురుశిష్యే ఏకదృష్ట్యర్పణమితి భావః. బాష్పప్రసరకలుషాం అకృత్రిమదుఃఖపరంపరాజనితబాష్పనిర్గమావిలాం అర్పితవతీతి యత్, తత్ సవిషమివ విషలిప్తమివ. విషం యథా రసాదిశుక్లపర్యంతేషు ధాతుషు ప్రసర్పన్నాశు మారకం వ్యవాయివికాషిగుణద్వయయోగాద్వికారః ప్రత్యంగవ్యాపీ భవతి తద్వదితి భావః. తదుక్తం—"వ్యవాయీ దేహ మఖిలం వ్యాప్య పాకాయ కల్పతే, వికాషీ వికషన్ ధాతూన్ సంధిబంధాన్విముంచతి"ఇతి. శల్యం శరః. "శల్యం శంకా శరే వంశ" ఇతి విశ్వః. విషలిప్తబాణవిద్ధస్య యాదృశస్సర్వావయవసంతాపస్తాదృశస్స్వస్య భవతీతి భావః. యదాహ— "కార్శ్యం తు ప్రథమే వేగే ద్వితీయే వేపథుం తథా, దాహం తృతీయే హిక్కాంతు చతుర్థే సంప్రయోజయే"దితి.

సాహిత్యటీకా. ఇతః ప్రత్యాదేశాత్ మమ కళత్రం న భవసీతి మయోచ్యమానా సతీ స్వస్మాన్న్యక్కారమధిగమ్య. భర్తృవిమానితాయాః స్త్రియాః పితృకులమేవ శరణమితి భియా స్వజనమనుగంతుం వ్యవసితా. గురు

సానుమతీ—[1]అమ్హో ! ఈరిసీ సకజ్జపరదా నామ. ఇమస్స సందావేణ అహం రమామి.

విదూషకః—[2]హీ, అత్థి మే తక్కో, కేణవి ఆఆసచారిణా తత్తహోదీ అవణీదేత్తి.

రాజా—కః పతిదేవతామన్యః పరామ్రష్టుముత్సహేత? మేనకా కిల తవ సఖ్యా జన్మప్రతిష్ఠేతి శ్రుతవానస్మి. తత్సహచారిణీభిస్తాం హృతాం మే హృదయమాశఙ్కతే.

సానుమతీ—[3]సమ్మోహో ఖు విమ్హఅణిజ్జో. ణ ప్పడిబోహో.

విదూషకః—[4]జఇ ఎవ్వం, అత్థి సమాఅమో కాలేణ తత్తహోదీఏ.

రాజా—కథమివ ?

విదూషకః—[5]ణ ఖు మాదాపిదరా భత్తువిఓఅదుక్ఖిదం దుహిదరం చిరం దక్ఖిదుం పారెంత్తి.

---

1 అహో! ఈదృశీ స్వకార్యపరతా నామ. అస్య సంతాపేనాహం రమే.

2 హీ, అస్తి మే తర్కః, కేనాప్యాకాశచారిణా తత్రభవత్యపనీతేతి.

3 సమ్మోహః ఖలు విస్మయనీయో న ప్రతిబోధః.

4 యద్యేవమ్, అస్తి సమాగమః కాలేన తత్రభవత్యాః.

5 న ఖలు మాతాపితరౌ భర్తృవియోగదుఃఖితాం దుహితరం చిరం ద్రష్టుం పారయతః.

సమే పితృసదృశే గురుశిష్యే. తత స్తత్రైవ రాజనికట ఏవేత్యర్థః. "యది యథా వదతి క్షితిప" ఇత్యాదినా "ఆః పురోభాగిని" ఇత్యాదినా చ, తిష్ఠేత్యుచ్చైర్వదతి సతి. గురుసమ ఇత్యనేన శిష్యవచనస్య కరణీయత్వముచ్యతే. పునః పశ్చాత్ బాష్పప్రసరకలుషాముభయత్రస్యకాకారాత్పరంసరాజనితదుఃఖేనాప్రతిహతనిస్సరణ బాష్పేణా విలాం దృష్టిం. క్రూరే కృతకార్యవిస్మరణేన దారుణచిత్తే. మయీత్యనేన రమ్యవస్తున్యకారేణాత్మనోఽవమాననం సూచ్యతే. యత్ దృష్టేరర్పణం తత్సవిషం ఝటితి ఈప్సితసిద్ధ్యర్థం విషకల్పం. బాష్పం న భవతి. విషమేవేత్యర్థః. శల్యమివ మాం దహతి భస్మీభావమంతరేణాపి మాం జ్వలయతి. జీవితవిషయే నిరాశం కరోతీత్యర్థః. దృష్టిమిత్యేకవచనేన దృష్టిద్వయార్పణే సతి క్షణమపి జీవితుం న శక్యత ఇతి ద్యోత్యతే.

రాజా—వయస్య,

స్వప్నో ను! మాయా ను! మతిభ్రమో ను!
క్లిష్టం ను! తావత్ఫలమేవ పుణ్యమ్,
అసన్నివృత్త్యై తదతీతమేవ,
మనోరథానా మతటాః ప్రవాహాః. ౧౦

విదూషకః—[1]మా ఎవ్వం, ణం అంగులీఅఅం ఎవ్వ ణిదంసణం అవస్సంభావిణో అత్థస్స అచింతణిజ్జో సమాఅమో హోది త్తి.

రాజా— (అఙ్గులీయకం విలోక్య) (౧) అయే, ఇదం తదసులభస్థానభ్రంశి శోచనీయమ్.

తవ సుచరితమఙ్గులీయ నూనం
ప్రతను మమేవ విభావ్యతే ఫలేన,

---

1 మైవం, నన్వఙ్గులీయక మేవ నిదర్శనమవశ్యంభావినోఽర్థస్య అచిన్తనీయస్సమాగమో భవతీతి.

---

౧౦. స్వప్న ఇత్యాది. తదిత్యనేన పంచమాంకప్రతిపాదితం శకుంతలాదర్శనసంభాషణాదికం పరామృశ్యతే. తద్దర్శనాదికం. స్వప్నః సుప్తిదశాయామనుభూతపరయువతిదర్శనసంభాషణాదిజ్ఞానం; న తు జాగ్రదవస్థాయాం సాక్షాద్బుద్ధిపూర్వకానుభూతజ్ఞానం. ను వితర్కే. యథా స్వప్నే తథ్యమివానుభూతం జాగ్రదవస్థాయాం న దృశ్యతే తద్వదిత్యర్థః. మాయా ఐంద్రజాలికం. యథా యః కశ్చిదైంద్రజాలికవిద్యానిపుణః పరయువతిదర్శనసంభాషణాదికముత్పాద్య తథ్యమివానుభావయతి; పునస్తస్మిన్ గతే సతి దర్శనాదికమప్యస్తంగతమేవ భవతి; తద్వదిత్యర్థః. మతిభ్రమః మిథ్యాధ్యవసాయః. యథా ఆదర్శప్రతిబింబితవస్తుని తత్వబుద్ధ్యా ప్రవృత్త్యధ్యవసాయస్తద్వత్. చిరపరిచయాదవజ్ఞా భవతీతి న్యాయేన ఆదర్శభూతాంతఃపురస్త్రీషు వైమనస్యాత్తాస్వారోపితస్త్రీరత్నాంతరదర్శనాద్యనుభవజ్ఞానం కిమితి భావః. పుణ్యం పూర్వజన్మాంతరోపార్జితసుకృతవిశేషః. తావత్ఫలమేవ తద్దర్శనమాత్రఫలజనకమేవ. క్లిష్టం పరిసమాప్తం. అసన్నివృత్త్యై పునరావృత్త్యై తద్దర్శనమతీతమేవ అతిక్రాంతమేవ. మనోరథానాం ఇతఃపరం తత్ప్రాప్తౌ సత్యాం తదీయప్రత్యాదేశదుఃఖనిరసనచుంబనాలింగనసంభాషణరహస్యశ్రవణపుష్పాపచయాద్యాకాంక్షావిశేషాణాం ప్రవాహాః స్రోతాంసి. పరంపరేతి యావత్, అతటాః స్వవేగప్రతిబంధకసేతురాహిత్యేన నిరర్గళాభవంతీత్యర్థః.

౧. అయే ఇత్యాది.

౧౧. తవేతి. సుచరితం సుకృతవిశేషః. ప్రతను అత్యల్పం. ఫలేన ప్రయోజనేన.

అరుణనఖమనోహరాసు తస్యా
శ్చ్యుతమసి లబ్ధపదం యదఙ్గులీషు. ౧౧

సానుమతీ—[1]జఇ అణ్ణహత్థగదం భవే సచ్చం ఎవ్వ శోఅణిజ్జం భవే.

విదూషకః—[2]భో! ఇఅం ణామముద్దా కేణ (౧) ఉగ్ఘాదేణ తత్తహో దీఏ హత్థసంసగ్గం పావిదా?

సానుమతీ—[3]మమ వి కోదూహలేణ (౨) ఆకారిదో ఏసో.

రాజా—శ్రూయతామ్. తదా స్వనగరాయ ప్రస్థితం మాం ప్రియా స బాష్పమాహ—కియచ్చిరేణార్యపుత్రః(3) ప్రతిపత్తిం దాస్యతీతి.

విదూషకః—[4]తదో తదో.

రాజా—పశ్చాదిమాం నామముద్రాం తదఙ్గులౌ నివేశయతా మయా ప్రత్యభిహితా.

ఏకైకమత్ర దివసే దివసే మదీయం
నామాక్షరం గణయ గచ్ఛతి యావదన్తమ్,
తావత్ప్రియే మదవరోధగృహప్రవేశం
నేతా జనస్తవ సమీపముపైష్యతీతి. ౧౨

---

1 యద్యన్యహస్తగతం భవేత్సత్యమేవ శోచనీయం భవేత్.

2 భోః! ఇయం నామముద్రా కేనోద్ఘాతేన తత్రభవత్యా హస్తసంసర్గం ప్రాపితా?

3 మమాపి కౌతూహలేనాకారిత ఏషః.

4 తతస్తతః.

అరుణాశ్చ నఖైర్మనోహరాశ్చ తాసు. అంగులీష్వితి బహువచనేన స్వవిశ్లేషానంతరం శకుంతలాయాః ప్రతిదినం శరీరకార్శ్యేనోత్తరోత్తరస్థూలప్రత్యంగుళిసమర్పణమితి భావః.

౧. ఉద్ఘాతేన ఉద్యోగేనేత్యర్థః.

౨. ఆకారితః ఆహూతః. ప్రేరిత ఇత్యర్థః.

3. ప్రతిపత్తిం ప్రాప్తిం.

౧౨. ఏకైకమిత్యాది. అత్ర నామముద్రాయాం. నామాక్షరం దుష్యంతేత్యక్షరత్రయం. అవరోధగృహప్రవేశం శుద్ధాంతగృహప్రవేశం.

తచ్చ దారుణేన మోహాన్మయా నానుష్ఠితమ్.

సానుమతీ—[1]రమణీఓ ఖు అవహీ విహిణా విసంవాఇదో.

విదూషకః—[2]అహ కహం ధీవళఖండిఅస్స లోహిఅమచ్ఛస్స ఉదర బ్భంతరే ఆసి?

రాజా—శచీతీర్థం వన్దమానాయాస్తవ సఖ్యా హస్తాద్గఙ్గాస్రోతసి పరిభ్రష్టమ్.

విదూషకః—[3]జుజ్జఇ జుజ్జఇ.

సానుమతీ—[4]తదో తవస్సిణీఏ సఉందళాఏ అధమ్మభీరుణో ఇమస్స రాఏసిణో పరిణఅసందేహో. అహవా కుదో ఈరిసో అనురాఓ అహిణ్ణాణం అవేక్ఖది? కహంవిఅ ఏదం?

రాజా—ఉపాలప్స్యే తావదిదమంగులీయకమ్.

విదూషకః—(ఆత్మగతమ్) [5]గహీదో అణేణ పంథా ఉమ్మత్తాణం.

రాజా—

కథం ను తం బన్ధురకోమలాంగులిం
కరం విహాయాసి నిమగ్నమమ్భసి?

అథవా,

* అచేతనం నామ గుణం న లక్షయే
న్మయైవ కస్మాదవధీరితా ప్రియా? ౧౩

---

1 రమణీయః ఖల్వవధిర్విధినా విసంవాదితః.

2 అథ కథం ధీవరఖండితస్య లోహితమత్స్యస్యోదరాభ్యన్తరే ఆసీత్?

3 యుజ్యతే యుజ్యతే.

4 తత స్తపస్విన్యాం శకున్తలాయామధర్మభీరో రస్య రాజర్షేః పరిణయసందేహః. అథవా కుత ఈదృశోఽనురాగోఽభిజ్ఞానమపేక్షతే? కథమివైతత్?

5 గృహీతోఽనేన పన్థా ఉన్మత్తానామ్.

---

౧౩. కథం న్విత్యాది. అంభసి. కథం కస్మాత్కారణాత్. న్వితి ప్రశ్నే. బంధురం కోకిలాదిభిరనుపహతతయాఽఖండితసుందరం. కోమలం నవీనతయా మృదు. తేన రాగవత్తా సూచ్యతే. తాదృక్పల్లవమివ స్పృహణీయాంగులిర్యస్య స తథోక్తః. కోమలపదేనావస్థితిసుఖకరత్వముక్తం. అచేతనం రమ్యపదార్థపరిగ్రహాపరిగ్రహానభిజ్ఞం హే

---

* 'అచేతనానాం గుణం న లక్షయ' ఇతి పాఠాంతరమ్.

విదూషకః—(ఆత్మగతమ్) (౧) [1]ఆః! అహం ఖు బుహుక్ఖాఏ ఖాదిదవ్వోమ్హి.

రాజా— అకారణపరిత్యాగానుశయతప్తహృదయస్తావదనుకమ్ప్యతామయం జనః పునర్దర్శనేన.

చతురికా—(ప్రవిశ్య పటాక్షేపేణ) [2]ఇఅం చిత్తగదా భట్టిణీ. (ఇతి చిత్రఫలకం దర్శయతి.)

విదూషకః— [3]సాహు వఅస్స సాహు. మహురావత్థాణదంసణిజ్జో భావాణుప్పవేసో. ఖలది విఅ మే దిట్ఠీ ణిణ్ణుణ్ణదప్పదేసేసు.

సానుమతీ—[4]అహో! ఏసా రాఏసిణో వట్టిఆణిపుణదా. జాణే సహీ మే అగ్గదో వట్టది త్తి.

రాజా—

యద్యత్సాధు న చిత్రే స్యాత్క్రియతే తత్తదన్యథా,
తథాపి తస్యా లావణ్యం రేఖయా కిఞ్చిదన్వితమ్. ౧౪

1 ఆః! అహం ఖలు బుభుక్షయా ఖాదితవ్యోఽస్మి.

2 ఇయం చిత్రగతా భట్టినీ.

3 సాధు వయస్య సాధు. మధురావస్థానదర్శనీయో భావానుప్రవేశః. స్ఖలతీవ మే దృష్టిర్నిమ్నోన్నతప్రదేశేషు.

4 అహో! ఏషా రాజర్షేర్వర్తికానిపుణతా. జానే సఖీ మేఽగ్రతో వర్తత ఇతి.

తుం. గుణం. పాషాణాదేరివ హృదయరాహిత్యజ్ఞానాభావాదికం మయ్యైవ చేతనరూపే నైవ కస్మాదవధీరితేతి గుణపరిత్యాగకారణాత్ అచేతనత్వాదికం న లక్షయే న కలయే.

౧. ఆఇత్యాది. ఆః ఇతి పీడాయాం నిపాతః (సాహిత్యటీకా) బుభుక్షయా శకుంతలాం ప్రతి రిరంసయా. రాజ్ఞ ఇతి శేషః. అహం ఖలు అహమేవ ఖాదితవ్యః శకుంతలా దుర్లభా. నికటేఽన్యః కోఽపి న విద్యతే. శకుంతలాధియా మామేవ గ్రహీష్యతీతి పలాయనచింతా వ్యజ్యతే.

౧౪. యద్యదిత్యాది. యద్యదిత్యనేన వీప్సాయాం జంగమస్థావరాత్మకచేతనాచేతనద్వయం గృహ్యతే. తయోర్మధ్యే యద్యత్సాధు న స్యాత్ అవయవసముదాయశోభావర్ణౌజ్జ్వల్యాదినా దర్శనీయం న భవేత్. తత్తద్వస్తు చిత్రే ఆలేఖ్యకర్మణి. అన్యథా క్రియతే స్థావరజంగమాత్మకస్య బ్రహ్మసృష్టపదార్థస్య స్వభావరమణీయా రమణీయతయా అన్యథా కర్తుమశక్యత్వాత్. చిత్రస్య తు లేఖకభావనాపరిపోషావ

సానుమతీ— [1]సరిసం ఏదం పచ్చాదావగరుణో సిణేహస్స అణవ లేవస్స అ.

విదూషకః— [2]భో దాణిం తిణ్ణిఓ తత్తహోదీఓ దిస్సంతి. సవ్వాఓ దంసణిజ్జాఓ. కదమా ఎత్థ తత్తహోదీ సఉందలా?

సానుమతీ—[3]అణహిణ్ణో ఖు సహీరూవస్స. మోహదిట్ఠీ అఅం జణో.

రాజా—త్వం తావత్కాం తర్కయసి?

విదూషకః—(౧) [4]తక్కేమి, జా ఏసా సిఢిలబంధువ్వత్తకుసుమేణ కేసంతేణ ఉబ్భిణ్ణసేఅబిందుణా వఅణేణ విసేసదో ఓసరిదాహిం బాహాహిం (ఉవళక్ఖిదా) ఓసేఅసిణిద్ధతరుణపల్లవస్స చూదపాఅవస్స పస్సే ఇసిపరిసంతావిఅ ఆలిహిదా, ఏసా తత్తహోదీ సఉందలా. ఇఅరాఓ సహీఓత్తి.

రాజా—(౨) నిపుణో భవాన్. అస్త్యత్ర మే భావచిహ్నమ్—

1 సదృశమేతత్పశ్చాత్తాపగురోః స్నేహస్యానవలేపస్య చ.

2 భోః ఇదానీం తిస్రస్తత్రభవత్యో దృశ్యన్తే. సర్వా దర్శనీయాః. కతమా౽త్ర తత్రభవతీ శకున్తలా?

3 అనభిజ్ఞః ఖలు సఖీరూపస్య. మోఘదృష్టిరయం జనః.

4 తర్కయామి, యైషా శిథిలబంధోద్వృత్తకుసుమేన కేశాంతేనోద్భిన్నస్వేదబిన్దునా వదనేన విశేషతో౽పసృతాభ్యాం బాహుభ్యాం (ఉపలక్షితా) అవసేకస్నిగ్ధతరుణపల్లవస్య చూతపాదపస్య పార్శ్వే ఈషత్పరిశ్రాన్తేవాలిఖితా, ఏషా తత్రభవతీ శకున్తలా, ఇతరే సఖ్యావితి.

ధి పునః పునః పరిమృజ్య లిఖితుం శక్యత్వాచ్చ సాధు క్రియత ఇత్యర్థః. వర్తమానవ్యపదేశేన సర్వలోకసంవాద ఉక్తః. తథాపి చిత్రస్య సాధుత్వసంపాదకత్వప్రసిద్ధావపి. తస్యాస్స్వభావరమణీయాయాశ్శకుంతలాయాః లావణ్యం సర్వావయవసౌందర్యం రేఖయా లేఖేన కించిదన్వితమీషదేవ సంగతం. నతు విద్యమానం సమగ్రమితి యావత్. తస్యాః రూపలావణ్యాదికం చిత్రే౽పి లిఖితుమశక్యమితి భావః. గ్రంథగౌరవభియా యోజనాంతరం న క్రియతే.

౧. తక్కేమీత్యాది. బాహుభ్యాముపలక్షితేత్యర్థః.

౨. అస్తీత్యాది. భావచిహ్నం దర్శనీయానాం తిసౄణాం మధ్యే శకుంతలా

స్విన్నాఙ్గులివినివేశో రేఖాప్రాన్తేషు దృశ్యతే మలినః,
అశ్రు చ కపోలపతితం లక్ష్యమిదం వర్ణికోచ్ఛ్వాసాత్. ౧౫
చతురికే! అర్ధలిఖితమేతద్వినోదస్థానం. తస్మాత్ గచ్ఛ వర్ణికా
స్తావదానయ.

చతురికా— [1]అజ్జ మాఢవ్వ, ఓళంబసు చిత్తఫళఅం, జావ వణ్ణిఆ
సముగ్గఅం గేహ్ణిఅ ఆఅచ్ఛామి.

రాజా—అహమేవైతదవలంబే.

(ఇతి యథోక్తం కరోతి.) (చతురికా నిష్క్రాన్తా.)

రాజా—

సాక్షాత్ప్రియాముపగతామపహాయ పూర్వం
చిత్రార్పితామహమిమాం బహు మన్యమానః,
స్రోతోవహాం పథి నికామజలామతీత్య
జాతస్సఖే ప్రణయవాన్మృగతృష్ణికాయామ్. ౧౬

1 ఆర్య మాఢవ్య, అవలమ్బస్వ చిత్రఫలకమ్, యావద్వర్ణికాసముద్గకం గృహీత్వా ఆగచ్ఛామి.

జ్ఞాపకం చిహ్నమస్తి. చిత్రలేఖనసమయే స్వానురాగాలంబనభూతోత్తమనాయికాయాః స్సర్వావయవరూపలావణ్యాదిస్మరణజనితసాత్త్వికభావజనితచిహ్నమస్తీత్యర్థః. కుతః కస్మాత్కారణాత్.

౧౫. రేఖాప్రాంతేషు అంగోపాంగప్రత్యంగాదివిభాగజ్ఞాపకతత్తద్వర్ణోచితమషీహరితాదిరేఖాపర్యంతేషు స్విన్నాంగులివినివేశః. నాయికాస్మరణజనితస్వేదయుక్తాంగులీనాం వినివేశః స్పర్శస్థానం మలినః ప్రసరత్స్వేదజలసంపర్కవశాత్ మలీమసో దృశ్యతే. స్ఫుటం విభావ్యతే, అశ్రు చ తదీయప్రాప్తిదుర్ఘటత్వప్రత్యాదేశాదిస్మరణజనితదుఃఖపరంపరాజనితనేత్రజలం చ. వర్ణికోచ్ఛ్వాసాత్ వర్ణికాయాః సితాసితహరితాదివర్ణికాయా ఉచ్ఛూనత్వాద్ధేతోః కపోలపతితం ఆలేఖ్యస్య కపోలే పతితం. లక్ష్యం విభావ్యం. చిత్రనిర్మాణసమయే నేత్రజలప్రాదుర్భావేన హస్తశైథిల్యవిళంబేన తత్ర కించిద్వర్ణాధిక్యం భవతి. తస్మాదుచ్ఛూనతేతి యావత్. వర్తికోచ్ఛ్వాసాదిత్యపి పాఠః.

౧౬. సాక్షాదిత్యాది. ప్రియాం శృంగారమనోరథసముచితవిషయభూతాం. ఇహ చిత్రఫలకే. స్రోతోవహాం నదీం. ప్రణయవాన్ యాచ్ఞావాన్.

విదూషకః— (ఆత్మగతం) [1]ఏసో అత్తభవం ణదిం అదిక్కమిఅ సచ్చం మిఅతిణ్హిఆం సంకంతో. (ప్రకాశం) భో వఅస్స! అవరం కిం ఎత్థ లేహిదవ్వం?

సానుమతీ— [2]అసంసఅం జో జో పదేసో సహీఏ అహిరుఇదో తం తం ఆలిహిదుకామో హవే.

రాజా— శ్రూయతాం.

కార్యా సైకతలీనహంసమిథునా స్రోతోవహా మాలినీ
పాదాస్తామభితో నిషణ్ణహరిణా గౌరీగురోః పావనాః,
శాఖాలంబితవల్కలస్య చ తరోర్నిర్మాతుమిచ్ఛామ్యధః
శృఙ్గే కృష్ణమృగస్య వామనయనం కణ్డూయమానాం మృగీం. ౧౭

1 ఏషోఽత్రభవాన్ నదీమతిక్రమ్య సత్యం మృగతృష్ణికాం సంక్రాన్తః. భో వయస్య! అపరం కిమత్ర లేఖితవ్యమ్?

2 అసంశయం యో యః ప్రదేశః సఖ్యా అభిరుచితః తం తమాలిఖితుకామో భవేత్.

౧౭. కార్యేత్యాది. సైకతలీనహంసమిథునా సైకతేషు వివిధక్రీడోచితపులినేషు. లీనాని క్రీడార్థం సంసక్తాని హంసమిథునాని ఇతరపక్షివిలక్షణరమణీయగతిశబ్దవర్ణయుక్తహంసద్వంద్వాని యస్యాస్సా తథోక్తా. అనేన పులినవిహరణవేతసగృహవాసజలక్రీడాదిలీలాసముచితప్రదేశ ఇతి జ్ఞాప్యతే. పులినశబ్దేన తత్ర విహరణే సశీకరపవనస్పర్శస్సూచ్యతే. హంసమిథునశబ్దేన పక్షిజాతేస్సార్వకాలికక్రీడయా పరమోద్దీపకత్వముక్తమ్. తాం మాలినీమభితః. పాదాః ప్రత్యంతపర్వతాః. అనేన గిరిగహ్వరకుంజనిర్ఝరాదిషు పరస్పరాత్మగోపనగమ్యప్రదేశ ఇతి ప్రతీయతే. నిషణ్ణహరిణా ఇత్యనేన విజాతీయమృగకులావస్థానాత్ నిరర్గళక్రీడోచితవివిక్తప్రదేశ ఇతి జ్ఞాప్యతే. శాఖాలంబితవల్కలస్యేత్యనేన ధర్మారణ్యత్వసూచకత్వముక్తం. వామనయనమితి. స్త్రీజాతేర్వామభాగస్య మన్మథకళాధిష్ఠానత్వాత్ వామనయనమిత్యుక్తం. ఇచ్ఛామీతి కండూతిక్రియాయాశ్చిత్రే లిఖితుమశక్యత్వాదిచ్ఛామీత్యుక్తం. అత్ర న కేవలం శకుంతలారూపలావణ్యాద్యతిశయేన తదనురాగాతిశయో జాతః కింతు రమణీయదేశకాలవిభావేనాపి శృంగారో మూర్ధన్యస్సంవృత్త ఇతి భావః.

(సాహిత్యటీకా) కృష్ణమృగస్య శృంగే. వామనయనం స్వకీయం సవ్యనేత్రం కండూయమానాం మృగీం నిర్మాతుమిచ్ఛామి.

విదూషకః—(ఆత్మగతం) (౧) [1]జఇ ఎవ్వం ణూణం ణేణ పూరిదవ్వం చిత్తఫలఅం *శంబఅకుచ్చాణం తావసాణం సద్ధేణ.

రాజా— వయస్య, అన్యచ్చ శకున్తలాయాః ప్రసాధనమత్ర విస్మృతమస్మాభిరభిప్రేతం.

విదూషకః— [2]కిం విఅ?

సానుమతీ— [3]వణవాసస్స అ. సోఉమారస్స అ జం అనుసరిసం తం భవిస్సది.

రాజా—

కృతం న కర్ణార్పితబన్ధనం సఖే
శిరీషమాగణ్డవిలంబికేసరం,
న వా శరచ్చన్ద్రమరీచికోమలం
మృణాళసూత్రం రచితం స్తనాన్తరే. ౧౮

విదూషకః— [4]భో కిం ణు ఖు తత్తహోదీ రత్తకువళఅదళసోహిణా అగ్గహత్థేణ ముహం ఆవరిఅ చకిదచకిదా విఅ ఠిదా. (సావధానం నిరూప్య) ఆః ఏసో దాసీఏఉత్తో కుసుమాసవపాడచ్చరో అత్తహోదీఏ వఅణం అదిళంఘుది దుట్ఠమహుఅరో.

---

1 యద్యేవం, నూనమనేన పూరయితవ్యం చిత్రఫలకం లమ్బకూర్చానాం తాపసానాం సార్థేన.

2 కిమివ?

3 వనవాసస్య చ సౌకుమార్యస్య చ యదనుసదృశం తద్భవిష్యతి.

4 భోః కిం ను ఖలు తత్రభవతీ రక్తకువలయదళశోభినాఽగ్రహస్తేన ముఖమావృత్య చకితచకితా స్థితా. ఆః ఏష దాస్యాః పుత్రః కుసుమాసవపాటచ్చరోఽత్రభవత్యా వదనమభిలంఘతే దుష్టమధుకరః.

---

౧. జఇఇత్యాది. సార్థః సమూహః.

౧౮. కృతమిత్యాది. కర్ణే కేశపాశసమ్మర్దనానర్హప్రదేశే అర్పితం న్యస్తం బంధనం వృంతం యస్య తత్తథోక్తం. వా శబ్దసముచ్చయే.

---

* "శంబఅకుచాణం తావసీణం. ఛా— లంబఅకుచానాం తాపసీనాం." ఇతి పాఠాన్తరమ్.

రాజా—నను, నివార్యతామేష దుష్టః.
విదూషకః—[1]భవం ఎవ్వ అవిణీదాణుసాసీ ఇమస్స వారణే పహవిస్సది.
రాజా—యుజ్యతే. అయి భోః కుసుమలతాప్రియాతిథే! కిమితః పరి
పతనఖేద మనుభవసి ?

ఏషా కుసుమనిషణ్ణా తృషితాపి సతీ భవన్తమనురక్తా,
ప్రతిపాలయతి మధుకరీ న ఖలు మధు వినా త్వయా పిబతి. ౧౯

సానుమతీ—[2]అజ్జ ఖు అహిజాదం వారిదో ఏసో.
విదూషకః—[3]పడిసిద్ధా వి వామా ఖు ఏసా జాదీ.
రాజా—(౧) ఏవం భోః న మే శాసనమనుతిష్ఠసి. శ్రూయతాం తర్హి.

అక్లిష్టబాలతరుపల్లవలోభనీయం
పీతం మయా సదయమేవ రతోత్సవేషు,
బిమ్బాధరం స్పృశసి చే ద్భ్రమర ప్రియాయా
స్త్వాం కారయామి కమలోదరబన్ధనస్థమ్. ౨౦

1 భవానేవావినీతానుశాస్యస్య వారణే ప్రభవిష్యతి.
2 అద్య ఖల్వభిజాతం వారిత ఏషః.
3 ప్రతిషిద్ధాపి వామా ఖల్వేషా జాతిః.

౧౯. సాహిత్యటీకా. ఏషేత్యాది. తృషితా పిపాసితాపి. ఖలు యతః కారణాత్. మధు మకరందం త్వయా వినా న పిబతి. తతః ప్రతిపాలయతి. తృషితాయాః ప్రతిపాలనం యుక్తం న భవతి. తత్రైవ గచ్ఛేతి భావః.

౧. ఏవమిత్యాది. ఏవం మృదుమార్గేణ శాసన మాజ్ఞాం నానుతిష్ఠసి. సంప్రతి శ్రూయతాం తీక్ష్ణశాసనమేవ భవిష్యతీత్యర్థః.

౨౦. తదేవాహ—అక్లిష్టేత్యాదినా. అక్లిష్టబాలతరుపల్లవలోభనీయమనుపహతబాలతరుపల్లవస్పృహణీయం. బింబాధరం. రతోత్సవేషు. బహువచనేన మనోరథకల్పితబహువిధక్రీడాస్సూచ్యంతే. అంతఃకరణబాహ్యకరణవ్యాపారరోధిసుఖదశాయామపీతి భావః. సదయమేవ సుకుమారవస్తునో దయావిషయత్వాత్ దయాసహితమేవ. హే భ్రమర! సౌరభమధుపస్త్వైకరసిక! త్వాం తాదృగ్విధం, కమలోదరబంధనస్థం శకుంతలాముఖసౌరభాదిగుణహీనకమలోదరే కారాగృహస్థానభూతే బంధనస్థం స్వేచ్ఛాగమనరహితం కారయామి.—"రాజా కాలస్య కారణ"మితి న్యాయేన

విదూషకః—(౧) [1]ఎవ్వం తిక్ఖదండస్స కిం వా ణ భాఇస్సది ?
(ప్రహస్యాత్మగతం) ఏసో దాణిం ఉమ్మత్తఓ. అహం వి ఏదస్స సంసగ్గేణ ఈరిసోమ్హి సంవుత్తో. (ప్రకాశమ్) భో చిత్తం ఖు ఏదం!

రాజా—కథం?

సానుమతీ—(౨) [2]అహం వి దావ దాణిం అణవగదత్థా. కిం ఉణ జహ లిహిదాణుభావీ ఏసో.

1 ఏవం తీక్ష్ణదణ్డస్య కిం వా న భేష్యతి? ఏష ఇదానీమున్మత్తః. అహమప్యేతస్య సంసర్గేణేదృశోఽస్మి సంవృత్తః. భోః చిత్రం ఖల్వేతత్ !

2 అహమపి తావదిదానీ మనవగతార్థా. కిం పునర్యథాలిఖితానుభావ్యేషః.

స్వస్య చంద్రవంశీయతయా చ కర్తుం శక్నోమి. వర్తమానవ్యపదేశేన దివసపరిణామ సమయస్సూచ్యతే. రాత్ర్యాగమనాత్ ప్రాగేవ గత్వా భ్రమర్యా సహ కమలోదరే ప్రవిశేతి భావః.

(సాహిత్యటీకా) రతోత్సవేఽపి సంభోగకల్యాణేఽపి. రతోత్సవేష్వితి పఠంతి. తదసంగతం. బహురతోత్సవానుభవే సతి రసో న విద్యతే. ఆదరాభావాత్. తతః రతోత్సవేఽపీతి. అపిశబ్దః ప్రమత్తదశాయామప్యనిర్దయత్వద్యోతకః. సదయమేవ దయాసహితమేవ. పీతం సుకుమారవస్తునో దయావిషయత్వాద్యోతకః. సదయమేవ దయాసహితమేవ. పీతం సుకుమారవస్తునో దయావిషయత్వాద్దంతక్షతాదికం న కృత మితిభావః. మయేత్యనేన నానావిధకరణప్రభుత్వం ద్యోత్యతే. కమలోదరబంధనస్థం. కమలోదరమేవ బంధనం బంధనస్థానం కారాగృహమితి యావత్. తత్రస్థం తత్రావ స్థితిమంతం కారయామి. స్వస్య ప్రభుత్వాత్కారయామీత్యుక్తం న తు కరోమీతి. అత్ర భ్రమరస్య కమలోదరావస్థానమనుకూలమేవ కథం తీక్ష్ణదండే పర్యవస్యతీతి నాశంకనీయమ్. అనుభూతలోకోత్తరశకుంతలాముఖసౌరభస్య కమలసౌరభమేవోద్వేజకమితి కమలోదరావస్థానమేవ కారాగృహావస్థానమిత్యభిప్రాయః. తేన కమలాత్ శకుంతలాముఖస్యాతిసురభిత్వం ద్యోత్యతే.

౧. ఎవ్వమిత్యాది. తిక్ఖదండస్స ణ భాఇస్సది ఇత్యత్ర క్వచిదాసాదేరితి పంచమీస్థానే షష్ఠీ. "దండోఽస్త్రీశాసనే రాజ్ఞాం హింసాయాం లగుడే దమ" ఇతి వైజయంతీ (సాహిత్యటీకా) ఏసో ఇత్యాది. ఈదృశోఽస్మి సంవృత్తః. రాజ్ఞ ఇవ స్వస్యాపి చిత్రఫలకే శకుంతలాబుద్ధిరేవ జాతేత్యర్థః.

౨. అహమితి. యథాలిఖితానుభావీ. లిఖితాం శకుంతలామనతిక్రమ్యానుభవత్యవగచ్ఛతి ధ్యాయతీతి యథాలిఖితానుభావీ.

రాజా—(౧) వయస్య, కిమిదమనుష్ఠితం పౌరోభాగ్యం.

దర్శనసుఖమనుభవతస్సాక్షాదివ తన్మయేన హృదయేన,
స్మృతికారిణా త్వయా మే పునరపి చిత్రీకృతా కాన్తా. ౨౧

(ఇతి బాష్పం వికిరతి.)

సానుమతీ—[1]పువ్వావరవిరోహీ అపువ్వో ఏసో విహాణమగ్గో.

రాజా—(౨) వయస్య, కథమవిశ్రమదుఃఖమనుభవామి?

ప్రజాగరాత్ స్ఖలీభూత స్తస్యాస్స్వప్నే సమాగమః,
బాష్పస్తు న దదాత్యేనాం ద్రష్టుం చిత్రగతామపి. ౨౨

సానుమతీ—[2]సవ్వహా వఅస్స పమజ్జిదం తుఏ పచ్చాదేసదుక్ఖం సఉందలాఏ.

చతురికా—[3](ప్రవిశ్య) జేదు జేదు భట్టా. వట్టిఆకరండఅం గేణ్హిఅ ఇదోముహం పత్థిదమ్హి.

రాజా—కించ?

చతురికా—[4]సో అమ్హహత్థాదో అన్తరా తరలిఆదుఈఆఏ దేవీఏ వసుమదీఏ అహం ఎవ్వ ణం అజ్జఉత్తస్స ఉవణఇస్సన్తి సబలక్కారం గహీదో.

---

1 పూర్వాపరవిరోధ్యపూర్వ ఏష విధానమార్గః.

2 సర్వథా వయస్య ప్రమార్జితం త్వయా ప్రత్యాదేశదుఃఖం శకున్తలాయాః.

3 జయతు జయతు భర్తా. వర్తికాకరండకం గృహీత్వా ఇతోముఖం ప్రస్థితాస్మి.

4 సోఽస్మద్ధస్తాదన్తరా తరలికాద్వితీయయా దేవ్యా వసుమత్యా అహమేవైన మార్యపుత్రస్యోపనేష్యామీతి సబలాత్కారం గృహీతః.

---

౧. వయస్యేతి. పురోభాగీ దోషైకదర్శీ. తస్య కర్మ పౌరోభాగ్యం—"గుణవచనబ్రాహ్మణాదిభ్యః కర్మణి చే"తి ష్యఞ్ ప్రత్యయః. నపుంసకత్వం "స్త్రీత్వాభావో" తిద్ధిత ఇతి టిలోపః.

౨౧. దర్శనసుఖమిత్యాది. సాక్షాత్ప్రత్యక్షతః. తన్మయేన శకుంతలామయేన. చిత్రీకృతా అచిత్రరూపా చిత్రీకృతా.

౨. వయస్యేత్యాది. అవిశ్రమం విశ్రాంతిరహితం.

౨౨. ప్రజాగరాదితి. చిత్రగతామపీత్యనేన సాక్షాద్దర్శనం దుర్లభమితి వ్యజ్యతే.

విదూషకః— [1]దిట్ఠిఆ తుమం ముక్కో.

చతురికా— [2]జావ విడవళగ్గం ఉత్తరీఅఅం దేవీఏ తరళిఆ మోఏఇ,దావ మఏ ణివ్వాసిదో అప్పా.

రాజా— వయస్య, ఉపస్థితా దేవీ బహుమానగర్వితా చ. భవానిమాం ప్రతికృతిం రక్షతు.

విదూషకః— (చిత్రఫలకమాదాయోత్థాయ) (౧) [3]అత్తాణం త్తి భణ, జఇ భవం అంతేఉరకళహాదో ముచ్చేఅది తదో మం మేహపడిచ్ఛందే పాసాదే సద్దావేహి. (ఇతి ద్రుతపదం నిష్క్రాన్తః.)

సానుమతీ— [4]అణ్ణసంకంతహిఅఓవి పుఢమసంభావణం అవేక్ఖది. అదో అసిధిళసోహదో ఏసో దాణిం.

(ప్రవిశ్య పత్రహస్తా ప్రతీహారీ)

ప్రతీహారీ— [5]జేదు జేదు దేవో.

రాజా— వేత్రవతి! న ఖల్వన్తరా దృష్టా త్వయా దేవీ.

ప్రతీహారీ— [6]అహ ఇం. భట్టిణీ పత్తహత్థం మం పెక్ఖిఅ పడిణివుత్తా.

రాజా— కార్యజ్ఞా కార్యోపరోధం మే పరిహరతి.

ప్రతీహారీ— [7]దేవ,అమచ్చోవిణ్ణవేది-అత్థజాతస్స గణణాబహుదాఏఅజ్జ

1 దిష్ట్యా త్వం ముక్తః.

2 యావద్విటపలగ్న ముత్తరీయకం దేవ్యాస్తరళికా మోచయతి, తావన్మయా నిర్వాసిత ఆత్మా.

3 ఆత్మానమితి భణ, యది భవానంతఃపురకలహాన్ముచ్యతే తతో మాం మేఘప్రతిచ్ఛందే ప్రాసాదే శబ్దాపయ.

4 అన్యసంక్రాన్తహృదయోఽపి ప్రథమసంభావనామపేక్షతే. అతోఽశిథిల సౌహృద ఏష ఇదానీమ్.

5 జయతు జయతు దేవః.

6 అథ కిమ్. భట్టినీ పత్రహస్తాం మాం దృష్ట్వా ప్రతినివృత్తా.

7 దేవ,అమాత్యో విజ్ఞాపయతి—అర్థజాతస్య గణనాబహులతయాఽద్యైక మేవ

౧. శబ్దాపయ ఆహ్వయేత్యర్థః. మేఘప్రతిచ్ఛంద ఇతి తస్య ప్రాసాదస్య నామ.

ఎక్కం ఎవ్వ పోరకజ్జం పచ్చవేక్ఖిందు. తం దావ పత్తారూఢం దేవో పచ్చక్ఖీకరేదు త్తి.

రాజా—ఇతః పత్త్రికాం దర్శయ. (ప్రతిహారీ దర్శయతి.)

రాజా—(అనువాచ్య) కథం సముద్రవ్యవహారీ సార్థవాహో ధనమిత్రో నౌ వ్యసనేన విపన్నః? అనపత్యశ్చ తపస్వీ. రాజగామీ తస్యార్థసఞ్చయ ఇత్యమాత్యేన లిఖితమ్.

రాజా—కష్టం ఖల్వనపత్యతా.

వేత్రవతి, మహాధనత్వాద్బహుపత్నీకేన తత్రభవతా భవితవ్యమ్, విచార్యతాం, యది కాచిదాపన్నసత్త్వాఽపి తస్య భార్యాస్యాత్.

ప్రతిహారీ—[1]దేవ! దాణిం తస్స జాఆణం మజ్ఝే సాకేదసెట్ఠిణో దుహిఆ నివ్వుత్తపుంసవణా సుణీఅది.

రాజా—(౧) నను, గర్భః పిత్ర్యమర్థమర్హతి. గచ్ఛ. ఏవమమాత్యం బ్రూహి.

ప్రతిహారీ—[2]జం దేవో ఆణవేది. (ఇతి నిష్క్రాన్తా.)

రాజా—ఏహి తావత్.

ప్రతిహారీ—[3]ఇఅమ్హి.

రాజా—కిమనేన సంతతిరస్తి నాస్తీతి?

యేన యేన వియుజ్యన్తే ప్రజాః స్నిగ్ధేన బన్ధునా,
స స పాపాదృతే తాసాం దుష్యన్త ఇతి ఘుష్యతామ్. ౨౩

హారకార్యం ప్రత్యవేక్షితం. తత్తావత్పత్రారూఢం దేవః ప్రత్యక్షీకరోత్వితి.

1 దేవ! ఇదానీం తస్య జాయానాం మధ్యే సాకేతశ్రేష్ఠినో దుహితా నిర్వృత్తపుంసవనా శ్రూయతే.

2 యద్దేవ ఆజ్ఞాపయతి.

3 ఇయమస్మి.

---

౧. నన్వితి. గర్భః గర్భస్థః పుత్రః పిత్ర్యం పితురాగతం. 'పితుర్యచ్చేతి' యత్ప్రత్యయః.

౨౩. యేనేత్యాది. ప్రజాః జనాః. న తు శ్రేష్ఠిభార్యైకా. కింతు సర్వాః ప్రజా ఇత్యర్థః. యేన యేన స్నిగ్ధేన బన్ధునా పితృభ్రాతృపుత్రాదినా వియుజ్యంతే జన్మ

ప్రతిహారీ—[1]ఎవ్వం ణామ ఘోసఇదవ్వం. (నిష్క్రమ్య పునః ప్రవిశ్య) కాళే పవుట్ఠం విఅ అహిణందిదం దేవస్స సాసణం అమచ్చేణ.

రాజా—(దీర్ఘం నిశ్వస్య) ఏవం భోః సన్తతివిచ్ఛేదనిరవలమ్బానాం మూలపురుషావసానే సంపదః పరముపతిష్ఠన్తి. మమాప్యన్తే పూరువంశశ్రియోఽప్యేష ఏవ వృత్తాన్తః.

ప్రతిహారీ—[2]పడిహదం అమంగళం.

రాజా—ధిఙ్మాముపస్థితశ్రేయోవమానినం.

సానుమతీ—[3]అసంసఅం సహిం ఎవ్వ హిఅఏ కరిఅ ణిందిదో ణేణ అప్పా.

రాజా—

సంరోపితేఽప్యాత్మని ధర్మపత్నీ
త్యక్తా మయా నామకులప్రతిష్ఠా,
కల్పిష్యమాణా మహతే ఫలాయ
వసుంధరా కాల ఇనోప్తబీజా. ౨౪

1 ఏవం నామ ఘోషయితవ్యం. కాలే ప్రవృష్టమివాభినన్దితం దేవస్య శాసనమమాత్యేన.

2 ప్రతిహతమమఙ్గళమ్.

3 అసంశయం సఖీమేవ హృదయే కృత్వా నిందితోఽనేనాత్మా.

మరణ సుఖదుఃఖాదీనామనియతత్వాత్ కాలవశాద్వియుక్తా భవంతి, తాసాం వియుక్తానాం ప్రజానాం. దుష్యంతః. పాపాదృతే పాపం వినా. స న బంధుః. యస్య పితా నాస్తి తస్య పితా. యస్య పుత్త్రో న విద్యతే తస్య పుత్త్రః. యస్య భ్రాతా నాస్తి తస్య భ్రాతా. ఇతి ఘుష్యతాం ఘోషణా క్రియతాం. పటహవాద్యపురస్సరం నగరే ప్రకాశ్యతామిత్యర్థః. పాపాదృతే ఇత్యనేన యస్యాః పతిర్నాస్తి తస్యాః పతిర్న భవామీతి భావః. పిత్రాదినిర్వర్త్యానాం పోషకత్వాదీనామహమేవ నిర్వర్తక ఇత్యభిప్రాయః.

౨౪. సంరోపిత ఇత్యాది. ఆత్మని స్వస్మిన్ సంరోపితే ఉప్తే సతి యస్మాదాత్మైవ పత్న్యాం జాయతే తస్మాదాత్మని సంరోపిత ఇత్యుక్తం. తథా శ్రుతిః—"అంగాదంగాత్సంభవతి హృదయాదధిజాయతే, ఆత్మా వై పుత్త్రనామాసి స జీవశరదశ్శత"మితి. కులప్రతిష్ఠా వంశప్రతిష్ఠాకారణభూతా.

సానుమతీ—[1]అపరిచ్ఛిణ్ణా దాణిం దే సందదీ భవిస్సది.

చతురికా—(జనాన్తికమ్) [2]అఏ ఇమిణా సత్థవాహవుత్తంతేణ *విమణా అది భట్టా. ణం అస్సాసిదుం మేహప్పడిచ్ఛందాదో అజ్జం మాఢవ్వం గణ్హిఅ ఆఅచ్ఛ.

ప్రతిహారీ—[3]సుట్ఠు భణాసి. (ఇతి నిష్క్రాన్తా.)

రాజా—అహో! దుష్యన్తస్య సంశయమారూఢాః పిణ్డభాజః.

అస్మాత్పరం బత యథాశ్రుతి సంభృతాని
కో నః కులే నివపనాని కరిష్యతీతి,
నూనం ప్రసూతివికలేన మయా ప్రసిక్తం
ధౌతాశ్రు శేషముదకం పితరః పిబన్తి. ౨౫

(ఇతి మోహముపగతః.)

---

1 అపరిచ్ఛిన్నేదానీం తే సన్తతిర్భవిష్యతి.

2 అయే అనేన సార్థవాహవృత్తాన్తేన విమనాయతే భర్తా. ఏనమాశ్వాసయితుం మేఘప్రతిచ్ఛన్దాదార్యమాఢవ్యం గృహీత్వా ఆగచ్ఛ.

3 సుష్ఠు భణసి.

---

౨౫. అస్మాదిత్యాది. బత ఖేదే. ధౌతమశ్రు యేన తత్తథోక్తం. తస్మాదుదకాచ్ఛేషమవశిష్టం, అత్ర ప్రస్తుతశృంగారవిరుద్ధశోకస్థాయికకరుణస్యానుభూయమానత్వేఽపి విప్రలంభశృంగారస్య స్మర్యమాణత్వేన న విరోధః. తథాహి. స్థాయిలక్షణం- "సజాతీయవిజాతీయభావాంతరైరతిరస్కృతత్వేనోపనిబధ్యమానో రత్యాదిస్స్థాయీ భవతి. యథాబృహత్కథాయాంనరవాహనదత్తస్య మదనమంజుకాయామనురాగస్తత్తదవాంతరాధికానురాగైరతిరస్కృతః స్థాయీ." యథా మాలతీమాధవీయేశ్మశానాంకే మహామాంసవిక్రయే బీభత్సేన మాలత్యనురాగస్యాతిరస్కృతతయా ప్రస్తుతశృంగారపరిపోషణం. అథవా—యథా శృంగారబీభత్సయోర్విరోధస్తథా శృంగారకరుణయోర్న భవతి. తథాహి. చిత్తస్య వికాససంభవయోః శృంగారహాస్యయోర్విస్తరప్రభవయోర్వీరాద్భుతయోః క్షోభోద్భూతయోః రౌద్రభయానకయో ర్విక్షేపజన్యయోర్బీభత్సకరుణయోరన్యోన్యం సుహృత్త్వం. తథా శృంగారబీభత్సయో ర్హాస్యకరుణయో

---

* విమణాఅది భట్టా,తుమం గదుఅ మేహప్పడిచ్ఛందాదో.ఛా—విమనాయతే భర్తా. త్వం గత్వా మేఘప్రతిచ్ఛందాదిత్యపి పాఠః.

చతురికా—(ససంభ్రమ మవలంబ్య) [1]సమస్ససదు సమస్ససదు భట్టా.

సానుమతీ— [2]హద్ధి హద్ధి. విజ్జంతమ్మి వి దీవే వవధాణదోసేణ ఏసో అంధఆరం అణుహోది.అహం దాణిం ఎవ్వ ణం ణివ్వుదం కరిస్సం. అహవా సుదం మఏ సఉందళం సమస్సాసఅంతీఏ మహేందజణణీఏ ముహాదో. జణ్ణభాఅస్సుజ్జుస్సుఆ దేవా ఎవ్వ తహ అణుట్ఠిస్సంది, జహా తుమం ధమ్మపత్తిం అఇరేణ భట్టా అహిణందఇస్సదిత్తి. తా జుత్తం ఏదం కాళం పడివాళేదుం, ఇమిణా వుత్తంతేణ పిఅసహిం సమస్సాసేమి.

(ఇతి (౧) ఉద్భ్రాన్తకేన సానుమతీ నిష్క్రాన్తా.)

---

1 సమాశ్వసితు సమాశ్వసితు భర్తా.

2 హా ధిక్ హా ధిక్! విద్యమానేఽపి దీపే వ్యవధానదోషేణైషోఽంధకారమనుభవతి. అహమిదానీమేవైనం నిర్వృతం కరిష్యామి. అథవా శ్రుతం మయా శకున్తలాం సమాశ్వాసయన్త్యాః మహేన్ద్రజనన్యాః ముఖాద్యజ్ఞభాగపర్యుత్సుకా దేవా ఏవ తథానుష్ఠాస్యన్తి. యథా త్వాం ధర్మపత్నీమచిరేణాభినన్దయిష్యతీతి. తస్మాద్యుక్తమేతం కాలం ప్రతిపాలయితుం. అనేన వృత్తాన్తేన ప్రియసఖీం సమాశ్వాసయామి.

ర్వీరభయానకయోశ్రాద్రాద్భుతయోర్వైరిత్వంభవతి. యథారఘువంశే—ఇందుమతీవినాశాదజస్య, యథా చ కుమారసంభవే—స్మరవినాశాద్రతేః." అయం స రశనోత్కర్షీ" ఇత్యాదౌతు పూర్వానుగతశృంగారస్మరణేనశృంగారకరుణయోర్న విరోధః. భోజరాజస్తుశృంగారప్రకాశే— "పరిబర్హాకాలినమేకమేవ శృంగారరసం ప్రత్యపాదయత్ - "వటయక్షవచస్సదృశీం హాస్యాదిషు హాస్యమున్నయన్ రసతాం, రసమేకమాహ రాజా శృంగారం రసికభావశృంగగతమ్." వటేవటే యక్షస్తిష్ఠతీత్యతిప్రమాణానుపేతత్వాత్ యథా తద్వచో హాస్యం భవతి, తద్వద్ధాస్యభయానకప్రభృతిషు రసప్రతిపాదనం హసనీయమేవేతి ప్రతిపాదయన్ భోజో రసికజనభావశృంగప్రాప్తేరన్వర్థనామానం శృంగారమేక మేవ రసం ప్రత్యజ్ఞాస్త. యస్తు ప్రస్తావనామారభ్య భరతవాక్యావధి ప్రవర్తతే స ప్రబంధరసః.

౧. ఉద్భ్రాన్తకేనేతి. ఉద్భ్రాన్తకేన ఉద్భ్రమణేన ఆకాశం ప్రత్యుద్గమనేనేతి యావత్.

(నేపథ్యే.)

(౧) [1]అబ్బమ్హణ్ణం అబ్బమ్హణ్ణం.

రాజా—(కర్ణం దత్వా) అయే మాఢవ్యస్యేవా_ర్తస్వరః. కః కో౽త్ర భోః?

ప్రతిహారీ—(ససమ్భ్రమం ప్రవిశ్య.) [2]పరిత్తాఅదు పరిత్తాఅదు దేవో. జేణ కేణ అ కంఠే గహీదం సంసఅగదం వఅస్సం.

రాజా—కేనా_త్తకణ్ఠో మాణవకః?

ప్రతిహారీ—[3]దేవ, అదిట్ఠరువ్వేణ కేణ వి సత్తేణ అక్కమిఅ మేహప్పడిచ్ఛందస్స పాసాదస్స అగ్గభూమిం ఆరోవిదో.

రాజా—(ఉత్థాయ)(౨)మా తావన్మమాపి సత్త్వైరభిభూయన్తే గృహాః. అథవా—

అహన్యహన్యాత్మన ఏవ తావద్
జ్ఞాతుం ప్రమాదస్ఖలితం న శక్యమ్,
ప్రజాసు కః కేన పథా ప్రయాతీ
త్యశేషతో వేదితుమస్తి శ_క్తిః. ౨౬

1 అబ్రహ్మణ్యమ్, అబ్రహ్మణ్యమ్,

2 పరిత్రాయతాం పరిత్రాయతాం దేవః, యేన కేన చ కణ్ఠే గృహీతం సంశయగతం వయస్యమ్.

3 దేవ, అదృష్టరూపేణ కేనాపి సత్త్వేనాక్రమ్య మేఘప్రతిచ్ఛన్దస్య ప్రాసాదస్యాగ్రభూమిమారోపితః.

౧. అబ్రహ్మణ్యమితి రక్షకం ప్రతివధ్యో౽హమిత్యాపన్నాక్రోశః,—"అబ్రహ్మణ్యమవధ్యోక్తావి"త్యమరః.

౨. మమాపీత్యనేనాత్మనో నిర్దోషతా గమ్యతే. అథవేత్యాది.

౨౬. అహనీతి. ఆత్మన ఏవ స్వస్యైవ ప్రమాదస్ఖలితం ప్రమాదేనానవధానతయా ప్రాప్తం స్ఖలితం దురాచరణం. తావత్సాకల్యేన జ్ఞాతుం న శక్యం. ప్రజాసు జనేషు. కేన పథా అసతా సతా వా మార్గేణ. కః ప్రయాతి సంచరతి. అశేషతస్సాకల్యేన. వేదితుం జ్ఞాతుం. శక్తిః సామర్థ్యం.

(నేపథ్యే.)

[1]భో వఅస్స (౧) అవిహా అవిహా.

రాజా—(౨) (గతిభేదేన పరిక్రామన్) సఖే న భేతవ్యం నభేతవ్యమ్.

(నేపథ్యే)

(పున స్తదేవ పఠిత్వా) [2]అ త్తభవం కహం ణ భాఇస్సం ? ఏసో మం కో వి పచ్చా వణదసిరోహరం ఇక్ఖుం వి అ తిక్ఖభంగం కరేది.

రాజా—(సదృష్టిక్షేపం) ధనుస్తావత్.

శార్ఙ్గహస్తా యవనికా (ప్రవిశ్య) (3) [3]భట్టా ఏదం సరాసణం హత్థా వాపసహిదం. (రాజా సశరం ధనురాదత్తే.)

(నేపథ్యే.)

ఏష త్వామభినవకణ్ఠశోణితార్థీ
శార్దూలః పశుమివ హన్మి వేష్టమానమ్,
ఆర్తానాం భయమపనేతు మాత్తధన్వా
దుష్యన్తస్తవ శరణం భవత్విదానీమ్. ౨౭

రాజా—(సరోషమ్) (౪)కథం మామేవ నిర్దిశతి. తిష్ఠ తిష్ఠ కోణపాప

---

1 భోవయస్య! అవిధ అవిధ!

2 అత్రభవన్, కథం న భేష్యామి? ఏష మాం కో౽పి పశ్చాదవనతశిరోధరమిక్షుమివ తీక్ష్ణభంగం కరోతి.

3 భర్తః, ఇదం శరాసనం హస్తావాపసహితమ్.

---

౧. అవిధేత్యాక్రోశే.

౨. గతిభేదేన గత్యంతరేణ త్వరితగమనేనేత్యర్థః.

3. హస్తావాపో నామ జ్యాఘాతవారణముచ్యతే.

౨౭. ఏష ఇత్యాది. శార్దూలో వ్యాఘ్రః. వేష్టమానం లుఠంతం. ఆర్తానాం దీనానాం. శరణం భవతు రక్షకో భవతు. దుష్యంత ఇతి నామగ్రహణమాక్షేపే. నేపథ్య ఇత్యాదినైతదంతేన విద్రవో నామ గర్భసంధ్యంగముక్తం. తదుక్తం—"వధోద్యోగో విద్రవస్స్యాద్బంధసంతాడనాదిభిః" ఇతి. అత్ర వధబంధనాద్యుద్యోగాద్విద్రవః.

౪. కథమిత్యాది. మామిత్యనేన స్వస్య శూరతా వ్యజ్యతే. ఇదానీం మయా శరాసనే గృహీతే సతి.

శద. త్వమిదానీం న భవిష్యసి? (శార్ఙ్గమారోప్య) వేత్రవతి, సో

పానమార్గమాదేశయ.

వేత్రవతీ—[1]ఇదో ఇదో దేవో.

(సర్వే సత్వరముపసర్పన్తి.)

రాజా—(సమంతాదవలోక్య) శూన్యం ఖల్విదమ్.

(నేపథ్యే)

[2]అవిహా! అవిహా! అహం అత్తభవన్తం పెక్ఖామి. తుమం ణ మం పెక్ఖసి, బిడాళగహీదో మూసిఓ విఅ ణిరాసోమ్హి జీవిఏ సంవుత్తో.

రాజా—(౧)భోస్తిరస్కరిణీగర్వితే! మదీయమస్త్రంత్వాంద్రక్ష్యతి. సంప్రతి స్థిరో భవ. ఏషో௨హం తమిషుం సందధే.

యో హనిష్యతి వధ్యం త్వాం రక్ష్యం రక్షతి చ ద్విజమ్,
హంసో హి క్షీరమాదత్తే తన్మిశ్రా వర్జయత్యపః. ౨౮

(అస్త్రం చ సంధత్తే.)

(౨) (తతః ప్రవిశతి విదూషకముత్సృజ్య మాతలిః. విదూషకశ్చ.)

మాతలిః—కృతాశ్శరవ్యా హరిణా తవాసురాః
శరాసనం తేషు వికృష్యతామిదమ్,
ప్రసాదసౌమ్యాని సతాం సుహృజ్జనే
పతన్తి చక్షూంషి న దారుణాః శరాః. ౨౯

---

1 ఇత ఇతో దేవః.

2 అవిధ అవిధ, అహమత్రభవన్తం పశ్యామి, త్వం న మాం పశ్యసి. బిడాలగృహీతో మూషిక ఇవ నిరాశో௨స్మి జీవితే సంవృత్తః.

---

౧. భోస్తిరస్కరిణీత్యాదినా తన్మిశ్రా వర్జయంత్యప ఇత్యంతేన దుష్యంతేన స్వశక్తికథనాద్వ్యవసాయఇతి సంధ్యంగముక్తం. తదుక్తం—"వ్యవసాయస్స్వశక్త్యుక్తిః" ఇతి.

౨౮. య ఇతి. ద్విజం విదూషకం. తన్మిశ్రాః తదేకీభూతాః.

౨. తతఃప్రవిశతీత్యాది. మాతలిర్నామేంద్రసారథిః.

౨౯. కృతా ఇతి. హరిణా దేవేంద్రేణ. తవ. అమానుషప్రభావస్య తవేతి యావత్. అసురాః వివిధమాయాగర్వితా దేవశత్రవః. శరవ్యాః లక్ష్యాః. అత్ర దేవేంద్రప్రేషితమాతలిసమాగమేన ఉపగూహో నామ సాత్త్వతీపుత్త్వంగముక్తం భవతి.

రాజా—(అస్త్రముపసంహరన్) అయే మాతలే స్వాగతం దేవేన్ద్రసారథే!

విదూషకః—(౧) [1]జేణ అహం ఇట్ఠిపశుమారం మారిదో, సో ఇమిణా సాఅదేణ అహిణందీఅది.

మాతలిః—(సస్మితమ్) ఆయుష్మన్! శ్రూయతామ్. యదస్మి హరిణా భవత్సకాశం ప్రేషితః.

రాజా—అవహితోఽస్మి.

మాతలిః—అస్తి కాలనేమిప్రసూతిర్దుర్జయో నామ దానవగణః.

రాజా—శ్రుతపూర్వో మయా నారదాత్.

మాతలిః—

సఖ్యుస్తే స కిల శతక్రతోరజయ్య
స్తస్య త్వం రణశిరసి స్మృతో నిహంతా,
ఉచ్ఛేత్తుం ప్రభవతి యం న సప్తసప్తి
స్తం నైశం తిమిరమపాకరోతి చన్ద్రః. 30

స భవానాత్తశస్త్ర ఏవేదానీమిన్ద్రరథమారుహ్య విజయాయ ప్రతిష్ఠతామ్.

రాజా—అనుగృహీతోఽహ మనయా మఘవత్సంభావనయా. అథ, మాధవ్యం ప్రతి భవతా కిమేవం ప్రయుక్తం?

మాతలిః—తదపి కథ్యతే. కించిన్నిమిత్తాదపి మనస్సంతాపాదాయుష్మాన్ మయావిక్లబోదృష్టః, పశ్చాత్కోపయితుం తథా కృతవానస్మి,

---

[1] యేనాహమిష్టిపశుమారం మారితః, సోఽనేన స్వాగతేనాభినన్ద్యతే.

తదుక్తం— "త్యక్త్వా ప్రకృతమన్యస్య కరణం పరివర్తక" ఇతి, అత్ర ప్రకృతం పరిత్యజ్యాన్యస్య కరణేఽపి తదన్యత్కార్యం యథా ప్రకృత ఏవ పర్యవస్యతి తథా కర్తవ్యం. అన్యథా ప్రబంధవస్తువిచ్ఛేదప్రసంగాత్. యథా ప్రకృతే శకుంతలావిషయవిరహాకులస్య రాజ్ఞో మాతలిసమాగమస్తేన సహ నాకగమనం. తస్మాత్ ప్రతినివర్తనసమయే మారీచాశ్రమే శకుంతలాదర్శనం.

౧. జేణేత్యాది. అనేన రాజ్ఞా. ఇష్టిపశుమారం మారిత ఇత్యత్ర ఉపమానే కర్మణి చేతి ణముల్. కషాదిత్వాద్యథావిద్యనుప్రయోగః.

30. సఖ్యురితి. సః దుర్జయో దానవగణః. కిలేతి. ప్రసిద్ధౌ. సప్తసప్తిః సూర్యః.

కుతః ?

జ్వలతి చలితేన్ధనోఽగ్ని
ర్విప్రకృతః పన్నగః ఫణం కురుతే,
ప్రాయః స్వం మహిమానం
క్షోభాత్ప్రతిపద్యతే హి జనః. 3౧

రాజా—యుక్తమిదమనుష్ఠితం భవద్భిః. (జనాన్తికం) వయస్య, అనతిక్రమణీయా దివస్పతేరాజ్ఞా. తదత్ర పరిగతార్థం కృత్వా మద్వచనాదమాత్యపిశునం బ్రూహి.

త్వన్మతిః కేవలా తావత్పరిపాలయతు ప్రజాః,
అధిజ్యమిదమన్యస్మిన్ కర్మణి వ్యాపృతం ధనుః. 3౨

విదూషకః—[1]జం భవం ఆణవేది.

(ఇతి నిష్క్రాన్తః.)

మాతలిః—ఇత ఇత ఆయుష్మన్ !

(రాజా రథాధిరోహణం నాటయతి)

(నిష్క్రాన్తాః సర్వే.)

ఇతి శ్రీమహాకవి కాళిదాసకృతౌ, శాకున్తలనాటకే
షష్ఠోఽఙ్కః.

---

1 యద్భవానాజ్ఞాపయతి.

---

3౧. జ్వలతీత్యాది. హి యతో హేతోః. విప్రకృతః వికారితః. మహిమానం ప్రభావం.

3౨. త్వన్మతిరిత్యాది. కేవలా ప్రజాపాలనైకతత్పరా. ప్రజాస్తావత్పాలయతు. యావన్మదాగమనం తావదిత్యర్థః. తేన చ పునరాగమనే బిందురుక్తః. అధిజ్యమారోపితగుణకం.

ఇతి శ్రీరమణవేంకటాచలేశ్వరపాదారవిందసమారాధక
వైఖానసకులతిలక శ్రీకౌశికగోత్ర శ్రీతిరుమలాచార్యపుత్రేణ
ధ్వనిప్రస్థానపరమాచార్యాష్టభాషాచక్రవర్తి
శ్రీనివాసాచార్యేణ విరచితాయాం శాకుంతల
వ్యాఖ్యాయాం షష్ఠోఽంకః.

శ్రీ ర స్తు.

అభిజ్ఞాన శాకున్తలమ్

సప్తమోఽఙ్కః.

(తతః ప్రవిశత్యాకాశయానేన రథాధిరూఢో రాజా మాతలిశ్చ.)

రాజా—మాతలే, అనుష్ఠితనిదేశోఽపి మఘవతస్సత్క్రియావిశేషా
దనుపయుక్త మివాత్మానం సమర్థయే.

మాతలిః—(సస్మితమ్) ఆయుష్మన్, *ఉభయోరప్యపరితోషః.

ప్రథమోపకృతం మరుత్వతః
ప్రతిపత్త్యా లఘు మన్యతే భవాన్,

కవిరిదానీం కథాసంఘటనార్థమంకాస్యం నామార్థోపక్షేపకం ప్రస్తౌతి—తతః ప్రవిశతీత్యాదినా. తదుక్తం—"అంకాంతపాత్రైరంకాస్యముత్తరాంకార్థసూచనా" యత్ర పూర్వాంకాంతపాత్రై రుత్తరాంకార్థ స్సూచ్యతే తదంకాస్యమితి. యథా—షష్ఠాంకావసానే మాతలిశ్శ్రావయతామిత్యాదినా ఏతదంతేన షష్ఠాంకావసానస్థితపాత్రాభ్యాం రాజమాతలిభ్యాం సప్తమాంకాదౌ ప్రవేశః కృతః. అంకావసాన ఏవోత్తరాంకాద్యర్థసూచనమపి కృతం. ఆయుష్మన్ శ్రూయతామిత్యాదినా. నాటకే యది దూరదేశగమనం ప్రస్తుతం తదా పూర్వాంకం విచ్ఛిద్య గత్వా ఉత్తరాంకప్రవేశే తత్కార్యం నిర్దిశేత్. యథా మాతలినా కాలనేమిప్రసూతదుర్జయప్రముఖదానవగణం జేతుం దుష్యంతస్యాహ్వానే ప్రియావిరహవిహ్వలమానసం దుష్యంతం కార్యాంతరవిక్షిప్తచిత్తం కర్తుం విదూషకం ప్రక్షోభ్య సౌధతలం రాజానమానీయ తత్ర రాజ్ఞే శక్రేణాక్షిప్తం కార్యం నివేద్య అంకావసానే దుష్యంతశ్శక్రసమీపం నీతః. సప్తమాంకాదౌ ప్రకృతకార్యసిద్ధిశ్చోక్తా—అనుష్ఠితనిదేశోఽపీత్యాదినా. అనుష్ఠితనిదేశోఽపి కృతశాసనోఽపి నియోజ్యపురుషోఽపీతి యావత్. మఘవతః దేవేంద్రస్య. ఉభయోరప్యపరితోషః. భవానింద్రశ్చోభావప్యన్యోన్యాపరితుష్టౌ.

---

* 'ఉభయ మప్యపరితోషమ్' ఇతి పాఠాన్తరమ్.

గణయత్యపదానవిస్మితో
భవతస్సోఽపి న సత్క్రియాగుణాన్. ౧

రాజా—మాతలే, మా మైవమ్. (౧) స ఖలు మనోరథానామప్య భూమి ర్విసర్జనావసరసత్కారః. మమ హి దివౌకసాం సమక్ష మర్ధాసనోపవేశితస్య,

అన్తర్గతప్రార్థనమన్తికస్థం
జయన్తముద్వీక్ష్య కృతస్మితేన,
ఆమృష్టవక్షోహరిచన్దనాఙ్కా
మన్దారమాలా హరిణా పినద్ధా. ౨

మాతలిః—కిమివాయుష్మానమరేశ్వరాన్నార్హతి? పశ్య,

సుఖపరస్య హరేరుభయైః కృతం
త్రిదివముద్ధృతదానవకణ్టకమ్,
తవ శరై రధునా నతపర్వభిః
పురుషకేసరిణశ్చ పురా నఖైః. 3

౧. ప్రథమోపకృతమిత్యాది. ప్రథమోపకృతం రాక్షసవిజయరూపం పూర్వోపకారం.మరుత్వతః ప్రతిపత్త్యా దేవేంద్రవిషయకభక్త్యా. లఘుఅత్యల్పం. సోఽపి దేవేంద్రోఽపి భవతః అపదానవిస్మితః కృతపౌరుషవిస్మితః. సత్క్రియాగుణాన్ సంభావనావిశేషాన్ న గణయతి. ప్రత్యుపకారం న విచారయతి. వర్తమానవ్యపదేశేన దేవేంద్రస్త్వద్యాపి సానుశయ ఏవ తిష్ఠతీతి వ్యజ్యతే.

(౧) స ఖల్విత్యాది. ఖలు యతః విసర్జనావసరసత్కారః సః మనోరథానామప్యభూమిరవిషయః. సత్కారప్రకారమాహ—మమ హీత్యాది.

౨. అంతర్గతేతి. ఆమృష్టవక్షోహరిచందనాంకేత్యనేన దిత్సాత్వరా వ్యజ్యతే. హరిణా దేవేంద్రేణ, మందారమాలా పినద్ధేత్యనేన దేవేంద్రాతిశాయినకశ్చైశ్వర్యవత్తయా స్వస్య భూలోకవిలక్షణమందారమాలామాత్రం లభ్యాంశస్త్వన్యత్ప్రాప్యవస్తు నాస్తీతి సూచ్యతే.

3. సుఖపరస్యేత్యాది. హరేర్దేవేంద్రస్య పురుషకేసరిణో నృసింహస్య యథా శరేణ నఖేన చానాయాసేన కంటకోద్ధారణం క్రియతే తద్వత్త్వయాపి దుర్జయదానవగణవిజయః కృత ఇతి యావత్. సాహిత్యటీకా. నతపర్వభిః. నతాన్యనున్నతాని స్వల్పానీతి యావత్. పర్వాణి గ్రంథయో యేషాం తైరథ స్తైః శరాణాం గ్రం

రాజా—అత్ర ఖలు శతక్రతోరేవ మహిమా స్తుత్యః.
సిద్ధ్యన్తి కర్మసు మహత్స్వపి యన్నియోజ్యాః
సంభావనాగుణమవేహి తమీశ్వరాణామ్,
కిం వాఽభవిష్యదరుణస్తమసాం విభేత్తా
తం చేత్సహస్రకిరణో ధురి నాకరిష్యత్. ౪

మాతలిః—సదృశమేవైతత్. (స్తోకమన్తరమతీత్య) ఆయుష్మన్, ఇతః.
పశ్య నాకపృష్ఠప్రతిష్ఠితస్య సౌభాగ్యమాత్మయశసః.
విచ్ఛిత్తిశేషైః సురసున్దరీణాం
వర్ణైరమీ కల్పలతాంశుకేషు,

థయోనతాశ్చేత్ న ఋజుత్వంభవతీత్యర్థః. నఖానాంపక్షే. నతాని మగ్నాని హిరణ్యకశిపోరుదర ఇతి శేషః. పర్వాణి అంగులిగ్రంథయో యేషాం తే తథోక్తాః తైర్నఖైః.

౪. సిద్ధ్యంతీత్యాది. నియోజ్యాః ప్రేష్యజనాః. బహువచనేన న త్వహమేక ఏవ. కింతు మత్సదృశా బహవో దేవేంద్రస్య నియోజ్యాస్సంతీతి స్వగర్వపరిహారసూచ్యతే. మహత్స్వపి ప్రభూణామపి కథంచిత్సాధ్యేష్వపి న తు నియోజ్యజనసాధనీయేష్వితి యావత్. కర్మసు స్వదుర్దశాసిస్తారకకృత్యేషు. సిద్ధ్యంతి ఫలంతి. అనాయాసేన సాధకా భవంతీత్యర్థః. వర్తమానవ్యపదేశేన ఈశ్వరాణాం దృష్టిపథ ఏవ. నతు పరోక్ష ఇతి వ్యజ్యతే. సంభావనాగుణం బహుమానవిశేషమవేహి. అత్ర దృష్టాంతమాహ—సహస్రకిరణస్స్వయమంధకారనాశకరణసమర్థస్సూర్యః. తమరుణమనూరుం ధురి అగ్రే నాకరిష్యచ్చేత్ నాయోజయిష్యచ్చేత్. క్రియాతిపత్తౌ లృజ్. కిం వాఽభవిష్యత్ ? కిమజనిష్యతఏవేత్యాక్షేపప్రశ్నే. సూర్యేణారుణస్య ధుర్యవస్థాపనమేవారుణస్య తమోనివర్తకత్వే నిమిత్తం. సూర్యేణారుణో ధురి న స్థాపితశ్చేత్తమో నిహంతుమసమర్థ ఇతి క్రియాతిపత్తిః. సుఖపరస్యేత్యాదిపూర్వశ్లోకేన మాతలినా రాక్షసవిజయనిమిత్తేన దుష్యంతే స్తుతే రాజ్ఞా దేవేంద్రస్యేదం సామర్థ్యమితి స్వాత్మశ్లాఘా న కృతేత్యవికత్థనత్వరూపధీరోదాత్తత్వం వ్యజ్యతే, తదుక్తం—"గంభీరో వినయోపేతః కృపావానవికత్థనః, ధీరోదాత్తస్స విజ్ఞేయో నాయకేషు గుణాన్వితః" ఇతి. అత్ర ప్రియవచనం నామాలంకారః. తదుక్తం—"యత్ప్రసన్నేన మనసా పూజ్యం పూజయితుం వచః, హర్షప్రకాశనార్థం తు సా ప్రియోక్తిరుదాహృతా" ఇతి. అత్ర సిద్ధ్యంతీత్యాదౌ పూజ్యమింద్రం పూజయితుం స్వస్య సంతోషం ఖ్యాపయితుం చ మాతలిం ప్రతి దుష్యంతనివృత్తిః

సఞ్చిత్య గీతిక్షమమర్థబన్ధం
దివౌకస_స్త్వచ్చరితం లిఖ_న్తి. ౫

౫. విచ్ఛి_త్తిశేషైరిత్యాది. సురసుందరీణాం విచ్ఛి_త్తిశేషైః విచ్ఛి_త్తేరవశిష్టైః వర్ణైః కుంకుమకస్తూరికాదివర్ణకైః. విచ్ఛి_త్తిర్నామ ఖేలనాదినా అనాదరేణ స్తోకాదానం. ఉ_క్తం చ—"స్వల్పో౽ప్యనాదరాన్న్యాసః కుంకుమాదేస్స్వమండనే, యాపరాంజనయేచ్ఛోభాం సా విచ్ఛి_త్తిరుదాహృతా" ఇతి. అమీ యే దుర్జయదానవగణాభిభూతా_స్తేఅమీఇతి యావత్. దివౌకసః మనుష్యేభ్యో౽ధికాః కా_న్తదర్శినః దివ్యా ఇతియావత్. అర్థబంధం అర్థో రాక్షసవిజయాదికథా బధ్యతే౽నేనేత్యర్థబంధః పదం. తం గీతిక్షమం గానయోగ్యం సుకుమారమిత్యర్థః. గీతిః "శిశుర్వే_త్తి పశుర్వే_త్తి వే_త్తి గీతిస్వరం ఫణీ"ఇతిన్యాయేన సకలజంతుశ్రావ్యశుద్ధాదిపంచవిక్రియా.యదాహ—"గోపీపతిరనంతో౽పి వంశధ్వనివశంగతః, సామగీతిరసో బ్రహ్మా వీణాసక్తా సరస్వతీ. కిమన్యే యక్షగంధర్వదేవదానవపన్నగాః, వనేచర_స్తృణాహారఃబాలః పర్యంకికాతలే, రుదన్ గీతామృతంపీత్వా హర్షోత్కర్షం ప్రపద్యతే, బ్రహ్మానందరసాదేతదధికం సంప్రచక్షతే" ఇతి. త్వచ్చరితం తవ యుద్ధవీరభూలోకేంద్రమనుష్యస్య తవైకాకితయా క్షిప్రవిజయకారిత్వాద్యపదానమితి యావత్. ఏకవచనేన చరితస్యానన్యవిషయతయా అద్వితీయత్వం ద్యోత్యతే. కల్పలతాంశుకేషు స్వర్గసద్భావావినాభూతకల్పలతానామంశుకేషు. అనేన కీ_ర్తేశ్చిరస్థాయిత్వం వ్యజతే. యద్వా, స్వర్గవాసినాం స్త్రీపుంసానాం వివిధమాల్యాభరణవస్త్రాంగలేపపుష్పాపచయనావతంసవిహరణావాసప్రదాన సమర్థకల్పలతానామంశుకేషు.అనేన యశసస్సార్వకాలికస్వర్గవాసిసకలలోకచిత్తాధిష్ఠానవ_క్తయా మూర్ధన్యతా ప్రకాశ్యతే. త్వత్కీ_ర్తేః కల్పలతాస్తు ప్రసిద్ధవిలక్షణచిరస్థాయిజయ_స్తంభాభా ఇతి భావః. కల్పవృక్షేషు వస్త్రాభరణాదీని విద్యంత ఇతి ప్రసిద్ధిః. లిఖంతి కీ_ర్తేశ్చిరస్థాయితాసిద్ధ్యర్థమక్షరాణి నిక్షిపంతి. తదు_క్తం దండినా—"ఆదిరాజయశోబింబమాదర్శం ప్రాప్య వాఙ్మయం, తేషామసన్నిధానే౽పి న స్వయం పశ్యనశ్యతి" ఇతి. అన్యైర్ష్యాహాకవిభిరప్యు_క్తం—"కిమప్యహింస్య_స్తవ చేన్మతో౽హం యశశ్శరీరే భవ మే దయాళుః, ఏకాంతవిధ్వంసిషు మద్విధానాం పిండేష్వనాస్థా ఖలు భౌతికేషు"ఇతి పాంచభౌతికస్య శరీరస్య నియతనశ్వరత్వం కీ_ర్తిశరీరస్య నియతస్థాయిత్వం చ ఫణితమ్. రాజ్ఞ_స్తు క్షమార్జనోపాయసాంపరాయ వైయాత్యక్షమారక్షణవర్ధనదానాదిరూపక్షమాభోగ్యాజన్యాస్సర్వా అపి కీ_ర్తయశ్చానుచితార్థత్యాగోచితార్థస్వీకారరూపపదసందర్భగుంభితాః కాంక్షణీయా భవంతి. తథాత్వే హి న నశ్యంతి. యథా రావణాదివధజనితాపి రామస్య కీ_ర్తిర్వాల్మీకివిరచితగీతియోగ్యరామాయణకావ్యేన స్థాపితా, ఇదానీంతనానామపి కవీనాం స్వీకార్యతయా వాగ్విషయత్వాదద్యాపి వృద్ధిమధిగచ్ఛతి, తస్మాచ్ఛౌర్యాదిజని

రాజా—మాతలే, (౧) అసురసంప్రహారోత్సుకేన పూర్వేద్యుర్దివమధిరోహతా న లక్షితో మయా స్వర్గమార్గః. తస్మాత్కథయ కతమస్మిన్ మరుతాం పథి వర్తామహే?

తాపి రాజ్ఞాం కీర్తిః పదసందర్భైరైవ స్థాప్యతే. లిఖంతీతి వర్తమానవ్యపదేశేన త్వద్దృష్టిపథ ఏవాద్యాపి లిఖంతీతి చరితస్యాపరిచ్ఛేద్యతా ప్రకాశ్యతే.

౧. అసురేత్యాది. పూర్వేద్యురిత్యనేన దివసాంతరవ్యవధానాభావకథనాదనాయాసేన రాక్షసవిజయరూపక్షిప్రకారిత్వం స్వస్య సూచ్యతే. తదుక్తం—"దక్షః క్షిప్రకారీ"ఇతి. ఏష ధీరోదాత్తనాయకగుణో భవతి. అసురాః దానవాః. సురప్రతిపక్షవిజాతీయాకృతిక్రియాభీషణవివిధమాయాభిజ్ఞా ఇతి యావత్. తేషాం సంప్రహారో రణం తస్మిన్నుత్సుకేన స్వారసికోత్కంఠితేన. అసురశబ్దేన మనుష్యవిజాతీయకథనాత్ సామభేదదానానర్హతయా దండార్హతా సూచ్యతే. మయేత్యేకవచనేన సాహాయ్యాంతరాపేక్ష్యాత్ స్వస్య యుద్ధవీరత్వం ధ్వనితం. వీరస్తు యుద్ధదానదయాభేదేన త్రివిధః. తస్యోత్సాహస్థాయీ యదాహ—"విభావైరనుభావైశ్చ సాత్త్వికైర్వ్యభిచారిభిః, నీతస్సదస్యరస్యత్వముత్సాహో వీర ఉచ్యతే, విరుద్ధానస్త్రాతి హస్తీతి వీరో విద్వద్భిరీరితః, అభీతిర్బహుభిర్యుద్ధే ఉప్యసహాయో రణే మదః, హర్షశ్శస్త్రాస్త్రఘాతేషు సమరాదపలాయనమ్, భీతాభయప్రదానం చ ప్రసన్నస్యార్తిభంజనం, ఏవం యుద్ధాత్మకో వీర స్తజ్జ్ఞైః కవిభిరీరితః. అర్థినామీప్సితానర్థాన్ ప్రదాయేచ్ఛాధికం బహు, అర్థినః పునరాయాతాన్ స్వజనానితరానపి, యం మానయతి దానేన వాక్యేన మధురేణ చ, ఏష దానాత్మకో వీరః కథ్యతే దానశాలిభిః. వ్యాధిదారిద్ర్యశస్త్రాదిక్షుత్పిపాసాదిపీడితాన్, అనుగృహ్ణాతి యః పాతి స వీరస్స్యాద్దయాత్మకః."వీరస్యోద్దీపనవిభావాః వివేకాధ్యవసాయనయవినయబలపరాక్రమశక్తిత్రయప్రభావాదయః. అనుభావాస్తు స్థైర్యధైర్యత్యాగశౌర్యవైశారద్యరోమాంచాదయః. సంచారిణస్తు ధృతిమతిగర్వామర్షవేగస్మృత్యాదయః. ప్రకృతే దుర్జయదానవజయేన దుష్యంతస్య యుద్ధవీరత్వం ఫలితం. దానవీరాస్తు పరశురామబలిప్రభృతయః. దయావీరా హి జీమూతవాహనాదయః. త్రివిధోఽపి వీర ఉత్తమపురుష ఏవ. స తు ధీరోదాత్త ఏవ భవతి. ధీరోద్ధతస్తు ధీరోదాత్తగుణవైపరీత్యేన ప్రతినాయకేషు రాక్షసాదిషు వర్ణనీయః. ధీరోదాత్తధీరోద్ధతధీరలలితధీరశాంతా ఇతి చతుర్విధనాయకా అపి తత్తదవస్థావాచకాః నతు నియతవృత్తయః. ఏతేషాం ప్రత్యేకమనుకూలదక్షిణశఠధృష్టభేదేన షోడశభేదా భవంతి. తేషాం జ్యేష్ఠమధ్యమకనిష్ఠభేదేన ప్రత్యేకం త్రైవిధ్యాదష్టచత్వారింశన్నాయకభేదాః. [illegible] ప్రత్యేకం [illegible]. తతశ్చతు

మాతలిః—

త్రిస్రోతసం వహతి యో గగనప్రతిష్ఠాం
జ్యోతీంషి వర్తయతి చ ప్రవిభక్తరశ్మి,
తస్య ద్వితీయహరివిక్రమనిస్తమస్కం
వాయోరిమం పరివహస్య వదన్తి మార్గమ్. ౬

రాజా—అతః ఖలు స బాహ్యాన్తఃకరణోఽన్తరాత్మా ప్రసీదతి (రథాఙ్గం విలోక్య) మేఘపదవీ మవతీర్ణౌ స్వః.

శ్చత్వారింశదధికశతభేదా భవంతి. అతఏవ మదీయే నైషధానందే ఫణితం. తథాహి— "నేతుర్భేదాన్నాయికానాం చ జాతిశ్చేష్టావస్థా దేశకాలానురూపాః, జ్ఞాత్వా సంధీన్ యావసానాం ప్రణీతం ప్రాహుః ప్రాజ్ఞా నాటకం నాట్యయోగ్యం" ఇతి. దివ్యానాం కుత్రాపి సంభోగో న వర్ణనీయః. స్వః పాతాళసముద్రోల్లంఘనాద్యుత్సాహో దివ్యేష్వేవ. అదివ్యోత్తమేష్వపి క్వచిద్భవతి. దివ్యాదివ్యేషూభయమపి ప్రతిపాదనీయం నను కథం కుమారసంభవే మహాకవినా దేవీసంభోగవర్ణనం కృతమితి చేదుచ్యతే. దోషస్తు ద్వివిధః. కవేరవ్యుత్పత్తికృతోఽశక్తికృతశ్చేతి. తత్రావ్యుత్పత్తికృతో దోషశ్శక్తిరస్కృతత్వాత్ కదాచిన్న లక్ష్యతే. యస్త్వశక్తికృతో దోషస్స ఝడితి ప్రతీయతే. తస్మాన్మహాకవీనామవ్యుత్పత్తికృతమప్యుత్తమదేవతావిషయప్రతిషిద్ధసంభోగశృంగారనిబంధనాద్యనౌచిత్యముత్తమదేవీవిషయం. శక్తితిరస్కృతత్వాత్ గ్రామ్యత్వేన న ప్రతీయతే.

౬. త్రిస్రోతసమిత్యాది. యో వాయుర్గగనం నిరాలంబః ప్రతిష్ఠా ఆస్పదం యస్యాస్సా. తాం త్రిస్రోతసం మందాకినీం. జ్యోతీంషి సప్తర్షీణాం స్థానాని. ప్రవిభక్తరశ్మి ప్రవిభక్తా అసంకీర్ణా రశ్మయస్తేజాంసి యస్మిన్ కర్మణి తత్తథా. వర్తయతి సంచారయతి. ద్వితీయహరివిక్రమనిస్తమస్కం. ద్వితీయేన హరేర్విష్ణోర్విక్రమేణ పదన్యాసేన నిస్తమస్కం నిర్దోషం. తస్య పరివహాఖ్యస్య వాయోర్మార్గం వదంతి. పరివహో నామ స్వర్గంగాసప్తర్షిమండలప్రవర్తకష్షష్ఠో వాయుస్కంధః. యథోక్తం బ్రహ్మాండపురాణే— "ఆవహః ప్రవహశ్చైవ సంవహశ్చోద్వహస్తతః, వివహాఖ్యః పరివహః పరావహ ఇతి క్రమాత్. సప్తైతే మారుతస్కంధా మహర్షిభిరుదీరితాః, ఆవహో వర్తయేద్వాయుశ్మేఘోల్కావృష్టివిద్యుతః, వర్తయేత్ప్రవహశ్చాథ తథా మార్తాండమండలం, వర్తయేదుద్వహశ్చాపి తథా నక్షత్రమండలం, సంవహో మారుతస్కంధస్తథా శీతాంశుమండలం, పంచమోఽపి వివాహాఖ్యస్తథైవ గ్రహమండలం, సప్తర్షిచక్రం స్వర్గంగాం షష్ఠః పరివహస్తథా, పరావహస్తథా వాయుర్వర్తయేద్ధ్రువమండల" మితి.

మాతలిః—కథమవగమ్యతే?

రాజా—

అయమరవివరేభ్య శ్చాతకైర్నిష్పతద్భి
ర్హరిభిరచిరభాసాం తేజసా చానులిప్తైః,
గతముపరి ఘనానాం వారిగర్భోదరాణాం
పిశునయతి రథస్తే శీకరక్లిన్ననేమిః. ౭

మాతలిః— (౮) క్షణాదూర్ధ్వమాయుష్మా నాత్మాధికారభూమౌ వర్తిష్యతే.

రాజా— (అధో విలోక్య) మాతలే! వేగావతరణాదాశ్చర్యదర్శనస్సంలక్ష్యతే మనుష్యలోకః.

శైలానామవరోహతీవ శిఖరాదున్మజ్జతాం మేదినీ
పర్ణాభ్యన్తరలీనతాం విజహతి స్కన్ధోదయాత్పాదపాః,
సన్తానై స్తనుభావనష్టసలిలా వ్యక్తిం భజన్త్యాపగాః
కేనాప్యుత్క్షిపతేవ మర్త్యభువనం మత్పార్శ్వమానీయతే. ౮

మాతలిః— సాధు దృష్టమ్. (సబహుమానం విలోక్య) అహో! ఉదగ్రరమణీయా పృథివీ!

రాజా—మాతలే, కతమోఽయం పూర్వాపరసముద్రావగాఢః కనకరసనిష్యన్దీ సాన్ధ్య ఇవ మేఘః సానుమానాలక్ష్యతే.

---

౭. అయమరవివరేభ్య ఇత్యాది. అరవివరేభ్యః అరాణాం నేమ్యవష్టంభమండలాకారచక్రావయవానాం. వివరేభ్యః అంతరాళప్రదేశేభ్యః. వారిగర్భోదరాణాం. వారి కర్భేయేషాంతాని తథోక్తాని తాన్యుదరాణి యేషాం తే తథోక్తాః. తేషాం గతం గమనం పిశునయతి సూచయతి. వర్తమానవ్యపదేశేనాద్యాపి మేఘమార్గ ఏవ రథశ్శనైర్గచ్ఛతీతి మాతలిం ప్రతి వదతీతి వ్యజ్యతే.

౮. అతఏవ మాతలిరాహ— క్షణాదూర్ధ్వమిత్యాది. క్షణాదుపరి. ఆత్మాధికారభూమౌ భూలోకే. ఇతః పరం శీఘ్రం రథస్తు గమిష్యతీతి భావః.

౮. శైలానామిత్యాది. ఉన్మజ్జతాముద్గచ్ఛతామివ స్థితానాం శైలానాం భూమిస్థ సకలపదార్థాపేక్షయాధికోన్నతానాం పర్వతానాం శిఖరాత్, మేదినీ యా సమతయా దృష్టా సా భూమిః అవరోహతి అధో గచ్ఛతీవ

మాతలిః— ఆయుష్మన్, ఏష ఖలు హేమకూటో నామ కింపురుష పర్వతః. పరం తపస్వినాం సిద్ధిక్షేత్రమ్. పశ్య—

స్వాయంభువాన్మరీచేర్యః ప్రబభూవ ప్రజాపతిః,
సురాసురగురుస్సో௨స్మిన్ సపత్నీకస్తపస్యతి. ౯

రాజా— తేన హ్యనతిక్రమణీయాని (౧) శ్రేయాంసి. ప్రదక్షిణీకృత్య భగవన్తం గన్తుమిచ్ఛామి.

మాతలిః— ప్రథమః కల్పః.

(ఏతావవతీర్ణౌ స్వః.)

రాజా— (సస్మితమ్) మాతలే,

ఉపోఢశబ్దా న రథాఙ్గనేమయః
ప్రవర్తమానం న చ దృశ్యతే రజః,
అభూతలస్పర్శతయా నిరుద్ధ
స్తవావతీర్ణో௨పి రథో న లక్ష్యతే. ౧౦

మాతలిః— ఏతావానేవ శతక్రతోరాయుష్మతశ్చ విశేషః.

రాజా— మాతలే, కతమస్మిన్ ప్రదేశే మారీచాశ్రమః?

మాతలిః— (హస్తేన దర్శయన్.)

వల్మీకార్ధనిమగ్నమూర్తిరురసా సందష్టసర్పత్వచా
కణ్ఠే జీర్ణలతాప్రతానవలయేనాత్యర్థసంపీడితః,
అంసవ్యాపి శకున్తనీడనిచితం బిభ్రజ్జటామణ్డలం
యత్ర స్థాణురివాచలో మునిరసావభ్యర్క-బింబం స్థితః. ౧౧

---

౯. స్వాయంభువాదిత్యాది. స్వయంభువో௨పత్యం పుమాన్ స్వాయంభువః తస్మాద్బ్రహ్మసూనోః. సురాసురగురుః. సద్వృత్తానాం సురాణామసద్వృత్తానామసురాణాం చ గురుః.

౧. శ్రేయాంసి శుభాని కాశ్యపదర్శననమస్కారాదీని. ప్రథమః కల్పః ముఖ్యః పక్షః.

౧౧. వల్మీకేత్యాది. ఉరసా ఉపలక్షితః స్థాణురివ శాఖారహితతరుస్కంధ ఇవ అచలః స్థిరః. అభ్యర్క-బింబం అర్క-బింబాభిముఖం.

రాజా—నమోఽస్త్వస్మై (౧) కష్టతపసే.

మాతలిః— (సంయతప్రగ్రహం కృత్వా) ఏతావతి పరివర్ధితమందారవృక్షకం ప్రజాపతేరాశ్రమం ప్రవిష్టౌ స్వః.

రాజా—స్వర్గాదధికతరం నిర్వృతిస్థానమమృతహ్రదమివావగాఢోఽస్మి.

మాతలిః—(రథం స్థాపయిత్వా) అవతీర్యతామ్.

రాజా—(అవతీర్య) భవాన్ కథమిదానీం?

మాతలిః—సంయన్త్రితో మయా రథః. వయమప్యవతరామః. (తథా కృత్వా) ఇత ఇత ఆయుష్మన్! దృశ్యంతామత్రభవతామృషీణాం తపోవనభూమయః.

రాజా—విస్మయాదవలోకయామి.

ప్రాణానామనిలేన వృత్తిరుచితా సత్కల్పవృక్షే వనే
తోయే కాఞ్చనపద్మరేణుకపిశే ధర్మాభిషేకక్రియా,
ధ్యానం రత్నశిలాతలేషు విబుధస్త్రీసంనిధౌ సంయమో
యత్కాఙ్క్షన్తి తపోభిరన్యమునయస్తస్మింస్తపస్యన్త్యమీ. ౧౨

---

౧. కష్టతపసే కష్టం దుష్కరం తపో యస్య స తథోక్తః తస్మై.

౧౨. ప్రాణానామిత్యాది. సత్కల్పవృక్షే విద్యమానకల్పవృక్షే. న తు కల్పవృక్షసదృశ ఇతి యావత్. వనే సకలవృక్షసముదాయస్థలే. కల్పవృక్షపదేన సార్వకాలికాఙ్క్షయసకలభోజ్యధార్యపదార్థాధికరణతా ధ్వన్యతే. తత్రాపి వనపదేన కల్పవృక్షాణాం బాహుళ్యం సూచ్యతే. తథాపి, ప్రాణానాముచితా స్వారసికా వృత్తిర్జీవనం. అనిలేన వాయునా. న తు మధురాదిభోజ్యపదార్థైరితి యావత్. కాంచనపద్మరేణుకపిశ ఇత్యనేన వివిధజలక్రీడార్హతా ధ్వన్యతే. ధర్మాభిషేకక్రియా ధర్మార్థమేవాభిషేకక్రియా స్నానాచరణం. న తు జలక్రీడేతి వ్యజ్యతే. రత్నశిలాతలేష్విత్యనేన విహారయోగ్యావస్థానం సూచ్యతే. బహువచనేన వివిధరత్నశిలాతలప్రదేశాస్సూచ్యన్తే. ధ్యానం ధ్యానమార్గే చిత్తమనురక్తం భవతి. న తు విహార ఇతి వ్యజ్యతే. విబుధస్త్రీసన్నిధౌ దేవానామపి వికారజనకస్త్రీసన్నిధానే. సంయమః ఇంద్రియనిగ్రహః. న తు మదనవికారజనితసాత్త్వికభావాదినిష్పత్తిరితి భావః. ఏభిస్సత్కల్పవృక్షత్వాదివిశేషైరయం ప్రదేశస్స్వర్గ ఏవేతి ప్రతీయతే. అన్యే మునయః మననశీలాః. తపోభిరితి బహువచనేన తపః

మాతలిః—(౧) ఉత్సర్పిణీ మహాత్మాం ప్రార్థనా. (పరిక్రమ్య) (ఆకాశే) అయే! వృద్ధశాకల్య, కిమనుతిష్ఠతి భగవాన్ మారీచః? కిం బ్రవీషి? దాక్షాయణ్యా పతివ్రతాధర్మమధికృత్య పృష్టస్తస్యై మహర్షిపత్నీసహితాయై కథయతీతి.

రాజా—తర్హి ప్రతిపాల్యావసరః ఖలు ప్రస్తావః.

మాతలిః—(రాజానమవలోక్య) అస్మిన్నశోకమూలే తావదాస్తామాయుష్మాన్. యావత్త్వామహం గురవే నివేదయితుమన్తరాన్వేషీ భవామి.

రాజా—యథాభవాన్ మన్యతే. (ఇతి స్థితః.)

(నిష్క్రాన్తో మాతలిః.)

రాజా—(నిమిత్తం సూచయిత్వా.)

మనోరథాయ నాశంసే కిం బాహో స్పన్దసే వృథా?
పూర్వావధీరితం శ్రేయో దుఃఖం హి పరివర్తతే. ౧౩

(నేపథ్యే)

[1]మాఖు మాఖు చావళం కరేహి, కహం గదో ఎవ్వ అత్తణో పకిదిం?

1 మా ఖలు మా ఖలు చాపలం కురు, కథం గత ఏవాత్మనః ప్రకృతిమ్?

కరణస్య బహువిధత్వం ప్రతీయతే. యత్కాఙ్క్షంతి యత్ స్థానం వాంఛంతి తస్మిన్ స్వర్గప్రదేశే. అమీ మునయస్తాని పరిహృత్య తపస్యంతి. అనేన తేషాం మోక్షార్థిత్వమేవేతి ధ్వన్యతే. ఆనందవర్ధనాచార్యాస్తు—అభిధాలక్షణాతాత్పర్యాఖ్యవ్యాపారత్రితయాతివర్తివ్యంజనధ్వననాదిశబ్దవాచ్యవ్యాపారవిశేషస్స్వకార్యఇతి వదంతి. అలంకారశాస్త్రప్రథమప్రవక్తారోనభామహోదయస్తద్దోషరహితౌ గుణాలంకారావితి ధ్వన్యమానవస్త్వలంకారావితి చ కావ్యే సర్వత్రాలంకారాణామేవ ప్రాధాన్యం ప్రత్యపాదయన్.

౧. ఉత్సర్పిణీత్యాది. ఉత్సర్పిణీ ఉద్గమనశీలా, అతిశాయినీత్యర్థః.

౧౩. మనోరథాయేత్యాది. మనోరథాయ మనోరథవిషయాయ ఇష్టవస్తునే. లాక్షణికోఽయంప్రయోగః.నాశంసే మనోరథం ప్రాప్తుం నేచ్ఛామీత్యర్థః. హేబాహో ఆలింగనకర్మనిపుణ, త్వం వృథా కిమర్థం స్పందసే స్ఫురసి. ఫలానుపపత్తేర్మా స్పందస్వేత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ—పూర్వే హి యస్మాత్, రస్మాత్ పూర్వావధీరితం ప్రథమ

రాజా—(కర్ణం దత్వా) అభూమిరియమవినయస్య. కో ను ఖల్వేష శిష్యతే? (శబ్దానుసారేణావలోక్య సవిస్మయం) అయే కో ను ఖల్వయమనుబధ్యమానస్తాపసీభ్యామబాలసత్త్వో బాలః?

అర్ధపీతస్తనం మాతురామర్దక్లిష్టకేసరమ్,
ప్రక్రీడితుం సింహశిశుం బలాత్కారేణ కర్షతి. ౧౪

(తతః ప్రవిశతి యథానిర్దిష్టకర్మా బాలస్తాపసీభ్యాం సహ.)

బాలః—[1]జింభ జింభ సింహడింభ దంతాఇ దే గణఇస్సం.

ప్రథమా—[2]అవిణీద, కిం ణో అపచ్చణివ్విసేసాఇ సత్తాఇ విప్పఅరేసి? *కహం వడ్ఢిదో ఎవ్వ సంరంభో, ఠాణే ఖు ఇసిజణేణ సవ్వదమణో త్తి కిదణామహేఓసి.

రాజా—కిం ను ఖలు బాలేఽస్మిన్నౌరస ఇవ పుత్రే స్నిహ్యతి మే మనః? నూనమనపత్యతైవం వత్సలయతి.

ద్వితీయా—[3]సవ్వదమణ, ఏసా ఖు కేసరిణీ తుమం లంఘేఇ. జఇ సే పుత్తఅం ణ ముంచేసి.

---

1 జృంభస్వ జృంభస్వ సింహడింభ దంతాంస్తే గణయిష్యామి.

2 అవినీత, కిం నోఽపత్యనిర్విశేషాణి సత్త్వాని విప్రకరోషి? కథం వర్ధిత ఏవ సంరంభః? స్థానే ఖల్వృషిజనేన సర్వదమన ఇతి కృతనామధేయోఽసి.

3 సర్వదమన, ఏషా ఖలు కేసరిణీ త్వాం లంఘయతి. యద్యస్యాః పుత్రకంన ముఞ్చసి.

నిరస్తం శ్రేయః శుభం శకుంతలారూపం, దుఃఖం పరివర్తతే పరిణమతి. తస్మాత్కారణాదితి సంబంధః. అత్ర మనోరథాదిశబ్దైః పునర్బీజోద్భేదాద్బీజోద్భేదో నామ నిర్వహణసంధ్యంగముక్తం. "బీజోద్భేదః పునస్సంధి" రిత్యుక్తత్వాత్ నిర్వహణసంధిరుచ్యతే "ముఖాదిసంధయస్సాంగా యత్ర బీజానుబంధినః, ప్రయోజనైక్యాద్యోత్యంతే తన్నిర్వహణమీరితం" అస్యాంగాని—"సంధిర్విరోధో గ్రథనం నిర్ణయః పరిభాషణం, ప్రసాదానంద సమయాః కృతిభాషోపగూహనం, పూర్వభాషోపసంహారౌ ప్రశస్తిశ్చ చతుర్దశ"ఇతి.

---

* "హన్త వడ్ఢఇ దే సంరంభో; హంత వర్ధతే తే సంరంభః" ఇత్యపి పాఠః.

బాలః—(సస్మితమ్) (౧) [1]అంహో బలీఅం ఖు భీదో.

(ఇత్యధరం దర్శయతి.)

రాజా—మహత స్తేజసో బీజం పుత్రోऽయం ప్రతిభాతి మే,

స్ఫులిఙ్గావస్థయా వహ్ని రేధోऽపేక్ష ఇవ స్థితః. ౧౫

ప్రథమా—[2]వచ్ఛ, ముంచ ఏదం బాళమిఇందం. అవరం దే కీళణీఅఅం దాఇస్సం.

బాలః—[3]కహిం? దేహి ణం. (ఇతి హస్తం ప్రసారయతి)

రాజా—(దృష్ట్వా సవిస్మయమ్) కథం చక్రవర్తిలక్షణమప్యనేన ధార్యతే? తథా హి అస్య.—

ప్రలోభ్యవస్తుప్రణయప్రసారితో
విభాతి జాలగ్రథితాంగులిః కరః,
అలక్ష్యపత్రాన్తర మిద్ధరాగయా
నవోషసా భిన్నమి వైకపఙ్కజమ్. ౧౬

ద్వితీయా—[4]సువ్వదే, ణ సక్కో ఏసో వాఆమెత్తేణ విరమఇదుం, గచ్ఛ మమకేరఏ ఉడఏ మక్కండఅస్స ఇసిఉమారస్స వణ్ణచిత్తిదో మిత్తిఆమోరో చిట్ఠఇ. తం సే ఉవహర.

1 అహో బలవత్ఖలు భీతోऽస్మి.

2 వత్స, ముంచైతం బాలమృగేన్ద్రం. అపరం తే క్రీడనీయకం దాస్యామి.

3 కుత్ర? దేహ్యేనమ్.

4 సువ్రతే, న శక్య ఏష వాఙ్మాత్రేణ విరమయితుం, గచ్ఛ మదీయే ఉటజే మార్కండేయస్య ఋషికుమారస్య వర్ణచిత్రితో మృత్తికామయూర స్తిష్ఠతి. తమస్మా ఉపహర.

౧. అహో బలవత్ఖలు భీతోऽస్మీత్యధరం దర్శయతి. అధరప్రదర్శనమనాదరే.

౧౫. మహత ఇత్యాది, తేజసః తేజస్వినః. తేజశ్శబ్దేన తేజస్వీ లక్ష్యతే. తథా రఘువంశే—"తేజసాం హి న వయస్సమీక్ష్యత" ఇతి. ఏధాంసి ఇంధనాని.

౧౬. ప్రలోభ్యవస్త్విత్యాది, ప్రలోభ్యం ప్రకర్షేణ స్పృహణీయం వస్తుద్రవ్యం,తస్మిన్ ప్రణయో యాచ్ఞా తేన ప్రసారితః కరః జాలగ్రథితాంగులిః జాలేష్వంతరాళేషు గ్రథితాస్సంస్పృష్టా అంగుళయో యస్య స తథోక్తః. ఇద్ధరాగయా నవోషసా నవముషః యస్యాస్సా నవోషా తయా ప్రాతస్సంధ్యయా భిన్నం వికాసితం.

ప్రథమా—[1]తహ. (ఇతి నిష్క్రాన్తా.)

బాలః—[2]అణేణ ఎవ్వ దావ కీళిఇస్సం. (ఇతి తాపసీం విలోక్య హసతి.)

రాజా—(౧) స్పృహయామి ఖలు దుర్లలితాయాస్మై.

ఆలక్ష్యదన్తముకుళానని మిత్తహాసై
రవ్యక్తవర్ణరమణీయవచఃప్రవృత్తీన్,
అంకాశ్రయప్రణయినస్తనయాన్వహన్తో
ధన్యాస్తదఙ్గరజసా మలినీభవన్తి. ౧౭

తాపసీ—(౨)[3]హోదు, ఏస మం ణ గణఅది. (పార్శ్వమవలోక్య) కో ఎత్థ ఇసికుమారాణం? (రాజానం దృష్ట్వా) భద్దముహ, ఏహి మోఅఅ దావ అణేణ దుమ్మోఅహత్థగ్గాహేణ డంభలీలాఏ బాహీఅమాణం బాళమిఇందం.

రాజా—(సస్మితముపగమ్య) అయి భోః మహర్షిపుత్ర,

ఏవమాశ్రమవిరుద్ధవర్తినా
సంయమః కిమితి జన్మనస్త్వయా,
సత్త్వసంశ్రయగుణోఽపి దూష్యతే
కృష్ణసర్పశిశునేవ చందనః. ౧౮

---

1 తథా.

2 అనేనైవ తావత్క్రీడయిష్యామి.

3 భవతు. ఏష మాం న గణయతి. కోఽత్ర ఋషికుమారాణాం? భద్రముఖ, ఏహి మోచయ తావదనేన దుర్మోచహస్తగ్రాహేణ డింభలీలయా బాధ్యమానం బాలమృగేన్ద్రం.

---

౧. స్పృహయామీతి. దుర్లలితాయ ధూర్తాయ.

౨. కోఽత్ర ఋషికుమారాణాం, నిర్ధారణే షష్ఠీ. భద్రముఖేతి మాన్యస్యామంత్రణే. "సౌమ్య భద్రముఖేత్యేవం మాన్యో రాజసుతో భవేత్" ఇతి.

౧౭. ఆలక్ష్యేతి. స్పష్టం.

౧౮. ఏవమాశ్రమేత్యాది. ఏవమిత్థమాశ్రమవిరుద్ధవర్తినా ఆశ్రమస్య విరుద్ధం యథా భవతి తథా వర్తత ఇతి తథోక్తః. తేన త్వయా జన్మనో హేతోః. సత్వసంశ్రయగుణోఽపి సత్త్వస్య సంశ్రయః ఆశ్రయణం స ఏవ గుణో యస్య స తథోక్తః

తాపసీ—[1]భద్దముహ. అఅం ణ ఖు ఇసిఉమారఓ.

రాజా—ఆకారసదృశం చేష్టితమేవాస్య కథయతి, స్థానప్రత్యయాత్తు వయమేవం తర్కిణః.

(యథాభ్యర్థితమనుతిష్ఠన్ బాలస్పర్శసుఖముపలభ్య, ఆత్మగతమ్)

అనేన కస్యాపి కులాంకురేణ
స్పృష్టస్య గాత్రేషు సుఖం మమైవమ్,
కాం నిర్వృతిం తస్య జనస్య కుర్యాద్
యస్యాయమంగాత్కృతినః ప్రరూఢః. ౧౯

తాపసీ—(ఉభౌ నిర్వర్ణ్య) [2]అచ్చరిఅం అచ్చరిఅం.

రాజా—కిమివ ?

తాపసీ— [3]ఇమస్స బాళస్స తుహ సంబంధసంవాదిణీ ఆకిదిత్తి విమ్హి దమ్హి. అవరిఇదస్సవి అజ్జస్స అప్పదిలోమో సంవుత్తో త్తి.

రాజా— (బాలముపలాలయన్) (౧) ఆర్యే, న చేన్మునికుమారోఽయ మథ కోఽస్య వ్యపదేశః ?

తాపసీ—[4]పూరువంసఓ ఏసో.

రాజా—(ఆత్మగతమ్) కథమేకాన్వయో మమ ? అతః ఖలు మదను కారిణమేవమత్రభవతీ మన్యతే. అస్త్యేతత్పౌరవాణా మస్త్యం కులవ్రతం.

---

1 భద్రముఖ, అయం న ఖలు ఋషికుమారః.

2 ఆశ్చర్యమాశ్చర్యమ్.

3 అస్య బాలస్య తవ సంబంధసంవాదిన్యాకృతిరితి విస్మితాస్మి. అపరిచితస్యా ప్యార్యస్య అప్రతిలోమస్సంవృత్త ఇతి.

4 పూరువంశజ ఏషః.

సంయమః శమః కిమితి కిమర్థం దూష్యతే. అత్రోపమామాహ—కృష్ణసర్పశిశునా చందన ఇవేతి.

౧౯. అనేనేత్యాది. ఏవమనుభవైక వేద్యం, అన్యత్ స్పష్టం.

౧. ఆర్యే ఇత్యాది. వ్యపదేశః కులప్రసిద్ధిః.

భవనేషు సుధాసితేషు పూర్వం
క్షితిరక్షార్థముశన్తి యే నివాసమ్,
నియతైకపతివ్రతాని పశ్చాత్
తరుమూలాని గృహీ భవన్తి తేషాం. ౧౦

(ప్రకాశం) న పునరాత్మగత్యా మానుషాణామేష విషయః.

తాపసీ—[1]జహ భద్దముహీ భణాది, అచ్ఛరాసంబంధేణ ఇమస్స బాలస్స జణణీ ఎత్థ దేవగురుణో తవోవణే పసూదా.

రాజా—(ఆత్మగతం) హన్త! ద్వితీయమిదమాశాజననం. (ప్రకాశం) తత్రభవతీ కిమాఖ్యస్య రాజర్షేః పత్నీ ?

తాపసీ—[2]కో తస్స ధమ్మదారపరిచ్చాఇణో ణామ చింతఇస్సది?

---

1 యథా భద్రముఖీ భణతి. అప్సరస్సంబంధేనాస్య బాలస్య జనన్యత్ర దేవగురోస్తపోవనే ప్రసూతా.

2 కస్తస్య ధర్మదారపరిత్యాగినో నామ చిన్తయిష్యతి?

---

౧౦. భవనేష్విత్యాది. యే పౌరవాః క్షితిరక్షార్థం షష్ఠాంశకరగ్రహణేన జనానాం వినయాధానరక్షణభరణాదిభిశ్చ కులక్రమాగతభూలోకరక్షణార్థం. భువనేషు పరిఖా ప్రాకారతోరణాద్యలంకృతమహాపురమధ్యవర్తితత్తదృతుయోగ్యావస్థానార్హగృహేషు. పునః కీదృగ్విధేష్విత్యత్రాహ—సుధాసితేష్వితి. సుధయా ధవళేషు, వివిధప్రాసాదాలంకృతేష్విత్యర్థః. బహువచనేన సభామండపసంగీతశాలా వివిధకేళీగృహఖురళీభవనాదిగృహభేధాస్సూచ్యంతే. నివాసముశంతి వాంఛంతి. పశ్చాత్ వార్ధకావస్థాయాం ప్రాప్తాయాం. తరుమూలాని వాతాతపవృష్ట్యాదిజనితబాధానివారకాణ్యవృక్షమూలాని వనానీతి యావత్. నియతైకపతివ్రతాని స్వారసికాని గృహీభవంతి వానప్రస్థాశ్రమతో భవన్తీతి యావత్. అత్ర స్వారసికానీతి పదార్థే నియతైకపతివ్రతానీతి వాక్యార్థకథనాత్ ప్రౌఢిర్గుణః. తదుక్తం—"పదార్థేవాక్యవచనం వాక్యార్థే చ పదాభిధా, ప్రౌఢిర్వ్యాసనమాసా"విత్యాది. ఏవంవిధా ప్రౌఢిర్వా తల్లక్షణమోజో న గుణః. కింతు వైచిత్ర్యమాత్రమేవ గుణకక్ష్యాయాం న గణ్యతే. తదభావేఽపి కావ్యవ్యవహారస్యైవ విసంవాదః. సగుణ ఇతి హి రహస్యం. కైశ్చిచ్చతుర్వింశతిగుణవాదినాం దశగుణవాదినాం సర్వేషామపి మతనిరసనేన త్రయ ఏవ గుణాస్స్వీకృతాః, తే చ రసగోచరావ్యంగ్యాశ్చ భవంతి. ఏతే త్రయ ఏవ శబ్దార్థగోచరత్వేనాప్యుపచారలక్షణయా లక్షితా. ఇతి.

రాజా—(స్వగతం) ఇయం ఖలు కథా మామేవ లక్షీకరోతి, యది తావ దస్య శిశోర్మాతరం నామతః పృచ్ఛేయం. అథవా, అనార్యోఽన్యదారవ్యవహారః.

తాపసీ— (౧) (ప్రవిశ్య మృన్మయూరహస్తా) [1]సవ్వదమణ, సఉంద లావణ్ణం పెక్ఖ.

బాలః—(సదృష్టి క్షేపం) [2]కహిం వా మే అజ్జూ.

ఉభే—(విహస్య) [3]ణామసారిస్సేణ వంచిదో మాదువచ్ఛలో.

ద్వితీయా—[4]వచ్ఛ, ఇమస్స మిత్తిఆమోరస్స రమ్మత్తణం పెక్ఖత్తి భణిదో౽సి.

రాజా—(ఆత్మగతం) కింవా శకుంతలేత్యస్య మాతు రాఖ్యా ? సంతి పునర్నామధేయసాదృశ్యాని. అపి నామ మృగతృష్ణికేవాయ మత్ర ప్రస్తావో విషాదాయ మే కల్పతే ?

బాలః—[5]అజ్జు, రోఅదే మే ఏసో భద్దమోరఓ.

(ఇతి క్రీడనీయకమాదత్తే)

ప్రథమా—(౨) (సోద్వేగం) [6]అమ్హో! రక్ఖాకరండఅం అస్స మణిబంధే ణ దిస్సఇ.

రాజా— అలమలమావేగేన, నన్విదమస్య సింహవిమర్దనాత్పరిభ్రష్టం. (ఇత్యాదాతుమిచ్ఛతి.)

---

1 సర్వదమన, శకుంతలావణ్యం పశ్య.
2 కుత్ర వా మేఽంబా ?
3 నామసాదృశ్యేన వంచితో మాతృవత్సలః.
4 వత్స, అస్య మృత్తికామయూరస్య రమ్యత్వం పశ్యేతి భణితోఽసి.
5 అంబ, రోచతే మే ఏష భద్రమయూరకః.
6 అహో! రక్షాకరండకమస్య మణిబంధే న దృశ్యతే.

---

౧. శకుంతలావణ్యం పశ్య. శకుంతస్య పక్షిణః లావణ్యం అంగసౌష్ఠవం.

౨. అహ్మో ఇత్యాదినా పరస్పరమవలోకయత ఇత్యంతేన అద్భుతార్థప్రాప్తి రుపగూహనం నామ సంధ్యంగముక్తం. తదుక్తం— "అత్యద్భుతార్థసంప్రాప్తిరుపగూహనముచ్యతే" ఇతి.

ఉభే—[1]మాఖు మాఖు, ఏదం అవళంబిఅ కహం గహీదం ణేణ ?

(విస్మయాదురోనిహితహస్తే పరస్పరమవలోకయతః.)

రాజా—కిమర్థం ప్రతిషిద్ధాః స్మః ?

ప్రథమా—[2]సుణాదు మహారాఓ, ఏసా అవరాజిదా ణామ ఓసహీ, ఇమస్స జాదకమ్మసమఏ భఅవదా మారీఏణ దిణ్ణా. ఏదం కిళ మాదాపిదరా అత్తాణం చ వజ్జిఅ అవరో భూమిపదిదం ణ గేణ్హాది.

రాజా—అథవా గృహ్ణాతి ?

ప్రథమా—[3]తదో సజ్జ ఎవ్వ సప్పో భవిఅ దంసఇ.

రాజా—భవతీభ్యాం కదాచిదస్యాః ప్రత్యక్షీకృతా విక్రియా ?

ఉభే—[4]అణేఅసో.

రాజా—(సహర్షం) కిమిదానీం పూర్ణమపి మనోరథం నాభినందామి. (బాలం పరిష్వజతే.)

ద్వితీయా—[5]సువ్వదే, ఏహి. ఇమం వుత్తందం ణియమవ్వావుదాఏ సఉందళాఏ ణివేదేమ్హ.

(ఇతి నిష్క్రాంతే.)

బాలః—[6]ముంచ మం, అజ్జూఏ సఆసం గచ్ఛిమ్హి.

రాజా—పుత్త్ర, మయా సహైవ మాతరమభినందయిష్యసి.

బాలః—[7]మమ ఖు తాదో దుస్సందో, తుమం కో ?

---

1 మా ఖలు మా ఖలు, ఇదమవలంబ్య కథం గృహీతమనేన ?

2 శృణోతు మహారాజః, ఏషాఽపరాజితా నామౌషధిః, అస్యై జాతకర్మసమయే భగవతా మారీచేన దత్తా. ఏతాం కిల మాతాపితరావాత్మానం చ వర్జయిత్వా అపరో భూమిపతితాం న గృహ్ణాతి.

3 తతస్సద్య ఏవ సర్పో భూత్వా దంశతి.

4 అనేకశః.

5 సువ్రతే, ఏహి. ఇమం వృత్తాంతం నియమవ్యాపృతాయై శకుంతలాయై నివేదయావః.

6 ముంచ మామంబాయాస్సకాశం గచ్ఛామి.

7 మమ ఖలు తాతో దుష్యంతః, త్వం కః ?

రాజా—(సస్మితం) ఏష వివాద ఏవ (౧) ప్రత్యాయయతి.

(తతః ప్రవిశత్యేకవేణీధరా శకుంతలా.)

శకుంతలా—[1]విఆరకాలేవి పకిదిత్థం సవ్వదమణస్స ఓసహిం సుణిఅవి ణ మే ఆసంసా ఆసి అత్తణో భాఅహేఏసు. అహవా, జహా సాణుమదీఏ ఆచక్ఖిదం తహా సంభావీఅది.

రాజా—(శకుంతలాం దృష్ట్వా) అయే, ఇయమత్రభవతీ శకుంతలా.

వసనే పరిధూసరే వసానా నియమక్షామముఖీ ధృతైకవేణీ,
అపి నిష్కరుణస్య శుద్ధశీలా మమ దీర్ఘం విరహవ్రతం బిభర్తి.

శకుంతలా—(పశ్చాత్తాపవివర్ణం రాజానం దృష్ట్వా) [2]ణ ఖు అజ్జవుత్తో వి అ. తదో కో ఏసో అకిదరక్ఖామంగళం దారఅం మే గత్తసంసగ్గేణ దూసేఇ?

బాలః—(మాతరముపేత్య.) [3]అజ్జు, ఎసో కోవి పరకేరఓ మం పుత్తోత్తి ఆలింగది.

రాజా—(౨) ప్రియే, క్రౌర్యమపి మే త్వయి ప్రయుక్తమనుకూలపరిణామం సంవృత్తం. యదహమిదానీం త్వయా ప్రత్యభిజ్ఞాతమాత్మానం పశ్యామి.

1 వికారకాలేఽపి ప్రకృతిస్థాం సర్వదమనస్యౌషధిం శ్రుత్వాపి న మే ఆశం సాఽసీదాత్మనో భాగధేయేషు. అథవా యథా సానుమత్యా ఆఖ్యాతం తథా సంభావ్యతే.

2 న ఖల్వార్యపుత్ర ఇవ. తతః క ఏషోఽకృతరక్షామంగళం దారకం మే గాత్రసంసర్గేణ దూషయతి?

3 అంబ, ఏష కోఽపి పరకీయో మాం పుత్ర ఇత్యాలింగతి.

౧. ప్రత్యాయయతి విశ్వాసం జనయతి. పుత్రేత్యాదినా ప్రత్యాయయతీత్యంతేన కార్యస్య దృష్టత్వాత్ పూర్వభావ ఇతి సంధ్యంగముక్తం భవతి. "పూర్వభావస్సు విజ్ఞేయో యత్తు కార్యోపపాదనం" ఇతి.

౨౧. వసనే ఇత్యాది. శుద్ధశీలా. న తు కృత్రిమశీలా. దీర్ఘం బహుకాలవ్యాపకం. విరహిజనాసహ్యషడృతువ్యాపకమితి యావత్. బిభర్తీతి వర్తమానవ్యపదేశేన మమ దర్శనసమయేఽపి బిభర్తీతి విరహవ్రతానుష్ఠానస్యాకృత్రిమత్వం వ్యజ్యతే.

౨. ప్రియే క్రౌర్యమిత్యాది. ప్రయుక్తం కృతం మే క్రౌర్యమపి ప్రత్యాదేశక్రౌర్యమపి. అనుకూలపరిణామం సంవృత్తం. సంజాతం. పరస్పరవిరహజనితశరీరకార్శ్యవై

శకుంతలా—(ఆత్మగతం) [1]హిఅఅ, సమస్ససహి సమస్ససహి. పరిచ్చత్త మచ్ఛరేణ అణుఅంవిదమ్హి దేవ్వేణ. అజ్జఉత్తో ఎవ్వ ఏసో.

రాజా—

స్మృతిభిన్నమోహతమసో దిష్ట్యా ప్రముఖే స్థితాసి మే సుముఖి,
ఉపరాగాంతే శశినస్సముపగతేవాశు రోహిణీ యోగమ్. ౨౨

---

1 హృదయ, సమాశ్వసిహి సమాశ్వసిహి. పరిత్యక్తమత్సరేణానుకంపితాస్మి దేవేన. ఆర్యపుత్ర ఏవైషః.

వర్ణ్యాదీనాముభాభ్యామనురాగజ్ఞాపక హేతుతయా దృష్టాంతత్వాదనుగుణపరిపాకం జాతం. తదేవ విశదయతి—యదిత్యాది. యద్యస్మాత్కారణాత్. ఇదానీం హతా ద్యాదృచ్ఛికదర్శనే సతీత్యర్థః. అయ మహం పశ్చాత్తాపజనితకార్శ్యవైవర్ణ్యాది క్లిష్టోఽహమితి యావత్. ఆత్మానం మాం త్వయా ప్రత్యభిజ్ఞాతం. పుత్రవాయమితి పశ్చాత్తాపకార్శ్యవైవర్ణ్యాదిభిః జ్ఞాతం. పశ్యామి జానామి. తస్మాదనుకూలపరిణామ మితి సంబంధః.

౨౨. స్మృతిభిన్నేత్యాది. సుముఖితి సంబోధనే. స్మృత్యా స్మరణేన భిన్నం నష్టం మోహ ఏవ తమః యస్య స తథోక్తః. తస్య. చంద్రపక్షే తమశ్శబ్దో రాహువాచకః. ఉపరాగాంతే యోగం ప్రాప్తిం సముపగతా రోహిణీవాసీత్యనేన యథా చంద్రస్యాశ్విన్యాదికళత్రేషు సత్స్వపి రోహిణ్యామసాధారణోఽనురాగస్తథా మమ బహువల్లభత్వేఽపి త్వయ్యేవానురాగప్రకర్షః. త్వద్వ్యతిరిక్తభార్యాస్సంఖ్యామాత్రపూరకా ఇతిభావః. తేన చ స్వశరీరక్షామతాదీనాం శకుంతలావిరహనిమిత్తకత్వం ద్యోత్యతే. వర్తమానప్రత్యయేన శకుంతలాదర్శనానంతర ముత్తరక్షణే స్వస్య తద్విరహజనితకార్శ్యవైవర్ణ్యభ్రంశాస్సుఖశోభాప్రాదుర్భావః ప్రకాశ్యతే సుముఖితి సంబోధనేన శకుంతలాయా అపి దుష్యంతదర్శనానంతరముత్తరక్షణే దేహతనుతాది వైవర్ణ్యభ్రంశాస్సుఖశోభాప్రాదుర్భావో రాజ్ఞా సూచ్యతే. అనేన హి తదీయముఖనిర్గతవచనశ్రవణౌత్సుక్యం చ ప్రకాశ్యతే. తేన చ తదీయప్రేమవీక్షణం ధ్వన్యతే, అయమర్థశక్తిమూలస్సంలక్ష్యక్రమో వ్యంగ్యః. తదుక్తం—"వాచ్యవ్యంగ్యావగతౌ లక్ష్యో యత్ర క్రమోనురణనాత్మా. శబ్దార్థోభయశక్త్యా త్రేధా సంలక్ష్యకవ్యంగ్యః" ఇతి. కాంస్యాదీనామాస్ఫాలనసమయసమాదీర్ణప్రాథమికధ్వనిసదృశీ వాచ్యార్థావగతిః. అస్ఫాలన సమనంతర సమయశ్రూయమాణధ్వనిసదృశీ వ్యంగ్యార్థావగతిః.

శకుంతలా—(౧) [1]జేదు అజ్జఉత్తో.
(ఇత్యర్థో క్తే లజ్జయా సబాష్పకంఠం విరమతి.)
రాజా—సుందరి,

బాష్పేణ ప్రతిషిద్ధేఽపి జయశబ్దే జితం మయా,
యత్తే దృష్టమసంస్కారపాటలోష్ఠపుటం ముఖమ్. ౨3

బాలః—[2]అజ్జు, కో ఏసో?
శకుంతలా—[3]వచ్ఛ, దే భాఅహేఆణి పుచ్ఛ.
రాజా—శకుంతలాయాః పాదయోః ప్రణిపత్య.

సుతను హృదయాత్ప్రత్యాదేశవ్యలీకమపైతు తే
కిమపి మనసస్సమ్మోహో మే తదా బలవానభూత్,

1 జయత్వార్యపుత్త్రః.
2 అంబ, క ఏషః?
3 వత్స, తే భాగధేయాని పృచ్ఛ.

౧. ఇత్థం స్వకీయవచనశ్రవణతాత్పర్యం వ్యంగ్యమితి మనసి నిధాయ వదతి— జేదు ఇత్యాది. జయత్విత్యర్థోక్తే అర్ధస్య వాక్యైక దేశస్య ఉక్తే ఆర్యపుత్త్రేత్యాది వాక్యపూరక పదనిర్గమనాత్ప్రాగేవేత్యర్థః. సుందరీత్యనేన స్వదర్శనాదరజనితతచ్ఛరీర శోభా ప్రకర్షస్సూచ్యతే. తేన చ పూర్వానుభూతతదీయయౌవనపరిపోషస్మరణేన గాఢాలింగనేచ్ఛా ద్యోత్యతే.

౨3. బాష్పేణేత్యాది. బాష్పేణ ప్రతిషిద్ధేఽపి. తాదృగనురాగానుచిత ప్రత్యాదేశ కార్యస్మరణజనితదుఃఖవశాత్ స్వచ్ఛందగస్యాపి బాష్పస్య నిర్గమనే సత్య మాంగల్యధియా కంఠ ఏవోపరోధాత్ గద్గదభావేన వర్ణోచ్చారణాశక్త్యా జయశబ్దే ప్రతిబద్ధేఽపీత్యర్థః. మయా త్వద్విరహపరంపరాజనితదుఃఖాసహిష్ణుతయా జీవితధార ణేఽప్యశక్తేన మయేత్యర్థః. ప్రత్యాదేశజనితవిప్రియస్య త్వచ్చిత్తే రూఢమూలతయా ప్రసాదకరణ సూచకకర్ణరసాయనజయశబ్దనిర్గమాభావేఽపి దుఃఖపరిత్యాగసూచక బాష్పప్రాదుర్భావేన వచనోచ్చారణోద్యోగమాత్రేణ చ త్వత్ప్రసాదః ప్రాప్త ఇత్యర్థః. అతస్తావజ్జితమిత్యుక్తం. యద్యస్మాత్కారణాత్ అసంస్కారపాటలోష్ఠపుటం శ్వేతా ధరం. ముఖం నేత్రాధరకపోలాది బహుచుంబనవిషయభూతమాననమితి యావత్. అజ్జు ఇత్యాది.

౨౪. సుతన్విత్యాది. సుతన్విత్యనేన గాఢాలింగనేచ్ఛా ద్యోత్యతే. తేన స్వశరీరసద్భావస్య త్వదీయాలింగనాదిమత్త్వేన సఫలత్వం, ఏతావత్పర్యంతం తదభా

ప్రబలతమసామేవంప్రాయాశ్శుభేషు హి వృత్తయ
స్స్రజమపి శిరస్యంధః క్షిప్తాం ధునోత్యహిశంకయా. ౨౪

శకుంతళా— (సబాష్పం) [1]ఉట్ఠేదు ఉట్ఠేదు అజ్జఉత్తో. ణూణం మమ సుఅరిదపడిబంధఅం పురాకిదం తేసు దిఅనేసు పరిణామాహిముహం ఆసి, జేణ సాణుక్కోసో వి అజ్జఉత్తో మఇ తహావిహో సంవుత్తో. (రాజా ఉత్తిష్ఠతి).

శకుంతళా— [2]అహ కహం అజ్జఉత్తేణ సుమరిదో దుక్ఖహాఈ అఅం జణో ?

---

1 ఉత్తిష్ఠతూత్తిష్ఠత్వార్యపుత్త్రః. నూనం మమ సుచరితప్రతిబంధకం పురాకృతం తేషు దివసేషు పరిణామాభిముఖమాసీత్, యేన సానుక్రోశోఽప్యార్యపుత్త్రో మయితథావిధస్సంవృత్తః.

2 అథ కథమార్యపుత్త్రేణ స్మృతో దుఃఖభాగయంజనః ?

వాత్ స్వయం భాగ్యహీన ఇతి ద్యోత్యతే. తేనానుశయో వ్యజ్యతే. హృదయాత్ సర్వశరణప్రధానభూతచిత్తాత్. ప్రత్యాదేశవ్యళీకం న్యక్కారజనితా ప్రియం— "అళీకం త్వప్రియేఽనృత" ఇత్యమరః. హృదయాదిత్యనేన పశ్చాత్తాపజనితమదీయశరీరకార్శ్యవైవర్ణ్యగద్గదదైన్యవచనదర్శనశ్రవణాభ్యాం త్వదీయనేత్రశ్రోత్రస్థిత ప్రత్యాదేశవ్యళీకం గతమిదానీం పాదప్రణామేన హృదయస్థవ్యళీకమపి గచ్ఛత్వితి భావః. తదా పంచమేఽంకే త్వదాగమనసమయే. మే తాదృగనురాగాతిశయవతో మమేత్యర్థః. మనసః జ్ఞానాధారకరణస్య. న తు త్వదీయసౌందర్యవచనదర్శనశ్రవణవైముఖ్యేన నేత్రశ్రోత్రయోః. కింతు మనసః. మనోవాగత్యగోచరం కారణశూన్యమితి యావత్. అభూదితి భూతార్థేన తదానీంతనసమ్మోహస్యానిర్వచనీయతయా స్మరణానర్హతా ధ్వన్యతే. తేన నిర్వేదః. ప్రబలతమసామితి బహువచనం నిర్వేదసూచకం. ఏవమనుభవప్రకారేణ ప్రాయో భూమాయాసాం తాః. శుభేష్వపి పూర్వజన్మాంతరోపార్జితసుకృతవిశేషైః ప్రార్థనీయసుఖజనకవస్తుప్రాప్తిష్వపి. వృత్తయః వ్యాపారాః. తదేవ దృష్టాంతేన విశదయతి— స్రజమపీతి. అంధః. సర్వేంద్రియాణాం నయనం ప్రధానమితి న్యాయేన రమ్యవస్తుదర్శనజనితసుఖానుభవశూన్య ఇతి యావత్. స్రజమపి సౌరభమార్దవదర్శనీయతయా ధార్యపదార్థమపి. శిరసి పుష్పధారణార్హప్రదేశే శిరసీతి యావత్. న తు కంఠే. అనేన శ్లోకేన ప్రసాదో నామ సంధ్యంగముక్తం. "ప్రసాదః పర్యుపాసనం" ఇతి. అత్ర హి రాజ్ఞా శకుంతలాయాః పర్యుపాసనం కృతం.

రాజా—(౧) ఉద్ధృతవిషాదశల్యః పశ్చాత్కథయిష్యామి.

మోహాన్మయా సుతను పూర్వముపేక్షితస్తే
యో బద్ధబిందురధరం పరిబాధమానః,
తం తావదాకుటిలపక్ష్మవిలగ్నమద్య
బాష్పం ప్రమృజ్య విగతానుశయో భవామి. ౨౫

(యథోక్తమనుతిష్ఠతి.)

శకుంతలా—(నామముద్రాం దృష్ట్వా) [1]అజ్జఉత్త, ణం ఏదం తం అంగులీఅఅం!

రాజా—అథకిం. తస్మాదంగులీయోపలంభాత్ఖలు స్మృతిరుపలబ్ధా!

శకుంతలా—[2]విసమం కిదం ణేణ, జం దావ అజ్జఉత్తస్స పచ్చాఅణకాళే దుల్లహం ఆసి.

రాజా—తర్హి ఋతుసమవాయచిహ్నం ప్రతిపద్యతాంలతాకుసుమమ్.

శకుంతలా—[3]ణత్థి మే ఎత్థ విస్సాసో. అజ్జఉత్తో ఎవ్వ ణం ధారేదు.

మాతలిః—(ప్రవిశ్య) దిష్ట్యా ధర్మపత్నీసమాగమేన పుత్రముఖదర్శనేన చాయుష్మాన్ వర్ధతే.

రాజా—సుహృత్సంపాదితత్వాత్ స్వాదుతరస్సఫలో భవతి మే మనోరథః. మాతలే, న ఖలు విదితోఽయమాఖండలస్యార్థః.

మాతలిః— (సస్మితం) కిమీశ్వరాణాం పరోక్షం నామ? ఏహ్యాయుష్మన్, భగవాన్మారీచస్తే దర్శనం వితరతి.

1 ఆర్యపుత్ర, నన్వేతత్తదంగులీయకం!

2 విషమం కృతమనేన, యత్తావదార్యపుత్రస్య ప్రత్యాయనకాలే దుర్లభమాసీత్.

3 నాస్తి మేఽత్ర విశ్వాసః. ఆర్యపుత్ర ఏవైతద్ధారయతు.

౧. ఉద్ధృతవిషాదశల్య ఇత్యాది.

౨౫. మోహాదితి. పూర్వం. ఇతః ప్రత్యాదేశాదిత్యర్థః ప్రసక్తప్రత్యాదేశవేళాయాముత్పన్నో యో బాష్ప ఉపేక్షితః అపరిమృష్టః. తం బాష్పమద్య ప్రమృజ్యాపనీయ విగతానుశయోఽపగతపశ్చాత్తాపః.

రాజా—శకుంతలే, అవలంబ్యతాం పుత్త్రః, త్వాం పురస్కృత్య భగవంతం ద్రష్టుమిచ్ఛామి.

శకుంతలా—[1]జిహ్రేమి అజ్జఉత్తేణ సహ గురుసమీపం గందుం.

రాజా— అలం హ్రియా, ఏవమాచరితవ్య మభ్యుదయకాలేషు. ఏహ్యేహి.

(సర్వే పరిక్రామంతి)

(తతః ప్రవిశత్యదిత్యా సార్ధ మాసనస్థో మారీచః.)

మారీచః—(రాజానమవలోక్య) దాక్షాయణి,

పుత్త్రస్య తే రణశిరస్యయమగ్రయాయీ
దుష్యంత ఇత్యభిహితో భువనస్య గోప్తా,
చాపేన యస్య వినివర్తితకర్మజాతం
తత్కోటిమత్కులిశమాభరణం మఘోనః. ౨౮

దాక్షాయణీ—[2]సంభావణిజ్జాణుహావా సే ఆకిదీ.

మాతలిః—ఆయుష్మన్, ఏతౌ పుత్త్రప్రీతిపిశునేన చక్షుషా దివౌకసాం పితరావాయుష్మంత మవలోకయతః. తస్మాదుపసర్ప.

రాజా—మాతలే,

ప్రాహుర్ద్వాదశధా స్థితస్య మునయో యత్తేజసః కారణం
భర్తారం భువనత్రయస్య సుషువే యద్యజ్ఞభాగేశ్వరం,

---

1 జిహ్రేమ్యార్యపుత్త్రేణ సహ గురుసమీపం గంతుం.

2 సంభావనీయానుభావాస్యాకృతిః.

---

౨౮. పుత్త్రస్యేత్యాది. తే తవ. యస్య పుత్త్రస్య చాపేన. వినివర్తితకర్మజాతం నిర్వర్తితకార్యసమూహం. కోటిమచ్ఛతకోటికులిశం. మఘోనః దేవేంద్రస్య. ఆభరణం వజ్రరూపత్వాదలంకరణం నత్వాయుధభావేన దుష్టనిగ్రహాదిరూపక్రియాసాధకం.

౨౯. ప్రాహుర్ద్వాదశధేతి. యద్ద్వంద్వం ద్వాదశధా స్థితస్య తేజసః సూర్యాత్మకస్య కారణం హేతుం జనకమాహుః. యద్ద్వంద్వం యజ్ఞభాగేశ్వరం యజ్ఞభాగానామీశ్వరం, భువనత్రయస్య భర్తారం, దేవేంద్రమిత్యర్థః. సుషువే జనయా

యస్మిన్నాత్మభువః పరోఽపి పురుషశ్చక్రే భవాయాస్పదం
ద్వంద్వం దక్షమరీచిసంభవమిదం తత్స్రష్టురేకాంతరం. ౨౭
మాతలిః—అథకిం.
రాజా— (ఉపేత్య) ఉభాభ్యామపివాసవనియోజ్యో దుష్యంతః ప్రణమతి.
మారీచః—వత్స, చిరం మహీం పాలయ.
అదితిః—[1]అప్పడిరహో హోహి.
శకుంతలా—[2]దారఅసహిదా వో పాదవందణం కరేమి.
మారీచః—వత్సే,
ఆఖండలసమో భర్తా జయంతప్రతిమస్సుతః,
ఆశీరన్యా న తే యోగ్యా పౌలోమ్యా సదృశీ భవ. ౨౮
అదితిః—[3]జాదే, భత్తుణో బహుమదా హోహి. అవస్సం దే దీహాఊ వచ్ఛో ఉభఅకులణందణో హోదు. ఉవవిసహ.
(సర్వే ప్రజాపతి మభిత ఉపవిశంతి)
మారీచః—ఏకైకం నిర్దిశన్,
దిష్ట్యా శకుంతలా సాధ్వీ సదపత్యమిదం భవాన్,
శ్రద్ధా విత్తం విధిశ్చేతి త్రితయం తత్సమాగతం. ౨౯

---

1 అప్రతిరథో భవ.
2 దారకసహితా వాం పాదవందనం కరోమి.
3 జాతే, భర్తు ర్బహుమతా భవ. అవశ్యం తే దీర్ఘాయుర్వత్స ఉభయకుల నందనో భవతు. ఉపవిశత.

---

౨౭. యస్మిన్ ద్వంద్వే. ఆత్మభువః బ్రహ్మణః. పరః శ్రేష్ఠోఽపి విష్ణుః భవాయ జన్మనే అస్పదం ప్రతిష్ఠాం చక్రే. ఉపేంద్రావతారస్య కారణముక్తం. దక్షమరీచిసంభవం దక్ష మరీచిభ్యాం సంభవముత్పన్నం. దక్షాదదితిః, మరీచేః కాశ్యప ఇత్యనుసంధేయం. అత ఏవ స్రష్టుర్బ్రహ్మణః ఏకాంతరం ఏకః పురుషః అంతరం వ్యవధానం యస్య తత్తథోక్తం. బ్రహ్మణో మరీచిః. మరీచేః కాశ్యపః. బ్రహ్మణో దక్షః. దక్షాదదితిః. ఇత్యేకాంతర మిత్యనుసంధేయం.

౨౮. ఆఖండలేత్యాది. పౌలోమ్యా ఇంద్రాణ్యా సదృశీ భవ.

౨౯. దిష్ట్యేత్యాది. శకుంతలా పత్నీనామపి దయావిషయభూతా. శ్రద్ధా వేద చోదితావశ్యంభావశ్చ... విత్తం ద్రవ్యం... దిష్ట్యాసత్పత్న్యాదినా

రాజా—భగవన్, ప్రాగభిప్రేతసిద్ధిః పశ్చాద్దర్శనం, అతోఽపూర్వః ఖలు వోఽనుగ్రహః. పశ్యతు భవాన్.

ఉదేతి పూర్వం కుసుమం తతః ఫలం
ఘనోదయః ప్రాక్తదనన్తరం పయః,
నిమిత్తనైమిత్తికయోరయం క్రమ
స్తవ ప్రసాదస్య పురస్తు సంపదః. ౩౦

మాతలిః—ఏవం విధాతారః ప్రసీదంతి.

రాజా—భగవన్, ఇమామాజ్ఞాకరీం వో గాంధర్వేణ వివాహేనోపయమ్య కస్యచిత్కాలస్య బంధుభిరానీతాం స్మృతివైకల్యాత్ప్రత్యాదిశన్నపరాద్ధోఽస్మి తత్రభవతో యుష్మత్సగోత్రస్య కణ్వస్య. పశ్చాదేనామంగులీయకదర్శనాదూఢపూర్వామవగతోఽహం. తచ్చిత్రమివ మే ప్రతిభాతి.

యథా గజో నేతి సమక్షరూపే
తస్మిన్నతిక్రామతి సంశయస్స్యాత్,
పదాని దృష్ట్వా తు భవేత్ప్రతీతి
స్తథావిధో మే మనసో వికారః. ౩౧

ఏతదంతేన సిద్ధిర్నామాలంకారో వ్యజ్యతే. "బహూనామప్రధానానాం నామయత్రానుకీర్త్యతే, అభీప్సితార్థసిద్ధ్యర్థం సా సిద్ధిరభిధీయతే" ప్రకృతే శకుంతలాభాగ్యాద్దుష్యంతాదినామకీర్తనమిష్టసిద్ధ్యర్థం మునినా కృతం. కించానేన ఫలాగమో నామ ప్రథమావస్థా వ్యజ్యతే. తదుక్తం—"ఫలాగమః ఫలప్రాప్తిః సమగ్రాప్రకృతోచితా" ఇతి. అత్ర సాధ్వ్యాశ్శకుంతలాయాః సత్పుత్రస్య రాజర్షేర్దుష్యంతస్య చ సమాగమః సమగ్రఫలసంపత్తిః.

౩౦. ఉదేతీత్యాది. ప్రసాదస్య పుర ఇతి. సమర్థః ప్రత్యయేనేతి షష్ఠీ.

౩౧. యథా గజ ఇత్యాది. యథా యస్య కస్యచిన్మూఢస్య ప్రత్యక్షరూపే ప్రత్యక్షీకృతే గజే. గజో నేతి ప్రత్యయస్స్యాత్. తదనంతరం తస్మిన్గజే అతిక్రామతి, సంశయః గజో వా న వేతి సందేహస్స్యాత్. తతః పశ్చాత్పదాని తస్య గజస్య దృష్ట్వా

మారీచః—(౧) వత్స, అలమాత్మాపచారశంకయా. సమ్మోహోఽపి త్వయ్యుపపన్న ఏవ. శ్రూయతాం.

రాజా—అవహితోఽస్మి.

మారీచః— యదైవాప్సరస్తీర్థావతరణాత్ప్రత్యాదేశవిక్లబాం శకుంతలామాదాయ మేనకా దాక్షాయణీ ముపగతా, తదైవ ధ్యానాదవగతోఽస్మి, దుర్వాససశ్శాపాదియం తపస్వినీ సహ ధర్మచారిణీ త్వయా ప్రత్యాదిష్టా నాన్యథేతి. సచాయమంగులీయకదర్శనావసానః.

రాజా—(సోచ్ఛ్వాసం) ఏష వచనీయాన్ముక్తోఽస్మి.

శకుంతలా—(ఆత్మగతం) [1]దిట్ఠిఆ అకారణప్పచ్చాదేసీ ణ అజ్జఉత్తో, ణఖు సచ్చం తదా హం అత్తాణం సుమరామి. అహవా పత్తో మఏ సావో విరహసుణ్ణహిఅఆఏ. అదో సహీహిం సందిట్ఠమ్హి భత్తుణో అంగులీఅఅం దంసఇదవ్వం త్తి.

---

1 దిష్ట్యా అకారణప్రత్యాదేశీ నార్యపుత్త్రః, న ఖలు సత్యం తదాహ మాత్మానం స్మరామి. అథవా ప్రాప్తో మయా శాపో విరహశూన్యహృదయయా. అతస్సఖీభ్యాం సందిష్టాస్మి భర్త్రే అంగులీయకం దర్శయితవ్యమితి.

గళఏవాయమితి సత్యజ్ఞానం భవేత్. మే మనసో వికారస్తథావిధః తాదృశః. పూర్వం వివాదకాలే కిమిదముపన్యస్తమిత్యాదినా శకుంతలాయాః పరిగ్రహాభావనిశ్చయః. పశ్చాత్తస్యామంతర్గతాయాం "కామం ప్రత్యాదిష్టా"మిత్యాదినా పరిగృహీతా వా న వేతి సంశయః. అనంతరమంగులీయకదర్శనాదియం పరిగృహీతేతి సమ్యక్ప్రతీతిరిత్యేవం రూప ఇత్యర్థః.

౧. వత్సేత్యాది. సమ్మోహోఽపి సమ్యఙ్మోహః ఉపపన్నః. వత్సేత్యాదినా అంగులీయకదర్శనావసాన ఇత్యంతేన అనునయో నామాలంకారో వ్యజ్యతే. తదుక్తం— "ఉభయోః ప్రీతిజననో విరుద్ధాభినివేశయోః, అర్థస్య సాధకశ్చైవ విజ్ఞేయోఽనునయో, బుధైః" ఇతి. అత్ర శకుంతళాదుష్యంతయోః ప్రీతిజనకో దుష్యంతే రోషాభావసాధకో మారీ[illegible]

మారీచః— (శకుంతలాం విలోక్య) వత్సే, విదితార్థాసి. సహధర్మచారిణం ప్రతి న త్వయా మన్యుః కర్తవ్యః.

పశ్య—

శాపాదసి ప్రతిహతా స్మృతిరోధరూక్షే
భర్తర్యపేతతమసి ప్రభుతా తవైవం,
ఛాయా విభాతి న మలోపహతప్రసాదే
శుద్ధే తు దర్పణతలే సులభావకాశా. 3౨

రాజా—భగవన్, అత్ర ఖలు మే వంశప్రతిష్ఠా.

మారీచః—(౧) తథాభావినమేనం చక్రవర్తినమవగచ్ఛతు భవాన్.

పశ్య—

రథేనానుత్ఖాతస్తిమితగతినా తీర్ణజలధిః
పురా సప్తద్వీపాం జయతి వసుధామప్రతిరథః,
ఇహాయం సత్త్వానాం ప్రసభదమనాత్సర్వదమనః
పునర్యాస్యత్యాఖ్యాం భరత ఇతి లోకస్య భరణాత్. 33

---

3౨. శాపాదిత్యాది. శాపాద్ధేతోః స్మృతిరోధరూక్షే స్మృతేః స్మరణస్య రోధః ప్రతిబంధః తేన రూక్షః క్రూరః తస్మిన్ సతి. ప్రతిహతా ప్రత్యాదిష్టా. తస్మిన్నపేతతమసి సతి పశ్చాదంగులీయకదర్శనేన ప్రాప్తస్మరణే సతీత్యభిప్రాయః. ప్రభుతా ప్రధాననాయికాత్వం తవైవం పూర్వవదేవ. అనేన పరిగ్రహబహుత్వేఽపీత్యాదినా యదుక్తం తత్పరామృశ్యతే. అత్ర దృష్టాంతమాహ—న మలోపహతప్రసాద ఇత్యాదినా.

౧. తథేత్యాది. చక్రవర్తినం సార్వభౌమం.

33. రథేనేతి. అనుత్ఖాతస్తిమితగతినా ఉత్ఖాతస్య నిమ్నోన్నతప్రదేశస్యాభావోఽనుత్ఖాతః. తేన స్తిమితా నిష్కంపాగతిర్యస్య స తథోక్తః తేన. అనేన విశేషణేన రథస్యాకాశగామిత్వం సూచ్యతే. పురా జయతి జేష్యతి. ఇహాస్మిన్నాశ్రమే సత్త్వానాం శరభసింహాదీనాం ప్రసభదమనాత్ ప్రసభేన బలాత్కారేణ మర్దనాత్. సర్వదమనః. లోకస్య జగతః భరణాద్భరత ఇతి పునః పశ్చాత్ ఆఖ్యాం నామధేయం యాస్యతి. తథా భావినమేవ చక్రవర్తినమిత్యాదినా ఏతదంతేన పూర్వభావో నామ సంధ్యంగముక్తం. 'కార్యజ్ఞానం పూర్వభావః.' అత్ర మారీచేన భవిష్యత్కార్యముక్తం.

రాజా—భగవతా కృతసంస్కారే సర్వమస్మిన్వయ మాశాస్మహే.

అదితిః—[1]భఅవం, ఇమాఏ దుహిదుమణోరహసంపత్తీఏ కణ్ణోవి దావ పరిచారేహిం సుదవిత్థారో కరీఅదు. దుహిదువచ్ఛలా మేణఆ ఎత్థ ఎవ్వ మం పరిచరంతీ చిట్ఠఇ.

శకుంతలా—(ఆత్మగతం) [2]మణోరహో ఖు మే భణిదో భఅవదీఏ.

మారీచః—తపఃప్రభావాత్ప్రత్యక్షం సర్వమేతత్తత్రభవతః.

రాజా—అతః ఖలు మామనతిక్రుద్ధో మునిః

మారీచః—తథాప్యసౌ ప్రియసమభియోగస్సం దేష్టవ్యః. కఃకోఽత్రభోః?

శిష్యః—(ప్రవిశ్య) భగవన్, అయమస్మి.

మారీచః—గాలవ, ఇదానీమేవ విహాయసా గత్వా తత్రభవతే కణ్వాయ మద్వచనాత్ప్రియమావేదయ, యథా పుత్త్రవతీ శకుంతలా తచ్ఛాపనివృత్తౌ స్మృతిమతా దుష్యంతేన ప్రతిగృహీతేతి.

శిష్యః—యదాజ్ఞాపయతి భగవాన్ (ఇతి నిష్క్రాంతః.)

మారీచః—వత్స, త్వమపి స్వాపత్యదారసహితః సఖ్యురాఖండలస్య రథమారుహ్య రాజధానీం ప్రతిష్ఠస్వ.

రాజా—యదాజ్ఞాపయతి భగవాన్.

మారీచః—(రాజానం విలోక్య.)

త్వయి భవతు బిడౌజాః ప్రాజ్యవృష్టిః ప్రజాసు
త్వమపి వితతయజ్ఞస్స్వర్గిణో భావయాలం,

---

1 భగవన్, అనయా దుహితృమనోరథసంపత్త్యా కణ్వోఽపి తావత్పరిచారకైశ్శ్రుతవిస్తారః క్రియతాం. దుహితృవత్సలా మేనకా అత్రైవ మాం పరిచరంతీ తిష్ఠతి.

2 మనోరథః ఖలు మే భణితో భగవత్యా.

---

34. త్వయి భవత్విత్యాది. ప్రజాసు త్వయీతి చ విషయసప్తమీ. బిడౌజాః దేవేంద్రః వితతయజ్ఞః విస్తృతయాగః. అలంభావయ సంభావయ. ఏవమనేన ప్రకారేణ. ఉభయ[illegible] తయోరను

యుగశతపరివృత్తానేవ మన్యోన్యకృత్యై
ర్నయతముభయలోకానుగ్రహశ్లాఘనీయైః. ౩౪

రాజా—భగవన్, యథాశక్తి శ్రేయసి ప్రయతిష్యే.

మారీచః—(౧) వత్స, కిం తే భూయః ప్రియముపహరామి?

రాజా—అతః పరమపి యది భగవాన్ ప్రసాదం కర్తుమిచ్ఛతి, తథా పీదమస్తు భరతవాక్యం—

ప్రవర్తతాం ప్రకృతిహితాయ పార్థివ
స్సరస్వతీ శ్రుతిమహతాం మహీయతాం,
మమాపి చ క్షపయతు నీలలోహితః
పునర్భవం పరిగతశక్తిరాత్మభూః. ౩౫

(ఇతి నిష్క్రాన్తాః సర్వే.)

ఇతి శ్రీమహాకవికాళిదాసకృతౌ శాకుంతలనాటకే
సప్తమో ఽఙ్కః.

గ్రహః అభ్యుపపత్తిః తేన శ్లాఘనీయైః స్తుత్యైః. అనేనోపసంసృతిర్నామ సంధ్యంగముక్తం. ఉక్తంచ—"వరాప్తిః కార్యసంసృతి"రితి. అత్ర మారీచేన మునినా రాజ్ఞో వరప్రాప్తియోగాత్.

౧. వత్స, కిం తే భూయ ఇత్యాది. ఉపహరామి సమర్పయామి. అతః పరమపి అధికమపి. భరతస్య నటాధ్యక్షస్య వాక్యం వచనం.

౩౫. ప్రవర్తతామితి. పార్థివో రాజా. జాతావేకవచనం. ప్రకృతిహితాయ ప్రకృతీనాం ప్రజానాం హితాయ ఇష్టాయ. శ్రుతిమహతాం శ్రేష్ఠానాం. "శ్రుతం శాస్త్రావధృతయో"రిత్యమరః. సరస్వతీమహీయతాం పూజ్యతాం. పరిగతశక్తిః ప్రాప్తశక్తిః. అర్ధనారీశ్వరఇతియావత్. అతఏవ నీలలోహితః. వామభాగే నీలః దక్షిణభాగే లోహితః, తథాచోక్తం—"అర్ధమింద్రమణిమేచకమర్ధం ప్రక్రియాం వహతి విద్రుమరాశేః"ఇత్యాది. ఆత్మభూస్స్వయంభూః మమాపి పునర్భవం పునర్జన్మ క్షపయతు అపాకరోతు. అనేన ప్రశస్తిర్నామ సంధ్యంగముక్తం భవతి. ప్రశస్తిస్తు శుభాశంసేతి.

అత్ర పునర్జన్మక్షపణస్యాత్యంతనిషిద్ధత్వోపలక్షితపరమానందస్వరూపత్వే శుభత్వం అత స్తదాశంసా భవతి. ఏవం సర్వనాటకేషు భరతవాక్యేషు శుభాశంసా యోజనీయా.

ఇతి శ్రీరమణవేంకటాచలేశ్వరపాదారవిందసమారాధక వైఖానసకులతిలక
కాశికగోత్ర శ్రీవేంకటభట్ట ఇతి గోత్రక్రమాగతభట్టబిరుద
శ్రీతిరుమలాచార్యపుత్రేణ ధ్వనిప్రస్థానపరమాచార్యేణ
అష్టభాషాచక్రవర్తి శ్రీనివాసాచార్యేణ విరచితాయాం
శాకుంతలవ్యాఖ్యాయాం సప్తమోఽఙ్కః.

అభిజ్ఞానశాకుంతలం నామ నాటకం సవ్యాఖ్యానం సంపూర్ణమ్.

మంగళమస్తు.

చెన్నపురి: వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్‌వారిచే
'శ్రీరామ' ప్రెస్సున ముద్రితము. 1934—1000.

సంస్కృత కావ్యములు, నాటకములు.

ఉత్తరరామచరిత్రము, సవ్యాఖ్యానము ప్రతి 1-కి రు.	1	0
ఋతుసంహారము, ఆంధ్రటీకాతాత్పర్యసహితము ...	0	8
కాదంబరి, క్రొత్తకూర్పు ,, మేలుప్రతి ...	1	8
కుమారసంభవము, సవ్యాఖ్యానము, మేలుప్రతి ...	0	14
డిటో సంస్కృతాంధ్రటీకాతాత్పర్యసహితము ...	1	8
కవిరాక్షసీయము, ద్వ్యర్థికావ్యము, సంస్కృతాంధ్ర టీకాతాత్పర్యసహితము ...	0	12
గీతగోవిందము, (అష్టపది,) ఆంధ్రటీకాతాత్పర్యవివరణసహితము	1	4
దశకుమారచరిత్రము, క్రొత్తకూర్పు ...	0	12
నైషధము, సవ్యాఖ్యానము, 6 సర్గలు ...	1	0
పుష్పబాణవిలాసము, సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యానసహితము	0	4
పంచబాణవిజయము, చక్కనికూర్పు ...	0	4
బిల్హణచరిత్ర, సటీక, చక్కనికూర్పు ...	0	8
భర్తృహరిసుభాషితము, సాంధ్రపద్యతాత్పర్యము, అట్టబైండు	0	14
భర్తృహరిసుభాషితము,సవ్యాఖ్యానాంధ్రటీకాతాత్పర్యసహితము, ఏనుగు లక్ష్మణకవి, ఎలకూచి బాలసరస్వతి, పుష్పగిరి తిమ్మన— ఈముగ్గురి ఆంధ్రపద్యములుకూడ నిందు చేర్పఁబడినవి	2	0
భారవి, సవ్యాఖ్యానము, 9 సర్గలు, చక్కనికూర్పు ...	0	12
భారతచంపు, సవ్యాఖ్యానము, మంచిప్రతి ...	2	0
రామాయణచంపు ,, ...	2	0
విక్రమార్కచరిత్ర, సటీక ...	1	0
భోజచరిత్ర, ఆంధ్రటీకాతాత్పర్యసహితము ...	1	8
రఘువంశము, 10 సర్గలు, వ్యాఖ్యానసహితము ...	1	0
రఘువంశము, 5 సర్గలు, పదచ్ఛేద, అర్థ, ఆకాంక్ష, శబ్ద, సమాస, తాత్పర్య, వ్యాఖ్యానసహితము ...	5	0
మాఘము, సవ్యాఖ్యానము, 6 సర్గలు, చక్కనికూర్పు	1	0
డిటో ఆంధ్రటీకాతాత్పర్యసహితము ...	2	0
వేణీసంహారనాటకము, సవ్యాఖ్యానము, క్రొత్తకూర్పు	1	4

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్,
292, ఎస్ప్లనేడ్, చెన్నపురి. ఈ.

నిఘంటువులు.

అమరకోశము, మూలము, మూడు కాండలు, చిన్నసైజు, ప్రతి 1-కి రూ.	0	8
అమరము, మూలము, ప్రథమకాండము, పెద్దచ్చు ...	0	2
అమరము, సటీక, ఇంగ్లీషు అర్థసహితము, సాధారణప్రతి	1	0
డిటో మేలుప్రతి, కాలికోబైండు ...	1	12
గురుబాలప్రబోధిక—చిన్నసైజున నామాత్రమిచ్చిన పద్య గ్రంథములసహాయముతో చక్కఁగఁ బరిష్కరించి అకారాద్యనుక్రమణికతో ముద్రించినాము. కాలికోబైండు ...	4	0
త్రికాండశేషము, ఆంధ్రటీకానుక్రమణికాసహితము	1	12
ధనంజయనిఘంటువు ...	0	12
నానార్థరత్నమాల, చక్కనిరూపు, మేలుప్రతి ...	1	0
విశ్వకోశము, ఆంధ్రటీకానుక్రమణికాసహితము ...	2	8
హారావళి, ఏకాక్షరకోశము ,, ...	0	8
మేదినీకోశము ,, ...	4	0

వేదాంతగ్రంథములు.

అష్టోత్తరశతోపనిషత్తులు, మూలము ...	6	0
ఉపదేశసాహస్రి, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము ...	2	8
జ్ఞానవాసిష్ఠము ,, ...	8	0
జీవన్ముక్తిప్రకాశిక ,, ...	2	0
నైష్కర్మ్యసిద్ధి ,, ...	3	8
పంచదశీప్రకరణము ,, ...	5	0
మహావాక్యదర్పణము ,, ...	2	0
వివేకచూడామణి ,, ...	0	12
బ్రహ్మసూత్రములు, మూలము ...	0	3
,, తెలుఁగువచనము ...	12	0
హఠయోగప్రదీపిక, సటీక ...	2	8

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్,
292, ఎస్ప్లనేడ్, చెన్నపురి. ఈ.